

НУСРАТ РАҲМАТ

**БУНИ ҲАЁТ ДЕБДИЛАР
ЁКИ
ЎҒЛИМ УЛУҒБЕКНИНГ
КУНДАЛИГИ**

*Ҳикоялардан иборат
роман*

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2008

Муаллиф йигирма олти йиллик меҳнат маҳсулини ўқувчи ҳукмига ҳавола этмоқда. Китобни қўлга олиб, орқа-олдига назар ташлайсиз-у салмоқлаб кўриб, беихтиёр ўқишга тутинасиз. Кейин-чи? Чалғиб кетмайсизми? Саҳифалар қатидан ўзингиз излаган шоҳиста ва зариф сеҳрни, дарддош оғриқларни топсангиз чалғимайсиз. Ўқиб, ўртоқларингизга ҳам беришни таклиф қиламиз.

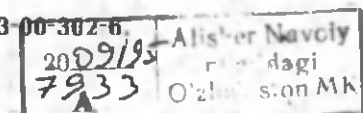
HD 35333
394

Раҳмат, Нусрат.

Буни ҳаёт дебдилар ёки ўғлим Улуғбекнинг кундалиги: Ҳикоялардан иборат роман/Нусрат Раҳмат. — Тошкент: Шарқ, 2008. — 512 б.

ББК 84 (5Ў)6

ISBN 978-9943-00-302-6

© Шарқ нашриёт-матбуат акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2008

Д Е Б О Ч А

Ёш суҳандоннинг илк бор экранда пайдо бўлиши ёхуд актёрнинг биринчи марта сахнага кўтарилиши арафасидаги ҳаяжонини кузатганмисиз? Бир неча дақиқалик мулоқотнинг зоҳирий салобати босади, бояқишларни.

Менинг айти лаҳзалардаги ҳаяжоним уларникидан чандон устун. Чунки танаффуслари билан қўшиб ҳисоблаганда нақ йигирма олти йиллик меҳнатим маҳсулини илк бор ҳукмингизга ҳавола этипман. Шу тобда сизни бир неча сония зимдан кузатишни истардим. Тасаввуримча, китобни қўлга олиб, орқа-олдига назар ташлайсиз-у салмоқлаб кўриб, беихтиёр ўқишга тутинасиз. Кейинчи? Чалғиб кетмайсизми?! Саҳифалар қатидан ўзингиз излаган шоҳиста ва зариф сеҳрни, дарддош оғриқни топа оласизми?!

Ҳозирги китобхон ўта талабчан, зукко, дейишади. Лекин у андак серташвиш, лоқайд, худбин ҳам. Унинг ихтиёрида телевизорнинг қатор каналларидан ташқари, компьютер, қизиқарли газета, журналлар, дискетлар, кассеталар, улфатлар... Бунинг устига китобхонимиз тинч, хотиржам эмас: сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, экологик муаммолар уни, оиласини четлаб ўтмайди.

Фикр-мулоҳазаларингизни сўрамоқчи эмасман. Китобхон, адабиётшуносларнинг танқид ёки ҳамду саноларига анча лоқайд қарайдиган бўлиб қолганман. Чунки қандай асар яратилганини ижодкорнинг қалби буларнинг баридан теранроқ ҳис этади. Фикримни қолдиришга ҳақингизга йўлмаслигингизни ўтиниб сўрардим.

Остонангизга осойишталик берсин!

БИРИНЧИ КИТОБ

Биринчи б о б

САЛОМ, ҲАЁТ!

Ниҳоят, бутун — 1970 йилнинг 1-июнь куни, нақ туш маҳали дунёга келдим. Қани, ҳаёт деганларини ҳам бир кўрайлик-чи, қанақа бўларкан?!

Илк бор ҳис этганим, вужудимдаги зирқироқ оғриқ ва мен ҳали кўникмаган совуқ муҳит эди. Овозим борича чинқириб йиғлай бошладим. Кимдир мени даст кўтариб олди ва илиққина сувда чўмилтирди. Фарёдимга эса ҳамон қулоқ солишмасди.

— Уч ярим кило, — деди мени тарозига қўйган ҳамшира шеригига.

Аслида мен сал кам тўрт кило эдим. Кўра-била туриб, тарозидан уриб қолишди-я! Дунёга келганим заҳоти оғриқ, совуқ ва қаллобликка дуч келаман, деб ўйламагандим. Бундай пайтда йиғламай қуласанми киши?!

— Намунча бақиради бу, — деди жавобан доя опа жеркиганнамо қилиб, — истасанг шу...

— Буни ҳаёт дебдилар — чидаш керак, — давом этди иккинчиси. Сўнг мени оппоқ чойшабга ўрашди. Мазза қилиб ухладим.

Уйғонсам, бир талай чақалоқлар орасида ётибман. Уларни сизга таништирдим-у аммо номларини билмайманда. Зотан номларини бу нодон чурвақаларнинг ўзлари ҳам билишмайди. Чунки уларга ҳали ном қўйилган эмасда! Менинг исмим ҳам баҳслироқ. Уйимиздагилар ҳануз бир тўхтамага келолмай ҳалак. Агар ҳақиқатдан ҳам ўғил бўлиб туғилсам, бувим Иброҳим бўлишимни, дадам Зарафшон, ойим Улуғбек деб аталишимни иташади. Менга эса барибир.

Ажабо! Ёнимдаги қизалоқ нега чинқириб йиғляпти экан-а? Йиғлоқи. Бу ёнимдагиси ҳам бошлади... Демак мен ҳам кўпчиликдан четда қолмаслигим керак!

Ҳаммамиз жўр бўлиб йиғлаётган эдик, доя опалар келишди-ю, бизни кўп кишилик аравачаларга юклашди. Сўнг номерларимизга қараб, оналаримизга улашиб чиқишди...

Бемажолгина бўлиб ётган ойим мени авайлаб бағрига босди. Энтикиб кетди, қувончдан бўлса керак, кўзларига ёш одди. Мен мазза қилиб сут ичдим.

Она сути. Бу ҳароратли неъмат илк бор бўм-бўш ичакларим, ҳувиллаб ётган ошқозонимни тўлдирди. Назаримда олам мунаввар бўлиб кетди. Яна ухладим.

* * *

Бугун уйга кетармишимиз! Эҳ, нақадар соз! Ҳаммадан ҳам ойимнинг шодлиги беҳудуд.

Каминага рухсат беришдан олдин врач аллақандай ҳужжатларни тўлдирди. Кеча дадам олиб келган туғилиш гувоҳномамни очиб, эшитилар-эшитилмас ўқиди ва дафтарига қайд эта бошлади.

— Раҳматов Улуғбек Нусратович. Жинси — эр. Туғилган жойи — Самарқанд район, Даштаки боло қишлоқ йиғини. Ҳа, тузук.

Тузук эмиш. Ғалати-ку бу — катталар. «Эр» деб ёзишганини ҳам кечириш мумкин. Аммо туғилган жойим масаласи ҳам чалқаш. Камина Самарқанд шаҳридаги биринчи туғуруқхонада дунёга келганимни барилари балодай билишади-ку! Нега энди кўра-била туриб нотўғри ёзишади?

Майли, садқаи асаб!

Майли, хайр, киндик қоним тўкилган даргоҳ!

Хайр, оқ халатли меҳрибонлар!

Мени ҳамшира опа кўтариб олиб, худди ўзи туққандай тантанавор йўл бошлади. Ойим ички бир ҳаяжон, чексиз бир энтикиш билан бизга эргашдилар.

Эҳ-ҳе, ташқари нақадар кенг, ёрув, сарҳадсиз... Бўсагада бизни анчайин киши кутиб ўтирган экан. Энг аввал одмигина кийинган кампир (бувим бўлсалар керак) биз томон интилиб, ойимнинг пешанасидан ўпдилар, кейин каминанинг. Ҳамшира опанинг чўнтагига бўлса аллақандай увада қоғозни солиб қўйдилар. Дадам андак каловланиб тургач, қўлларидagi гулни ойимга тутқаздилар. Унинг ҳиди дилқаш, бўёқлари сержило эди. Шофёр амаки машинасини бизга яқин-

роқ тислаб, эшикни очди. Мени авайлабгина кўтариб олган бувим олдинги ўриндиққа, қолганлар эса орқага ўтиришди. Машина катта йўлга тушди. Кўча кенг, гавжум эди. Серташвиш одамлар, физиллаган машиналар бир-бирларига гал бермай саросималанишарди.

Кабинадагилар нуқул кулишади. Хазил-мутойиба қилиб, ойим билан каминага ҳамду санолар ўқишади? Назаримда, ҳаёт деб аталган бу дунё жуда хушчақчақ қурилгандай. Омон бўлсак, кўраверамиз.

Мен узун йўл ҳақида ўйлайман: у олисмикин, қийинмикин?! Шу хушфеъл ва сертабассум одамлар менга ҳамиша ҳамроҳмикинлар?!

Уйимизда анча-мунча киши кутиб ўтирган экан. Улар ҳам хуррамлик ва ҳаяжон билан бизни қуршаб олишди, ойимни қайта-қайта муборакбод этишди, каминага ҳам ширинзабонликлар қилишди. Мен эса ўзимни уйқута уриб ётавердим. Шуниси маъқул. Тантаналардан талтайиб кетиш эркакнинг иши эмас.

Хонадонимизда чинакамига байрам бўлиб кетди.

Иккинчи б о б

МЕНИНГ БУВИЖОНИМ

Уйимизда бутун аллақандай маросим борга ўхшайди. Мўйлови эндигина сабза урган амаким, аммалар-у хоаларим ҳам шу ерда.

Ниҳоят янги бешикни эринмай, ҳафсала билан жиҳозлагач, бувим пичирлаб узоқ дуо ўқидилар, сўнг каминани унинг оппоқ чойшаби устига аванатдилар. Индамай ётаверардим-у аммо оёқларимни зичлаб боғлагандан кейин овозим борича чинқириб йиглай бошладим. Ҳадемай қўлларимни ҳам боғлашди. Нақадар золимлик! Ахир, мен қўл-оёқларимни типирчилатиб ётишни хуш кўрардим-ку! Озодлик деб аталадиган хузурбахш туйғуга, эркак кишан солиш жаҳолат эмасми, ахир?! Ситамкорлар бешикнинг ёпинчигини ҳам беркитишди ва мен зулмат қўйнида қолдим. Шу пайт кимдир бешик устига бир ҳовуч танга сочиб юборди: болакайлар қиқирлаб кулишганича пул теришга киришишди. Алам қиладида: сен зулматда кишанбанд бўлиб, қақшаб ётсанг-у бу хумпарлар пул тўплаш

пайида бўлишса. Йиғлайверайчи, эҳтимол шафқат томирчалари ҳам тепиб қолар бу бераҳмларнинг?! Анчамунча тўполон қилардим-у аммо бувим шундай ёқимли алла бошлаб юбордиларки, қулоқ солмай иложим йўқ эди.

*Алла айтай, шўхлик қилмай қулоқ солгин, чароғим,
Кўзмунчоқдай кўзларингни юма қолгин, чароғим.
Кўзичоқдай ширингина ухлаб олгин, чароғим —
Момонгни сен қувончи бўл,
Қароғи бўл, чароғим!
Чароғим-о
Чароғим-о
Чароғим...*

Алла элтиб, ухлаб қолибман.

Эртаси ҳам, индини ҳам бу ҳол такрорланишини ҳали билмасдим. Ҳа, айнан такрор эди: эрталаб апилтапил ишга жўнашади-ю, кечқурун остона хатлаш билан мен томон интилиб, дағал, гоҳида бадбўй қўллари билан нозик юзларим, қўлларимни силаб-сийпамоқчи бўлишади, дуч келган жойимдан ўпиб, озор беришади. Ҳарқалай бувим уларни койиб ҳайдайдилар-у жоним ором топади.

Менинг бувижоним! Уйимизда у киши билан ҳисоблашишади, гапларини икки қилишмайди. Бунинг устига у киши жуда зийрак: қорним андак очқаса ойимдан ҳам аввалроқ сезадилар. Кейин буйруқ оҳангида қорнимни тўйғазишни тайинлайдилар. Ойижоним ҳам итоаткорона кўкракларини тутадилар: қорним тўйгач, олам мунаввар бўлиб кетади. Кўзларимга уйқу тиқилганини ҳам баён этолмайман, аммо бувим юзимга енгилгина нигоҳ ташлашлари билан барини илғаб оладилар, бунга ҳам қаноат қилмай, енгилгина алла бошлаб юборадилар. Бу хиргойилар шу қадар дилкашки, таърифга сўз ожиз. Сатрлар қатида илтижо-ю сеҳр, ҳазинлигу, юпанч, киноя-ю сархушликлар жамулжаму жо-бажо бўлади. Олис-олислардан милтиқ овози эшитилса, йиғи товуши қулоқа чалинса, бойқуш узиб-узиб нола қилса, мана бу аллани айтадилар:

*Балолардан, қазолардан алҳазар,
Нохуш-нохуш сазолардан алҳазар!
Остонамни омон сақла, Ўзгинанг
Ногоҳ тухмат,*

*Жазолардан алҳазар!
Алҳазар-о
Алҳазар-о
Алҳазар...*

Гоҳи-гоҳида эса юракни ўртантирадиган, ҳатто катталарни ҳам хомуш қилиб қўядиган маҳзун алла янграб қолади. «Қайларда қолдинг кечқурун», деган сўроқ такрорланиб турадиган бу қўшиқда қўшинининг чўлоқ ўғли сандал атрофида ўтиргани, подачи ошҳалол айтиб кетгани, саман тикка турганича мизғиётгани, аммо ҳамон чавандоз йигитдан дарак бўлмаётгани оғир дард билан куйланар, савол бот-бот такрорланарди:

*Қайларда қолдинг кечқурун,
Қайларда қолдинг кечқурун?*

* * *

Амаким мени кўчага олиб чиқдилар. Турфа товушлар ва бўёқлардан кўзим қамашиб кетди. Ранго-ранг машиналар физилаб ўтар ва мен улар ортидан ҳайрат билан тикилиб қолардим.

Диққатимни дарвозамиз олдидаги ариқ ва унинг соҳилига боғлаб қўйилган қўзичоқ тортди. Ариқчада зилол сув шиддираб оқар, унинг қўшиғи роҳатбахш эди. Соҳилда айқашиб ётган гиёҳлар ҳам бир-бирига ўхшамасди. Қўзичоқ билан нигоҳларимиз тўқнашди: менга ўхшаб унинг ҳам дунёга келганига кўп вақт бўлмагани билиниб турарди. Меҳрим жўш уриб унга қўл чўздим — амаким муддаомни тушгунди, шекилли, унга яқинроқ олиб борди. Лекин нодон қўзи биздан чўчиб қочмоқчи бўлганда, бўйнидаги арқон уни зарб билан тортди. Ғалати. Нечун унинг нозик буйнига чил-вир боғлашдийкин?! Бу ўта баттоллик, золимлик эмасми?! Халоскор бувисими, амакисими йўқмикин бояқишнинг?! Азбаройи ачинганимдан унинг жингалак пўстинини силаб қўймоқчи бўлдим-у буни удалолмадим.

Шу пайт эътиборимни бир новча амаки тортди: у дағал овоз билан менга мурожаат қилди:

Ҳа, рижий! Кўчага чиқдингми? Ия, тишинг ҳам йўқ-ку, сан кемшикнинг?!

У шундай деди-ю қаҳ-қаҳ отиб кулди. Менга алам қилди: баралла йиғлаб юбордим. Нега камситади бу

новча, найнов?! Сарик бўлсам нима қилибди? Дадам билан аммамнинг ҳам сочлари сарик-ку! Қолаверса, арик бўйидаги гуллар ҳам... Тишинг йўқ эмиш. Бувимнинг тишлари бўлмаса ҳамки, ҳаммадан яхшилар-ку! Мен суяк ражирмидимки, куракдай-куракдай тиш керак бўлса?! Каллаварам! Вайсақи!

Овозимни эшитиб, бувим югуриб чиқдилар. Мени хавотирона ичкарига олиб кирдилар-у, амакимни роса уришдилар.

— Чилласи чиқмаган гўдакни кўчага олиб чиқасанми, нодон?! Ҳалол бор, ҳаром бор, нас бор...

Сўнг амакимни қўйиб, ўша қалтираган куйи ойимга ўтирилдилар:

— Қанақа лакалов, ландавур аёлсиз?! Болани бозорга олиб борса ҳам лаллайиб ўтираверасизми?! Аёл ҳам шунақа латтачайнар бўладими?! Агар шунга кўзпўз тегса...

У киши узоқ жаврадилар. Амаким билан ойим ўзларини оқлаш учун бир нималар деб дудуқланишди. Бувим зудлик билан исириқ тутатдилар: ачимсиқ тутун томоғимга тиқилди, кўзимни ачиштирди, аммо йиғламадим.

Шу бўлди-ю кўча менинг орзу-армоним, мақсад-муддаомга айланиб қолди. Дарвозадан чиқиб, сершидат машиналарни, арикдаги зилол сувни, кўзлари осмонранг кўзичоқни кўмсайдиган бўлиб қолдим. Бувим бўлса муддаомни фаҳмлаб, енгилгина койиб қўярдилар.

— Бекорларни айтибсиз! Ҳа, номаъқул қилибсиз! Сизга ҳали эрта!

* * *

Ойим ишга чиққанларидан бери ҳувиллаган ҳовлида бувим иккаламиз қоляпмиз. Энди қорним очқагудай бўлса, у киши сўргич кийдирилган шишани илтидилар-у аввал ўзлари татиб кўрадилар, сўнг оғзимга суқадилар. Бу таом гоҳида андак иссиқроқ ёки совуқроқ бўлиши устига чучмал ҳам. Шунга қарамай саркашлик қилмайман — шоша-пиша ошқозонимни дўппайтириб оламан. Чунки бусиз ҳам моможонимнинг ташвишлари оз эмас: молларга ем солиш, овқат пишириш, кир ювиш... Эҳ-ҳе! У кишининг олдиларига гоҳи-гоҳида Жамила момо деган, букчайиб қолган

дугоналари келади. Салом-алиқдан кейин келинидан ҳасрат қилади. Бувижоним ҳам маъқуллагандай бўлиб турадилар.

— Ҳозир сиз айтган у келинлар йўқ.

— Ҳаммаси нотавон, инжиқ, — жон киради Жамила момога, — ўғлимга айтаман: бундай зарбингни ўтказ, дейман.

— Э, ҳозиргилар хотинидан кўрқади. Бузоқнинг ўзи...

Ниҳоят гийбат поёнига етади. Кейин Жамила момо бувимга ялинганнамо қилиб, китоб ўқиб беришни сўрайдилар. Бувижоним кўзлари яхши ўтмаслигини важ қилиб турсалар ҳамки, эринмай кўзойнақларини топадилар, сўнг устига уриниб кетган духоба ўралган китобни олиб, дуч келган саҳифадан ўнгдан чапга қараб, ҳижжалаб ўқий бошлайдилар.

«...алқисса, Ибройим Аҳтам сарбондан сўради: «Эй сарбон, Балҳда не кечмишдур?» Ул жавоб айлади: «Балҳда қиёмат қойимдур — шаҳаншоҳи олампаҳо-нинг яккаю ягона ожизалари Маликаи Хўбон оламдан кўз юммишдур». Ибройим Аҳтам зор-зор, чун абри навбахор йиғлаб, айтгани бутурур...».

Бу ёғини алла айтгандай хиргойи қилиб кетадилар. Жамила момо пиқ-пиқ йиғлай бошлайди. У кишининг кўз ёшларидан таъсирланган бувим яна ҳам чўзиброқ нола қиладилар.

Учинчи б о б

ҚЎМСАШ

Чатоқ бўлди: бувимнинг қон босимлари ошиб, ётиб қолдилар. Докторлар у кишини обдон текшириб кўришди-ю, олиб кетишди. Мен чинқириб йиғлаганимча қолавердим.

Ўша куни менга қараш учун ойим ишдан қолдилар. Каминани боғчага жойлаштириш илинжида юрган дамнинг ҳам ишлари ўнгидан келмади.

— Жой йўқ, деяпти, бюрократлар, — дедилар дарвазаб бўлиб.

Гапнинг оҳангидан фаҳмладимки, «бюрократ» — ёмон одам, дегани экан. Демак ҳаётда ёмон одамлар

ҳам бор экан-да! Ажабо! Шундай мунаввар дунё-да-я?!

— Газетада ишлашингизни айтмадингизми, — сўрадилар ойим.

— Иш жойини пеш қилиш...

— Пеш қилманг, — илиб кетдилар ойим, ишхонангиздан қоғоз олиб келсангиз бас!

Шундай қилиб, болалар боғчасига борадиган бўлдим.

Бу ерда ўйинчоқлар бир талай экан-у, ҳадеганда болакайларга беришавермас экан. Боғча опалар анча жиддий ва калондимовдай. Мен йиғламадим: энди жуда чурвақа эмасман — камина нақ олти ойлик ҳаётини тажрибага эга.

Биринчи кунни болаларга унчалик ҳўшилолмаганимни таъкидлаб ўтишим керак. Сутли атала ичиб олгандан кейин бир қизалоқ билан танишишга шайланаётганимда, тарбиячи опамиз аллақандай зарда ва нописандлик билан ўрнимга ётқизди-ю пўписи қилди:

— А ну-ка, спать! Быстро!

Дилхуш алла айтишади, деб ўйласам... Тўтиқушлар! Лоақал бирорталари алла айтишни билишмаскан-а! Ҳайф-е! Бунинг устига уйдагидай кўтариб юришлар, шакарғуфторликлар қаёқда дейсиз?! Суф бунақа ҳаётга! Иштончанг ҳўлланиб қолса, жирканганнамо қилиб, бармоқларининг учи билан ечишади-ю, бир чеккага улоқтириб юборишади. Уйда... Шунинг учун кун бўйи уйдагиларни қўмсайман. Бувижонимнинг қадрдон ҳидлари, меҳрибон, маъруф овозларига зор бўламан. Кечкурун ойимни кўришим билан хўрлигим келиб, йиғлаб юбораман, дийдаларим шашқатор бўлиб, у кишига талпинаман. Ҳар кун уйга келгач, бувимнинг каравотларига умидвор боқаман. У мунгайиб тургандай бўлади.

Эрталаб дадам билан ойим гапга бориб қолишди. Сезиб турибман: айб папапада. Ҳозиргача мени боғчага ойим олиб бораётгандилар. Бир гал дадамдан илтимос қилганларида шунча машмаша.

— Олиб бормайман, дедим-ку! — дағдаға қилдилар дадам.

Бу гайирлик ва якровликка тоқат қилолмадим:

— Да-да-а! — дедим биринчи бор.

Ўзимга қолса, «дада, инсоф борми», деярдим-у, аммо забон чатоқ. Аммо ана шу ягона каломнинг ўзи ҳам

бояқишларни беҳад қувонтирди. Машмашани йиғиштириб қўйиб, каминани эркалатишга киришиб кетишди.

— Тагин аввал «она» демай, «дада» дейди-я, — гиналаган бўлдилар ойим.

Аслида мен илк бор «она» деган каломни тилга олгандим. Бу табаррук сўз билан моможонимга мурожат қилгандим. Шунда мен у кишини бир умрга «она» деб аташимни хаёлимга ҳам келтирмагандим. Ойижонимни эса аксар самарқандликлар сингари «бийи» дейдиган бўлдим.

Хуллас, мени дадам олиб борадиган бўлдилар. Ишқилиб, тагин вижиллашиб қолишмасинда! Катталар ўзи тез ловуллаб кетадиган, бадфеълроқ бўлишаркан. Ўша куни боғча опа ҳам мудираси билан гапга бориб қолди. Мудира айрим ота-оналар пул тўлашмаганини ёдга солганди, бунисининг жони ҳалқумига келиб турган эканми, бақириб берди.

— Ташвишим ўзимга етиб ортади! Бир камим пул йиғиш қолганмиди? Буларнинг биттаси сийса, иккинчисининг қорни очиб турибди.

— Шунинг учун ҳам маош оласизда, азизим, — заҳарханда қилди мудира.

— Миннат қилмай қўя қолинг! Уйда ўтирсам ҳам эрим боқади. Айрим олғирларга ўхшаб, гўдакларнинг ҳақини ўмаргунча, эрнинг топганига қаноат қилган минг бор яхши.

Бу гапдан мудира опа негадир ловуллаб кетди. Назаримда, боғча опа унинг анча ожиз томонига тегиб қўйганди. У тагин анча-мунча дағдағалар қилди-ю, чиқиб кетди. Аёллар тўпланиб олиб, уни роса ғийбат қилишди.

Ура! Бувим келдилар!

— Она-а! Она-а-а! — дедим бор вужудим билан у кишига талпиниб. Менга илк бор алла айтган табаррук инсоннинг ҳароратли кучоғига отилдим, у кишининг сархуш ҳидларидан энтикиб кетдим. Нурафшон чехраларидан ўпмоқчи бўлдим-у, ҳарчанд қилсам ҳам удалолмадим. Юзларини ялаб қўя қолдим. У киши кула-кула сўлагимни артиб олдилар, кўзларидан ёш қалқиб кетди.

Бувимни кўргани қўни-қўшнилари, қариндошлари келишди. Аммо кун бўйи ҳеч кимга бормадим. У киши-

нинг бағридан бир зум ажралсам ҳам ғарибга ўхшаб қоламан. У киши бошқа юмушларни қўйиб, мени қайта қучоқларига оладилар.

— Ўзим ҳам ҳаммадан кўра шуни кўп соғиндим, — дейдилар мени ҳар замон эркалаб.

Шукурларким, энди боғчага бормайдиган бўлдим. Бувим шундай дедилар.

Бас! Етар, тортган азобларим!

Тўртинчи б о б

ОҒРИҚ

— Во-ой, онажон! Бийижон, дадажон! Вой қорним! Оғриқ ҳам шунақа бешафқат бўладими?! Ёрдам беринглар!

Менинг фарёдимида ана шундай илтижо мужассам эди.

Ойим товуш чиқармай йиғлашга тушдилар. Бувижоним қорнимни оҳиста-оҳиста босиб кўрдилар-у, барини тушундилар.

— Бунинг қорни оғрияпти!

Ташхис аниқ қўйилганди. У киши мени андак овулгандан кейин ногаҳоний дарднинг сабабларини чама-лашга киришдилар.

— Болага кинна кирганга ўхшайди. Уйга кимлар келувди? Аммачам бир неча кишини, жумладан, Лўли момони, Конторчи амаки деган солиқчини, монтерни тилга олдилар.

— Бора солиб, исириқ билан нон келтир, — буюрдилар у киши.

— Чиқ-чиқ-чиқ! Лўлидан кирган бўлсанг, чиқ! Чўлидан кирган бўлсанг, чиқ! Кантўрдан кирган бўлсанг, мантўрдан кирган бўлсанг — чиқ! Окзидан кирган бўлсанг, кетидан чиқ! Бўрт этиб-чиқ, жўрт этиб чиқ!..

У киши бир лаҳза тин олдилар. Сўнг бурдаларни аммачамга тутқазиб, тайинладилар.

— Бунинг бирорта ушогини туширмай, бузоққа элтиб бер!

У киши бурдаларни авайлаб териб олди-ю сўради:

— Бузоқнинг қорни оғриб қолса нима бўлади?

— Оғриси — садқан сар, — овозларини зардалиги-на кўтардилар моможоним.

Аммо лаънати оғриқ заррача бўлса ҳам қўйиб юбормас, бураб оғритарди.

— Бунга нима бергандингиз, — синовчан нигоҳларини ойимга қададилар аллалари ҳам кор қилмаган бувим.

— Шишадаги овқатини.

— Аввал татиб кўрдингизми?

— ...

— Ачиб кетган бўлсачи?! Сўрамайсизми бирорта гумроҳдан?! Сизга таълим берганлар кимёни ўргатишдан аввал болани овқатлантиришни ўргатишса бўлмасмиди?!

Дадам галвадан чўчиб, бувимни тинчлантирмоқчи бўлдилар, аммо жавобан боплаб дашном эшитдилар.

— Узи сани уриб кетган! Эркак деган зарбини ўтказмайдими бундоқ?!

Шундай қилиб, каминани докторга олиб борадиган бўлишди. Зум ўтмай машина ҳам ёлланди. Вужудим эса бураб оғрирди. Боя индамай кўз ёши қилиб ўтирган ойим энди дадамга таъна-ю маломатлар ёғдиришга киришдилар.

— Жонимга тегди, онангизнинг дашномлари! Бу қанақа ҳаёт?! Яшамайман бу ерда! Яшолмайман!

У киши қишлоғимизни ҳам роса ёмонладилар. Одамларни жоҳилликда айблаб, водопровод, телефон, газ йўқлигини ҳам пеш қилдилар.

Машина ҳар гал силкиниб кетганда оғриқ кучаяр, дарднинг бешафқат чангали вужудимга чуқурроқ ботгандай бўларди.

Қабулхонада талай ота-оналар дард чеккан фарзандларини овутиш билан овора эдилар. Аксига олиб, доктор опа жуда имиллаб ишларди. Мурғак вужудларга чанг солган дардни шартта улоқтириб ташлаш ўрнига узоқдан-узоқ қоғоз тўлдирар, шеригининг қулоғига алланима деб шивирлар, телефонда узоқдан-узоқ гап сотиб қоларди. Анча-мунча расмиятчиликлардан кейин мени қабул қилишди.

Сизга болалар боғчасидаги чеккан уқубатларим хусусида гапириб берган эдим. Лекин нафсиламрини айтганда бу ердаги азобларим минг чандон устун бўлди.

Ойим иккаламизга аллақандай увада кийимлар кийги-зишгач, ўнтача кичик каравот қўйилган бадбўй хонага олиб киришди. Мени кўздан кечирган доктор дарҳақиқат, овқатдан касалланганлигимни таъкидлади.

Ғалати, жуда ғалати эди бу ердаги ҳаёт. Докторлар, ҳамширалар, фаррошлар зир-зир югуришар, бечора оналар кунбўйи уларга ҳам, болаларга ҳам илтижо қилишар, дард чеккан гўдакларнинг бири куйиб иккинчиси чинқирарди. Оналаримиз учун каравот қўйилмагани сабаб улар дуч келган жойга — каравотнинг остига, ташқаридаги диванга ётишарди. Ойим дадамга ҳасрат қилаётганда у киши ҳам юзларига солдилар:

— Қишлоғимизни ёмон дегандингиз. Мана сизга — мақтаган шаҳар.

Неча кун ётганимни аниқ эслолмайман. Заҳардан тахир дорилар, уколлар... Лекин соғайганимдан ойим қанчалик қувонган бўлсалар, заҳматкаш шифокорлар ҳам шунчалик хурсанд бўлишди. Ҳамшира опа бизни ҳовлигача кузатиб қўйиб, пешонамдан ўпди. Мен ҳам уни ўпмоқчи бўлдим у кейин фикримдан қайтдим: ҳарҳолда жиддийроқ бўлган яхши.

Эҳ, уйимиздагиларнинг қувончини кўрганингизда эди! Барилари каминани эркалашади, ширинзабонлик қилишади. Бувижоним бўлса мени беланчакка боғлаб, ўша шакаргуфторлик билан гаплашиб кетдилар.

— Мирзо Улуғбек, сизга нима бўлди-а? Қорнингиз оғридимми? Сизнинг қорнингиз оғригунча мушукларнинг, ҳақкаларнинг қорни оғриси бўлмасмиди?! Сизнинг қорнингиз оғригунча...

Бу шоҳиста меҳрибонликдан ийиб кетаман, дилим беҳудуд завққа тўлади, алланималар дегим келади, аммо бўғзимдан:

— Ға-а-а, ға-а, — деган мавҳум, лекин эҳтиросли садо чиқаверади. Моможоним бундан сарафроз бўлиб, мулоқотни давом эттирадилар:

— Улуғжонга азоб беришибди-да! Ҳаҳ, докторларнинг падарига қусур! Энди набирамга овқатни фақат ўзим бераман!

— Ға-а-а, ға-а...

— Улуғбек ҳали хушқомат йигит бўладилар, қизлар у кишига ҳавас билан термуладиган бўлади. Мирзо Улуғбекнинг пуллари ҳам кўп бўлади. У киши раис

бўладилар, райком бўладилар. Мошинлари билан мани Шоҳизиндага, Баҳовуддин Балогардонга олиб борадилар.

— Fa-a-a...

Шу пайт мароқли суҳбатимизга шўлп этиб дадам аралашиб қолдилар.

— Райком секретари бўлса, олиб боролмайди — қўрқади.

— Санга гапирганим йўқ, — жеркиб бердилар бувим ва ўша умидвор ва маъруф оҳангда давом эттирдилар: Улуғ — улуғ одам бўлади. Бобосининг қабрини, мани қабримни зиёрат қилиб туради...

Санамдек бўлиб сўз юритаётган бувижонимнинг дийдаларида негадир ёш кўринди. Томоқларига тикилган шўртаккина туйғу гапиришга монелик қилиб қолди. Шунинг учун бўлса керак, юзимни силамоқчи бўлдилар. Мен эса бармоқларини тутиб олиб, оғзимга суққандим, у киши қўлларини беозоргина тортиб олиб, каминани койиган бўлдилар.

— Бекор айтибсиз! Бекорларни айтибсиз!

Бешинчи б о б

ЁҒОЧ ОЁҚ

Дадам, ойим уччаламиз бобомни, яъни ойимнинг дадаларини кўргани шаҳарга тушдик. Бобом бизни кўриб, одатдагидек беҳад қувондилар. Мени эркалаган бўлдилар. Ойим билан эса суҳбатлари поёнига етмасди.

— Қайнонанг яхшими?

— Тузук. Тўқмоқчадай.

— У кишини ҳурмат қил! Кексаларнинг дили но-зик бўлади.

Ойим бош силкиб, маъқуллаб турган бўлдилар.

Бобомниқидан қайтишда шундай бир аянчли ҳолнинг гувоҳи бўлдимки, у бир умр ёдимдан кўтарилмас керак.

Биз автобуснинг олд эшигидан бир амаллаб кирдик. Ойимнинг кўзи жавдираб бўш ўрин излай бошлади, аммо жойлар банд эди. Бир амаки бизни кўри-

ши билан газета ўқишга тутинди. Кутилмаганда кек-сароқ киши ўрнидан турди.

— Мана бу ерга ўтиринг!

Бийим отахонга бир сидра назар ташладилар-у, негадир унамадилар. — Бўлмаса, болангизни беринг, — мен томон иккала қўлини узатди у киши. Авайлабгина қучоғига олгач, ўша дилкаш оҳангда сўради:

— Оти нима бу сариқвойнинг? Ойим жавоб бердилар.

— О зўр, жуда зўр, — алқаб қўйди отахон. Мен ҳам қизиқиш билан нотаниш отахонга разм сола бошладим. Қарасам, отахоннинг бир оёғи ёғочдан экан. Қизиқ! Болалигида қандай қилиб ланка ўйнадийкин? Рақсга тушгандачи?! Тавба!

Навбатдаги бекатда у киши тушадиган бўлди. Ота-хоннинг ўрнига ўрнашган ойим мени қучоққа олдилар. У киши бўлса оёғини ғич-ғич этказиб тушиб кетди. Дадам бошларини сарак-сарак қилиб қолдилар.

Ўша куни дадам иккита шеър ҳам ёздилар. Хоҳишнингиз бўлса, ўқийингиз мумкин:

*Ёғоч оёқ ғичирлайди,
Ғичирлаб ҳазин —
Мардумларга баён этар Ғуссасин, арзин:
Мен арғувон эдим бир замон
Сершарбат заминнинг чайир ўғлони.
Чорак аср аввал кесиб беомон,
Чўлтоқ бир оёққа улашди мани!
Чорак аср мадаг бўлдим-у аммо,
Оёқ бўлолмадим, бўлолмайман ҳам.
Чорак асрдирки, менга муаммо:
Мажруҳ этар нечун одамни одам?!*

* * *

*— Нега оёғингиз йўқ-а, бобожон?
Наҳот туғилгансиз шундай ногирон?!
Эҳ, бундай афтога бўлмасайдингиз,
Қирлар қучоғида чопардик чунон.
Нечун оёғингиз йўқ-а, бобожон?
Қирғин йилларида не-не қўл-оёқ
Жарроҳ столида қолганни
Болакайга уқтириш қийин.*

ИЛК ҚАДАМ

Амаким одатдагидек, мени кўтариб олиб, боғ эшикдан далага олиб чиқдилар.. Мовий ўтлоқларда кўй-кўзилар ирғишлаб ўйнашар, оппоқ капалаклар бир-бирини қувар, қушлар чақ-чақ қилишарди.

Амаким мени сўқмоққа тикка кўйди, мувозанатни зўрға сақлаб, тик турдим. У киши андак орқага чекиниб, имлади:

— Қани, Улуғжон, кела қол. Юр, ҳа юр. Юрақол! Ўтириб олмоқчи бўлдим-у, шу сарҳадсиз сўқмоққа олиб чиққани учун амакимнинг гапини ерда қолдирмадим: кўрқа-писа, оҳиста қадам босдим: сўнг яна, яна... У киши беҳудуд қувониб, мени бағрига босди, ўпди, кейин ҳовлиққанича уйга олиб чопди.

— Ҳой, одамлар! Улуғбек юрди, ўзи юрди, еттита қадам босди!!!

Улар ҳам қувонишди, аммо ишонқирамай туришди.. — Улуғчик, буларга битта юриб бер. Давай!

Амаким мени уйнинг ўртасига кўйдилар. Гандираклаб бир неча қадам босгандим, у киши тагин тисландилар. Буриласолиб, ўзимни бувимнинг хароратли ва хушбўй кучоқларига отдим. Ҳаммалари қувонишди! Худди болаларга ўхшаб қувонишди!

* * *

Энди бемалол юраман, физилаб югураман ҳам. Ҳовлидаги мусичаларни учуриб юборишни, тупроқ ўйнашни хуш кўраман. Катталар ҳам деярли индашмайди, аммо бир лаҳза бўлса ҳам кўздан қочиришмайди. Оғзимга тупроқ солгудай бўлсам, уришиб беришади. Мен бўлсам, ноннинг маъзига ўхшаш хароратли, хуштаъм тупроқни олиб, эндигина ниш ураётган тишларим билан чайнашни хуш кўраман.

Йўлга кириб, талай қийинчиликларга дуч келяман: айниқса, эшикни очиб-ёполмайман, чунки унинг дастаси жуда баланда. Пастроққа ҳам битта даста ўрнатишса, асакалари кетадими?! Ҳозирча қанча эшик кўрган бўлсам, барининг дастаси осмон-у фалақда. Ҳатто болалар боғчаси, поликлиникаси очғичини ҳам катталар ўзларига мослаштириб олишган. Ана шу бино-

ларнинг зиналари ҳам баланд-баланд. Тушунини қийин бу катталарга – улар бизга меҳрибон бўлиш билан бирга андак мағрур, бепарво ҳам кўринишади. Майли, болакайлар фикри, лаёқати билан ҳисоблашадиган замонлар ҳам келиб қолар...

Еттинчи б о б

МОҲИНБОНУ

Ногаҳонда ойим ғойиб бўлиб қолдилар. Бир-икки кунгача у кишини интиқлик ва инжиқлик билан кутдим-у, кейин бувим жуда меҳрибонлик қилавергач, индамай қўя қолдим. Бирор хафта ўтар-ўтмас бийим жажжигина чақалоқ кўтариб келдилар: номи – Моҳинбону. Барилари унга парвона бўлиб қолишди. Чақалоқ бўлса кўзларини юмиб олганча ўзини уйқуга солиб ётибди. Ҳар замонда тамшаниб ҳам қўяди. Бувим уни кўтариб олиб, ҳамду сано ўқий бошладилар.

– Кўзлари қоп-қора, қошлари камондай...

Мени эса батамом унутишди. Уларга яқинлашиб, турфа қилиқлар қилсам ҳамки хушламай тураверишди. Бунинг барига чақалоқ сабаб эканлигини ҳис этдим ва унинг юзига чанг солдим. Ҳаммалари бақириб, мени уриша кетишди. Овозимни баралла қўйиб, йиғлашга тушдим. Аммачам бўйнимга, осилган эмизакни оғзимга суқди.

– Ма, сигаретингни чек!

Зарда билан оғзимга суқилган резинани жаҳл билан пуфлаб ташладим-у тагин йиғлайвардим. Ҳарқалай, бувим мани тушундилар.

– Вой, мани боламга қарамай қўйишдимми?! Эсдан чиқаришдимми?! Бераҳмлар! Золимлар! Ҳаҳ, чақалоқ ёмон! Моҳинбону ёмон!

Мен ийиб кетдим, беихтиёр юзимни у кишига яқин тутдим, у киши меҳр билан ўпдилар.

Каминага шунинг ўзи кифоя эди.

* * *

Момом мени чўмилтирмоқчи бўлдилар. Сувни шалоплатиб ўйнашни хуш кўраман-у лекин совун... Мени

кўндириш илинжида у киши ҳамон шакаргуфторлик қилардилар.

— Қани тишингни кўрсат, қани... Бармоқларимни оғзимга суқиб, оппоқ тишларимни кўрсатаман.

— Балли, балли, — алқашда давом этадилар у киши, — Улуғбек — баҳодир йигит: у чўмилишдан чўчийдиганлардан эмас...

Тоғорага сув солиб, мени қип-яланғоч қилиб ечинтирдилар-у, совун излашга кетдилар. Совун урилгандан кейин кўзимни юмиб ўтиришни ўйлаб, дилим андак хуфтон бўлди. Бир неча сония бўлса ҳамки мовий осмонни, яшил дарахтларни, бувижонимнинг нуроний чеҳраларини кўришдан маҳрум бўлиш... Таваккал қилиб қочдим.

Кўчада машиналар занжири узилмасди. Улардан заррача чўчимай, кўчанинг нариги томонига югурдим, аммо ўртага борганда гангиб қолдим. Машинадаги одамлар мени кўрсатиб, алланима дейишар, устимдан кулишарди. Бир шофёр кабинадан бошини чиқариб, бақириб берди:

— Ҳой тирмизак, ўйларингга жўна!

— Нега бақиради бу ўпка?! Бирпас тўхтаसा осмон узилиб ерга тушибдими?! Ахир, кўчадан мен — Инсон ўтяпман-ку! Бунинг устига мен боламан! Болалар ва кексалар, меҳмонлар ва беморлар, мажруҳлар ва болали аёллар ер юзининг барча қитъасида ҳам эъзозланмоғи керак! Улар мададга, эзгуликка муҳтож, дахлдор одамлар!

Майли, садқаи асаб! Шофёрлар ўзи андак бадфеъл бўлишади, шекилли. Кимдир мени даст кўтариб, кўчанинг нарёғига ўтказиб қўйди. Ёдимга совун тушди-ю, тагин қочдим. Дуч келган бир эшикни очган эдим, кўзим чипор товукқа тушди. Мен уни тутмоқчи бўлиб қуваётганимда бувимнинг овозлари эшитилиб қолди. Роса танбеҳ эшитдим. Кечқурун дадамга шикоят ҳам қилдилар:

— Бу шатрама кўчага чиқиб қочди. Усто Субҳоннинг ҳовлисида тутиб келдим.

Дадам юзларига жиддийлик суртиб, кўзларини олайтирдилар.

— Минбад шундай қилсанг...

Индамай қўя қолдим. Катталар билан ўчакишиш одобдан эмас.

МОМОКАЛОНИМ

Амакимни армияга жўнатадиган бўлдик. Шу сабаб бўлиб, уйимизга бир талай меҳмонлар келишди. Гулдиёр деган қизалоқ ҳам ойиси билан келди. Қошлари қоп-қора, юзи ҳам ширмондай. Унга конфет узатдим.

— Кучоқлаб ол, ўп, — дедилар амаким шивирлаб. Энди ўпаман деганда, бетимга чанг содди. Йиғлаб юбордим. Ойим мени овутар экан, Гулдиёрнинг онасига, яъни холамга ҳазил шаъмалар қилди:

— Вой, битта ўпса нима қилибди, осмон узилиб, ерга тушибдими?! Намунча шаддодлигу бедодлик...

У киши ҳам жим ўтирмадилар:

— Бу тирмизак иккига кирмай қизларни ўпса, келгусида нима бўлади? Бепул муччи йўқ!

Мен таъин бир оз йиғламоқчи эдим-у, аммо дадам бақириб қолдилар.

— Жим бўл!

«Жим бўл! Ўтир! Тегма! Бас қил! Ташла!» Булар бари менинг кун бўйи эшитадиган танбеҳу дашномларим, кўп хоҳиш-иродамни, иштиёқимни чеклаб турадиган пўписалар. Уйдагилар ўқимасдан, ишламасдан туролмаганларидек, мен ҳам бақирмай, шўхлик қилмай, ўйнамай туролмаслигимни билишмайди ёки билгилари келмайди бу калондимоғларнинг! Синглим — Моҳинбонудан ташқари ҳаммага бўйсунимни талаб қилишади. Ваҳоланки, катталарнинг ўзлари гоҳида бир-бировларига қулоқ солишмайди. Мана сизга ҳаёт — катталар ва болалар ҳаёти!

Ҳадемай уйимизга бувимнинг ойилари — момокалоним келиб қолдилар. Ёшларини ҳам сал кам юзда дейишди. Дадам у кишини суяб машинадан туширдилар-у, уйга олиб кирдилар. Ажабо, ёшлари шунча улур бўлса ҳам ўзлари юролмас эканлар. У киши картга жойлашиб олгач, қўлларини дуога очдилар.

— Аскарбаччалар ой бориб, омон келсин, бизга қасд қилганлар паст бўлсин!

Каминадан ташқари ҳамма юзини силади. Уйимиздаги катта-кичикни, ҳатто оиламиз сардори бувимни ҳам аллақандай салобат босганди. Барилари оёқ учиди

юришар, шивирлаб гаплашишарди. Дадам мени даст кўтариб, у кишининг олдиларига қўйди.

— Мана — чеварангиз — Улуғбек.

У киши пайпаслаб (кўзлари ҳам яхши кўрмас экан) мени қучоққа олдилар. Оғизларига қарасам, ҳалигача тишлари ҳам чиқмаган экан.

— Бу бола нега бунча ориқ, — сўрадилар у киши.

— Жуда шўх, тинмайди, — жавоб қайтардилар ўзимнинг бувим.

— Шўх бўлгани яхши, — дедилар момокалоним ва сўрадилар, — келининг ишлайдими? Бувимнинг жавобларини эшитгач, тагин норози оҳангда давом эттирдилар: — Санга ҳам қийин экан — иккита бўлса булар, эмизикли бўлса...

У киши тагин алланималар дегач, амакимни йўқлаб, у кишига насиҳат қила бошладилар.

— Командирингни гапини икки қилма! Бошинг айланиб, ўша ёқлардан уйланиб қўйма.

Зум ўтмай у киши каравотнинг чеккасида муштдайгина бўлиб ухлаб қолдилар. Меҳмонлар ўзларини анча эмин тутиб, гапга киришиб кетишди.

— Дадам ҳам бу кишидан ҳайиқиб турардилар, — дедилар бувим, — ҳеч кимга бўйсунмаганлар.

— Ваҳоланки, у замонлар аёл зоти эридан ўлгудай қўрққан, — дедилар катта аммам.

— Ўшанда ҳам санга ўхшаган — гапи оғзидан тўкиладигани қўрққан, зарбини ўтказгани ўтказган.

Бувимнинг бу гапларидан сўнг негадир ойимга жон кирди.

— Тўғри, энди мен ҳам хўжайиннинг гапини гап деб лаллайиб ўтирмайман.

Бувим у кишини андак жеркиб, дадамга ҳамду сано ўқиб кетдилар. Улар шу аллозда узоқ саннашгач, дастурхон бошидан жой олишди.

— Лайлолар нега келишмади-а, — сўради кимдир ойимдан.

Лайло — камина илк бор танишган қизалоқ. Шунинг учун қулоғимни динг қилдим. Ҳийла танаффусдан кейин ойим чўчиброқ жавоб қайтардилар:

— Улар ажралишди.

— Ўзи сақласин, — дедилар бувим дарҳол, — чумчуқнинг ҳам ини хонавайрон бўлмасин!

Ойим ҳам бир нималар дедилар, назаримда бор айбни Лайлонинг отасига юкладилар.

— Эҳтимол ундаймасдир, аёлдан ҳам ўтгандир, — қўшилмадилар дадам. Ойим тагин ўзлариникини маъқулладилар.

— Айб эрда ҳам, хотинда ҳам эмас, — якун ясадилар бувим, — гап ўша рўзғорда бирорта мўйсафиднинг йўқлигида. Чол-кампир бўлган даргоҳда файзу садоқат, аҳиллигу фароғат бўлади. Бўлмаса ҳозирги ёшлар оилани сақлаб қололмайдилар.

— Оила учун аса курашмоқ керак, — фалсафа суқдилар дадам.

Улар тагин эзмалик билан гапга киришиб кетишди. Аммаларим рўзғори бузилган қўшнилари бирма-бир тилга олиб, роса ғийбат қилишди.

Вокзалга чиқишдан олдин момокалоним дастурхонга фотиҳа ўқидилар: «...ширин обод, манзил озода, пайғамбар-у худога салавот. Эккан, теккан, олиб келган, еганга ҳасанот. Илоҳим олганларинг олгин бўлсин, ас-карбаччаларнинг бурни ҳам қонамай, қайтиб келсин».

Вокзал. Қувончлар-у кўз ёшлар, ҳаяжон-у ғуссалар... Амаким поездга чиқадиغان бўлдилар. Бувим у кишини қучоқлаб йиғлаб юбордилар.

— Нега йиғлайсиз, — ранжиганнамо сўрадилар амаким.

— Ёдимга укам тушди — Давронжон. Санинг ёшингда эди...

Поезд жилди. Дадам ғайритабий ҳолда овозларини кўтардилар:

— Хат ёзиб тур! Эҳтиёт бўл!

Поезд кўздан ғойиб бўлгач, бувимга шафиқ оҳангда мурожаат қилдилар: «Юринг, ойижон, кетамиз! Хавотир тортманг, замон тинч!»

Тўққизинчи б о б

ҲУМО ҚУШИ

Шўхлик қилаверганим учун бўлса керак, аини туш маҳали бувим мени ухлатмоқчи бўлдилар. Пўписа қилиб ётқиздилар-у, алла бошлаб юбордилар. Шунда ҳам кўзимни лўқ қилиб ўтираверганим учун бўлса керак эртақ ҳам айтдилар.

— Жуда қадим замонда, қайсиям бир томонда бўғзидан ўт пуркаб турадиган аждарҳо пайдо бўлибди. У одамлар сув ичадиган булоқ бошида тураркан ва ҳар куни биттадан болакай инъом этишмаса, сувга заҳар солишга чоғланаркан. Шунда бир баҳодир майдонга чиқиб: «Бегуноҳ гўдакларни бу ёвузга берманглар, у билан ўзим жанг қиламан!» — дебди. Беаёв жанг бошланибди. Қирқ кеча-ю қирқ кун давом этибди кураш. Шунда қайданам ҳумо қуши учиб келибди-ю илоннинг оёғи остига тарик сепиб юборибди. Аждар сирганиб-йиқилибди. Ботир йигит уни тилка-пора қилибди.

Табиийки, бу ваҳимали ривоятдан кейин уйқум батамом ўчди. Умуман, кундузи ухлайдиган боқибегамлардан эмасман! Ўрнимдан ирғиб туриб, ўзимни шавқли ўйинлар бағрига отдим.

Шомга яқин уйимизга жуда башанг кийинган бир хола келиб қолди. Уни танимасам ҳамки қувондим ва истиқболига югурдим.

— Ас... ас..., — салом бердим, бувим ўргатганларидек қўлимни кўксимга қўйиб. Ҳалиги хола бўлса саломимга алик олмас, менга умуман эътибор бермасди. Ё кўрмай қолдими? Ундай бўлса Моҳинбонуни ҳам кўрмаганликка олди-ку. Уйимизга келган киши, одатда унинг жингалак сочларини силаб қўйишни қанда қилмасди. Демак, болаларни хуш кўрмайдиганлар ҳам бўларканда бу ҳаётда?! Наҳотки?!

У ойим билан алланималарни келишиб олди-ю, ўша нописандлик билан чиқиб кетди.

— Ким бу ойимча, — ёқинқирамай сўрадилар бувим.

— А-эй, — дудмал қилдилар ойим.

— Бола-чақаси борми бу турқи совуқнинг?

— Йўқ.

— Тирноққа зор денг, — жон кирди момомга.

— Ўзи истамайди.

Бувим тагин давом эттираётган эдилар, бу ойимга ўтиришмади.

— Нима ишингиз бор?! Менинг одамларим сизга ҳеч ҳам ёқмайди.

Зиддият жиддиятга айланиб кетмаслиги учун дадам гап ўзанини бошқа томонга бурдилар ва гап охирида

эртага ҳайвонот боғига боришимизни маълум қилдилар.

Кечаси нохуш тушдан уйғониб кетдим. Ҳовлимизга бир аждарҳо келганмиш. Унинг ярми бувим айтган илон эмиш-у, қолгани кундузи келган аёлга ўхшармиш. Бувижоним фарёд солиб, одамларни ёрдамга чорлабдилар. Шунда ҳарбийча кийинган амаким пайдо бўлибдилар-у, ҳалиги ёвуз билан жангга киришибдилар. Мен Ҳумо қушини излаётганда уйғониб кетибман. Чинқириб йирлаганим учун ҳаммалари уйғониб, мени овутишга киришишди. Менинг эса ўксиб-ўксиб йирлагим келарди.

Биринчи эртақ ва биринчи туш ана шундай нохуш бўлди.

Эрталаб дадам билан ойим башанг кийиниб олишди, сўнг эринибгина менинг ҳам бежирим шимимни, янги туфлимни кийгизишди. Биз гавжум шаҳар сари йўл олдик.

О, она Самарқанд! Серзавқ, сербўёқ маскан. Сен бизнинг ватанимизсан! Бобо ва бобокалонлар заминисан!

Кўчма ҳайвонот боғи шаҳар чеккасида экан. Кираверишда тўқайда юрган баҳайбат йўлбарс, шохдан-шохга сакраётган чаққон маймунлар акс эттирилган. Ичкарига кириб эса анчайин маҳзун манзаранинг гувоҳи бўлдим. Бу ерда жониворларнинг аксарияти жуда хомушдай эди. Айиқ полвон надомат чеккандай мунгли бош тебратар, оху одамларга илтижо билан мўлтираб тикиларди.

— Мана бу ҳумо қуши, — дедилар дадам қафасда елка қисиб ўтирган паррандани кўрсатиб.

Мен бахт қушини батамом ўзгача тасаввур этгандим. Назаримда у баюят сармаст ва шиддаткор бўлиши керакдай эди.

Тушимга тагин шу қуш кирди. У ҳамон қафасда шалвираб ўтирган экан. Қафас эшитини очиб юборибман. Кимдир «чиқ-чиқ-чиқ», дебди. Халоскор парранда инкор маъносида хомушгина бош тебратибди. «Чиқ-чиқ-чиқ» дебди ҳалиги овоз. Уни учуриб юбораман деб уйғониб кетдим.

Ҳамма ширин уйқуда эди. Девор соат бир маромда «чиқ-чиқ-чиқ» этарди.

КИТОБ КЎРГАН ОДАМ

Радиоприёмникнинг номини «долалай» дейман. Чунки уйдагилар унинг пластинкасини айлантириб юборишлари билан нуқул: «долалай, долалай», деб бақираверади. Шунда биз ҳам қўшиққа ҳамоҳанг тебрана-верамиз. Елкаларимиз, тиззаларимиз ўзига хос оҳанг билан бир маромда қимирлайверади. Гарчанд катталарнинг гапларини ҳали тўла тушунмасам, ҳис қилмасам ҳамки бу куйнинг навозишлари вужуд-вужудимга сингийди. Озодлиқда юрган ҳумо қуши билан бирга парвоз этаётгандай, ариқ соҳилларидаги оппоқ капалакларни қуваётгандай, қип яланғоч бўлиб ариқ сувларида чўмилаётгандай бўламан. Шунинг учун ҳам ҳаргал қўшиқ охирига етиши билан уни такрорлашларини талаб қилиб бақиравераман. Айтганимни бажо келтиришмаса, чинқириб йиғлайман. Шунда дилкаш қўшиқ тагин янграб, ҳаммамизни ўз сеҳрига тортади.

*Парень песню поет о девчонке одной,
В кого он влюблен, отгадай
А песня звучит под луной:
Долалай, долалай, долалай...*

Бизнинг бу қилиқларимиз фақат бувимга унчалик ўтиришмайди.

— Тавба, — дейдилар у киши ўзларига хос заҳархандалик билан, — бу замоннинг тухумдан чиққани ҳам зукко. Ҳаё қолмади.

— Бу гапда жон бор, — дейдилар дадам бир оздан сўнг, — дарҳақиқат болаларнинг ўз қўшиқлари бўлиши керак.

— Бало! — овозларини андак кўтарадилар ойим норози оҳангда, — барча дўконларни кўрганман — унақаси йўқ.

Ниҳоят, рақсга тушишдан чарчаб, боққа қараб қочаман. Бу ерда Ёқуб, Қобил, Ўлмас деган жўраларим бор. Улар билан ўйнаш мароқли. Гоҳида ўчоқ бошидан гугурт ўғирлаб чиқаман ва катталарнинг кўзини шамғалат қилиб, уларни бир-бир ёқаман. Ўртоқларимдан ҳар хил гапларни, жумладан, сўкишни ҳам ўрганаман. Далалардан ҳориб келиб, эртароқ ухлайман.

Хаёл суриб ўтирганимда амаким оёғимнинг остини қитиқладилар, мен бошлаб, русчалаб сўқдим: бувим ша-
рақлаб кулиб юбордилар, бошқалар эса баракс дарға-
заб бўлишди.

- Тарбияси бузиляпти.
- Бола бошбоддоқсиз.
- Таъзирини бериш керак!

Бувим эса одатдагидек меҳрибонлик билан мени ҳимояга оладилар.

— Бекор айтибсизлар! Бошлайди барингни! Бери кел!

Итоаткорона у кишининг пинжидан паноҳ топа-
ман. Ойим тутақиб бувимга, дадамга гап уқтира бош-
лайдилар. Бунақа тарафкашлик қилаверсак, келажак-
да бориб турган безори бўлишимни айтадилар. Момом
эса барча овозларни босиб, алла айтиб юборадилар:

*Оҳ укам, мулло укам,
Қайларга қолдинг кечқурун?!
Фам шудам, пурғам шудам,
Қайларга қолдинг кечқурун?
Оҳ укам, тилло укам
Қайларга қолдинг кечқурун?
Кечқурун-о
Кечқурун-о
Кечқурун...*

* * *

Бувим китобларини олиб, кузойнақларини тақди-
лар. Мен эса фурсатдан фойдаланиб, ўзимни кўчага
урдим. Ҳа демай мени каттароқ шумтака болалар ўраб
олиб, гапга тута бошлашди.

— Улуғ, битта ўйин кўрсат! Давай, тез бўл! Мен
индамайман. Ростини гапки, бундай қилгим келмайди.
Бошқа бир ўсмир унинг гапини илиб кетади.

— Даданг билан ойинг бир тўшақда ётишадими-а?

Тағин индамайман. Аниқроғи, уйимиздаги сир-ас-
рорларни бу шилқимларга айтгим келмайди.

Шу пайт таниш дарвозадан Ўлмас деган танишим
чиқиб қолди.

— Давай, иккаласини кураш олдирамиз, — деди ҳали-
ги шумтакалардан бири.

— Давай!

Дўстимни даст кўтариб, рўпарамга қўйишди. Шум-такаларнинг ярми у, ярми мен томонга ўтиб олишди.

— Бошланглар, — буйруқ берди бир ўсмир.

Биз нима қилишни билмай, анграйиб туравердик.

— Улуғ, ур, йиқит!

— Ўлмас, маҳкам бўл! Биз бормиз! Биринчи бўлиб, Ўлмас юзимга чанг солди. Мен бақириб йиғламоқчи бўлгандим, далдакорлар қўйишмади.

— Йиғлама, Улуғ! Эркаклар йиғламайди, жасур бўлади! Башарасига тушир!

Икки қадамча олдинга босиб, Ўлмасни итариб юбордим, у ўтириб қолди. Бунга ҳам қаноат қилмай, бир қўлим билан сочини юдим, бир қўлим билан юзини тимдалаб олдим. У чинқириб йиғлашга тушди. Ҳалиги ҳангоматалаблар зум ўтмай тумтарақай бўлишди. Йўл бўйида Ўлмас иккаламиз қолдик. Унинг юзидаги қонни, шашқатор дийдаларини кўриб, ўзим ҳам ўксиб кетдим. Аста ўпдим, кўз ёшларини артиб қўйдим. Шу пайт Ўлмасларнинг дарвозасидан бир аёл чиқиб қолди. Дўстимни бағрига босди-ю, менга бақириб берди. Ўпкам тўлиб тургани учун йиғлаб юбордим. Ҳалиги аёл бунга ҳам қаноат қилмай, иккаламизни бувимнинг олдиларига етаклаб борди.

— Набирангизни қаранг, нима қилибди?!

— Ҳа, нима бўлибди, — киноя қилдилар бувим, — осмон узилиб ерга тушибдими?!

— Қарангда арзандангизга!

— Ҳа, бу шунақа безори. Отаси арақхўрда...

Бувимнинг бу жавоблари валати эди. Чунки дадамнинг маст бўлганларини ҳеч ким кўргани йўқ. Ўлмаснинг отаси эса кўп ҳолларда ишдан гандираклаб келади. Момоннинг кесатишлари ҳалиги аёлга қаттиқ ботди.

— Сиз китоб кўрган одамсиз! Шу гап лозимми?!

— Китобга тил тегизманг, айланай, аммангизга ўхшаб, оғзингиз қийшайиб қолади, — дедилар бувим овозларини ҳийла кўтариб.

У аланималарни жавраганича чиқиб кетди.

— Ҳа, дийдоринг қурисин, сан сатангни, — лаънатладилар бувим.

Бувижоним бу машмашани ойим билан дадамдан сир тутдилар.

МАҲАЛЛА

Энди кўчамиз, боғимиз, қишлоғимизнинг паст-баландликларини ҳам биламан. Дарвоқе, қишлоғимиз ҳақида ҳам андак сўз юритиш пайти келганга ўхшайди. Уни Кўтарма дейишади. Бир вақтлар бу ер пасткам жой бўлган дейишади. Тупроқ ташлаб, сатҳини кўтаришган экан. Бу ерни унчалик обод деб бўлмайди. Дўкон, сартарошхона, новвойхона, темирчилик устахонаси, чойхонадан бўлак ҳеч вақо йўқ. Қишлоғимиз икки колхоз («Ленин байроғи» ҳамда Максим Горький номидаги) оралиғида ва бунинг устига шаҳар билан қишлоқ ўрталиғида бўлгани сабаб анча аросатда қолган. Ободончилик хусусида гап кетганда, раислар сансалорликдан нари ўтмагани устига юқори ташкилотларнинг мутасаддилари ҳам бу ерлар шаҳарга ўтиб кетиши эҳтимоли борлигини ваз қилишаркан. Одамлар эса раҳбарларни болохонадор қилиб сўкишдан нарига ўтишмайди.

Ҳа, майли, булар катталарнинг ташвиши. Мен ҳам бошқа болалардек темирчилик устахонасини хуш кўраман. Галалашиб унинг олдидаги курсида тизилишиб ўтирамиз. Уста бобо бизларни уришмайдилар — у киши вазмин, хушфеъл. Ўртада гуриллаб олов ёнади. Уста бобо унга темирни тутиб, чўғдай қиздирадилар. Кейин ҳалигини сангдон устига қўйиб бирин-кетин савалашади. Темир парчаси кўз ўнгимизда кетмон, теша, ўроққа айланади. Сувга солинган темирнинг вижиллаши, чарх устидан учган учқунларнинг сочилишини кузатиш мароқли.

Чойхонадаги карт устига Тоҳир амаки деган бақалоқ киши, Ортиқ бобо, Полвон бобо деган отахонлар ўтиришади. Ортиқ бобонинг қаршисидаги кирланиб кетган халтада кунгабоқар пистаси бўлади. Саша деган шатрама бола у киши намоз ўқийдиган пайтни пойлаб, писта ўғирлайди. Отахон ўша топда намозни тарк этолмайдилар.

Полвон бобонинг асл отлари бошқача дейишади. Катта Фарғона канали қурилишида Охунбобоев деган отахон:

«Сиз ҳақиқий полвон экансиз» деганларидан кейин шунақа бўлиб қолганлар.

Тоҳир амаки билан Ортиқ бобо кўп гапиришадую, Полвон бобонинг овозларини эшитиш амримаҳол. Мен бир мартагина эшитганман. Қаттиқ шамол туриб, электр симларини узиб кетган кунлар эди. Монтёр фақатгина пул чўзган кишиларнинг ҳожатини чиқара бошлади.

— Мантўр ука, — дедилар Полвон бобо, — бизди симни ҳам улаб беринг, ишингиз тушса...

— Ота, ўзлари нима иш қиладилар, — таъма билан сўради у.

— Гўрковман.

Ҳа, Полвон бобо гўрков. Одамлар у кишини ҳурмат қилади.

Сартарошхонада эса юзлари чуваккина, ўзи ҳам мўмин-қобил Мордухай амаки (Тоҳир амаки у кишини Мардивой дейдилар) шаҳардан қатнаб ишлайди. У одам баюят сертакалуф. Яқинда дадам билан кирганимизда бунга яна бир бор ишонч ҳосил қилдим.

Мордухай амаки ишдан тин олиб, дадам иккаламиз билан қуюқ кўришди.

— Қани, Мулложон, марҳамат, — деди курси кўйиб. Сўнг таъзим ила чой узатди. Мен қизиқиш билан унинг ипини кузата бошладим. Уста курсидаги кишининг сочини ўткир устара билан тарашлаб олар, орада бот-бот дадамдан аҳвол сўрашни қанда қилмасди. Охирида ҳалиги кишининг бошига фишиллашиб атир сепди, бошини икки қўли орасига олиб қисди. Ҳалиги амаки ўрнидан туриб, тагин бир бор кўзгуга қараб олдию, пул узатди. Мордухай амаки кўзини сузиб: «Раҳмат, ака!» деди.

— Қани, қани Мулложон, марҳамат, — дадамга ўтириди у.

— Йўқ, мана бунинг сочини оламиз, — дедилар папаша камина томон имлаб.

— Ие, шундайми? Улуғбекнинг сочлари ўсибдиларми? Ҳе, балли, балли.

Сартарош шу кўйи жавраганича креслонинг устига тахтача қўйди, сўнг мени даст кўтариб, унинг устига ўтқазди. Кейин баббаравар ҳам ишга, ҳам гапга киришиб кетди. Идораси планни кўпайтирганидан ҳийла

шикоят қилгач, овозини ҳавотирона пасайтириб, давом этди.

— Шу, Мулложон, анча вақтдан бери сизни би-ир кўраман, деб юргандим: нозиккина илтимос бор эди. Сиз ўзимизнинг одамсиз, мулложон.

— Эшитайлик, қўлдан келса...

— Келади, келади, сизнинг қўлингиздан келмайдиган иш бор эканми, — дадамнинг гапларини бўлиб, у кишига ҳамду сано ўқиди уста.

Сўнг нари берига аланглаб олгач, давом этди: — Жиянимиз ёмон иш қилиб қўйди, мулложон. Нодонлик қилди, бадбахт.

— Нима қилди, — хулосани эшитишга шошилдилар дадам.

— Шу десангиз, бир ҳамгузаримиз Исроилга кетган экан. «Борган заҳоти суратимни юбораман, деган экан у, тикка турган бўлсам, билки жаннат экан, ўтириб тушган бўлсам, балки адашибман». Кўп ўтмай ҳалиги сурат келибди. Жиян қараса, жўраси узала тушиб ётган эмиш. Иби, иби дебди жиянимиз, бу ер ётиб: нон ейдиган жой экан-ку! Аслида ундай эмас эканда.

— Жиян кетдими?

— Кетди-да.

— Энди қайтариш керакми?

— Ё уни қайтариш керак, ё мани ҳам унинг ёнига жўнатиш керак. Бўлмаса хор бўлиб ўлади, мулложон.

Сартарошнинг асл мақсадини тушунган дадам дудуқланиб, алақандай идораларга мурожаат қилишни маслаҳат бердилар.

Ўн иккинчи б о б

АРРА

Омадсиз кун бўлди. Эрталаб бир дона хуштакча устида Моҳинбону билан уришиб қолдим: ойим башарамга тарсаки тушириб, мени эшиқдан ташқари қилди. Чинқириб йиғлаётганимда дадам пўписа қилдилар: «Ўчир, овозингни, хумпар!» Жаҳолатдан қўрқиб, ўзимни йиғидан зўрға тийдим. Кунибўйи қорним очиб юрди. Бунинг устига бувимга суйкалай десам, у кишининг ҳам тоблари йўқроқ.

Аммо кечга бориб, уйимизда чинакамига байрам бўлиб кетди. Амакижоним армиядан келиб қолдилар! Қоронғида Монуни қучоқлаб, «Вой, Улуғжон, сени соғиндим», деяётганларида югуриб бориб, қучоқлаб олдим. Зум ўтмай одамлар тўпландилар. Аммаларим, қўни-қўшнилардан ташқари Тоҳир амаки, Ортиқ бобо, Полвон бобо ҳам келишди. Зудлик билан қўй сўйишди.

Орадан бирор ҳафта ўтгач, амаким бувимни койиб турганларининг гувоҳи бўлиб, жуда ажабландим.

— Болаларини боғчага топширишсин! Бунақада чарчаб, ётиб қоласиз.

Момом «жим» ишорасини қилиб, ётиғи билан тушунтиришга киришдилар.

— Ҳа, қани бу кунлар ҳам ўтар. Сан уйлан, зора хотининг оғиримни енгил қилса. Бу келиндан барака топмадим — эрта кетиб, бир маҳалда келади ишдан. Лекин сен акангга у-бу деб юрма. Сенга уйда ўтирадиган бир келин топсайдим...

Амаким жаҳл аралаш тағин алланима дедилар. Бувим мента ҳавотирона буюрдилар: «Улуғ, югур, дадангни олдига бор».

Қарасам, дадам янги иморатимиз олдида икки киши тортадиган аррани ёғоч устига қўйганча, кўзлари тўрт бўлиб ҳамкор кутиб ўтирибдилар.

— Дада, бу ёғини мен тортай, — сўрадим илтижо оҳангида

— Йўқ!

Шундай дейишларини билардим. Ишониймайди.

— Хўп, дадажон, бир марта тортай, — тағин илтимос килдим. У киши индамадилар. Сукут — аломати ризо: рўпараларига ўтиб олиб, обдон жойлашдим, сўнг бир оз чўчиброқ аррани тортдим. Кейин дадам, мен... Унинг ўтқир тишлари ёғочга ботиб, ундан қипиқлар сачраши мароқли эди.

Ҳадемай амаким келиб, қўлимдан аррани олдилар. Аслида мен ҳали ишламоқчи эдим. Начора. Шунисига ҳам шукур!

СОВЧИЛИҚДА

Бувим иккимиз йўл юрдик, йўл юрсак ҳам мўл юрдик. Не-не бедапоялар, боғлар ортда қолди. Ниҳоят, қадимий ўймакор дарвоза қаршисида тин олдик. Бувим маҳси-калишлари сиртидаги чангни артдилар, кейин хавотирона овоз бердилар. Жилла ҳаяликдан сўнг ичкаридан бувимдан ёшроқ аёл чиқди. Улар қуюқ сўрашишди.

Ҳовли кенг, шинам эди — тўрт томондан балаң деворлар билан ўралганди. Мезбон қат-қат кўрпачалар тўшади. Моможоним бу даргоҳга қут-барака тиладилар. Дастурхонга нишолда, новвот тортишди. Алламаҳалдан кейин бувим муддаога ўтдилар.

— Айланай, мен у ҳафта ҳам келгандим — энди ўзларингдан қолар гап йўқ. Суриштириб кўрган бўлсаларинг ҳам керак. Бола армияга бориб келган, ичмайдиган, чекмайдиган хилидан. Акаси редакцияда ишлайди, ўзи шофёрларга катта.

Ғалати. Аслида амаким армиядан келгандан бери тузукроқ иш тополмай саргардон бўлиб юрганди. Буниси ҳам камлик килганидек, бувим бобо-ю бобокалонларимни ҳам роса мақтадилар.

— Билмасам, ойтимулло, — деди жимгина ўтирган ҳалиги аёл, — қизимнинг инъом ихтиёри бобосида. У киши ҳали бирор нарса деганлари йўқ.

Улар жимиб қолишди. Сўнг мезбон аёл чиқиб кетди ва мункайиб қолган, панжалари бетиним қалтираб турадиган чолни етаклаб кирди. Мўйсафид биз томон ўгирилиб қарамади ҳам. Бурчакка ўтириб олиб, кўзини ерга тикканича сўради.

— Сизни танимай турибман: кимнинг қизисиз?

— Асли қўшмачитликман, — бувим ҳам бошларини кўтармай жавобга ўтдилар, — бадаллик Раҳматжон деганнинг аёли бўламан. Хўжайиним Сталиноборон, Қизиласкар* колхозларида ҳосилот шўро, шофер бўлиб ишлаган. Раҳматлини мошин уриб кетди. Мозори Қадимга қўйганмиз. Огам — Истамбек, бобом — Искандарбек. Икковлари ҳам катта заминдор бўлишган. Улар Шоҳи Зиңдага қўйилган.

* Яқин ўтмишдаги эскирган ном.

Бувим боболари билан дадаларининг ажойиб ҳислатларини ҳам хотирга олиб ўтдилар. Сукут сақлаб ўтирган мўйсафид вазмингина гап бошлади.

— Бобонгиз бек эди. Яхши отлари кўп эди, аммо сургун бўлмайин деб отларини ҳукуматта топширди, қизини қаролига бериб, уни ишбоши қилиб қўйди. Ҳай-ҳай!

Йиллар ўта елкага тушган бу дашном бувимга қаттиқ ботган бўлса ҳамки меҳмондорчилик таомилларига озор етказмай, аввалги оҳангда давом этдилар.

— Ҳа, энди бир ҳовуч тупроғим мусофир юртларда қолиб кетмасин, деганларда. Не-не азаматлар ватангадо-ю, кафангадо бўлиб кетди...

Чол индамади. Унинг ланж қиёфасидан бирор маънони ўқиб олиш ҳам амри маҳол эди. Сукунатни у қайтараётган тасбеҳ доналарининг бир маромда чиқиллаши бузарди. Кейин уни олиб чиқишди. Бир неча дақиқадан кейин кирган уй бекаси оиланинг сўнгги қарорини аён қилди.

— Ойтимулло, дилингизга қаттиқ олманг — бобоси рози бўлмадилар. Насибаси ўзга ерга сочилган эканми...

— Ҳа, майли, совчига бир эшик ёпиқ бўлса, минг эшик очик, айланай, — ўқинганларини заррача билдирмай давом этдилар бувим, — сиз билан қуда бўлиш насиб этмаган экан, бошқаси билан бўлар. Энди кўнгилда!

Ташқари чиқиб, йўлга тушгач, бувим ҳалиги чоли лаънатладилар.

— Дийдоринг қурисин, сан босмачини!

Биз йўлда давом этдик. Кейин Мазори Қадимга кирдик. Оқ, қора мрамлардан менга мунг билан боқиб турган болакайлар, ўсмирлар, аёллар, чолларни кўриб алланечук бўлиб кетдим. Нохуш ва маҳзун эди.

Бир қабр қаршисида тин олдик. Бувим эзилиб-эзилиб йиғлашга тушдилар. Фаҳмлашимча, бу бобомнинг сағаналари эди. Аммо бувим бу нохушликларнинг бирорта асоратини уйга олиб келмадилар. Баръакс тантанавор ва нописанд ҳолатда эълон қилдилар.

— Ҳе, падарига лаънат! Ўшанинг авлоди эканлигини билсам, даргоҳига оёқ босмасдим. Ўғлим кўчада қолгани йўқ.

Ўн тўртинчи б о б

БАЙРАМ

Ура!

Бугун 1 Май! 1975 йилнинг сархуш баҳори! Саҳар-мардондан хонадонимиз қувончга тўлиб кетди. Ҳаммамиз янги, охори тўкилмаган либосларимизни кия бошладик. Кичик синглим Дилафрўзни бувижонимга қолдириб, қадрдон шаҳар томон йўл олдик.

Кўчалар одамга лиммо-лим! Шовқин-сурон, қийқирик! Болакайларнинг қўлларида сурнайчалар, байроқчалар! Регистоннинг сокин миноралари, нилий гумбазлари ёрқинроқ товланади. Ҳар ер-ҳар ерда турфа томошалар. Биз ана шу давралардан бирига яқинлашдик. Мени дадам, Моҳинни ойим кўтариб олдилар. Ўртада дадам тенги бир амаки уч баҳайбат айиқни турли кўйларга солиб ўйнатарди. Жониворлар хўжасининг буйруғини сўзсиз бажарар, одамларга қувонч улашарди.

— Хўш, полвон, — деди ҳалиги амаки айиқларнинг йирикроғига, — мана бу биродари азизларга би-и-ир маст бўлиб беринг.

Айиқ гандираклар давра айлана бошлади. Унинг кўзлари сузилар, лаблари тамшанар, хуллас ғирт алкашнинг қиёфасига кирганди. Атрофда шўх-шўх кулгилар янгради. Айиқ полвон қўлини бир силтадию, ерга ағанади, мастнинг сўкинишига монанд бўкириб қўйди.

— Полвон, нормадан ошибди-ку, — сўз қотди хўжаси.

— Ҳа-а-а-а, — деди айиқ полвон бўкириб.

— Айб, айб!

У беихтиёр бу ёнбошига ағдарилиб ётди.

— Ана милиса, ана милиса, — пўписи қилди эгаси. Айиқ ўрнидан ирғиб турди, паноҳ излаб эгасининг пинжигига тиқилди.

— Айб, айб, — такрорлади эгаси. Навбат иккинчи айиққа келди. У рақибини курашга чорлаётган паҳлавондай вазмин давра айлана бошлади, аммо шериги ҳадеганда курашга чиқавермади. Кутилмаганда одамлар орасидан бир маст довираб ўртага тушди-ю, айиққа рўпара бўлди. Айиқ аввал унга бошдан-оёқ

разм солиб чиқди, сўнг кутилмаганда тарсаки тушириб қолди. Узала тушиб қолган мастни олиб чиқишди.

Гарчанд айиқ полвоннинг кайфияти бузилган бўлсада, эгасининг буйруғига кўра умбалоқ ошиб, ҳар мақомда рақсга тушди. Учинчи айиқ бўлса қўлига эскигина телпак олиб, даврадагилардан пул йиға бошлади.

Нарироқда — шоирлар боғида балан қилиб сим тортилганди. Карнайлар ғата-ғут қилиб ўзига чорларди. Ўртага мошгуруч соқолли, кексароқ киши тушди. У одамларга бир карра кўз ташлаб чиқди.

— Халойиқ, — деди ниҳоят, — ийду-айёмларинг муборак бўлсин! Сизларни фақат ана шундай хуррам кунларга етказсин! Биз Бухорои шарифдан сизларни хурсанд эттали келдик. Омин, муаллақ симга чиқади-ган болаларимни ўзи паноҳида асрасин! Сизлар ҳам муроду мақсадларингга етинглар!

Одамлар юзларига фотиҳа тортишди. Шу пайт менадан сал каттароқ болакай қўлига узун таёқ тутганича физиллаб симнинг устига чиқиб кетди. Одамлар ҳайратларидан ёқа ушладилар. Ҳалиги болакай сим устида нари-бери бориб келгач, кўзини боғлашди. Сурнай билан новора мунгли оҳанг боғлашди, негадир юрагим шувиллаб кетди. Шундан кейин болакай оёғи билан симни пайпаслаганича юра бошлади. Симнинг ўрталарига келганда оҳанг ўзгарди. «Андижон полкаси» янгради. Бола сим устида кўзи боғланган ҳолда завқу шавқ билан рақсга туша кетди.

Катта хўчада бўлса турфа байроқлар, расмлар кўтарган гуруҳлар ўтар, рангларнинг мўл-кўллигидан, шодон қийқириқлардан кўз қамашар, қулоқ қоматта келарди. Ойим ҳам сахий бўлиб кетдилар. Бизни музқаймоқ, шар ва яна алланималар билан сийладилар. Мен бирорта ғамгин одамни кўрмадим.

Йўқ, кўрдим! Унинг соқоллари ўсган, кийимлари жулдуз эди. Жуда хомуш эди бечора. Бизга яқинлашиб, дадамга илтижо қилди.

— Бола-чақангизнинг умрини берсин, ғамини кўрманг! Садақа — радди бало, ихлосу холис, эътиқоду мурод...

Дадам унинг кафтига танга қўйдилар. Аммо менинг фикру хаёлим остин-устун бўлиб кетган эди. Шодон қийқириқлар, хушчақчақ болалар, мамнун айиқлар ва ниҳоят ғамзада амаки! Нега ундай бўлиши керак!?

Гуноҳи нимада?! Нечун у шодон эмас? Нега у ана шу шодлик уммонидан бебаҳра?!

Кечга яқин биз уни тагин учратдик. Энди батамом бошқача ҳолатда эди у. Ахлатлар уюлиб ётган бурчакда маст ҳолда ағанаб ётар, одамларни беҳаё қилиб сўкарди. Ё тавба! Шу бахтиёр одамларни ҳақоратлаш инсофданми?!

Ўн бешинчи б о б

МАКТАБ

Бугун — 1977 йилнинг 1 сентябри! Мен мактабга бораман! Ҳаёт йўлимда янги, нотаниш сўқмоқ бошланади. Катталарнинг куйинишларига қараганда бу йўл анча серташвиш, олис. Ва лекин у — зарурат.

Тўйдан кейиноқ дадам янги портфел олиб келган эдилар. Ойим алифбо, қалам-дафтарларни муҳайё қилдилар. Бугун ҳам ойим анча эрта уйғониб, янги либосларимга дазмол босдилар. Мактабга боришимни эшитиб, Моҳинбону пиқиллаб йиғлашга тушди.

— Манам бораман, манам борама-а-ан.

Катталар шунча уқтиришса ҳамки, ёши етмаганини тан олгиси келмасди нодоннинг! Ниҳоят дадам бақриб бердилар-у, овози тинди унинг.

Алифбо ҳақида, мактаб хусусида анча-мунча тасаввур ва таассуротларим бор эди. Жумладан, алифбодаги ҳарфларни алақачон ўрганиб олгандим. Тамара опа (бизникида яшайдиган студент қариндошимиз) Моҳинбону иккаламизга кўп ҳарфларни ўргатишга улгурганди. Бунга осонлик билан эришмаганди опамиз. Бўйсунмай қочаверганимиз учун бизни адаб-сулдашнинг турли йўлларини ишга солганди. Бир куни иккаламизга ҳам эски газета-журналларни берди-ю, «О» ҳарфининг ичини қизил рангга бўяб чиқишни тайинлади. Бир зум ўтмай бу ҳарфни топадиган бўлдик. Кейин «Н» ҳарфини яшил, «А» ҳарфини кўк рангга бўядик. «ОНА» сўзини шу тариқа ўргандик. Кейин «ДАДА», «ВАТАН», «ОЛАМ» сўзларини ҳам ўқийдиган бўлдик.

Фақат алифбо эмас, мактаб ҳам таниш эди менга. Бирор ҳафта муқаддам ойим мени у ерга олиб бориб,

йўлни, синфимизни, буфет ва ҳожатхонани кўрсатган эдилар.

Йўлга тушар эканмиз, бувим узоқдан-узоқ дуо ўқидилар. Китобимни уч марта ўпиб олиб, уни эъзозлашимни тайинладилар. Мактабдан қочмаслигимни, муаллимларни ҳурмат қилишимни, катта кўчадан эҳтиёт бўлиб ўтишимни қайта-қайта уқтирдилар.

Йўлда бизга Ёқуб, Жамшид, Санжар, Қобил ва бошқа жўраларим ҳам ҳамроҳ бўлишди. Уларни ҳам ойиси, бувиси, опаси эргаштириб олганди. Фарқ пишиб ётган помидор пайкали орасидаги таниш йўлдан мактаб томон равона бўлдик. Жамшиднинг бувиси бу йўл қишда ботқоққа айланишини, болакайлар азоб чекишини гапириб надоматлар чеқди. Ойимга ҳам жон кирди. Шаҳардаги ишларини ташлаб келганликларига афсус чеқдилар. Мактаб йўлига тош тўқдирмаган, водопровод ўтказмаган раҳбарларни лаънатладилар. Бир аёл эса эри нуқул ичиб келаётганидан зорланиб гапирди, қизига портфель ҳам ололмаганини айтиб кўз ёш қилди. Биз — болалар бўлсак ўз дардимиз билан овора-ю андармон эдик. Жамшид янги портфелини мақтар, Ёқуб бўлса ланкасини кўкларга кўтарарди. Мен бўлсам ойимнинг мактабимизда ишлашларидан фахрланиб қўярдим.

Қаршимиздан машиналар қатнаб турадиган катта кўча чиқди. Бувимнинг огоҳлантиришлари ёдимга тушиб, аввал чапга, сўнг ўнгга қарадим, катталарга эргашиб ўтиб олдим.

Мактабимиз бир қаватли, эскигина. Айтишларича, у колхозлаштириш йиллари қурилган экан. Бир вақтлар жамоа уюшмаси идораси бўлган эмиш. Хўжаликлар бирлашиб кетиб, бу ер мактаб бўлиб қолибди.

Мактаб ҳовлисида оломон одам эди. Биз — болакайларни бир сафга тизишди. Ота-оналар орқароққа бориб турдилар. Рўпарамизда учинчи синфнинг ўсмир болалари саф тортгач, мактабнинг казо-казолари нутқ ирод қилишди. Кўп гаплар ёдимда қолмади. Фақатгина бугундан эътиборан биз Самарқанд районидаги 37-ўрта мактабнинг биринчи синфига қабул қилинганимиз, мактабнинг тартиб-қоидаларига риоя қилишга мажбур эканлигимизни эслайман, холос. Кейин ўнинчи синф болалари бизга совға-саломлар улашди. Нури деган бир ўсмир менга чегарачилар ҳақида рангли

китоб берди. Сўнг ёнимда турган қизалоқни ўртага олиб чиқиб, катта қўнғироқ беришди. (Мен худди шунда қўнғироқни бир фильмда туя бўйнида кўргандим). Ҳалиги қизалоқ бир амаллаб қўнғироқни чалиши билан биз синфга кирдик. Дадам тенги киши тўрга ўтиб, бизга мурожаат қилди.

— Мен сизларнинг биринчи муаллимларинг, бўламан. Менинг фамилиям Жалолов, — деди. Сўнг портфелларимизни, китобларимизни кўздан кечирди.

Ўн олтинчи б о б

ЛЎЛИ МОМО

Хонадонимизга кириб-чиқадиган кишиларнинг аксариятини тилга олиб ўтган эдим. Хоҳишингиз бўлса, бугун шулардан бири — Лўли момо ҳақида бақамтироқ ҳикоя қилмоқчиман. Бу кампир ойда бир ёки икки бор келади. Қишда эса камнамо бўлиб кетади.

Мен ҳар гал бир нарсадан жуда ажабланаман: уйимиздагиларнинг бу аёлга бўлган муносабатларида киборларча нописандлик яққол сезилиб туради. Масалан, уйимизга балонли газ тарқатадиган киши келиб қолса ўзларини қўйишга жой топишолмайди. Тўрдан ўрин кўрсатиб, қуюқ илтифотлар қилишади. Бувим унга пул берадилар, дуо қиладилар. Дадам ҳам у билан ҳисоблашадилар. Солиқ йиғадиган Конторчи амаки ҳам бизнинг ҳовлида ўзини ҳокимдай тутлади. Ҳар гал томорқамизни ўлчаш зарурлигини шаъма қилиб қўяди. Шунда бувим нолиб қоладилар, ўғилларига иморат қуриш учун ер зарурлигини айтиб зорлангандай бўладилар, қимматчилик йиллари колхозда ишлаганликларини ҳам гап орасида қистириб ўтадилар.

Лўли момо масаласида эса... айтмай қўя қолай. Ўринларидан ҳам туришмайди, калондимоғлар. Худди шундай бўлиши керакдай, Лўли момо ҳам пойгакроқда ўтириб олади. Бувим каравот устидан туриб саломлашиб қўя қоладилар. Лўли момо кексалиқдан шикоят қилади. Гуёки биз гиналаётганимиздай бедарак бўлиб кетгани учун узр сўраган бўлади. Сўнг ёшларни ғийбат қилади.

— Лўлини худо тиланчилик учун яратган. Локинда

ёшларимиз урф-одатларимизни писанд қилмай қўйишди. Қизларимиз тожикларга, ўзбекларга тегиб кетишяпти. Худонинг қаҳри келади, қаҳри келади...

— Ҳа, замонида, — дейдилар бувим юмшоқроқ қилиб. Унга жон киради. Ўғиллари топармон-тутармонлиги билан мақтаниб олгач, айрим қишлоқдошлари тўйига ароқ қўйганини, бир енгилтак аёл эркалар даврасига тушиб рақс қилганини айтиб беради.

— Ҳа, замонида, — такрорлайдилар бувим. Бир гал моможоним у кишига ўша Маликаи Хубон деган китобларидан бир неча варақ ўқиб бердилар. Лўли момо зор-зор йиғлади. Бувимнинг раҳмлари келиб, кетишда анчагина мева-чева бериб юбордилар.

Бир воқеа бўлди-ю уйимиздагиларнинг Лўли момага муносабати ўзгариб қолди. Бир куни у киши анча башанг кийиниб келдилар.

— Кенжа ўғлимни уйлантиряпман, — дедилар тантанавор оҳангда, — сизларни тўйга айтгани келдим. Ахир, қирқ йилдан бери даргоҳларингга кириб-чиқаман! Хабар қилмасаларинг ҳамки, бирорта тўй-маъракаларингдан қолганим йўқ.

Охирги жумладан дадам хижолат бўлиб кетдилар. Шунинг учун бўлса керак Лўли момонинг сўзини бўлдилар.

— Бўлди, бўлди! Ҳаммамиз борамиз!

Аммо тўй куни биринчи бўлиб бувим бош тортиб қолдилар.

— Келиб-келиб Лўлининг тўйига борарканманми?! Кимсан Искандарбекнинг авлодман. Ана шу колхозингни ярми дадамнинг замини бўлган. Ҳар ким ўзига муносиб жойга борсин! Хеш ба хеш, дарвеш ба дарвеш. Борсанг, боравер, лекин бошимизни қотирма, — дедилар дадамга.

Ўзга гапга ҳожат қолмаганди. Аммо шунга қарамай дадам ўзларича ташвиқот қила кетдилар.

— Эски замонларда лўлиларни камситишган. Ҳозир улар ҳам ишлашяпти, ҳуқуқи тенг. Ўзбеклар, тожиклар қиз олиб, қиз беришаётган экан.

— Ҳов, манга қара, — сўзларини бўлдилар бувим, — Лўли момонг номаъқул қилибди — ҳеч қайси ўзбек билан тожикнинг мияси айниган эмаски, қизини чиқариб лўлига берса! Майли ўғлинг катта бўлса, лўлидан уйлантир, лекин бизни тинч қўй!

— Сиз эски замоннинг одамисиз, — жеркидилар да-дам.

— Ҳа, тезроқ Лўлининг тўйига бор! Янги замон одами кечикмаслиги керак, — кесатдилар бувим. Дадам чиқиб кетгандан кейин ҳам у кишини роса айбладилар.

Дадам тўйдан жуда кеч, аммо алақандай сархуш кайфиятда қайтдилар. Таассуротларини ойимга эҳтирос билан гапириб бердилар.

— Мен у ерда Лўлилардан чиққан бир олим билан танишиб қолдим. Унинг айтишича, лўлилар аслида Покистоннинг Мўлтон шаҳридан келиб қолишган экан. Тажовузкор душман босиб олиб, мўлтонликларни ер юзига сочиб юборибди. Бир донишманда айтган экан: ватанидан айрилган — ҳамма нарсасидан ажрайди. Бу шўрликлар ҳам ҳамма нарсасидан ажралиб, тиланчи-га, фолбинга айланиб қолибди. Ҳозир бир-ярим кексаларигина тиланчилик қилишаркан.

Дадам лўлилардан чиққан анча-мунча машҳур кишиларнинг номини тилга олдилар. Тўй зўр ўтганини роса мақтадилар. Эртаси бувимга ҳам бу тафсилотларни эҳтирос билан гапириб, у кишининг шафқат томирчаларини уйқотишга ҳаракат қилдилар. Бувим ҳам бу гал дадамни жеркимадилар — жимгина ўтирдилар. У кишининг ана шу сукутларида ички бир баҳсу мунозара зоҳир эди.

Орадан бирор ой ўтгач, Лўли момо тагин келди. Бу гал ҳаммалари ўзгача илтифот кўрсатишди. Бувим ҳам ўринларидан туриб, кўришиш учун қўл чўздилар. Лўли момо ҳаяжонланиб қолди.

— Янги келин тузукми, хизмат қиляптими, — сўрадилар бувим.

— Хизмат қаёқда дейсиз, — одатдагидек шикоят-муз гап бошлади Лўли момо, — фабрикада ишлайди. Би-и-ир маҳал кириб келади. Буниси ҳам майли: ўғлимга айтибдики, онанг у ёқ-бу ёққа чиқадингиз бўлса, бу даргоҳни елкамининг чуқури кўрсин!

Бу гал узоқ гаплашишди. Аммачам ҳам дастурхонни ўзгача қилиб безадилар. Хайрлашиш олдидан эса бувим анча меҳрибон оҳангда илтифот қилдилар.

— Энди, тўйга боролмадик, айланай, қирқ йиллик қадрдонмиз. Мана бу — келинга совғамиз. Арзимас...

У киши шундай деб Лўли момони қўлтиғига қовозга

ўралган атлас қисдирдилар. Лўли момо негадир йиғлаб юборди. Бувим буни гуё кўрмагандай, тез-тез келиб туришни, келини ҳам олиб келишни тайинладилар.

Ўн еттинчи б о б

БЕКЛАР АВЛОДИ

Мен оймнинг хоҳишларига кўра биринчи партада дўстим Ёқуб билан ўтираман. Ёқуб бағоят камсухан, қобил-мўмин бола. Гоҳида иккита жумлани ҳам жуфтлаб айтишда қийналади. Муаллим савол берса, лом-мим демай кўзини лўқ қилиб ўтиради. Бунинг устига бурни ҳам... Бир куни муаллим ундан уйдан мактабгача нималар борлигини сўради. Мен пичирлаб помидор пайкали, ариқ, дарахтни тилга олдим. Лекин у эшитмади шекилли, лаллайиб ўтираверди. Аммо математика масаласига келганда калласи ишлайди, хумпарнинг! Мен дастлабки кунлар андак ўнғайсизланиб турдим-у, кейин ҳеч иккиланмай, хижолат тортмай кўчириб олавердим. Ундан кўчириб олишимга қармай, ҳисоб-китобдан камина «беш» Ёқуббой бўлса «уч», нари борса «тўрт» оларди.

Баҳорга чиқиб мен мактабда бирдан танилиб қолдим. Йўқ, бунга шеърни яхши ёд олганим ёки математикани уddaбуронлик билан кўчиришим туфайли эмас, шахматни билишим сабабли эришдим.

Бир куни физкультура ўқитувчиси йўлимни тўсди.

— Сан Улуғбекмисан?

Мен маъқуллаб бош тебратгач, катта синфга эргаштириб борди. Бу ерда юқори синф-ўқувчиларидан бир нечтаси шахмат ўйнашарди.

— Қани, мана бу билан ўйначи, — деди муаллим ўсмирлардан бирига. Биз зудлик билан тошларни тердик. Нақ тўрт юришда рақибимни мот қилгандим, ҳаммалари ҳушёр тортиб қолишди. Қаршимда ўнинчи синфда ўқийдиган ўсмир ўтирди. Унинг тош теришиданок сустлигини билиб олдим. Ўзи ҳам иккиланиб, хавотирга тушиб тош сура бошлади. Ҳадемай вазири-ни бериб қўйди ва қўл кўтарди. Кейин муаллимнинг

ўзи билан тош сурадиган бўлдик. Ҳалиги ўсмирлар қизиқиш билан бизни ўраб олишди. Ўйин жиддий тус олиб кетди. Муаллим ҳақиқатан ҳам анча тадбир билан ўйнарган. Лекин пиёдаларни кўпроқ қурбон қилиб қўйгани учун қийналиб қола бошлади. Ҳалиги ўсмирларнинг диққат билан кузатиб ўтиришини унчалик ёқтирмай, аллақандай надоматлар чека бошлади. Мен отимни унинг шоҳи билан вазири орасига «вилка» қилдим. Ҳалабага яқин қолганда, муаллим кўзимга жуда умидвор тикилиб, дуранг таклиф қилди. Мен кўниб қўя қолдим. Ўсмирлар бир-бирларига қараб маъноли жилмайиб қўйишди.

Бу гап мактабга яшин тезлигида тарқалди. Танаффус пайтлари болалар зимдан мени кўрсатиб, аланималар дейишар, ўзимизнинг муаллим ҳам қуюқроқ илтифот кўрсатадиган бўлди. Танаффус пайтлари аллақандай ғурур билан юрадиган бўлдим.

Аmmo бу беҳудуд шодлик узоқ давом этмади. Ўша куни мактабдан қайтишда шундай дилсиёҳлик бўлдики, асти қўяверасиз. Ёқуб, Қобил уччаламиз катта кўчани кесиб ўтган эдик ҳамки, кимдир тош отиб қолди. Сал нарида ўн чоғли бола бизга таҳқирона назар солиб турарди.

— Ур, кўтармаликларни! — деди улардан бири биз томон имлаб.

«Кўтармаликлар» биз эдик. Мен бу болаларнинг кўзида батамом бегона, совуқ нигоҳ кўрдим ва сесканиб кетдим.

Рақибларимиз (ҳа, уларнинг бегуноҳлардан интиқом олиш нияти рақиб қилиб қўйганди) лой, кесак итқита бошлашди. Биз ҳам ерга энкайдик. Ёввойи тўда бизга яқинлашди, Қобил қочиб қолди, Ёқуб иккаламиз саросимада қолдик.

— Ҳе, онангни сани...

— Ҳамширангни...

Шунақа беҳаё, бешарм сўзлар билан сўкишардики, ғазабланмай иложинг йўқ эди. Ҳе, йўқ, бе йўқ ўзимдан сал катттароқ бола мен билан муштлашиб кетди. «Қорнига теп!», «Башарасига сол!» далда беришарди шериклари. У мени йиқитмоқчи бўлганда, билагини боплаб тишлаб олдим, рақибим чинқириб йиғлади. Шунда унинг тарафкашлари менга ташланиб қолишди. Аллақарданам бир халоскор овоз чиқмаганда, бу

кўнгилсизлик нима билан тугагини айтиб беришим қийин. Болалар тумтарақай бўлишди. Сўнг ўша одам келиб, мени ердан кўтариб олди. Бу — биринчи синфда менга чегарачилар ҳақида китоб тақдим этган Нуриддин ака эди. Хўрлигим келиб йиғлаб юбордим. У мени қучоғига олди, Ёқубнинг ҳам кийимларини тозалади. Ҳалиги безориларга тагин бир бор мушт ўқталиб, бизни эргаштириб кетди.

Бувим мени кўриб қўрқиб кетдилар.

— Ҳа?!

— Болалар урди!

Тагин ўпкам тўлиб, йиғлаб юбордим. Бувим ҳам қалтираганларича аллакимларни лаънатладилар. Кейин зудлик билан кийиниб чиқдилар

— Юр, мактабингга борайлик! Муаллимларингни падарига... Олган ойлиги тешиб чиқсин!

Бунга муаллимларнинг зифирча алоқаси йўқлигини тушунтиришнинг мавруди эмасди ҳозир. Чунки у киши газабланганда қулоқларига гап кирмасди.

Биз орқага қайтдик. Бувим ҳамон муаллимларни лаънатлардилар. Бир маҳал рўпарада ойим кўриндилар. У киши лойга ботиб, зўрға қадам ташлар, чарчган, асабийлашган ҳолатда эди. Мен негадир чўчиб кетдим.

— Ассалом, ҳа, йўл бўлсин сизларга, — бувимнинг важоҳатларидан чўчиб, мулойим оҳангда сўрадилар ойим.

— Директорингиз борми, — саволга савол қайтардилар бувим.

— РайОНОга кетганлар.

— Ўринбосаричи?

Ойим бир лаҳза каловланиб қолдилар.

— Вой, ойижон, ўринбосар ўзимман. Бирор ой бўлди...

— Бошқа одам қуриб кетган эканми, — овозларини андак кўтариб, ойимнинг сўзларини кесдилар бувим.

Ойим ҳам жаҳл отига миндилар, аммо пайкал орасида жанжаллашиб қолишдан чўчиб, вазминлик қилдилар. — Буни бетайин болалар урибди-ку, — давом эттирдилар бувим, — майиб қилибди! Кўзларинг қаерда?!

— Сани ким урди, — сўрадилар ойим мен томон энкайиб.

— Қўшмачитликлар!

— Ҳа, энди қўшмачитликлар шунақа, — дедилар ойим бувимнинг ҳам ўша ердан эканликларини кесатиб, — улар беклар авлодида: бировларни камситиш-маса, хўрлашмаса уйқулари келмайди.

Ойим авваллари умуман заҳарҳанда, пичинг қилишни билмасдилар. Бунақа сўз ўйинларини бувимдан ўргана бошлагандилар.

— Кимнинг тулпори урганини билсам бўлди — бориб ота-онасини шарманда қиламан, — дедилар бувим.

Лекин у безориларнинг кимлигини мен ҳам, ойим ҳам билмасдик. Ноилож орқага қайтдик. Бувим тагин муаллимларни айбладилар. Ойим эса индамай қўя қолдилар.

Эртаси мактаб йиғилишида ойим сўзга чиқиб, анчамунча пўписалар қилдилар. Минбад кимда-ким муштумзўрлик қилса, мактабдан ҳайдалишини айтдилар. Биз бир-биримизга меҳрибон бўлишимиз зарурлигини уқтирдилар.

Ўн саккизинчи б о б

БАҲРИ БОБО

Бугун — 1978 йилнинг 1 сентябри! Камина иккинчи синф толиби.

Китоб-дафтарларимни шайлаб қўйишганига ҳам бир неча кун бўлди. «Букварь» билан «Ўқиш китоби» — ни қайта-қайта варақлаб чиқдим. Ёз бўйи боғларда дайдиб, мактабни, дўстларимни қумсаб қолгандим ўзим ҳам.

Биз одатдагидан барвақтроқ уйғондик. Нонуштадан кейин ойим янги либосларимни кийгиздилар, ўзлари ҳам башанг кийиниб, атирлар септилар. Биз йўлга тушдик. Бувижоним бизни мамнунгина кузатиб қолдилар. Ойижонимнинг кайфиятлари жуда яхши эди. Йўлда учраган кишилар билан ҳазил-мутойиба қилиб кулиб борардилар. Аммо мактабга бир неча қадам қолганда, у киши каттиқ хафа бўлдилар, руҳлари тушиб кетди.

Мактаб дарвозахонасида латта этик кийиб олган, ўрта ёшлардаги чайир бир киши мактабимиз қоровули Баҳри бобо билан сану манга бориб қолганди.

— Йўқ бригадир, ўзингиз бундоқ ўйлаб кўринг, — деди Баҳри бобо ҳассасига таяниб, — ахир, бугун — биринчи сентябрь! Байрам! Шу бугун болакайларни ишга олиб чиқиш инсофданми?! Фронтда ҳам байрам кунлари биз ўйин-кулги қилардик. Ахир...

— Баҳри ака, — деди ҳалиги киши калондиморлик билан кесатиб, — сиз мактабни қўриқланг, бу масалани раҳбарлар ҳал қилади. Директори бор, ўринбосари бор...

Ойим ўзларини тутиб туrolмадилар.

— Биринчидан, Баҳри акага пўписа қилишдан уялинг, зарур бўлганда у киши Ватанни қўриқлаганлар! Сиз билан мени ҳимоя қилганлар! Иккинчидан, инсоф ҳам керак! Ахир, бугун биринчи сентябр-ку! Болаларни қаранг, бари янги либосларини кийиб беканиб келяпти.

— Муаллима, — деди бригадир ҳам алақандай заҳархандалик билан, — мен болаларни томорқамга олиб бормоқчи эмасман! Пайкалда помидор чириб кетяпти! План бор, мажбурият бор!

— Чириб кетса ҳам бугун чиқишмайди, — дедилар кескинроқ қилиб ойим.

Бригадир бир оз жим турди. Жўнаб кетар экан гўнғиллади.

— Майли, раис бор, райком бор — бир гап қилишар. Унинг гап оҳангида кимгадир ишонч ва алақандай интиқом ёки пўписага ўхшаш маъно яширин эди. Мен дарсда негадир ойимдан хавотир тортиб ўтирдим. Шунинг учун ҳам танаффус пайти химия кабинетига югурдим. Ойимни районга олиб кетишганини эшитгач, дилимни ғусса босди. Уйга бориб, бувимни огоҳ этмоқчи бўлдим. Аммо улгуролмадим. Дарсда муаллим нималар ҳақида гапирганини билмайман. Қўнғироқ чалиниши билан ойимнинг кабинетларига қараб ўқдек югурдим. Ойижоним эшик олдида ўтириб олганча ўксиб-ўксиб йиғларди. Ўқитувчилар у кишига далда беришар, овутишарди.

Ўша кун юзга яқин ўқувчи байрамона либослари билан помидор теришга жўнатилди.

Баҳри бобо менга меҳрибон бўлиб қолдилар. Мен ҳам эрталаб саломни канда қилмайман. У киши хурсанд бўлиб, роса алқайдилар. Мактабдан қайтишда ҳам қанақа баҳо олганим билан қизиқадилар, дадамга, бувимга салом айтишни қайта-қайта уқтирадилар.

Бир куни байрам муносабати билан у кишига сўз беришди. Баҳри бобо бир оз саросималаниб турдилар-у, кайвонича қилиб гап бошлаб юбордилар.

— Мен кўп ўлимлардан қолганман. Шунинг биттасини айтиб бераман.

Белоруссия ўрмонларида отишма пайтида мина ёрилди-ю, бир неча газ нарига учиб кетдим. Би-и-ир маҳал кўзимни очсам, тепамда тип-тиник осмон. Замин бир томонга қараб сурилиб кетаётгандай. Ёпирай, дедим. Қарасам, чанада кетаётган эканман. «Ким бор?» сўрадим аранг овоз чиқариб. Садо бўлмади. Яна сўрадим. Индашмади. Бошимни андак кўтариб қарасам, чанани бир овчарка судраб кетяпти.

Шу ерга келганда болалар гуриллаб кулишди. Баҳри бобо ҳам уларга қўшилиб кулдилар. Муаллимлар эса салгина жилмайишди. Баҳри бобо давом этдилар.

— Ўша пайтларда жуда гавдали эдим, сал кам юз кило чиқардим. Жонивор денг, увотлардан, ариқлардан ўгишида азоб чекиб, роса фингшийди. Йиғлагандай бўлади. Ўзимнинг ҳам раҳмим келиб кетади. Кетавердик, кетавердик. Қанча йўл юрдик — худо билади. Бир маҳал госпиталга етиб келдик. Ҳамширалар мени тушириб олишди. Жонивор денг орқага қайтиб, ўқдай учиб кетди. Госпиталдан чиқиб ўша итни изладим. Аммо қайтиб кўролмадим — ярамас фашистлар отиб ташлашибди. Шундай итни-я! Эҳ! Эҳ!

— Сиз болаларга қандай қилиб ғалабага эришганимизни гапириб беринг, — у кишининг ҳаяжонли хотираларини бўлди муаллимлардан бири.

— Германияга киришимиз билан граждандарга озор бермаслик ҳақида Сталиннинг буйруғи чиқди. Лекин бизнинг ғазабимиз, интиқом олиш ҳиссимиз беҳудуд эди. Мен истеъфога чиққан бир немисни қўндоқ билан туширдим. Командирим роса олиб бориб олиб келди. «Нега ундай қилдинг?» деди. «Ўша овчарка учун урдим» дедим.

Болалар тагин гуриллаб кулишди. Ҳалиги ўқитувчи

тағин ғалаба омиллари ҳақида гапиришни эслатиб ўтди.

— Ҳа, энди айтдик-ку, ғазабимиз беҳудуд эди деб. Кўрдикда барини! Эҳ! Эҳ!

— Майли, майли, шу ёғи бўлади, — унинг сўзини бўлди мактабимиз директори.

Баҳри бобонинг уйлари ҳам шундоққина мактабга туташ. Пастаккина бир уй, бир даҳлиз. У кишининг умр йўлдошлари ҳам мактабимизда фаррош. Жуда хушсуҳан аёл. Улар икковлашиб мактаб гулзорларини суғорадилар, ниҳолларни чилпийдилар. Баҳри бобо билан умр йўлдошлари бир-бирларига шунчалик меҳрибонки, асти қўяверасиз. Бир куни уйда ойим бу ҳақда ҳавас билан гапиргандилар, бувим ҳам у кишини маъқуладилар.

— Ҳа, Баҳрини кўп кутди у аёл. Қирқ еттинчи йили кириб келди. Ўша ёққа олиб қолишган экан. Кечикиб, мажруҳ бўлиб келди. Лекин укам...

Мен ҳарчанд қилсам ҳам бир жумбоққа фаҳмим етмайди. Мактабимиздан сал нарироқда бир терговчи яшайди. Унинг уйи икки қаватли. Бари пишиқ гиштдан. «Волга»си ҳам бор. Нега энди Баҳри амакининг уйлари бир қаватли, пастаккина-ю... Ҳатто мактабимиз ҳам бир қаватли. Терговчининг дарвозасига ҳовлида қопонғич ит борлиги ёзиб қўйилган. Ҳатто итнинг расми ҳам бор. Аммо Қобилнинг уриб-енгишига қараганда бу ерда ҳеч қанақа ит йўқ эмиш. Ғалати. Мен жуда ажабландим. Бир куни дадамдан сўрадим.

— Балки терговчи ўзининг расмини ёпиштириб қўйгандир, — дедилар дадам кулиб.

— Йўқ, итники, — дедим ҳеч нарсага тушунмай.

— Ҳа, майли, — дедилар у киши, — улғайсанг, барини тушуниб оласан!

Қачон улғаярканман-а?!

Ўн тўққизинчи б о б

БИБИ МУАЛЛИМА

Муаллимамиз Эргаш ака Жалолов уйга бериладиган вазифани қалаштирар экан, одатдагидек шаҳодат бармоғи билан пўписа қилганича уқтирди.

— Ҳозир рус тили ўқитувчиси киради. Нелла Карханидзе деган. Бирортанг одобсизлик қилсанг, она-изорингни кўрсатаман.

Электр қўнғироғи шиддатли садо бериши билан жой-жойимизга ўтириб, янги муаллимамизни бесабр кута бошладик. Ниҳоят эшик очилиб, остонада тўлқин-тўлқин сочлари ярим яланғоч елкалари оша паришон сочилиб ётган, бағоят хушқомат, бағоят бежирим жувон пайдо бўлди. Енгил ҳаяжондан бўлса керак, юзига билинар-билимас қирмизи ранг югурди. Рўпарамизга келиб, бир дақиқа тин олди-ю, бизни кузата бошлади. Ўз навбатида биз ҳам унга разм солдик. Нелла муаллиманинг юзи, қўллари сутдай оппоқ, беғубор эди. Либослари соғлом қоматига ёпишиб турарди. Мен жуда муаттар ҳиддан энтикиб кетдим. Осмон ранг қорачиқларида илиқ меҳр ялтираётган, табассуми дилкаш вужудга яқинроқ боргим келди. (Кўча-кўйда ана шундай сермалоҳат жувонларни кўрганда, дадамнинг бир лаҳза анграйиб қолишлари негадир кўз ўнгимга келди.)

— Здравствуйте! — салом берди муаллима андак эгилиб.

— Здравствуйте! — бирваракайига жавоб бердик биз. У тагин русчалаб ўтиришимизга ижозат берди. Сўнг тикка турганича журнални варақларкан, биз билан таниша бошлади. Ҳар бир бола ўрнидан туриши билан муаллима унга бошдан оёқ назар ташлар, енгилгина ҳазил-мутойиба қилиб, бизни кулдиради.

— Ёқубжон, исминг жуда яхши экан-у, — деди у гап шеригимга келганда, аммо бурнинг андак...

Ҳангоматалаб болалар гуриллаб кулишди. Ёқуб бўлса ўрнидан турганича маҳзун бир дард билан халчан, хомуш турарди.

— Эҳтимол рўмолчанг уйда қолиб кетгандир, — саволда давом этди муаллима.

Шеригим барибир миқ этмай тураверди.

— Балки рус тилини тушунмаётгандирсан? Қани болалар, саволимни унга тушунтириб берингларчи...

Йўқ, у барини балодай тушунаётган эди. Шу тобда Ёқубнинг ўзини, унинг ички туғёнлари, дардларини тушуниш талаб этиларди. Аввалари унинг чўнтагидан қати бузилмаган топ-тоза дастрўмол тушмас, кийимларига ҳам гард юқмасди. Бирор ойдан бери, яъни

онажониси офир хасталикка учраб ётиб қолгач, дўстим пала-партиш, бир оз иркит ва паришонхотир бўлиб қолганди.

— Тушунади, тушунади, — чувиллашди болалар.

— Хўш, бўлмаса нега гапирмаяпсан? Жавобан эса Ёқуб йиғлаб юборди.

— Ўтир, Ёқуб, ўтирақол, ҳечқиси йўқ, — унга дал-да берди муаллима ўз қилмишидан андак ўкиниб.

Ёқуб ўтирди, аммо йиғидан тўхтамади. Тирқираб чиқаётган кўзёшларини мушти билан жаҳл аралаш сидириб ташлар, лекин дийдалари яна ва яна жўш ураверарди. У овоз чиқармай йиғлар, аммо ўксиб-ўксиб кетар, шунда гавдаси ҳам сесканиб тушарди. Мен унинг ана шундай ўпкаси тўлиб, беҳудуд ички бир дард билан йиғлаганини кўрмаган эдим. Ачиниб кетдим. Муаллима саросималанди. Болаларга савол назари билан тикилди.

— Унинг ўзи шунақа, йиғлоқи, — деди Марат деган маҳмадона, лакалов бола тилёғламачилик қилиб.

Мен чидаб туролмадим. Тартиб-таомилни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, сапчиб турдим унга пўписа қилдим.

— Сан жирилламай ўтир! Маҳаллалик.

Маҳаллалик, деб камситишга мажбур бўлганимнинг боиси шундаки, бу қишлоқ фуқаролари азал-азалдан анди, афанди табиатликлари билан ном чиқаришган. Улар ҳақида латифалар ҳам ботмонлаб ўқилган. Бувим ҳам бизга насихат қилаётганларида, кўпинча: «Бир маҳаллалик...» деб гап бошлайдилару кўпчиликка ибрат бўладиган латифанамо воқеани гапириб берадилар. Ҳатто мактабимизда ҳам маҳаллаликларнинг футбол командаси ўз дарвозасини мўлжалга олиш бўйича донг таратган.

— Сарик, сан гариллама, — деди у ҳам жаҳлга миниб, — онанг муаллима бўлса ўзингга!

Мен унинг гирибонидан олмоқчи бўлгандим, муаллима шаштимни қайтарди.

— Тўхта-чи. Сани отинг Улуғбекмиди? Хўш, ўзи нима гап? Бундоқ тушунтириб берсанг-чи. Ёки менинг киришим мақбул бўлмаяптими сизларга?!

— Ёқуб бизнинг қўшнимиз бўлади, унинг онаси касал, — дедим бир амаллаб рус тилида. Сўнг ўзим ҳам йиғлаб юбормаслик учун лабимни тишладим.

Нелла муаллима ғалати бир ҳолатга тушди. Изти-роб, надомат огушида қолди.

— Ёқубжон, Ёқубжон, — илтижо қилди у томон интилиб, — кел, ўзим кўзёшларингни артиб қўяй! Кел-лақол, жигарим! У жажжи сумкачасидан оппоқ рўмолча чиқарди, Ёқубнинг кўзёшлари, бурнини артди.

— Ҳали ойижонинг тузалиб кетадилар. Биз сиз-ларникига меҳмон бўлиб борамиз. Шунда сен: «Ана ойижон, жўраларим келишди», деб югуриб чиқасан. Шундай қиласан-а? Шундай қиласан-а?

Ёқуб ажабтовур илжайгандай бўлди. Елкамиздан тоғ тушгандай биз ҳам енгил тортдик. Муаллима ҳам беҳад қувониб, яна ўша ҳазил-мутойиба билан тани-шишда давом этди. Навбат ҳаммадан ортда ўтирадиган Бахтиёрга келди.

— А, дарвозабон, бу санми?! Молодец! Молодец! Тўртинчи синфдагилар билан ўйнаганингни кўрган-дим. Қойил қилгандинг!

Бу таъриф у тавсифлар шунчаки ҳамду-сано эмас-ди. Бахтиёр деганимиз фақат дарвозабонлик ёки ҳи-моячиликнигина эмас, хужумчиликни ҳам кифтини келтирарди. Бошқа командаларнинг капитанлари унга хушомадлар қилиб, ўзларига оғдириб олиш пайида бўлишарди. Юқори синфларнинг ўқувчилари ҳам бу масалада у билан ҳисоблашишар, қўшмачитлик калондимоғлар бўлса унчалик хушламас, баъзан ўйин-дан чиқиб туришини шарт қилиб қўйишарди.

Нелла муаллима бағоят кўркам бармоқлари билан Бахтиёрнинг қоп-қора сочларини силаб, елкасига қоқиб қўйди. Ўзимнинг ҳам ҳавасим келиб кетди шу тобда хумпарга.

— Сани Тбилиси деган шаҳарга олиб бораман, — ваъда берди муаллима Бахтига, — ман-ман деган фут-болчиларга шогирд қилиб қўяман.

Бир партада ўтирадиган Фотима-Зухро билан ал-ламаҳалгача суҳбатлашиб қолди муаллима. Уларнинг пуштиранг ленталари, оппоқ, силлиқ фартукларини ҳовучига олиб, сийпади, ҳавас билан мақтади. Меҳри тошиб кетганидан бўлса керак, энтикканича кўзлари-ни юмди, бошини мастона тебратди ва қизалокларни ўпиб олди. Кимдир «пиқ» этиб кулди. Нелла муаллима беихтиёр хушёр тортиб, дарс беришга киришди. У Руставели ва Пушкин каби даҳолар, Москва, Тбилиси

сингари гўзал шаҳарлар тўғрисида дил тўла ҳаяжон, бокира бир тиниқлик билан ҳикоя бошлади. Худди она тилимизда эртақ эшитаётгандай миқ этмай ўтирдик.

Афсуски, кўнғироқ чалиниб, сархуш суҳбатимиз узилиб қолди.

Эртаси ҳам, индини ҳам рус тили дарсимиз мароқли, шавқовар бўлди. Биз авваллари кўнғироқ садосини интиқлик билан кутардик ва у чалиниши билан қувониб кетардик. Энди рус тили дарсида эса унинг садоси нохушлик касб этадиган бўлиб қолди. Биз нуқул тўймай, қониқмай қолардик муаллимамининг малоҳати, шакаргуфторлиги, саховатига. Нелла муаллимадан ўзимиз ҳам бегонасирамайдиган, хижолат чекмайдиган бўлиб қолдик. Биз холбақудрат русча гапирганимизда бирам қувониб кетардики... Яхши, жуда яхши эди буларнинг бари...

Аммо бу сархуш даврон узоқ давом этмади. Ногоҳонда топганимиз — меҳрибон мураббияминини йўқотиб қўйдик. Сўнги дарсда у жуда паришонхотир бўлиб қолганидан ўзимиз ҳам шубҳалангандик ўшанда. Уни суриштира бошладик ва катталардан алақандай мавҳум жавоб эшитадиган бўлдик, «катта отпусмага чиқди» дейишарди улар алақандай дудмаллик билан.

Нихоят, рус тилидан София Саруханян деган бошқа аёл киришини аён қилишди. Аввалгисини жуда яхши кўрганимиздан бўлса керак, янги муаллима билан ҳали учрашмаёқ унга нисбатан дилимизда алақандай нохуш ҳис уйғонди.

У синфга жуда бамайлихотир кириб келди. София муаллиманинг ёши нисбатан каттароқ, ўзи тўладан келган, қоп-қора сочлари жингала-жингала эди. Мен кўзойнак таққан муаллимани кўрмагандим, ажабланиб тикилдим у сабза урган мўйлови ҳайратимни тағин оширди. Назаримда ғайри табиийдай эди у.

Муаллима биз билан совуққина саломлашди-ю қаршимизга ўтириб, аланималарни ёза бошлади. Назаримда, у имиллаб узоқ, жуда узоқ ёзгандай бўлди. Шунда... (начора, ҳаёт тасодифларга тўла) қовоздан ясалган самолётча тепамизда ярим доира бўлиб айландию, муаллиманинг столи устига, авиаконструкторлар тили билан айтганда, «юмшоқ» қўнди. Чўчиб кетдик.

Ҳамсинфлардан бирортаси уни шеригига оширмоқчи бўлган-у, лаънати қоғоз... Ўқитувчи ҳалигини қўлига олди. Унинг қанотига чизилган беўхшов расмни кўриб, аланечук бўлиб кетди. Расмдагининг эркак ёки аёллигини билиб бўлмасди. Кичик кўзойнаги, жингала сочлари аёлларниқига ўхшаса ҳамки, мўйлови жуда ҳашамдор эди. Мўйловининг бир учи юқорига диккайтирилган, иккинчиси эса шалвираб ётарди. Кўзойнакнинг бир кўзи яшил, иккинчиси қизил қалам билан шошиб бўялган. Расм остида ёзув:

«Марат маҳалла, даданга салом бер, бўлмаса талонингни тешади».

Маратнинг дадаси чорраҳада турадиган милиционер. Шопмўйлов, барваста, лекин эзмароқ. Бир куни дадам иккаламизни машинасига миндириб келганди. Йўлда икковлари роса аския қилишди.

— Сиз таёкчани кўтариб овора бўлиб юрманг, — ҳазиллашдилар дадам, — мўйловингизни паст-баланд қилиб, йўл кўрсатаверинг.

— Ҳали тагин ўстираман, — деди у киши мўйловини енгилгина силаб, — учини қулоғимга ўраб қўядиган қиламан.

— Ҳа, энди, маҳаллаликдан ҳар гап чиқиши мумкин. Улар қаҳ-қаҳ отиб кулишди.

— Одамлар маҳаллаликни мазах қилишади-ю, чорраҳага келганда унинг мўйловига қараб йўлларини топиб олишади, — деди амаки.

Улар тагин кулишди. Дадам давом эттирдилар.

— Бир қишлоқдошингизнинг ўғли армиядан хат ёзибди:

«Дадажон, ефрейторлик даражасига кўтарилдим». Дадаси зудлик билан жавоб қайтарибди: «Ундай бўлса қўл остингдаги генераллару адмиралларга зинҳор азоб берма!»

Хуллас, қоғоз самолётчани кимдир ана шу Маратга қараб итқитгани аниқ. Аммо, начора, ҳозир катта самолётлар ҳам йўлини бот-бот ўзгартириб туради. Муаллима ғазабга миниб, ўша бебошни топади-ю, роса жазосини беради, деб ўйлагандик. Лекин ундай бўлмади.

— Марат қайсиларинг, — сўради хотиржамгина. Марат ҳурка-писа ўрнидан турди.

— Мана бу сенга тегишли экан, олиб қўй, — деди муаллима.

Бошқа ҳеч гап бўлмади. Кейин у дафтарларимизни кўздан кечиришга киришди. Биринчи бўлиб менинг дафтаримни кўрди-ю, ранжиб кетди. Бадхатлигимни юзимга солди, хатоларимни ўқдоғдай қилиб тузатди. Хижолат чекдим, Нелла муаллимани дард билан қумсадим. Ундан нуқул «беш» оладиган Фотима-Зухро ҳам ўша куни зўрга «уч»га илинишди. Навбат Бахтиёрга келганда ғалати бўлди.

— Дафтар неча варақ бўлади, — сўради муаллима.

— Ўн иккита, — жавоб берди у, анча жим тургач, хайбаракаллачиларнинг мадади билан.

— Сеники ўнта-ку?!
— ...

— Чунки икки варақидан самолётча ясаб, Маратга отгансан-да!

Бахти бошини ҳам қилганича (белида дарди борнинг оёғи қалтирайди) безрайиб тураверди.

— Шумтака.

Муаллима шундай деди-ю, қўшни партага ўтди.

Шумтака. Бу сўз Бахтининг лақабига айланиб қолишини ҳали ҳеч қайсимиз ҳам билмасдик. Бунга сабаб, унинг адашлари кўплиги билан бирга, бу сўз унинг табиатига мос келишида ҳам эди. Кейинроқ эса болалар шунчаки, Така деб қўяқоладиган бўлишди. Футбол ўйини пайтида ҳар томондан бақириб қолишарди: «Такага ошир!», «Така, бўш келма!».

Лекин София муаллима қалби ниҳоятда покиза ва ўз онамиздек меҳрибон бир мураббий эканлигига тобора кўпроқ ишонч ҳосил қила бошладик. У кўзимизга қараб, дилимиздаги гапни тезда, теран уқиб оларди. Қаттиққўллик ва раҳмдиллик, пўписа ва шакаргуфторлик унинг табиатида бир-бирига уйғун, ҳамоҳанг эди.

Бир куни мактабга шошилаётганимда, Ёқубларнинг ҳовлисидан аччиқ фарёд эшитилди.

— Вой, бибижон, вой бибижон! Бизларни кимга ташлаб кетдингиз? Энди бошимизни ким силайди, бибижон?!

Бу — Ёқубнинг опаси эди. Мен ажабланиб, бувимга қарадим.

— Ёқуб жўрангни ойиси узилди, — дедилар у киши хомушгина.

Мен «узилди» деган каломнинг моҳиятини унчалик тушунмадим.

— Оламдан кўз юмди, ўлди, — аниқлик киритдилар бувим ва беихтиёр қўшиб қўйдилар. — Бор, жўрангдан дил сўра, ҳамдард бўл.

— Шартмасдир, бибижон, — эътироз билдирдилар ойим, — ўликхонада нима қилади — оёқ остида...

— Ҳа, билганларингни қилинглар, — дедилар бувим зарда билан, — сизлар жуда зукко бўлиб кетган.

Мен алақандай хавотир, иккиланиш билан мактабга жўнадим. Дилимни беҳудуд, мавҳум ғусса босганди. Ёқубнинг онажониси «узилганини» бир амаллаб София муаллимага тушунтирган эдим, у надоматлар билан бош силкиди-ю, оғир сукутга чўмди.

— Ҳозир Ёқубларникига борамиз, — деди — биз у билан бирга бўлишимиз керак.

Нохуш хабар бизни маъюс ва бир-биримизга меҳрибон қилиб қўйганди. Ҳеч ким бир-бири билан ҳазиллашмас, кулмасди. Йўл-йўлакай ҳам жимгина жўнадик.

Тумонот одам тўпланганди бу ерда. Ёқубнинг ораси бизни кўриб, чандон фарёд чеқди.

— Бибижон, Ёқубингизнинг жўралари келди, нечун садо бермайсиз?!

Муаллимамиз дарвоза олдидаги вўла устига ўтириб олганича дилхун бўлиб йиғлай бошлади, ҳар гал ўксиганда, жингала сочлари енгилгина қалқиб кетар ва бундан бизнинг хавотиримиз ошарди. Ногаҳоний калхатдан ҳурккан жўжалардек, муаллимамизнинг пинжиги тикилгандик. Бу қонхўр калхат бошқаларнинг ҳам ойисига чанг солиши, одамларни доғда қолдириши мумкинлигини хаёлга келтириш ваҳимали эди.

Ёқуб бизга пешвоз чиқмади. Эҳтимол ноўнғай бўлгандир, эҳтимолки, бу кўнглига ҳам сиғмас... Лекин муаллима чидаб туролмади.

— Ёқубни олиб чиқинглар, — деди йиғидан тўхтаб, бел боғлаган бир амакига, — уни кўргим келяпти.

Қора чопон кийиб, белини боғлаб олган Ёқубни эргаштириб чиқишлари билан муаллима уни бағрига босиб, хўнграб юборди. Русчалаб, арманчалаб алланималар деди. Мен тушунмадим, аммо барини ҳис қил-

дим. «Эй тақдир, шу норасидада нима интиқоминг бор эди?! Бу гўдакнинг кўзларидаги мунг тошдай бағринга шафқат солмадими?! Эҳ, сўқир тақдир, бе-шафқат қисмат!».

Бу дунёда меҳрибон бувиси, меҳрибон ота-онаси, меҳрибон муаллимаси бор одамлар бахтиёрдирлар, деган хулосага келдим ўшанда.

Орадан қанча вақт ўтганини эслолмайман. Қўшмачитликлар билан хоккей ўйнаётганимизда Бахтиёр (Така)нинг оёри лат еди. У майдондан судралиб чиқди-ю, оқсоқлана-оқсоқлана жўнаб қолди. Эртаси ундан дарак бўлмади. Учинчи куни кирган София муаллима бизга савол назари билан қаради.

— А где Бахтичка?

Болалар бир-бирига гал бермай, маҳмаданалик билан тушунтиришга киришишди.

— Қўшмачитликлардан таёқ еди.

— Айб ўзида.

Муаллима жиддийлашди. Бетартиб чуғур-чуғуримиз ёқинқирамаганди унга. Лекин дарсдан кейин тагин эслаб қолди уни.

— Бориб кўрдиларингми?

— Ўғил болалар қолишсин — бирга борамиз. Биз чуғурлашганимизча муаллимамизга эргашдик. Ҳа демай мактаб, дала шийпони, шудгор ортда қолиб, дўстимизнинг ҳашамдор дарвозаси рўпарасида тўхтадик. Бизни кўриб, Бахтининг дадаси билан ойиси қувонишди, дарвозани ланг очишди, аммо дарвозахонада «Волга» тургани учун ичкари киришимиз мушкул эди. Биз болакайлар бир амаллаб ўтиб кетардигу, муаллимамиз қийналиб қолишидан чўчидик. Таканинг дадаси хижолат бўлиб, машинани зудлик билан йўлдан олди.

Ўртоғимиз ҳайхотдек уйнинг ўртасига тўшалган ўринда узала тушиб ётарди. У бизни кўриб хижолат чекди. Ўрнидан турмоқчи бўлганди, муаллима елкасидан енгилгина босди.

— Стул борми, стул келтиринглар, — деди унинг ёнида ўтириш илинжида.

— Унақаси бизда йўқ, — деди Бахтининг дадаси алланечук бўлиб.

— «Волга» олаётганда бирорта табуретка ҳам қўшиб

харид қилмаган экансиз-да, багажга ташлаб келаверардингиз.

— Ҳа, ҳали камчиликларимиз кўп, — тан олди у киши.

— Бирорта каравот ҳам керак экан, болани ерга ётқизиб қўйибсизлар...

— Ота-боболаримиз ҳам ерда ётишган-ку, — ўзини оқламоқчи бўлди Таканинг дадаси.

Унинг оёғи эски, кирланган белбоғ билан боғланганди. София муаллима латтани ечиб, тўпикдаги шипшни кўрди-ю, жиғибийрон бўлиб кетди.

— Доктор кўрдими?

— Йўқ-а.

— Шу атрофда талефон борми?

— Йў-ў-ў-қ.

— Машинангизни мининг-у, больницага боринг.

Докторни олиб келиш керак.

Таканинг дадаси хушламайгина чиқиб кетди. Ойиси дастурхон ёзиб нон, мураббо қўйди-ю, гапга киришиб кетди.

— Уят қилмайсизлар — ҳозир сезонимиз. Кўкати-миз етилиб қолди: ҳафта-ўн кунда саранжомламасак, шавел билан петрушка сарғайи-и-иб қолади. Кейин арманию жуҳудлар олмай қўйишади.

Муаллимамиз қизиқиш билан кўкатларнинг нарҳини суриштиргач, норозироқ оҳангда давом этди.

— Бир кунлик даромадларингиз менинг ярим ой-лигимга тенг экан.

— Ҳе, азоби қурсин, — шикоят қила кетди аёл.

Ниҳоят докторлар етиб келишди ва Бахтини олиб кетишди.

Эртаси муаллима хоккей ўйнаган ўша болаларни тўплади.

— Бахтининг оёғига тепган бола бир қадам олдинга чиқсин!

Ҳеч ким ўрнидан жилмади.

— Барибир кўзига қараб топиб оламан, — таҳдидона такрорлади у хотиржам ва қатъий қилиб.

Тагин садо бўлмади. Унинг нигоҳларида ногаҳоний шиддат зоҳир бўлди, синчковлик билан синов қила бошлади.

— Сен олдинга чиқ, — деди Тош (аслида Тоштемир) деган болага.

Жавобан у йиглаб юборди.

— Айб менда эмас, капитанда, — деди новча дўсти томон имлаб, — шу айтди, оёвиги теп, деди.

— ... ебсан, — инкор этди у, — айб ўзингда, айб Такада!

— Эртадан эътиборан икковинг Бахтидан хабар олиб турасизлар, — баҳсга якун ясади муаллимамиз, — кунлик дарсни ҳам айтиб, ёздириб берасизлар.

Улар итоаткорона бош тебратишди.

Кейинроқ биз ҳам София муаллима билан дўстимизни кўргани шифохонага бордик. У анча соғайиб, ташқарига чиқиб юрган экан.

— Уйдагилар келишяптими, — сўради муаллима анча суҳбатдан кейин.

— Ҳа.

— Қачон келишганди?

— Ўтган куни.

— Нима олиб келишди?

— Нон билан мураббо.

София муаллима сумкасида ялтироқ банкалар чиқарди.

— Буниси паштет, буниси узумнинг шарбати. Ана шуларни еб, ичсанг, тез кучга кирасан.

Йигирманчи б о б

ТОҒ САЙРИ

Тоққа борамиз! Тамара опамникига!

Бу хушхабар хонадонимизда қанот қоқиб юрганига ўн кундан ошди. Катталар сўз бериб қўйишди-ю, кейин турфа баҳоналарни қалаштирадиган бўлишди. «Дарёда сув кўп», «Ҳали лола очилганмас»...

Моҳинбону иккаламиз бўлсак уларнинг ваъдаларини бот-бот ёдларига солишдан чарчамасдик. Ниҳоят, якшанба куни жўнашимиз аниқроққа ўхшаб қолди. Амаким бир кун аввал анча-мунча ширинликлар харид қилиб келдилар.

— Сиз ҳам майда-чуйда олинг, — оймга тайинландилар бувим, — тоғлик қизимнинг бола-чақаси кўп, ўзи камбағалроқ. Бевачилик қийин...

Шу билан қаноатланмай, ўзлари ҳам анча-мунча

кийим-кечаклар танладилар (булар орасида бизга ун-чалик ўтиришмай қолганлари ҳам бор эди).

Якшанба куни Мону иккаламиз саҳармардондан уйғониб олдик. Дилафрўз ҳам уйғонди. Аммо катталар жуда имиллашар, сусткашлик қилишарди. Мен бир нарсадан: улар фикрларидан айниб қолишларидан чўчирдим.

Амаким машиналарини тагин бир бор кўздан кечириб чиққач, Мону иккаламиз орқа ўриндиқдан жой олдик. Бувим олдинга ўтириб олиб, сафаримиз беҳатар ўтиши учун дуо ўқидилар. Ойим билан аммам ёнимизга тикилишди.

Аввал гавжум қишлоқлар, сўнг яккам-дуккам уйлар ортда қола бошлади. Кейин чўл бошланди. Лекин ана шу сарҳадсиз текисликда ҳам баҳорий бир уйғониш, нозик бир тароват мужассам эди. Бир лаҳза тушиб, лолақизғалдоқдан гуддаста ясагим келди. Лекин бу таклифим катталарга томдан тараша тушгандай бўлиб туюлишини ҳисобга олиб, индамадим.

Ҳадемай рўпарамизда мунғайиб турган тоғлар пайдо бўлди. Мен авваллари уларни нукул узоқдан кўргандим. Шунинг учун пурвиқор салобати, сирли улуғворлигидан ҳайрат, ҳаяжоним ҳаприқиб кетди. «Нега қуёшга яқин бўлса ҳам қори эриган эмас? Нега улар беўхшов?». Бунга ўхшаш бир талай саволларимга табиат ҳақида китоб ёзган дадам ҳам дудмал, мавҳум жавоблар қайтарардилар. Ниҳоят, асфальт кўчадан ўнг томонга бурилдик ва баландликка ўрлаган ўнқир-чўнқир йўлга тушдик. Амаким йўлдаги чуқурлар, тошларни имкон қадар четлаб ўтишга ҳаракат қила бошладилар. Бир маҳал йўлимиз дарёнинг ёйилиб оқаётган соҳилига келиб тақалди. Амаким тормозни босдилар-у, пастга тушиб энсаларини қашлай бошладилар. Бувим хавотирга тушиб, дуо ўқидилар. Дадам бўлса, одатдагидек, амакимга ақл ўргатишга киришдилар.

— Мана шу ердан ҳайдасанг, ўтиб кетади. Қара, биздан олдин ҳам чорчархалар ўтган экан.

Мен катталар фикрларидан қайтишларидан чўчирдим. Шунинг учун жим ўтирмай, айни пайтдаги раҳнамомиз — амакимга ҳамду-санолар ўқий бошладим.

— Сиз бундан ёмон жойлардан ҳам ҳайдаб ўта оласиз! Бу нима бўпти?! Қўрқманг, амаки. Армияда танка ҳайдагансиз-ку!

У киши ўринларига чаққон ўтирдилару газни босдилар.

Дадам далда бердилар.

— Давай, газни бос! Моторга сув тегмасин! Ҳа!

Бир-бирини сарбасар қувиб келаётган тўлқинлар машинамизга келиб урилар, бизни итқитиб юбормоқчи бўларди. Лекин биз ҳам ожизмасдик. Бувимнинг илоҳий ишончлари, амакимнинг дадиллиги, дадамнинг далдакор ҳайбаракаллагилиги, ойим билан аммамнинг сукути, мен, Мону ва Дилафрўзнинг умидимиз... ҳаммаси, ҳаммаси жамулжам бўлиб, аллақандай қудратта айланганди. Гарчаңд кабинамизга сув кириб, аңдак саросимага тушган бўлсак ҳамки, ўша куч мадад берди ва биз қирғоққа чиқиб олдик.

Эҳ, қариндошларимизнинг қувончларини кўрсангиз эди. Узун пахталик камзул кийиб, бошларига катта рўмолни беўхшов боғлаб олган хотин-халаж бизни ўраб олиб, ўпаверди, ўпаверди. Зум ўтмай тумонот одам тўпланди. Ҳаммадан ҳам момомга кўпроқ таъзим тавозе қилишарди улар. Сочларини тарашлаб олдирган, оёқларига кўпол кирза этик кийган болакайлар бир-бирларига бизни кўрсатиб шивирлашарди, кулишарди, завқланишарди. Мен бу одамлар орасида фақат Тамара опани танидим. Лекин у киши ҳам кўпчилик қатори бувимнинг теграларида гиргиттон эди. Аёллар момомнинг қўлтиқларидан суяб, айвоннинг тўрига ўтқазиди. Тамара опанинг ойиси негадир бувимнинг этакларидан ўлиб, кўзёш тўқди. Момом ҳам атрофдагиларнинг бу итоаткорлиги, таърифу таъзимлари, тавозеларидан зарра хижолат чекмай, худи шундай бўлиши зарурдай аллақандай ғурур билан тасбеҳ қайтаришга киришдилар. Ўзларини тутишларида бекзодаларга, зодагонларга хос киборлик зоҳир бўлиб кетди. Ё тавба! Ё тавба!

Айвондан давра бўлиб жой олдик. Зум ўтмай қий-чувурлар тинди, сукунат чўқди. Чунки Момом одатдагидек кўзларини юмиб, қўлларини дуога кўтаргандилар. Қулоғимга тоғ дарёсининг тошдан-тошга урилиб оқиши, зарғалдоқ овози эшитилди. Сўнг тағин қий-чув бошланди. Мону иккаламиз зерика бошладик, аниқроғи, тоққа чиқишга шошилардик. Мен Тамара опанинг укалари билан танишиб, ўшалар билан чиқишни режаладим. Лекин болакайларнинг кўзидаги бегона-

сирашми, ийманишми буларнинг барига монелик қила-
ётганини уқиб олдим. Ҳар қалай, чой ичиб олгани-
миздан кейин дадам таклиф киритиб қолдилар:

— Бу ерда ўтирмаймиз — дайровотта борамиз. Сиз-
лар майда-чуйдани ўша ёққа олиб боринглар. Унгача
биз тоққа чиқиб келамиз.

Ура! Рози бўлишди! Молодец, папаша!

Дадам, ойим, аммам, амаким билан йўлга тушдик.
Тамара опа билан укаси ҳам бизга ҳамроҳ бўлди. Ёл-
ғизоёқ йўлдан қатор бўлиб кетар эканмиз, дадам одат-
дагидек зукколикларини намойиш қилмоқчи бўлдилар.

— Мана, бу ўт — қичитқи. Огоҳ бўлинглар. Буни-
си — пудина. Ҳидлаб кўринглар-а, қандай хушбўй.
Буниси совунак. Совуннинг ўрнини босади. Ана у от-
қулоқ. Тузлаб есанг...

— Тоға, бу совунак эмасдир, — кутилмаганда одо-
бу эҳтиром ила гапга аралашди Тамара опа, — марва-
рак бўлса керак. Униси зубтурум. Тўғри, отқулоққа
ўхшаб кетади.

Ойим қаҳ-қаҳ отиб кулдилар. Бу ҳузурбахш кул-
гида анча-мунча заҳарханда, киноялар зоҳир эди.

— Муаллим, андак адашдингизми, — шу ёғи етма-
гандай тагин ниш санчиб қўйдилар ойим.

Аммам дадамнинг тарафларини олиб, алланима де-
дилар. Сўқмоқ тагин бояги дарёга келиб тақалдию,
мавзу тутади. Бу ерда сув ёйилиб оқмас, аксинча ан-
чайин энсиз аммо шиддаткор эди. Ёлғизоёқлар ўтиши
учун дарё устига терак қулатиб қўйилганди.

— Бу ердан ўтмайман, — дедилар ойим, — сувга
оқиб ўлиб кетмайин.

Галалашиб у кишини овутишга, кўндиришга ки-
ришдик. Ниҳоят мойиллик пайдо бўлди. Ҳаммадан ке-
йинда дадам икковлари қолишди. Сўнг бир-бирлари-
нинг қўлларини ушлаб олиб, ҳаваскор дорбоздай аста-
секин қадам ташлай бошладилар. Ўртага келганда,
дадам бармоқларини астагина чиқариб олиб, ўзларича
интиқом олишга киришдилар.

— Хўш, муаллима, арзимас камчиликларимни та-
гин юзимга соласизми?

— Муаллим, тавба қилдим, номаъқул қилибман!

— Мен...

— Сиз зўрсиз! Ботаникани, зоологияни яхши би-

ласиз. Катта гапирмайсиз, олифталик қилмайсиз! Менга жуда меҳрибонсиз, сахийсиз...

— Бўлди, қўлни беринг, — ёқиб тушди дадамга ҳамду сано.

Қил кўприқдан ўтиш билан эса ойим тўнларини тавин тескари кийиб олдилар.

— Ўтакетган бағритош, қурумсоқ одамсиз!

— Қайтишимиз ҳам бор, — кўприк томон имладилар дадам.

— Сизга ялингандан кўра шу тоғларда қолиб кетман! Маутлига айланаман! Сиз билан яшагандан кўра, бўрилар билан кун кўрган яхши!

Шўх кулгилар, ҳазил-мутойибалар билан ёнбағирга етиб келдик. Сандалдай-сандалдай харсанглар тепамизда осилиб тургандай эди. Асрий чўққилар сукут сақлар, унинг тўшидаги қорлар қуёшда ялтирар, кўзни қамаштирарди. Анча нарида шалола шовқин солар, баландликдан отилаётган сув ғалаён қиларди. Мен номларини билмайдиган қушлар, ҳашаротлар кўшиқ айтишар, умумий оҳангга жўр бўлишарди. Биз эса буларнинг баридан завқ олиб, юқорига тирмашардик.

Ҳадемай ойим чарчаб қолдилар. Моҳинбону иккаламиз ҳам қорлар ҳали жуда баландда эканлигига ишонч ҳосил қила бошладик. Дадам эса жуда сархуш эдилар. Чучмома-ю гулсафсарларни ҳидлаб, бошларини мастона тебратишдан, ҳовучлаб сув ичишдан чарчамасдилар.

— Тамара, нега тоғларда лола йўқ, а? — сўрадилар у киши бир маҳал надомат билан.

— Тоға, бу йил сув кам бўлди, — ҳозиржавоблик қилди опамиз.

— Сув кўп-ку, — ажабландилар дадам.

— Йўқ, дарёда сув оз. Авваллари кўп бўларди — шаҳарликлар ўтолмасди. Энди ўтиб лола билан ровочни ташиб кетишяпти.

Дадам яна аланималарни суриштирдилар. Ҳадемай қорнимиз очиб, кучимиз қочиб бораётганини ҳис қила бошладик.

Булоқ бўйида жой қилишибди. Дастурхон усти нознеъматга тўла. Бувим билан мезбонларнинг саволларига ҳам жавоб қайтармай ўзимизни овқатга урдик.

Қорнимиз тўйгач, олам мунаввар бўлиб кетди. Ва деярли ҳаммамиз аллақандай дилкаш, қадрдон оҳангга

эхтиёж сеза бошладик. Бу талаб дақиқа сайин ошиб бораверди. Дадам атрофга аланглаб, магнитофон ёки радио излагандай бўлдилар. Ойим Жўрабек Муродов, Шерали Жўраев каби ҳофизларни эслаб қолдилар. Шунда бизнинг дилимизни топиш учун гиргиттон бўлаётган Тамара опанинг ойиси жонимизга ора кириб қолди.

— Ҳозир қизим сизларга чанқовуз чалиб беради.

— Давай, давай, — қувониб кетдилар дадам.

— Би-и-ир эштайлик, — эшилиб кетдилар ойим.

— Кўп йилдан бери эшитганим йўқ, — дедилар бувим, — авваллари...

Тамара опа тоғли қизларга хос ийманди, негадир ёноқларига шафақ ранги кўчди. Нигоҳларида баҳорий безовталиқ, ногаҳоний интизорлик ва менга унчалик таниш бўлмаган туйғулар, аломатлар зоҳир бўлди. Кейин сингисининг жамалагидан миттигина чолғуни ечиб олди. Баримизнинг интиқлик ва интизорлигимиз ошиб бораётганига қарамай, опамиз алламаҳалгача иккиланиб турди. Сўнг чолғуни лабига босди. «Биё-ё-ё-ё, Би-ё-ё-ё». Жуда тиниқ ва сеҳрли садодан қушлар, сайроқи ҳашаротлар ҳам тин олгандай, ҳатто шалолалар бир лаҳза сукут сақлагандай бўлди. Оҳанг осмонларга қадалган пурвиқор чўққилардан садо қайтараётгандай эди. Дадам кўзларини юмиб олиб, бошларини бир маромда тебрата бошладилар. У киши жуда қадрлайдиган бир оҳанг бор. «Би-ё-ёки зулфи кажу, чашми сурмасо инжост, Нигоҳи гарму адою, ки муддао инжост ай». Худди ўшани эштаётгандай ҳузурбахш ҳаловат оғушида эдилар у киши.

Чанқовуз оҳангини андак ўзгартирди, шўхроқ лаҳжада сирли бир туйғу ҳақида ҳикоя қила бошлади. Аниқроғи, Тамара опамнинг орзу надоматларини таржима этишга киришди у. Дил тўла ҳаяжон ила боқий тоғлар ва улардан абадий муҳаббатни тараннум этарди чанқовуз. Гарчанд бу туйғу менга бир оз қоронғироқ бўлса ҳамки, унинг муқаддаслиги, баҳорийлиги, бағоят эзгулигига ишонч ҳосил қилдим. Титроқ симлар Тамара опамизнинг бедор тунлари, ҳаловатсиз кунлари, роҳатбахш лаҳзалари ҳақида сўзларди бизга.

У ногаҳонда тин олди. Ҳали куйга қоникмаган ташна дилларимиз мунғайиб қолгандай бўлди.

— Чал, чал, чал...

— Давай, давай...

Тамара опам чалмади. Ширин туйғуларининг қолганини сир тутишга аҳд қилганди: лекин бизни ҳам ранжишимизни истамасди.

— Энди энам чалалла.

У кишининг онаси алланечук бўлиб, зътироз билдирди. Бувим даъват этдилар.

— Ёшлигингда яхши чалардинг...

Орага сукунат чўқди.

— Майли, бибижон, сиз учун чалиб бераман...

Бу гал алақандай машаққатли тоғ йўлини эсга соладиган куй янгради. Чеки кўринмас бу сўқмоқ йўловчининг мадорини, наинки мадорини, жонини оладиган қисматдай аччиқ. Оҳангда кураш ва надоматлар қат-қат эди. Тирикчилик деган боқий ташвиш ҳақида ҳикоя қиларди чолғу. Қизи бўйга етгани, болакайлари улғайиб қолгани ва ота деган улкан таъягоҳнинг йўқлиги тобора кўпроқ аён бўлаётганлиги, болаларини итга қоптирмай, туяга тептирмай ўстирганини, рўзгор тебратиш оғир, анча оғир эканлигини дил тўла дард билан изҳор этар, такрорларди. Тоғлар залворли, дарёлар асов, одамларда эса саховат, мурувват аввалгидай эмас. Улар тоғларни топташади, дарёларни бўғишади. Оқибатдан эса чўчишмайди.

Мунаввар ва дилафрўз баҳор келди. Одамлар кўнгил очадилар, гул саралайдилар. Мен шўрлик бўлсам, келаси қиш ташвишидаман. Ризқирўз учун дон, болаларим учун либос, молларим учун емиш ташвишини тортаман.

Эҳ тақдир, ҳеч бир остонани эркаксиз қолдирма! Чанқовуз тин олди. Биз ҳам тин олдик. Аччиқроқ эди бу оҳанг.

— Энди сиз чалинг, бибижон, — чанқовузни бувимга тутқазди у киши хаёлчан.

Бувим сал хижолат чеккандай бўлдилар. Алланималарни баҳона қилдилар.

— Чалинг, чалинг...

— Давай, давай...

Чанқовуз аввал дудуқланди, сўнг кишини овутади-ган, далда берадиган лаҳжада алланималар дегандай бўлди. Кейин қўшиқ бўлиб куюлди.

Шабнамларга, шалолага омонлик

Гулсафсарга, гуллолага омонлик,

Ҳурриятга, зурриётга омонлик,

*Яхши-ёмон сулолага омонлик,
Омонлик-о
Омонлик-о
Омонлик...
Боқийликда чўққиларга тараф йўқ,
Тиниқликда чашма эрур ягона
Етмиш – кетмиш, кечир гуноҳаримни
Яхши-ёмон кунларимга шукрона
Шукрона-ю
Шукрона-ю
Шукрона...
Биз тоғ сайридан кеч қайтдик.*

Йигирма биринчи б о б

МАҲАЛЛАЛИКЛАР

Дадамдан галати ўйинни – ўрта бармоқни яширишни ўргандим. Жўнгина бўлиб туюлган бу ўйинда анчайин ҳийла-найранглар борлигини билмасдим. Мен ўрта бармоғимни яширсам, у киши ҳатто кўзларини юмиб бўлса ҳам топадилар. Мен бўлсам... Кейин синчиклаб тикилдим-у, масаланинг тубига етдим. Дадам беш ўрнига тўрт бармоқни юзага чиқарарканлар, холос. Фирромликларини юзларига солган эдим, тархашлик қилиб турдилар, кейин бешови ҳам кўринадиган бўлди лекин барибир ҳарифга айланиб қолавердим. Моҳин ҳам, ойим, Дили ҳам ўша сирли ўрта бармоқни топишолмади. Бу ҳам найранг экан. У киши ўнг қўл бармоқларини яширганда, ўрта бармоқ ўрнига чап қўлнинг номсиз бармоғини чиқарарканлар. Биз у кишини фокусчиликда айбладик.

Ана шу тадбирни қўллаб, синфдошларимни ҳайратга солмоқчи бўлдим. Дастлаб ажабланишди, қойил ҳам қолишди. Лекин галварс Така сирни англаб қолди-ю, оламга овоза қила бошлади.

– Улуғ – фирром, Улуғ – фирром...

Мен ҳам илжайиб туравердим. Аммо бу машмаша шу билан тинчиб кетмади.

Синфимизга шундоққина девордармиён биология кабинетини бор. Юқори синф ўқувчилари бўлмаганда у ерга бот-бот кириб тураемиз. Дастлаб эшикдан кириш-

га ҳам чўчирдик. Тахтанинг теппасида қанотларини ёзганча чақчайиб турган қулоқли укки, узун шиша идишдаги сарғиш сувга солиб қўйилган илон тирикка ўхшаб кетар, ногаҳонда вужудимизни сескантирарди. Булар ҳам ҳолва. Тахта ёнида тиши тиржайиб турган скелет нохушгина эмас, ваҳимали эди. Кўп ўтмай буларнинг барига кўникиб кетдик, ана шу синфга кириб ўйнайдиган бўлиб қолдик.

Ўша куни қарасам, кимдир уккининг тумшугига қовоз қистириб қўйибди.

— Улуғ, ол, хат санга бўлса керак, — деди Така.

Мен ҳарчанд эътибор бермасликка ҳаракат қилиб кўрдим-у, аммо қизиқишим сўнмади. Курсига чиқиб, хатни олдим.

«Болалар! Мен жуда ғирром қушман. Менинг жўрам Улуғ ҳам ғирром. Биз иккаламиз маҳаллалик Маҳмадиёрга ўхшаймиз», деб ёзилганди унда.

Маҳмадиёр деган лақма ҳақида эса шунақа латифа бор. У одамларни қойил қолдириш учун тўтиқуш ҳарид қилиб жониворга: «Мулла Маҳмадиёрниқига марҳамат!» деган каломни ўргата бошлабди. Қўшнисининг жуда бебош ўғли бор экан. Ўша шатрама тўтининг қулоғига: «Ҳамширангни...» деган бешарм ҳақоратни қуя бошлабди. Маҳмадиёр казо-казоларни меҳмонга чорлаб, паррандага ишора қилиб юборган экан, у: «Ҳамширангни... Мулла Маҳмадиёрниқига марҳамат! Ҳамширангни... Мулла Маҳмадиёрниқига марҳамат!» дея такрорлашга киришибди.

Хулласи калом, мен бу беттачопарлик ва ўхшатишдан тутақиб кетдим. Қовозни Така қистирганига шубҳам йўқ эди. Баттол! Аввал гирибонидан олмоқчи бўлдим, тагин андиша қилдим. Ўч олишнинг бошқа усулларини ўйлай бошладим.

Эртаси математика дафтарининг ўртасидан икки варақ суғуриб, боши одам, танаси эчкиниқига ўхшаш расм чиздим. Остига: «Бу — менинг дўстим Така», деб ёздим. Уни скелетга тишлатиб қўяман, деяётганимда лаънатининг пастки жағи узилиб кетди. Саросимага тушиб турганимда кимдир билагимни шаппа ушладим-ю, зарб билан етаклаб қолди. Кўз очиб юмгунча ўзимни ўқитувчилар хонасида кўрдим. Ҳалиги киши менга таниш ва нотаниш ўқитувчилар орасида гуноҳ-

ларимни тўкиб солаётганда, бир аёл кесатиш, огоҳ-лантириш оҳангида унинг сўзини кесди.

— Бу — замдиректоримизнинг ўғли.

Мени судраб келган кишининг шашти бир парда пасайди. Койиган, огоҳлантирган бўлди-ю, эшикдан ташқари қилди.

Лекин нохушлик шу билан ҳам тугамади. Қилмишим қаерданам ойимнинг қулоғига чалинган экан денг, тутақиб кетганича роса олиб бориб, олиб кела бошладилар.

— Обрўйимни ер билан яксон қилдинг, шарманда қилдинг, — надоматлар билан бош тебратардилар, — менга қара, менга қара, падарлаънат, ўша суяк ҳам бир вақтлар сендай, мендай, дадангдай одам бўлган. Лоақал шуни ўйламадингми, ярамас!

Негадир бу ҳақда ўйламаган эканман. Наҳотки шундай бўлса?! Нега бу хусусда ўйлаб кўрмадим экан? Ғалати. Лекин скелетни мазах қиладиган бир мен эмаску. Унинг бош суягига кимдир: «Бу қўшмачитлик бекларнинг бошлиғи», деб ёзганди. Кўкрагига эса: «Скелет + Жамила = Любовь» деб ёзишганди нокаслар. Бу ҳам ҳолва: ўтган ҳафта бешинчи синф ўқувчиларидан бирови математика ўқитувчисининг костюми билан шляпасини кийгизиб қўйибди унга. Роса излашди айбдорни, аммо ҳамсинфлари бу бебошни сотиб қўйишмади. Шунда мактаб маъмурияти бизнинг Саруханян муаллимимизга ўша болани (кўзига қараб) топишни тайинлайди. Муаллимамик синфга кириб, ҳалиги болани бир зумда топади, аммо номини ўзи ҳам сир тутта бошлайди. Лекин ҳафта-ўн кун ўтар-ўтмас ҳалиги бола ўзини фош қилиб қўяди, яъни Саруханян муаллиманинг йўлини пойлаб ўтирадиган, автобусдан тушиши билан салом бериб, сумкасини кўтарадиган, ишдан кейин эҳтиром ила кузатиб қўядиган бўлади. Унинг ана шу ҳаракатларидан фаҳмлаб, чора кўришмоқчи бўлганда, муаллима бор айбни муаллимнинг ўзига тўнкайди. Маълум бўлишича, у дарс пайтида: «Песни қоронғида танийди» деган мақолни ишлатган экан. Ҳалиги боланинг дадасида оқ доғлар пайдо бўлганини қаердан ҳам билсин муаллим.

Бундай қараганда, менинг қилмишим ўша галварсларнинг гуноҳи олдида арзимасдай эди. Шунга қарамай, ойим ҳамон жирибийрон бўлиб, мени лаънатлар-

дилар. Бу ҳам етмагандай кечқурун дадамга ҳам роса чақдилар. Мен хавотирланиб, ҳимоянинг жўнгина усулини қўлладим.

— Марат ҳам сигарет тишлатиб қўйганди, ҳеч ким индамаганди.

— Марат ким? — важоҳат билан сўрадилар дадам.

— Маҳаллалик, — мен учун қўрқа-писа жавоб қайтардилар ойим.

— Мўйловнинг ўғлими? А менга қара, гумроҳ, гўсала! Сан кўтармаликсан-ку! Нодон маҳаллалик ғунажинига тўқим урса санам...

Гап шундаки, бир маҳаллалик (қачонлигини ҳеч ким билмайди) ғунажинини сотиб, сигир харид қилмоқчи бўлади. У саҳарлаб оғилига киради-ю, қоронғида эшаги ўрнига ғунажинига тўқим уриб қўяди. Ташқари чиқса... Кейин хатосини тузатади, лекин тагин лакаловлигига боради. Шаҳарга кирар-кирмас бир қаллоб жаллоб уни тўхтатади.

— Бу бузоқча неча пул, — сўрайди нописанд, — жониворнинг териси суягига ёпишиб қолибди-ку. Бозоргача етиб бора олармикан?!

Хуллас, шайтони лайин алдаб-авраб арзон-гаровга харид қилибди. Сўнг жониворни обдон ювиб, тараб, қорнини тўйгазиб, бўйнига тумор тақиб бозорга олиб чиқибди. Арқоннинг учини хотинига тутқазиб, ўзи соддадилроқ харидорни тузоққа тушириш ташвишига тушибди. Бир маҳал қараса ҳалиги маҳаллалик шу атрофда анқовсираб юрган экан, Суллоҳ жаллоб овозини андак кўтариб, ўзига хос калондимовғлик билан хотинидан сўрабди.

«Хола, сигир неча пул?». «Билмасам, айланай — ролга кириб, ўзини гўлликка солибди аёл, — кун қўрмагурлар эримни қамаб қўйишди. Тухматга учради. Уйинг куйгур терговчи беш минг сўраяпти. Тишлаб турганимиз шу говмиш эди. Болаларимнинг насибасини қирқиб...» Аёл у ёғини айтмай, йиғлаб юборибди. «Хафа бўлманг, хола, — далда берган бўлибди эри, — у эмас, бу эмас пешанада ёзилгани бўлади. Энди хўжайинингизнинг насибаси ўша ёқларга ҳам сочилган экан. Қўйинг, териб кесинлар. Ман сизга тўрт мингни санаб бераман, бор барака, деворинг!». «Билмасам, айланай, — зорланибди аёл, — яшшамагур терговчи беш минг деган эди-ку. Бу жониворнинг сути

сут эмас, сепаратордан чиққан қаймоқнинг ўзгинаси. Энди бунақа бўлиб қолмаганда, тилло берса ҳам сотмасдим». «Сигирингизни ёмон деяётганим йўқ. Кўри-ниб турибди, буни олган барака топади, аммо мен ҳам тўрт мингни кўчадан супуриб олганим йўқ. Бола-чақам билан колхозда ишлаб... Ҳа, майли яна беш юз қўшдик! Ана. Ана-е! Бўлдимиз? Йўқми? Майли, ўзингиз биласиз. Ўйлаб кўринг, ўйлаб кўринг... Ҳа, келинг, ана сиз учун яна икки юз қўшдим. Тўрт минг етти юз бўлди. Хўп денг энди...».

Шу ерга келганда маҳаллалик чидаб туролмабди. «Бор барака, беш минг», дебди. «Билмасам» — дебди аёл ва арқоннинг учини маҳаллаликка тутқазибди. Шундай қилиб, ўзи сотган гунажинни икки баравар қимматга сотиб олибди ношуд.

Дадам мени ана шу каллаварам маҳаллаликка тенглаштирмоқчи бўлгандилар. Лом-мим демай туравердим. Чунки шарақлаб тарсаки тушиб қолиши ҳеч гап эмасди-да.

— Гапир, ярамас! Кекиртагингни узиб оламан!!!

Мен бувимнинг хоналари томон умидвор тикилдим, аммо аксига олиб, у кишининг қоралари кўзга ташланмади. Шунинг учун ноилож тагин бошқа болаларни айблай бошладим. Скелетнинг бошига, кўкрагига нималар деб ёзишганини гапирдим. Шукурларким, бу тадбирим анча иш берди. Дадамнинг вазоҳатлари юмшагандай бўлди. У кишининг фикрлари бошқа ўзанга қараб бурилган эди.

— Бечора, бечора, — дедилар надомат билан, — балки бир замонлар ҳақиқатан ҳам бек бўлгандир. Эҳтимол Жамила деган соҳибжамолни мажнунона севган ошиқ бўлгандир.

— Йўқ, — масалани тагин аввалги ўзанга бурдилар ойим, — бебош боласига аввал ўдағайлаб, кейин бошқа ёққа оғиб кетадиган, бебурд ота бўлган.

Бу киноя дадамнинг нозик жойларига бориб қадалди.

— Барига сизлар — муаллимлар айбдор! — мени қўйиб (ҳарқалай) ойимга дўқ урдилар дадам, — инсон хотирасини оёқости қилишга нима ҳақларинг бор?! Марҳумлар синф тўрида эмас, тупроқ остида ётиши керак. Газетага ёзаман сизларни...

— Бир шундай қилинг, муаллим, — бу гал зарда-

лигина кесатиш қилдилар ойим, — зора мени шу гал-вали ишдан озод этишса.

Ҳарқалай бувимнинг овозлари эшитилиб қолди. Мен энгил тортдим. Дадам билан ойим ҳам жимидилар.

Йигирма иккинчи б о б

МУАМУАКЕ

Менинг кузатишимча, айрим кишилар табиатан омадди бўлишади. Бундай кишиларни тақдир бот-бот сийлаб туради. Мана шу, Така ҳам омади чопганлардан. Тўғри, ўқиши айтарли эмас, аммо кўп масалаларда ошири олчи. Ҳисоблашишади бу хумпар билан. Фақат футболдамас, муштлашишда ҳам қўли баланд. Йўқ, безори экан, деб ўйламанг. Адолатсизлик, ноҳақлик ўтмаса, ҳеч кимга қўл кўтармайди.

Яқинда уйга кетаётганимизда қўшмачитлик бир додир жуда калондимоғлик ва нописандлик билан бизни «келгиндилар» деб камситди.

Айтишларича, бизнинг Кўтарма қишлоғимиз фуқаролари бир замонлар турли жойлардан кўчиб келишган экан. Жумладан, бобом (дадамнинг дадалари) аслида қўшни Бадал қишлоғидан («Ўзбекистон» колхоз) бўлиб, ризқирўз сабабли келиб қолган эканлар. Таканинг авлодлари Помир томонлардан, Ёқубнинг бобокалони Самарқанд шаҳридан келишган. Ва ҳоказо. Бечора боболаримиз тирикчилик дея, зурриёт дея не не азобларни бошдан кечиришса-ю, бу нонемас, юз йиллар оша уларга таъна тоши отса, алам қилмайди-ми, ахир?!

Така портфелини елкасидан авайлаб туширди-ю, менга тутқазди. Ҳалиги бола ҳам баллон куртқасини ечиб, муштлашишга шайланди. Унинг ёши катта, қўли узунроқ эди. Шунинг учун ҳам дўстимиз хужумга ўтганда, рақибни андак орқага чекиниб, Такани ўзига йўлатмай мушт тушира бошлади. Қўшмачитликнинг икки-уч муштига дўстимиз атиги битта жавоб қайтарар, аммо мўлжали аниқ, зарби шиддатли бўларди. Ҳамқишлоқлари ҳалиги болага жиззакилик билан йўл-йўриқ кўрсата бошлашди. «Биқинига теп, сволочни», «Тишлаб олмайсанми?!».

Худди шу пайт Така рақибининг кўкраги ва пастки жағи аралаш калла қилиб юборди (тўпни ҳам калла билан уришнинг кифтини келтиради, хумпар!). Ҳалиги боланинг кўзидан ёш чиқиб кетди. Тупути қонга буланганига қараганда тилини тишлаб олганди у. Така муштлашишнинг таомилларига зарра хиёнат қилмай, чеккароққа чиқиб турди. Рақибни кўзёшларини артиб, бир неча бор тупуриб олгач, чаптастик, шафқатсизлик билан мушт тушира бошлади. Кўп ўтмай ҳалиги ховлиқманинг ҳоли танг бўлиб қолди. Оёри, тишини ишга солиши ҳам наф бермади. Дўстларидан мадад кутиб, уларга умидворлик билан жавдираб қарай бошлади. Лекин биз ҳам дўстимизни уларнинг оёғи остига ташлаб қўядиганлардан эмасдик. Бирортаси қўл чўзгудай бўлса...

Кўшмачитлик юзтубан йиқилди-ю, тепкидан чўчиб, бошини чангаллади. Йўқ, Така ноинсоф эмасди. У рақибини ўрnidан турғизиб, кийимидаги чангни қоқди ва тагин муштлашишга чорланаётганда ҳалиги довдир қочиб қолди. Така уни таъқиб қилмай қўяқолди.

Лекин ҳозир сўз дўстимизнинг муштлашиш бора-сидаги маҳоратида эмас. Эътиборингизни унинг тахтапуштида авайлаб кўтариб юрадиган ўша портфелига қаратмоқчиман. Портфелнинг ичида дафтар, қалам ва оддийгина гугурт қутиси бор. Аммо гап гугурт қутисида ҳам эмас, балки унинг ичидаги қўнғир қўнғизда. Бу жонивор данакдан хийла каттароқ, манглайда бир дона қайрилма шохи бор. Унинг лақаби «ғиж-ғиж». Бунинг боиси шундаки, қўнғизвойнинг шоҳига енгилгина нуқиб қўйсангиз, алақандай хушовозлик билан «ғиж-ғиж», дея нолиш қилади. Уни мулмулке ҳам дейишади. Бунинг боиси шундаки, Така қўнғизни бир пластинкага алмаштирганди. Уни радиолога қўйсангиз, нуқул: «Мулмулкена де мулмулке, мулмулкена де мулмулке» деган каломни бир маромда такрорлайверарди. Кейин Така негадир қароридан қайтиб қолди. Ўлмас копток бераман, деганда ҳам кўнмади. Менинг ўзим велосипеднинг насоси билан дадамнинг «Табиатни севасизми» деган китобчаларига айрибош қилмоқчи бўлганимда ҳам рози бўлмади, қайсар.

Мулмулкега бунчалик жазман бўлиб қолганимиз бежиз эмас. Ақлига ўхшаб кетади, падарқусур. Гугурт қутиси у учун ҳам қафас, ҳам арава. Қути жони-

ворнинг шохига ип билан боғланган. Така мулмулкенинг бошини сиз томон ўнглаб, «фалончига бор» деса бас, жонивор қирчанги отга ўхшаб, имиллаганча йўлга тушади. Оёгингиз остига тақалиб келади-ю «ғиж-ғиж» деб огоҳлантиради. Хўжаси уни беҳуда юбормайди, албатта. Аравачадаги қорозда конфет, кунгабоқар пистаси ёки шунга ўхшаш егуликларга эҳтиёж туғилганлиги қайд этилган бўлади. Гутурт қутисига ҳалиги нознеъматни ортиб бўлишингиз билан мулмулке орқага қараб йўл олади.

Авваллари бу воситачидан фақат танаффус пайтлари фойдаланардик. Муаллимимиз малака оширишга кетдию, мулмулке синф бўйлаб аравакашлик қиладиган одат чиқарди. Чунки янги кирган муаллим жуда бепарво, лоқайд эди. Така биринчи куни бу одамга Носвой муаллим деб ном қўйди. Эртаси унинг нос чекканини кўрдигу, ўзимиз ҳам Таканинг зукколигига тан бердик. Муаллим вазелин қутисини очиб, унинг қопқовига эҳтиёткорлик билан нос тўқди, сўнг тарози палласидай салмоқлаб кўрди-ю, негадир тескари ўгирилиб тилининг остига ташлади.

Унинг ўзи элик ёшлардаги ориқ заҳилроқ киши. Бу одамни кўрган кишининг дилида ногаҳоний нохуш, ҳатто андак тушкун кайфият уйғонади. Ғижимланган, сарғайган кўйлаги ичида унинг ўзи ҳам ғижимланган, сарғайгандай бўлиб туюлади. Доим шалвираб турадиган муйлови ҳам бадқовоқ, ҳорғин, ноумид ҳолатига, асабий ва қашшанг қиёфасига мос бўлиб тушган унинг. Андак титраб турадиган бош бармоғига негадир «МЭЛ...» деб ёзилган.

Муаллим йўқлама қилмади, биз билан танишмади ҳам. Қаршимизга жойлашиб олди-ю, китобнинг фалон саҳифасини очишимизни ва фалон-фалон мисолларни ечимизни тайинлади. Кейин бошини ҳам қилганча жуда ҳам хўрлангани бу дунёнинг битмас-туганмас ташвишларидан тўйиб кетган кишидай бир нуқтага тиқилиб қолди. Унинг шу сукутида хаёлига келган ногаҳоний, нохуш фикрлардан ташвиш чекаётгани зоҳир бўлиб турарди.

Ҳалиги мисолларни одатдагидек, Ёқуб биринчи бўлиб ечган эди ҳамки, оёғи остида «ғиж-ғиж» деган таниш садо янграб қолди. Қарасак, мулмулкенинг аравасида букланган қороз. Ўқидик. «Ёқубжон, азиз

дўстим! Мисоллар ечилган бўлса, биз ҳам солиштириб кўрайлик. Мулмулкени ноумид қайтармассан деган умидда, жўранг, Бахтиёр».

Вой шайтон-ей! Топган гапини қаранг, фирибгарнинг «Ёқубжон, азиз дўстим...» эмиш. Нуқул мазах қилиб юрардию... «Солиштириб кўрайлик...» дегани нимаси? Дангалроқ қилиб: «Кўчириб олай», демайди-ми?!

Ёқуб ҳам хушомаддан ийиб кетди, шекилли, мисол ишланган коғозини буклаб, аравачага қўйди. Мулмулке орқага қараб анча илдам (мол эгасига ўхшамаса, ҳаром ўлади) жўнаб кетди.

Ҳаммамиз ўз юмушимиз билан андармон бўлиб ўтирганимизда, муаллим вазифани текшириб қолдику. Биринчи бўлиб Така дафтарини тутқазди-ю, жуда хокисор, мўмин боладай бошини бир томонга хиёл эгиб, жавдираб турди. Носвой муаллим — унга «беш» қўйди. Соддадил Ёқуб бўлса зўрға «уч» олди.

Кейинроқ мулмулке менинг оёғим остида сайраб қолди. Хатда шундай деб ёзилганди. «Улуғ, бричкада (гугурт қутисида) чет элдан келтирилган бужул бор. Шу таги-туби билан санга. Мулмулке қуруқ қайтмасин, десанг, бир дона жевачкангни дариг тутма. Ўзимга эмас, Ўлмасга бераман». Ошиқ Ўлмасники эканлигини дарҳол танидим. У менга унчалик зарур бўлмаса ҳамки, олдим урнига сақич солиб юбордим. Така уни тантанавор оғзига солди.

Эртаси мулмулке таниш нома келтирди. «Улуғ, бу соат кирмайман. Бекваччалар (қўшмачитликлар) дарвозада турсанг, бир сўм берамиз дейишди. Жўражон, мулмулке санда турсин».

Мен жониворни беозоргина кўтариб олиб, биринчи бор синчиклаб назар солдим. Унинг панжалари бақувват, кўкраги кенг, ягона шохи шамширдай ўткир эди. Мўйловининг ҳашамдорлигини айтмайсизми?! Бир жуфт кўркам елпиғичга ўхшаб кетарди. Мўйловини енгилгина силаб қўймоқчи бўлгандим, тутқич бердирмади. Кейин мен ҳам ундан воситачи сифатида фойдаланмоқчи бўлдим ва биринчи хатни Маратта жўнатдим. «Бунинг мўйловига қара, дадангникига ўхшаркан», деб ёзилганди илк номада. Кўп ўтмай мулмулке аравадини судраб жавоб хатини олиб келди. «Муллаакангдан ибрат ол, найнов!».

Бу — маҳалламиз чойхоначиси Тоҳир амакининг гаплари. «Лекин бизнинг оилага, аниқроғи дадамга алоқадор таъна. Тафсилоти эса қуйидагича.

Кунлардан бирида дадам ойим билан жанжаллашиб қоладилар-у (пул масаласида) зарда билан қўл силтаб, чойхонага чиқадилар. Тоҳир амаки одатдагидек ортиқроқ мулозимат кўрсатиб чой келтирадилар, қайта-қайта ҳол-аҳвол сўрайдилар, сиёсат ҳақида гаплашган бўладилар. Ҳатто дадамнинг хушфеъл, оилапарвар эканликларини таъкидлаб, мақтаб қўядилар. Дадам алақандай хавотирланиш билан сир бой бермай турганда у киши мақсадга ўтади. «Мулложон, шу Мўмин найнов хотини билан ёжиллашиб қолибди. Пул масаласида. Бесавод. Нодон. Ёмон кўрганам — хотини билан уришган занчалиш! Энди бирров бориб, яраштириб келмасак, бўлмас. Рўзғори бузилиб, гўдаклари бўзлаб қолмасин. Ҳозирги ёшларни биласиз...».

Дадам рад этолмабдилар. Икковлашиб боришибди-ю, Мўмин амакини роса олиб бориб, олиб келишибди. Дадам ҳам бояқишни жоҳилликда, қолоқликда айблабдилар. Охирида Тоҳир амаки ҳалиги кишига дадამни кўрсатиб, насиҳатомуз уқтирибдилар: «Муллакангдан ибрат ол, найнов!».

Ўзига тўппа кесмаганнинг ўзгага ўтра кесганини кўр, деганларидек дадамнинг бу латифанамо насиҳатгўйликлари сир бўлиб қолмади. Ҳангоматалаб одамлар ундан воқиф бўлиб, дадамнинг устидан роса кулишди. Ҳатто маҳаллаликлар ҳам мазах қилишди у кишини.

Марат мактубида ана шунга шаъма қилганди. Мен ундан янада қаттолроқ ўч оламан, деб турганимда, муаллим ўрнидан кўзгалди. Форточкани очиб, носни тупурди-ю, одатдагидек, «сабил» деди. Кейин дафтарларимизни текшириб, аксариятимизга «уч» қўйди.

Бахтта қарши, ўша куни дадам дафтарларимизни текшириб, тутақиб кетдилар. Қулоғимга қўл чўзишлари билан масаланинг рафтори нохушлигини сездим ва бор айбни муаллимга тўнкаб туравердим.

— Муаллимнинг ким? — сўрадилар.

Мен унинг исми, фамилиясини ҳам билмасдим. Носвой муаллим десам, дадам баттарроқ ловуллаб кетишларини ўйладим.

— МЭЛ муаллим, — дедим, унинг бармоғидаги ёзувни эслаб.

Дадам савол назари билан ойим томон ўгиридилар.

— Мели акани айтяпти, — хатоимни тузатдилар ойим ва шукурким, биринчи бор менга ён босдилар, — ўзи муаллимини уриб кетган.

— Нега ҳайдавормайсизлар?! — ҳарқалай мени қўйиб, ойимга ўшқирдилар дадам ва жуда ноёб фикр айтгандай, киборлик билан жавоб кутдилар. Ойим сукут сақладилар ва бу сукутда бу ишнинг жўн эмаслиги, бағоят чигаллиги, мураккаблиги зоҳир эди.

— Бу осон эмас, — дедилар ойим надомат ила, — бола-чақаси кўп. Бечоранинг ойлиги учма-уч бўлади. Уйинг куйгур раҳбарлар гўшт пули деб солиқ солганда, йиғлаб юборди.

Дадамнинг попуклари пасайди. Бизнинг баҳсу-мунозараларимиздан хавотир тортиб келган бувижоним гап Носвой муаллим ҳақида эканлигига ишонч ҳосил қилгач, суҳбатга қўшилиб кетдилар.

— Бобоси катта заминдор эди. Буд-шудини топширса ҳам кечиришмади, сургун қилиб юборишди мўйсафидни. Камсуқум, нуроний одам эди. Шўрлик Меливойнинг дадасига бир газ ер ҳам насиб этмади. Ўттиз саккизинчи йили уни ҳам «халқ душмани»га чиқаришди, имонсизлар. Ўткир одам эди, йигирма ёшида дўм бўлганди. Мактабларингга биринчи виштни қўйиб, ваъз айтгани ёдимда. Шапка кийиб юрарди ўзиям. Ўғлининг каттасига КИМ* кичигига МЭЛС** деб (кейин Мели бўлиб колган) ном қўювди. Эҳ, ўзинг кечир, танграм! Шу норасидаларда нима гуноҳ бор эди. Халқ душманининг зурриёти деб мактабга ҳам қўйишмади.

— Ҳа, Мели акага осон тутиб бўлмаскан, — бояги важоҳатдан ном-нишон қолмади дадамда, — на бобосининг қабри бор экан, на дадасининг...

Ойим қўллаб-қувватладилар.

— Куйдирги чиққур раис лоақал шу қисматларни ҳам инобатга олмади. Пулни бермасанг, Самарқанд районидан кўчириб юбораман, деди. Йиғлади, ишонасизми, йиғлади.

* Коммунистическая интернационал молодежи.

** Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин.

Бувим давом этдилар.

– Зада бўлганда, шўрлик. Гўри ўзга юртларда қолиб кетишини ўйлаган.

Дадам ҳам жим турмадилар. Бошларини надомат билан тебратдилар.

– Ҳис-туйғуларини ўлдириб юборишибди, бечоранинг!!!

Улар шу тариқа гапга киришиб кетишди. Муаллимнинг томорқаси йўқлигини, катта ўғли ўқишга киролмай, қайтиб келганини... Ўзимнинг раҳмим келди бояқишга. Кейин унинг дарсида имкон қадар одоб сақлаб ўтирадиган бўлдим. Бошқалар эса наомаъқулчиликни тагин ҳам авж олдиришди. Мулмулке ҳамма билан иноқ бўлиб кетди ва ким иш буюрса бош тортмайдиган, бешарм, беҳаё хатларни кўпроқ ташийдиган воситачига айланди. «Москвич» харид қилишлари муносабати билан у Жаъфарга Ўлмасдан «Москвич – даданг билан ойинг зич», деган хат олиб келган экан, жавобан:

«Майдонга чиқ, номард», деган ёзув олиб кетибди.

Бу жумлада ҳам анча-мунча таънаю маломатлар бор. Эҳ катталар, катталар... Қанақа қилиқлар, бачканаликлар қилишмайди улар.

Ўлмаснинг дадаси мушттаккина, бечораҳол (хушёрлигида, албатта) одам. Маст бўлса...

Қишлоғимизда Жума полвон, деган амаки бор. Тахтага қўли билан миҳ қоққанини, ариққа тиқилган машинани кўтариб юборганини ўз кўзим билан кўрганман. Одамларнинг айтишича, устидан енгил машина ўтказармиш, фалон пуд тошни тиши билан кўтарармиш. Ўлмаснинг дадаси кайф қилганда, ана шу полвоннинг дарвозасини муштлаб қоларкан. «Майдонга чиқ, номард!» деркан, нуқул. Полвон хижолат чекиб, ичкари яширинган сари у овозини кўтариб, гариллай-вераркан.

Тоҳир амаки билан дадам бир неча бор (хушёрлигида, албатта!) панду насиҳат ҳам қилишган. У ҳар гал тавба-тазарру қиларкан-у, ичиб олгандан кейин тагин...

Ўлмас дадасининг қилмишини писанда-ю, маломат қилишларидан тутатиб кетади. Бу қилиқни Маратдан кўради, шекилли, унга «Янгангни ушла» деган жумла ёзилган хатни жўнатади.

Мазкур каломни ҳам батафсилроқ шархлайдиган бўлсак, гапни анча ибтидодан бошлашга тўғри келади.

Маратнинг дадаси тоғ сайрига чиққанда чўпондан кўзи эндигина очилган кучукча олади. Ўмрови кенг, оёқлари йўғон бўлгани учун бўри деб лақаб қўйишади унга. Бўри улғаяди ва янгидан-янги нохуш қилиқлар чиқара бошлайди. Жумладан, тонг билан бўрига ўхшаб увлайдиган бўлади. Қишлоқ мўйсафидлари бу жониворнинг отаси ёки онаси бўри эканлигини тахминлаб, ана шундай дурагайлар ҳамиша ҳам яхшиликка олиб келмаслигини хушфеъллик билан тушунтирадилар.

Маратнинг дадаси эътибор бермайди, аниқроғи, бундай гапларни назар-писанд қилмайди. Кўп ўтмай маҳаллада бировнинг товури, бошқа бировнинг эса қуёни, қўзичоғи гум бўлади. Одамлар, табиийки, бўридан кўришади. «Қонун бўйича учта гувоҳ бўлиши керак», дейди мўйлов, бу тахминларни рад этиб.

Бир куни эрталаб, уларнинг рўпарасида яшайдиган қўшнилари қараса, ҳисори қўйининг нақ ярим думбаси йўқ. Қўйнинг ўзи ҳам рамақда жон бўлиб турибди. Жониворни ҳалоллайди-ю, бўридан қасос олиш пайига тушади. Орадан кўп ўтмай итни ўзала тушиб, офтобда мудраб ётган ҳолда учратиб қолади. Аввалдан уйлаб қўйган режасига биноан, унинг устига бир челақ керосин сепди-ю гугурт чақиб юборади.

Ҳаётда қанақа тасодифлар, кутилмаган ҳодисалар бўлмайди дейсиз?! Ҳалиги қасоскор қўшнининг бос-тирмаси бор экан. Ловуллаб ёнаётган ит ўзини ўшанинг остига уради. Зум ўтмай хас-хашакка ўт кетади. Одамлар ҳай-ҳайлагач, ит у ердан ҳам чиқади-ю, эгасининг ҳовлисига киради. Жон азобидан бўлса керак, ҳовлини икки давра айланиб чиқиб, қочади.

Тасодифни қарангки, Маратнинг дадаси хотинини (пул масаласида, албатта) бир тарсаки туширган экан. Ҳойнаҳой, хотиним ўзига ўт қўйди, деб ўйлайди-ю, ёнаётган итнинг ортидан югурганича: «Янгангни ушла! Янгангни ушла!» деб бақиради. Бозордан қайтаётган уч маҳаллалик (уч гувоҳ) ҳам итга қараб бақира бошлашади. «Ўзингизни ховузга ташланг!», «Бола-чақангизга раҳм қилинг!».

Маратнинг дадаси пешанасига урганича, аччиқ қисмати ланатлаб, остонадан ҳатласа, хотини анграйиб турганмиш.

Хуллас, бу таънани ўқиб, Марат тутақиб кетади. Ўлмасдан интиқом олишни режалаб юрганда чатоқ бўлиб қолди. Биз ана шундай завқу шавқларга сабаб бўлган қўнғизимиздан ажралиб қолдик. Эҳ! Аниқроғи, уни эҳтиёт қилолмадик. Бунга Таканинг ўзи сабаб бўлди. Қайсар дўстимиз:

*Штирлиц ва Меливой
Бхай-бхай ҳойнаҳой.
Сабил қолгур носвой
Тарозида тортилсин,
Аравачага ортилсин...*

деб шеър ёзади-ю, муаллимга юборади. Қўнғиз ҳарчанд сигнал берса ҳам Носвой муаллим уни илғамайди. Шунда шўрлик мулмулкенинг тоқати тоқ бўлиб, аравачасини кўтарганича муаллимнинг шимига ўрма-лаб қолади.

Бир маҳал қарасам, жонивор муаллимнинг тиззасида юрибди. Ўзим ҳам нима қилишимни билмай, каловланиб қолдим. Шунда фалокат рўй берди. Носвой муаллим уни кўриб қолди-ю чўчиб кетди, зарб билан уриб «сабил» деди. Сўнг барини бегуноҳ Ёқубдан кўрди, шекилли, уни синфдан ташқари қилди.

Биз Ёқубнинг бадарға бўлишидан заррача ташвишланмадик, аммо мулмулкедан хавотир торта бошладик. Йўқ, мўйловининг бир томони узилганини ҳисобга олмаганда заррача талофат кўрмаганди у. Бақувват оёқлари, кенг кўкраклари шикастланмаганди.

Аммо шу кундан эътиборан шўрлик мулмулке ба-тамом ўзгарди, овоз чиқармайдиган, арава тортмайдиган, яъни хат ташимайдиган бўлиб қолди. Ҳарчанд қилсак ҳам кун бўйи хомуш ва вамгин ўтирар, нари борса бир жойда туриб айланиб кўярди, холос. Хафа бўлиб кетдик. Нақадар заҳматкаш, вафодор дастёр эди-я!

Кейин Така уни йигирма тийинга сотмоқчи бўлди. Аммо ҳиссиз, сезгисиз қўнғиз кимга ҳам керак?! Кейин ҳар эҳтимолга қарши мен уни дадамнинг «Табиатни севасизми?» деган китобчаларига алмаштириб олдим. Лекин ўша куни менинг ҳам бадимга урди ва ўтлоққа улоқтириб юбордим.

Орадан қанча вақт ўтганини эслолмайман. Бир куни

Така ўзим берган китобчанинг қирқ иккинчи саҳифасини ниқтаб, ўқишимни илтимос қилди.

«Ҳеч бир жониворнинг мўйлови ўз эгасига ҳашаротникидек кўп хизмат қилолмайди. Уларнинг деярли барида мўйлов бўлиб, у кўриш, ҳид билиш, эшитиш функцияларини бажаради.

...ҳашаротни кўзидан жудо қилсангиз яшаши мумкин. Мабодо мўйловини юлсангиз, ҳис этиш қобилиятини йўқотиб, телбадай бўлиб қолади».

Ҳис-туйғудан маҳрум бўлиш бунчалик катта фожиа эканлигини тасаввур ҳам қилиб кўрмагандим.

Ваҳоланки у ҳашарот эди...

Йигирма учинчи б о б

БИР ЧИМДИМ ТУПРОҚ

Қўшмачит. Катта Ўзбек тракти деб аталадиган шоҳ кўча бу қишлоқни нақ иккига бўлиб ўтади. Азимжусса машиналар бу ёғи Термизу Афғонистон, у ёғи Тошкенту Москвага қараб қатнагани қатнаган. Қишлоқнинг қоқ марказида салобатли мачит бор. Унинг жимжима гулли ўймакор устунлари бағоят ҳашамдор ва ҳайратомуз. Бувимнинг нақд қилишларича, бу қадамжо бир замонлар жуда гавжум, обод жой бўлган экан. Зотан ҳозир (1978) ҳам одамларнинг қадамлари қанда бўлгани йўқ. Чунки қишлоқ кутубхонаси билан маданият уйи ана шу собиқ мачитда жойлашган.

Аммо бутун гап Қўшмачит қишлоғи, ундаги мачит ҳақида эмас...

Ёдингиздами: бир маҳаллар Нури яъни Нуриддин ака деган ўсмир ҳақида гапиргандим. Биринчи кўнғироқ чалинганда менга китоб инъом этгани, кейинроқ безори болалар қуршовга олганда, барини тирқиратиб қувиб юборганини ёзгандим. Ана шу ердаги мўъжизагина ҳовлида яшарди у. Эътибор беряписизми, «яшарди» деб ўтган замон феълени қўллаяпман.

У киши... Эҳ! Тили бормади кишининг!

Биз ҳам бордик. Директоримиз — Убайдийнинг ўзлари айримларимизга гулдасталар тутқазиб чиқдилар-у, икки саф қилиб олиб бордилар. Дарвозанинг олди тўс-тўполон эди. Менинг кўзимга илк бор сирти

руҳланган темир тобут, унинг теграсида қаққайиб турган икки аскар ташланди. Бир аёл (Нури аканинг ойижони бўлса керак) сочларини юлиб йиғлар, душманларни лаънатлар, темир сандиқни очинглар, деб зорланарди. Соқчилар совуқроқдай эди.

Халойиқ алламаҳалгача Самарқанд ҳарбий комиссариатидан бирор кишининг келишини кутишди, аммо улардан дарак бўлмагач, митинг очилди. Бир амаки сўз олиб, Нуриддин Ҳасанов қўшни Афғонистонда ўз бурчини адо этаётганда ҳалок бўлганини билдирди. Бошқалар ҳам сўз олиб, Нури аканинг ажойиб хислатларини тилга олдилар, ота-онасига сабру бардош тиладилар. Охирида мулла ўртага чиқди — ҳаммаёқ сув қуйгандек жимиди.

— Муҳтарам жамоа, аҳли ислом! Бу бегуноҳ ўсмир мусофир юртларда, жангда нобуд бўлди. Бунини ўша ёққа юборганлар ва жонига қасд қилганлар дўзахийдирлар. Иншооллоҳ...

Кейин қироат ила дуо ўқиди. Бизни мавҳум салобат босди. Кўп нарсаларга фаҳмим етмай қолди:

шундай ажойиб одамнинг жонига қайси олчоқ қасд қилди;

нега бундай қабиҳлик, қотилликка қўл урди;

нечун бошқалар ваъз айтганда ғала-ғовур тинмади-ю, мулла қироат бошлаганда сукунат чўқди? Нега? Нега?

Катталарнинг жавоблари дудмал, узуқ-юлуқ эди.

Мақтабимизда шу воқеага баришланган митинг бўлди. Котиб анча бурролик билан нутқ ирод қилган бўлса ҳам янги гап айтмади. Фақатгина дружинамизга Нуриддин Ҳасанов номи берилганини англадим, холос.

Сўнг шавкатли бурчак ташкил этиб, Нури аканинг суратини, унинг онасига, Баҳри амакига (мақтабимиз қоровули) ва бошқаларга ёзган хатларини, айрим ашкларни қўйдик. Ҳоҳишингиз бўлса мактубларнинг айримлари билан танишишингиз мумкин.

«Соғинчлик салом!»

Ҳурматли ва меҳрибон онажон! Ушбу тилсиз номани Афғонистонда солдатлик бурчини адо этиб юрган ўғлингиз Нуриддиндан деб билгайсиз.

Мен соғ-саломатман, ҳеч нимадан зориққанам йўқ. Биргина камчилик мусофирчиликдир. Дўстларим, командирларим ҳам соғ-саломат. Мендан заррача хаво-

тир портманг. «Тушимда: аввалги жойингдан кўчган эмишсан», деб ёзибсиз. Дарҳақиқат, бизни Ҳирот шаҳрига олиб келишди.

Ҳирот жуда қадимий манзилгоҳ экан. Бизнинг Регистондаги манзилгоҳларга монанд обидалар бу ерда анчагина. Аммо улар хароб, қаровсиз. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий (бу ерда у кишини Мир Алишер дейишади) қабрларини ҳам бориб кўрдим. Қабр атрофида чордона қуриб ўтирган тиланчиларнинг оху зори гулимни ўртантирди. Улардан бирининг сердарг байти хотирамга ўрнашиб қолди:

... най ўзи андоқ ҳикоятлар қилур,

ва жудоликдан шикоятлар қилур.

Мусофир бўлса ажаб эмас, бояқиш.

Ойишон! Ҳиротда бир танишимизни учратиб қолдим. Ҳа, ҳайрон бўлманг. Ғалати бўлди.

Бозор йўлида қатор устахоналар, дўконлар бор. Темирчилик, заргарлик, тароқсозлик... Ўша кун мисгарлик дўконига илиб қўйилган ғаройиб чойжўш, чойкаш, офтобаларни тамоша қилаётганимда, ичкарида чой дамлаётган аёл алақандай ийманиш била сўраб қолди.

— Эй сарбоз, ту Самарқанди нести?

Мен ҳушёр портдим, самарқандлик, аниқроғи, қўшмачитлик эканлигимни айтдим. Ҳалиги аёл ҳам, эри ҳам ҳаяжонланиб кетишди. Кейин илтифот билан бир пиёла чойга таклиф этишди. Андак иккиланиб турдим-у остона ҳатладим.

Маълум бўлишича, булар аслида қўшни — Мўлиён қишлоғидан бўлиб, колхозлаштириш йиллари оталари билан шу ёқларга келиб қолишган экан. Мисгар амаки энг аввал бобомнинг кимлигини суриштирди. Исмларини айтган эдим, қувониб кетди. Оламдан ўтганларига ўн йилча бўлганини айтгандим, у кишининг руҳларига дуолар ўқиди. Кейин бошқа мўйсафидларни ҳам бирма-бир суриштирди. Аламаҳалгача суҳбатлашиб қолдик. Ҳалиги амакининг исмлари Исрофил, хотинларининг исми эса Зулхумор хола экан.

Ваъда бериб қўйганим учун эртаси кечқурун уйларига ҳам бордим. Жоме масжидининг ёнгинасида экан кулбалари. Ойишон. Исрофил амаки билан Зулхумор холага ҳавасим ҳам келди, ачиндим ҳам. Улар бир-бирларига шунчалик суяниб қолишган, шунчалик меҳри-

бонки, аста кўяверасиз. Афғонистонда кўпгина эркакларнинг уч-тўрттадан хотини бор ва аёлларни камситишдан хижолат чекишмайди, баръакс буни табиий ҳол деб билишади. Исрофил амаки бўлса, хотинларини сиз-сизлаб гапирадилар, ширинзабонлик билан ҳазил-мутойибалар қиладилар. Умр йўлдошларини кўпинча ўғилларининг номи билан (Исроил) атайдилар. Зулхумор ая ҳам такаллуф ва таомилни жойига кўядилар. Исрофил амакига бегим, деб мурожаат қиладилар. Тушликда бир коса ёвғонми, кўча ошими пишириб, дўконга олиб борадилар. Сўнг чой кўйиб, дастурхон ёзадилар. Исрофил амакининг кўлларига сув кўйиб, сочиқ тутадилар. Чой кўйиб узатадилар. Эҳ, яхши... Исрофил амаки ишдан қайтганча, бирорта хушxabар топиб кўядилар. Фалончи ўғлимизни учратиб қолибди, фалончининг хотини ўғил туғибди ва ҳоказо. Ҳеч бўлмаса хонада бирор янгилик «яратиб» кўядилар. Жумладан, чинни идишларни бу тоқчадан олиб, наригусига териб кўядилар, дарпардаларнинг ўрнини алмаштирадилар.

Уларнинг кўп фарзандлари нобуд бўлган экан. Ҳар кун дастурхон бошида ягона ўғиллари Исроилни эслаб, дуо қилишади. «Урушга кетган» деганларига қараб, уни афғон армиясига хизмат қиладу, деб ўйлагандим. У бўлса аксилинқилобчилар билан кетиб қолган экан. Исрофил амаки билан Зулхумор ая ўғиллари ҳақида, ҳунармандчилик, нарх-наво, яқинлашиб келаётган Наврўз байрами (бу ерда у ўзгача нишонланади) ҳақида гапиреишади. Сиёсат масаласида эса оғиз очишмайди. Самарқанддек мукаррам Ватандан жудо бўлиб қолганликлари, ягона фарзандларининг саргардонлиги барибарига негадир сиёсатни сабабкор деб билишади. Гоҳида уларга мамлакатимиз сиёсати хусусида ҳам га-пириб бераман. Улар бўлишса гапимни бўлиб, Самарқанддаги Шоҳи Зинда, Хўжаи Хизир обидалари; одамларнинг тирикчилиги, миллат, урф-одатлар ҳақида суриштираверишади. Намоз маҳалигача саволлари тугамайди. Сўнг икковлари тоат-ибодатни бошлаб юборишади.

Ойшжон! Исрофил амаки билан Зулхумор ая сизларга, кўни-кўшниларга кўпдан-кўп дуойи саломлар йўлашимни ўтиниб сўрадилар. Яна илтимос: гадам Мўлиён қишлоғига бориб, Ҳожи бобо деган киши билан учрашинлар. Исрофил амаки билан Зулхумор аянинг сиҳат-

лигини билдирсинлар. Ойшжон, Исрофил амаки кейинги пайтларда Мўлиён тупроғи билан Зарафшон сувини жуда қўмсаб қоладиган бўляптилар. Дадамга айттинг, иложи бўлса, бир чимдим тупроқ билан бирор шиша сув юборсинлар.

Хурмат ила, ўғлингиз Нури».

* * *

«Хурматли Баҳри амаки!

Саломатмисиз, кайфиятларингиз яхшими?

Сизни ҳеч ким ранжитмаяптими?

Мендан ҳол-аҳвол сўрасангиз, шукур, яхши! Ҳеч қандай камчилик йўқ. Ҳамон таржимонлик қиляпман.

Бизнинг ҳарбий хизматимиз сизнинг жасоратингиздан батамом фарқ қилади. Сиз душманни олдингизга солиб, тўқайлар, ўрмонлар оралатиб қувгансиз. Бу ерда эса дўсту душманни фарқ қилолмай хуноб бўлади киши. Бугун сиз билан оғиз-бурун ўпишган меров эртага пичоқ ўқталиб қолиши ҳеч гап эмас. Шунинг учун бақоят тадбиркор ва хушёр бўлишга тўғри келади.

Баҳри амаки! Бир фрицни асирга олганингизни гапириб берганингиз ёдимда. Уруш охирида қолганига қарамай жуда нописандлик қилганини, сал танобини тортганингиздан кейин бурро бўлиб кетганини гапирганингиз.

Яқинда бизда ҳам шунга ўхшаш ҳол рўй берди. Бир душман танкимизни портлатмоқчи бўлаётганда қўлга тушган экан. Ўшани сўроқ қилдик. Мен тенги-ю жуда зукко: Саъдию Ҳофиздан шеърлар қўшиб гапирди денг.

«Кимсан»? сўради офицеримиз. Мен ҳам ўша таҳдигона оҳангда таржима қилдим. «Қасоскорман» деди у нуфузталоблик, нописандлик билан. «Кимдан қасос олмоқчисан»? «Сизлардан!»

Хуллас, у десак бу деди, бу десак у. Кейин конвойга имлаб юбордик. Улар нўстагини сал қоқиб, олиб киришди. «Кимсан» сўрадик тагин. «Исроилман», деди у. Мен сесканиб тушдим. Исрофил амакини ўғли бўлса... Жуда ноўнғай аҳволда қолдим. Кейин ўзимни тутиб олдим, асир билан ўзгача оҳангда алланималарни гап-лашдим-у, офицерларга ёлғон гапирдим. Асир сўроқни эртага қолдиришимизни сўраяпти, дедим.

Горнизондан чиқдим-у, дадам юборган бир сиқим тупроқ билан шишадаги сувни олиб, Жоме масжиди

томон йўл олдим. Гавжум номозхонлар орасидан яккакифт бўлиб ўтиб, тор кўчага бурилдим. Таниш боғдоғи эшикни тақиллатишим билан рўпарамда Зулхумор хола пайдо бўлди. Унинг дийдалари шашқатор, ҳасрати ҳудудсиз эди. «Демак, ўғли қўлга тушганини эшитган, бояқиш», ўйладим ўзимча. Шу пайт айвонда мўйлов қўйган новча йигит пайдо бўлди, менга нохуш (ҳатто совуқроқ) назар ташлади.

— Исроилжон, бу самарқандлик жўранг, Нури, деди Зулхумор хола йигидан тўхтаб. Мен янглишганимга ишонч ҳосил қилдим. Демак, ўғли шу йигит экан. Ундай бўлса нечун бокира аёлнинг кўзларида ёш? Нега оила саросимада?

«Амакингиз жон беролмаяптилар, — саволимни тушунгандай давом этди Зулхумор хола, — ватан тупроғи, деб чунонам тўлғанаяптиларки...»

«Мана!» дедим целлофан халтачадаги тупроқни узатиб. Ҳалиги бола гавҳари шамчироқни кўриб қолгандай, уни қўлимдан юлиб олдию, ичкарига отилди. Биз ҳам унга эргашдик. Исрофил амаки ўртада чалқанча ётганича, нукул тўлғанарди.

«Дадажон, мана, мана Мўлиён тупроғи!» деди ўғли.

«Мана — сув. Зарафшонники!» қўшимча қилдим.

Исрофил амаки бир лаҳза тин олди. Назаримда табассум қилгандай бўлди. Заиф овоз билан ўғлига васият қилди. «Чироғимни ўчирма! Дўкон... хор...» Кейин ҳовучидаги тупроққа лабини босди-ю, бошини қайта кўтаролмади. Зулхумор хола зудлик билан шишадаги сувдан оғзига томизди. Исрофил амаки бир марта ютинди, холос. Кейин сув ўтмади. Оила фарёд чекишга тушди.

— Во бегам!

— Во кўҳи баландам, қиблагоҳам, падаржонам!..

Йигирма тўртинчи б о б

ЯШАШ УЧУН КУРАШ

Бугун — 1978 йилнинг 12 ноябри. Бувижонимнинг иборалари билан айтганда, шом қўняпти. Мен телевизор қаршисида узала тушиб ётганимча, иккала муш-

тимни жағимга тираб, экранга термул-и-иб ўтирибман. Кўзойнак таққан бир барваста амаки техникани сақлаш қоидалари хусусида куйиб-пишиб маслаҳат беряпти. Бу эзма насиҳатгўйликнинг каминага заррача кераги йўқ. Лекин сеҳрли кути рўпарасидан жилмай вақт ўтишини кутишим керак. Чунки ҳадемай «В мире животных» деган гаройиб кўрсатув бошланади.

Талай нохушлигу норозиликларга қарамай ана шу кўрсатув билан «Ну, погоди»ни қанда қилмай кўраман. Дастурдан бу шавқовар кўрсатувларнинг остини қизил қалам билан чизиб қўяман. Турфа эртақлар, урушлар ҳақидаги фильмлар, спорт мусобақаларига бағишланган кўрсатувларни эса қора қалам билан белгилаб, сўроқ (?) белгисини қўяман. Чунки уларни кўриш каминага ҳамиша ҳам насиб этавермайди. «Муаллим» билан «Муаллима»нинг кайфиятлари жойида бўлганда ёки бирор ёққа кетишганда, томоша қилиш мумкин бўлади. Акс ҳолда сийқаси чиққан буйруқ оҳангидаги таъна калламга бот-бот зарб билан урилаверади: «Тур, дарсингни тайёрла!», «Сенга айтяпмиз!».

Начора, дангалроқ гапирганда, уларнинг ташвиш тортишлари ҳам бежиз эмас. Оилавий бўлиб зўр беришимиз, куйди-пишдиларимизга қарамай лаънати «уч» кўпайиб кетяпти. Хатим ҳам дадамнинг таъбирлари билан айтганда, сиёҳдондан чиққан чумолининг изига ўхшаш. Бу йил табиатишунослик деган фан ҳам қўшилди. Ҳар қалай ундан мақтов эшитиб турибман. Муаллим жавобларимдан қувониб «беш» қўяяпти. Математика деган зикна фандан ўнглаб кетишим амримаҳолга ўхшайди. Яқинда дафтаримдаги «уч»ни кўриб, дадам одатдагидек тутатиб кетдилар. Озмунча дилсиёҳлик бўлмади. Кейин (ўпкани босиб олгач) ёнларига ўтқазиб мисолларни ишлаб бердилар, ўзларича кўп сонли касрларни кўпайтириш ҳийлаларини ўргатган бўлдилар.

Эртаси муаллим дафтаримни «лолазор» қилиб ташлади-ю, одатдагидек каллалироқ қилиб «икки» қўйди.

— Шунга ҳам фаҳму фаросатинг етмадими, Улуғ?! — деди надомат билан, — яримни-яримга зарб уролмабсан-а!

Мен дадамни «сотиб» қўймадим. Бор айбни гарданимга олиб, гуноҳкорона бош эгиб турдим. Лекин шу топда ички бир қониқиш билан дадамни ноўнғай

аҳволга солиб қўйишни хаёлдан ўтказардим. Тили қисик одам эса беҳудага бақиравермайди.

— Дада, яримни-яримга кўпайтирса неча бўлади, — сўрадим кинояомуз, уйга қайтгач.

— Би-и-ир, — хавотирона жавоб бердилар у киши.

— Қўшса бир бўлади, кўпайтирса...

— Икки, — хатони яна чуқурлаштирдилар улар.

— Нотўғри! — дедим, тантанавор, — ноль бутун юздан йигирма беш бўлади.

Дадам алланима деб гулдираган бўлдилар.

Мен боксчиларга ўхшаб зарба устига зарба туширдим: ҳалиги хумкалла иккини қўлларига тутқаздим. Кейин голибона кузатиб турдим. Киши кўнглини ногаҳоний руссага тўлдирадиган нохуш баҳога дадам узок тикилиб қолдилар. Икки эканлигига шубҳалангандай, дафтаримни у ёқ-бу ёққа ағдариб ҳам кўрдилар. Қизариб, бўзариб муаллимимни, шу китобни ёзганни роса айбладилар.

— Улуғжон, — дедилар ниҳоят, ўзларини каминага имкон қадар яқин олиб, — бўлар иш бўлди, энди ойингга гапириб юрма. Биз эркаклармиз.

— Агар Штирлицни кўрсам, — дедим фурсатдан фойдаланиб.

— Ҳа, майли, майли, бирга томоша қиламиз, — очилиб кетдилар у киши саховатпешалик билан.

Ноўнғайлик. У одамни гоҳида саросимага солади, гоҳида бачканалаштириб қўяди. Дадам кинони ҳам хотиржамгина кўролмадилар. Дарду ҳасратни кимгадир изҳор этиш эҳтиёжи голиб келабошлади. Ниҳоят ўртоқларидан бирига телефон қилдилар.

— Сало-о-ом! Ҳаёт қалай? Ҳа, ҳа... Штирлицни томоша қиляпмиз. Ничево, ничево. Идорангиздаги Борман отпускага чиқиб кетибди. Табриклаймиз! Ҳа... Ҳмм... Бизни табриклашингиз мумкин. «Икки» олдик. Учинчи синфдан-а! Чунонам алам қиляптики. Ие, ўзлари ҳамми? Табриклаймиз. Тўртинчи синфдан? Ҳа, яхши...

Шу пайт ойим пайдо бўлдилар ва гапнинг оҳанги бошқа ўзанга бурилди.

— Ҳа, ҳа, у ярамасда пул кўп. Самарқандни хор қилишди.

Шу-шу телевизор кўришим анча эмин-эркин бўлиб

қолди. Гоҳида ўзлари ҳам таклиф қиладиган одат чиқаришди.

Ниҳоят, турналарнинг дилни ўртантирувчи дилкаш хониши садо берди. Кейин уларнинг шўх-шодон рақс қилаётган силуэтлари намоён бўлди. Таниш чорловни эшитган катталар ҳам келиб, диванда ёстаниб олдилар. Николай Дроздов деган қадрдон амакининг табасумига тўла таниш чеҳраси экранни тўлдирди. Беҳудуд қувончдан энтикиб кетдим.

— Бугунги суҳбатимиз, — деди у (рус тилида, албатта) одатдаги сокинлик билан, — табиатнинг яшаш учун кураш, деб аталадиган буюк ва бешафқат қонуни хусусида бўлади. Ҳар бир тирик мавжудот яшашга, зурриёт қолдиришга ҳаракат қилишини яхши биласиз. Бу қонун жониворларнинг бардошли, тадбиркор, курашчан бўлишини тақозо этади. Бугун сутэмизувчи ҳайвонлар ва умуртқасизларнинг айрим вакиллари мисолида бунга ишонч ҳосил қиласиз.

Экранда аввал дарёга туташиб кетган тўқайзор кўринди. Кўп ўтмай унинг ўрнини атрофни виқор билан кузатаётган баҳайбат бўри эгаллади. Дроздов шарҳлашда давом этди.

— Бу йиртқич сизга таниш. Дарҳақиқат, у итга ўхшайди. Гоҳида бўрини айрим немис овчаркаларидан фарқлаш қийин бўлади. Ит билан бўрини думига қараб фарқлаш осонроқ. Жамики ит зотлари думларини маълум даражада кўтариб юришади. Бўрининг эса думи қисилган бўлади. Фақат тез югургандагина танасига ҳамоҳанг ҳолда тикланиши мумкин. Чунки бундай пайтда дум мувозанатни сақлашга ёрдам беради.

Мен бўрининг кўзларига тикилдим. Жониворнинг нигоҳлари андак ўксиган, аразлаган боланинг қарашларини эслатди менга. Дроздов давом этди. — Ҳа, унинг кўзларида надомат-у афсуслар бор. Эҳтимолки, уни «йиртқич», деганим қаттиқроқ ботгандир. Бу каломни ёмон ниятда ишлатганим йўқ. Зоологияда шунақа атама бор. Тирик ўлжа билан озиқланадиганлар йиртқичлар гуруҳига киради. Биз, жумладан бургутни ҳам йиртқич қуш деб ҳисоблаймиз. Чунки унинг емиши қуён, тулки сингари жониворлар. Йиртқичлар ҳашаротлар орасида ҳам бир талай: бешиктебратарлар, начинилар...

Оператор амаки қаҳрамонимизнинг кенг ўмровла-

ри, йўгон тўпикларини намоён қилди. Сўнг, эътиборимизни унинг саросар юрган шерикларига қаратди.

— Бўрилар, кўп ҳолларда гала-гала бўлиб юришади. Энг кучли тадбиркор қашқир тўда сардори яъни ҳокими мутлақ ҳисобланади. Сиз кўриб турган йиртқич ана шу тўданинг раҳнамоси. У барча шериклари тақдирига ҳам масъул. Яшаш учун курашнинг қаттол қонуни улардан бирлашиб курашишни ёки ҳимоя қилишни тақозо этади.

Шунда бўрилардан бири олачалпак қорни бот-бот ҳидлаб кўриб, безовталана бошлади. Қолганлари ҳам беихтиёр унинг атрофини ўраб ўз тилларида алланималар дегандай бўлишди. Бу ногаҳоний саросималик қор устидан алақандай ўлжалар ўтиб кетганлигидан далолат беради.

Буғи чиқиб турган луқма. Қаерда у? Меъдалари ҳувиллаб ётган бу очофотларнинг сўлаклари оқиб, баднафс иштаҳалари ошқозонларини баттарроқ таталай бошлади. Сардор эса хотиржамдай эди. Шериклари унинг атрофида айланиб, алақандай даъваткор имоипоралар қилишса ҳам эътибор бермасди, вазмин сукут сақларди.

— Бу хотиржамлик ёки лоқайдлик эмас, — изоҳ берди. Дроздов, — балки саркарданинг ўзига хос тактикасидир. Дарҳақиқат, ҳовлиқиш чикора?! Узоқ йиллик машаққатли умри давомида кекса қашқир бунақа изларнинг озмунчасини кўрмаган, озмунчасини ортидан тушмаган. Лекин не-не умидлар саробга айланган; тўдани ҳолдан тойдиргани, иштаҳаларининг исён қилгани қолган, холос. Луқман ҳалолга етиш учун мавҳум изларнинг ўзи кифоя қилмайди. Умидбахш асослар, аниқ ҳисоб-китоблар, кўз етадиган режаларга эга бўлмай йўлга тушиш, меровлиқдан бошқа нарса эмас!

Сардор бошини осмонга кўтариб, ҳавони ҳуморона ҳидлаб кўрди. Шарқдан эсаётган элас-элас шабада узиб-узиб бўлса ҳамки, сайғоқ ҳидларини олиб келди. Улар бир неча соат муқаддам саҳрога қараб йўл олишган бўлиши мумкин. Сув ичгани, тўқайларда ўтлагани келишган бўлишса ажаб эмас.

Хуллас, қароқчилар йўлбошчиси изларни ҳидлаб-ҳидлаб олдинга тушди. Тўда унга итоаткорона эргашди. Демак, маршрут аниқ, энди эса ҳаракат, аниқроғи, марофонча пойга керак!

— Бу сўқмоқ баюят олис, машаққатли ва мавҳум, — давом этарди Дроздов амаки, — сайғоқлар изини ёки ҳидини йўқотиб қўйиш ҳеч гап эмас. Кутилмаган фалокатларни айтмай қўяқолайлик. Сайғоқ деган маҳлуқ дарё-ю қўллардан шитоб билан ўтаверади. Бўрилар бундай қалтисликдан чўчишади. Йўлдан лоп этиб милтиқ тутган жоҳил овчи чиқиб қолиши ҳам мумкин. Лекин ноумид — шайтон. Қапишиб кетган қоринларини тўлдириш иштиёқи умид билан оёқларга зўр беришни тақозо этади.

Ниҳоят, уфқларга туташ жойларда ғимирлашаётган алақандай нуқталар кўзга ташланди. Бу сайғоқлар подаси эди. Уларнинг бири қумтепа устига чиқиб атрофни кузатяпти. Қолганлари эса анчайин ўтлаб юрибди. Ажал деган боқий ва машғум куч яқинлашаётганидан саҳро маликалари батамом беҳабар.

Қашқирлар ҳамон йўртиб боришарди. Ўтлоқлар сийраклашиб, яккам-дуikka саксовуллар, қайрауқлар пайдо бўлишгач, қадамларини жадаллаштирдилар. Улар овоз чиқаришмас, аксинча мушукка ўхшаб андак писиб югуришарди. Кулранг таналари тупроққа, гиёҳларга, кўчма қумларга ҳамранг эди. Орадаги масофа дақиқа сайин қисқарарди.

Ниҳоят сардор таққа тўхтади ва ерга қапишиб олди. Қолганлари ҳам қумга сингиб кетгудай бўлиб бошларини ҳам қилишди. Ана улар — сайғоқлар! Баданларининг ялтираши жуда-жуда жозибали. Лоақал биттаси, биттагинаси қўлга тушса бас!

Кескин ҳужумга ўтишдан олдин нафасларини ростлаб олишди, ҳужум тактикаси, стратегиясини чамалаб кўришди ўзларича. Кейин старт тўппончаси отилгандай, олдинга ташланишди. Ҳадемай бояги манзилгоҳлар ортда қолиб кетди.

Баднафс йиртқичлар андак ёйилиб олган ҳолда йўлнинг танобини тортишар, чунки ҳар бир дақиқанинг ҳар бир сонияси ғаниматдан ғанимат эди.

Балаңдликда турган соқчи сайғоқ оёғини шиддат билан ерга урди ва ўқ теккандек сапчиди. Қолганлари қуюндай бўлиб унинг ортидан эргашдилар. Олдинда сарҳадсиз уфқлар, ортда эса совуқ ўлим. Ҳаёт-мамот жанги. Кимнинг мускуллари бақувват, кўзлари тийран бўлса, омад ўшанга ёр бўлиши муқаррар!

— Етолмайди, — ҳукм чиқардилар дадам, ўзларини

билимдон кўрсатиб, — сайғоқ соатига етмиш-саксон километр югуради. Бунинг устига тез чарчамайди. Жайронми, оҳуми бўлса бошқа гап эди.

— Етиб олиши мумкин, — эътироз билдирди Дроздов, дадамнинг сўзларини эшитгандай, — чунки ҳар подада кексайиб қолганлар, касалланган ёки тажрибасиз жониворлар ҳам бўлади. Бунинг устига тасодифлар, хатолар...

Шавқовар, аммо қалтис пойга давом этарди. Ҳуркак сайғоқлар ягона вужудга айлангандай жипс бўлиб югуришар, ажал деб аталган машғум қора кучдан йироқлашишдан ўзгасини ўйламасдан, сарҳадсиз саҳро ни ўқдек кесиб кетишарди. Чўл калтакесаклари, тўрғайлар жон талвасасида ўзларини чеккага олиб улгуришарди.

Бўрилар ҳам ер бағирлаб учиб бораётган калхатларни эслатишарди. Думлари андак кўтарилгани учун таналари узайиб кетгандай бўлиб туюлар, ритми бузмай, бир маромда саҳро танобини тортишарди. Ҳар гал орқа оёқларнинг мушаклари пружинадай сиқилар, пайлар пўлат симдай букилар ва зилдай оғир гавдани олдинга итқитарди. Олдинги икки оёқ панжаларига қумга ботар-ботмас гавда яна ва яна зарб билан отиларди.

Олдинда кўзни ўйнатадиган мазали лукма, ортда эса ажалга ўхшаш очлик таъқиб этиб келаётгандай эди уларни.

— Нақадар гўзал ва мардона кураш, — давом этди Дроздов, — саҳро — сарҳадсиз, яшаш учун кураш — беаёв бўлгани учун биз бу тенгсиз пойгани томоша қилиш имконига эгамиз. Ўрмонда кучлилар яшайди, деган гапда жон бор. Табиатда кучлилар ва эпчиллар ҳамиша қолиб бўлиб келишган, зотан ҳаётнинг ўзи ҳам мана шу саҳродаги боқий курашга ўхшаб кетади. Сайғоқлар бу қаттол қумликларда қорин тўйғазолмай, сув тополмай, дарё томон энишган. Ризқ излаб бориб, ажални эргаштириб келишларини қаердан билишсин, бояқишлар?! Албатта, бўриларнинг ҳам душманлари йўқ эмас. Бу жониворлар бир умр овчилардан чўчиб яшашади. Фақатгина инсон — қолиб! Уни ҳеч ким таъқиб этолмайди!

— Нотўғри! — тагин қўшилмадилар дадам, — одам-

ни ҳам турфа микробу бактериялар таъқиб қилиб юради.

Орадаги масофа андак қисқаргандай бўлди. Шунда гуж бўлиб чопаётган сайғоқлар бир оз ёйилиб олишди. Чунки бу алпозда орқадагилар йўлни яхши кўролмайдими, қоқиниб қолиши мумкин эди. Бўрилар ҳам ички бир инстинктта бўйсуниб, андак ёйилиб ва қониқиш, ишонч билан югуришда давом этишди. Уларнинг қанча йўл босишганини билмайман — бир маҳал қашқирлар саркардаси тўдадан чеккароққа чиқиб қолган сайғоқни мўлжалга олди. Ҳамроҳларидан йироқлаб кетиши тажрибасизлигини кўрсатиб қўйганди унинг.

Қумликлар, шувоқзорлар ҳамон шиддат билан орта чекингандай бўлар, сайғоқлар бўлса уфқларни мўлжалга олиб, оёқларига зўр беришарди. Сахро қароқчилари ҳалиги сайғоққа яқинлашиб қолишди. Аммо яқинлашиш, ҳатто тенглашиб олиш ҳам ҳали ғалаба деган гап эмас! Ажимжусса ва бақувват ўлжани қулатиш учун куч-қувватдан ташқари турфа ҳийлаю найрангларни ҳам ишга солишга тўғри келади. Яна бир неча сониялик пойгадан кейин вазият ўзгара бошлади. Сардор ўз ўрнига бошқа бўрини қолдириб, ўзи ўлжасининг ўнг томонига ўтиб олди. Чунки уни аввал подадан батамом ажратиб олиб, яққалатиб, саросимада қолдириш талаб этиларди.

Рақиблар ҳамон бошларини адал кўтарганча уфқларни кўзлаб югуришарди.

Сайғоқ тўдага қўшилишдан умидини узиб, чапга қараб қочмоқчи бўлди, аммо бу томонда ҳам тиллари осилган бир ҳунрез йиртқичнинг қонли кўзларини кўрди. Нақадар қалтис, нохуш вазият. Энди бу ярамас жаллодлар уни исканжага олиши мумкин.

Сайғоқ жонини гаровга қуйиб бўлса ҳамки, энг сўнги чорани ишга солди: тезликни андак сусайтирдию, бор қувватини кейинги оёқларига тўплаб, мушукдай сакради. Кейин яна ва яна шундай қилди. Баттол рақиблар ортада қолиб кетинди. Шу тариқа шерикларига ҳам яқинлашиб қолди у. Энди... худди шу лаҳза тажрибасизлиги тағин панд берди: ҳаяжонни босолмай, кичик хатога йўл қўйди — навбатдаги сакрашда мўлжални йўқотиб, қаршисидаги шеригига бориб урилди ва мувозанатни тиклолмай, қулади. Табиатда кичик хато ҳаминиша катта қисматга сабаб бўла-

ди. Эҳ, сўқир тақдир! Наҳотки сарҳадсиз саҳрони шу сержило ва сербўёқ оламни қуришдан бир умр маҳрум бўлиб қолса?!

У жон талвасасида ўрнидан ирғиб турди, аммо қувват тўплаш, тезликни ошириш учун вақт керак эди. У бўлса кечикди. Атига бир сония кечикди. Қўймичига урилган ногаҳоний зарба уни учириб юборди. Яна турмоқчи бўлганда, кекирдагига ногаҳоний оғриқ ва бўйнидаги зилдай юк монелик қилди. Кейин, кейин тақдирга тан берди. Қизилўнгачидан отилаётган қонни, атрофдаги изғиб юрган очофат қашқирларни қузатиб турди. Нигоҳлари ҳам хиралашди, аммо қулоқлари бўриларни рижирлашини, унинг этларини лахта-лахта қилиб узаётгани ва тапил-тапил ютинишаётганини эшитиб турди. Сўнг, сўнг кўз ўнгида майсалари барра бўлиб ётган ям-яшил ўтлоқлар, чўққилардан отилаётган шалола кўриниб кетди. Кейин боқий зулмат чўқди.

Сайғоқ шаҳид бўлган жойда, ҳадемай бир уюмгина суяк қолди, холос.

Биз таассуротларимизни сарҳисоб қилишга улгурмай экранда Николай амаки пайдо бўлди. Кўз ўнгимизда содир бўлган фожиани шарҳлаб, шўрлик сайғоққа ачинганини, аммо бўриларни ҳам тушунишимиз зарурлигини, табиатнинг яшаш учун кураш қонуни уларни ана шундай жиноят қилишга мажбур этишини уқтирди.

— Ҳар бир бўри, — деди у, — суткасига беш килограмм атрофида гўшт ейиши керак. Бугунги рацион бор. Эртага тагин бир гап бўлар...

Бу гал экранда заҳматкаш чумоли пайдо бўлади. Дроздов ўзгача оҳангда давом этди.

— Энди, дўстлар, ҳашаротлар оламига сайёҳат уюштирамиз. Аниқроғи, чумолиларнинг тирикчилик тарзи билан танишамиз.

Чумоли омбори. Токчаларга турли гиёҳларнинг донлари тартиб билан териб қўйилган, омбор йўлаклари сарамжон-саришта. Бу даргоҳнинг ҳар бир аъзоси ўз вазифасини яхши билиши ва уни сидқидилдан бажариши сезилиб турибди.

Ундан кейин калтакесаклар ҳаёти ҳақида суҳбат бўлади. Дроздов бир қарич чамаси келадиган калтакесакни қўлига олганича, уни силаб-сийпаб, таъриф-

лашга тушиб кетди. Ойим чўчиб кетдилар. Бу ҳол негадир дадамга ҳам ўтиришмади.

— Калтакалас, қурбақа, тошбақани қўлга олиш — ножоиз, — дедилар у киши, — табиатнинг ўзи инсон қалбига шунақа инстинктни солган, уларни эъзозлаш билан бирга орада маълум масофа ҳам сақлашимиз шарт!

— Нега?

— Буни кўрган болакайлар жониворларни тутишади, тирик бурчак ташкил этишади. Уларнинг қўлига тушган ҳар қандай парранда ё дарранданинг ҳаётий тарзи бузилади, кўпинча нобуд ҳам бўлади. Чунки улар ҳали хонакилаштирилмаган.

— Сиз Дроздовга ҳасад қиялмасиз, — қўшилмадилар ойим.

— Ҳа, ҳасад қиялман! Биз ҳозир экранда мириқиб кўрган ғаройиб томошаларни қайсидир заҳматкаш оператор не-не уқибатларда лентага туширган. Эҳтимол, саҳрода ойлаб кезган, чодирда тонглар оттиргандир. Мен ўша одамни танигим, унинг ҳаяжонларига шерик бўлгим келади.

Улар шу тариқа баҳслашиб олишди. Мен бошқа каналларга ҳам бураб, қизиқроқ кўрсатув йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, токни уздим.

Тушимда: бир талай микроб, бактериялар...

Майли у ёғини айтмай қўяқолай...

Бувижоним нохуш тушлар гапиришни ман қилганлар!

Йигирма бешинчи б о б

ЛЎЛИ ҚИЗ

Почтачимиз Офарин амаки «Известия», «Литературная газета», «Ўзбекистон маданияти» газеталари, бир талай журналлар билан бирга бот-бот мактублар ҳам олиб келадилар. Турли тоифадаги танишлар турфа мавзуларда расмий ёки норасмий хатлар ёзиб туришади дадамга. Дадам уларни зудлик билан ўқиб чиқадилар ва айримларига эринибгина жавоб йўллайдилар.

Бу мактубни эса Ургут районида яшовчи Ҳаким

...ев деган киши йўллаганди. У тез қўлдан-қўлга ўтди, ҳатто қўни-қўшнилар ҳам ўқишди ва ҳаяжонга тушишди. Мен учун эса у ўта зерикарли, мавҳум бўлиб туюлди. Аммо у сиз учун қизиқарли ёки ибратли бўлиши ҳам мумкин.

Эринмасангиз, ўқиб чиқинг.

«Ҳурматли ...ака!»

Мен газетада босилган лўлилар ҳақидаги ҳикоя-гизни ўқиб чиқдим ва қўлимга қалам олдим. Уларни меҳр билан тасвирлагансиз. Ҳаяжонландим, аниқроғи, гардим янгиланди. Шу муносабат билан бошимдан ўтган бир воқеани ҳикоя қилиб бермоқчиман. Эҳтимол у кимларгадир ибрат бўлар.

Бу гапга йигирма йилча бўлиб қолди. Ўрта мактабни битириб, институтга кириш учун биринчи бор Самарқандга боргандим ўшанда. Сершовқин Сиёб бозорининг Бибиҳоним масжиди олдидан ўтиб кетаётганимда, ўрта ёшлардаги, қорамачиз бир аёл менга мурожат қилиб, эски танишлардек имлаб қолди. Сوغдагина кийинган бу аёлга ажабланиб боқдим; андак иккиланиб турдим-у, ҳурмат юзасидан унга яқинлашдим.

— Балагинам, ҳудои таоло сани кўзларингга нури фаришта ато этибди, умрингни узоқ, ризқингни фароғ қилибди. Йўқ, дема, йўқ, дема. Бало-ю қазоларнинг садағаси қилиб, ярим сўмми, бир сўмми бер — ман кароматларни гапириб берай.

Бу аёл фол очувчи лўли эканлигини шундан кейин фаҳмладим. Йўлимда давом этмоқчи бўлгандим, у енгимдан беозоргина тутиб, гапга давом этди.

— Балагинам, сани олдингда катта тоғ турибди, ҳозир фикру-зикринг ўша билан банд.

— Тўғри, — тан олдим, — ўқишга киришга келганман. Айтинг қани, кироламанми, йўқми?

— Биласан-ку, қуруқ қўл билан фол очиш — ножоиз. Жонингни садағаси қилиб, бир сўм бер — сирү асрорингни, дўсту душманингни, омаду ноомадингни, ризқу рўзингни ойнадай хўрсатай. Рост гапирмасам, насиб қилмасин.

Тоғам бари бўлиб ўн сўм пул тутқазганди. Тежаб сарфлашимни ҳам ўн марталаб тайинлаганди. Шунга қарамай ва гарчи фолга ишонмасам ҳамки, аёлнинг кафтига бир сўм қўйдим. У пулни шоша-пиша камзулининг чўнтагига солганича жаврай кетди. Лекин тез гапир-

гани, ўзбекчани бузиб талаффуз этгани, мантиққа унчалик эътибор бермаслиги сабабли мазмунини тўла англаб олиш амримаҳол эди. Аёлнинг узундан узоқ жаврашларидан менга шу нарсалар аён бўлдики, олдимда турган ўша тоғдан эсон-омон ўтиб олармишман, жуда яқин одамимнинг руҳи менга мадад бўлармиш. Менинг душманларим ҳам бор экан, лекин улар мугдаоларига етишолмасмиш. Бир қизни мажнунона севиб қоларканман-у, унга етишолмасканман. Умрим узун бўлармиш, аммо нимадандир қониқмай, дилгир ва дилғаш бўлиб яшармишман.

— Агар номимни айтсангиз, тағин бир сўм берардим, — дедим қайсарлигим тутиб.

— Балагинам, бу бизга нораво: пиру устозларимиз бадқаҳр бўлади, — деди тағин пул чўзишимдан умидвор бўлиб.

Атрофдагилар қизиқувчанлик билан бизни кузатишаётганини сезиб қолдим-у давом этдим.

Ҳужжатларимни тиббиёт институтига топширган эдим, айримлар ваҳима қилиб юборишди. «У ерга кириш учун фалон пул керак», «Кўрпангга қараб оёқ узат».

Лекин мени ҳеч қандай таъмасиз қабул қилишди. Мактабда яхши ўқиганим, имтиҳонларга пухта тайёрланганим учун бўлса керак, барча саволларга бурро жавоб қайтардим. Ўқишга кирганимни эшитиб, онаминг кўзларига ёш қалқди. Лекин тоғам бир неча кунгача ишонқирамай юрди. Ишонч ҳосил қилгандан кейин эса мен билан фахрланиб қўядиган, «ёрдам бергани»ни таъкидлайдиган бўлди.

Дадам вафот этгандан кейин, тоғам ойим иккала мизни қаромоғига олганини — сўнгроқ — ақлимни таниб билганман. Тоғамнинг хўжалигида иш шу қадар беҳад-у беҳисоб эдики, меҳнатга яроқли ҳар бир одам эртадан кечгача худди аравакаш отдай тиним нималигини билмай меҳнат қиларди, Ойим, тоғамнинг хотини, болалари билан даладан тамаки барги юлар, кечқурун алламаҳалгача уларни битталаб бесўнақай игнага тизарди. Тамакига яхши ҳақ тўлашгани учун бўлса керак, ҳатто ҳовлисининг супаларигача қадаб тамаки ўтқазарди. «Бир туп райҳоннинг ўрнига тамаки қадасанг, фалон сўм фойда оласан», деб таъкидларди у.

Институтга кирган йилларим қишлоғимизда бирор-та врач йўқ эди. Иван Тимофеевич деган фельдшер (уни ҳамма Иван бобо дегди) от миниб, қишлоқмақишлоқ кезар, хонама-хона эринмай кирар, ҳол-аҳвол сўрар, беморларни даволар, болаларни эмлар, хоналарни дезинфекция қиларди. Одамлар уни ҳамон эҳтиром ила эслашади. Чунки у ўша ибтидоий шароитда ўзи дори-дармон тайёрлар, чиққан қўл-оёқларни жойига солар, хуллас бор имконини ишга туширар. Одамлар қатиқ, вино, товуқ совға қилишса, рад этмасди. «Иван бобо тоза спиртни ҳам ичаолади», дейишарди қайратланиб.

Иван Тимофеевич пенсияга чиқиб кетгандан кейин қадрни билиниб қолди. Унинг ўрнига келган доктор хонасидан чиқмайдиган, бунинг устига беморларни нуқул район, шаҳарга юборадиган бўлиб чиқди. Мегпунктдан оддий грелка, йод, тоза пахта топиш ҳам амри-маҳол бўлиб қолди ўшанда. Шунинг учун бўлса керак, тўртинчи курслигимдаёқ доктор сифатида танилиб қолдим. Таътилга келган кунларим қўшни қишлоқлардан ҳам мени излаб келадиган бўлишди.

Ўша кунни ойимнинг ёнида чўнқайиб олиб, тамаки тизаётган эдим. Ойим кимларнингдир қизлари бўйга етганини, сочи орқаси билан битта бўлганини гапир-ётганди. Бир лўли аёл кириб келдию, суҳбатимиз узилди. У менга дафъатан бозордаги фолбинни эслатди. Аёл ойим билан куюқ кўришди, иккаламизни узоқдан-узоқ дуо қилди.

— Дугона, сизга айтган ўғлим мана шу, — деди ойим фахр билан мен томон имлаб, — ўзи духтир: кўп одамларни тuzатди.

У ажабланиб, менга тикилди ва гапга киришиб кетди. Эрининг хасталаниб қолганини, қизи ўқимоқчи бўлаётганини, лўлиларнинг асрий урф-одатларини писанг қилмаётганини, раис уларни фермага ишга тақлиф қилганини қаторлаштириб ташлади.

— Хўжайинингиз нима касал бўлган, — қизикдим у бир лаҳза тин олиши билан.

— Қорни оғрийди, болам. Рад қилади. Худонинг қаҳри келди...

— Мени олиб боринг, кўрай; шложи бўлса даволайман, — дедим.

Аёл бундай тақлифни кутмаган эди, сергакланиб менга тагин бир бор назар ташлаб чиқди. Негадир саволи нигоҳларини ойимга қадади. Ойим жавобан тагин мени мақтаб кетди.

— Қорин оғриғини ҳам даволайди, бош оғриғини ҳам...

Шундай қилиб, бир неча дақиқадан кейин биз уларнинг тўқай ёнидаги чодурига қараб йўл олдик.

— Лўли хола, — дедим у жаврашдан тин олгач, — раис ишга чиқинглар, деган бўлса тўғри гапирибди-ку. Ахир шундай арзончилик, омончилик замонда ҳам ҳалиги қилиб (тиланиб, деган калимага тилим бормади) юрдими киши?!

— Одатимиз, балонгни олай, одатимиз. Худо бизни шунинг учун яратган.

Сухбатдошим гап орасида узук-юлуқ қилиб бир афсона гапириб берди. Унда ривоят қилишича, жуда қадим замонда, қайсибирам мамлакатда шоҳ лўли қизга уйланибди. Ҳукмфармо овга кетган кунларининг бирида мулозимлар қарашса, малика: «Садақа қилинглар, айланайлар, хайр қилинглар», деб ўзи тоқчага қўйган нон бурдаларини териб юрган эмиш. Подшо шикордан қайтиши билан уламолар бу воқеани оқизмай-томизмай гапириб беришибди. Шаҳоншоҳ оташин бўлиб, хотинидан бу ҳолнинг сабабини сўрабди. «Одатимиз шу, дебди малика, бусиз туролмаймиз».

Ҳадемай айқашиб ўсиб ётган ва бир ёни тўқайга путашиб кетган толзорда латта-путталардан куроқ қилиб тикилган пастак чодир кўзга ташланди. Атрофда моллар ўтлаб юрар, бу маскан алақандай сирли бўлиб туюларди. Шу тўқай ҳақидаги талайгина афсоналар ёдимга тушди. Базм қуриб ўтирган жинлар, эчки қиёфасига кирган ажина ва ҳоказо. Тунлари бу ердаги шоғолларнинг чинқириғи, бўриларнинг увлашини ўзим ҳам бир неча бор эшитганман.

— Қўрқмайсизларми, — сўрадим беихтиёр.

Лекин саволим жавобсиз қолди: аёл хавотирона овоз берди.

— Ханифа-а-а!

Чодирдан китоб қўлтиқлаган, қорамангиз қиз чиқди; ажабланиб, менга бош-оёқ назар ташлади. Сўнг нигоҳларини ойисига қадади. Унинг ана шу қарашидан: «номаҳрам кишини эргаштириб келишга бало борми», де-

ган дашномни уқиб олдим. Дилим андак яш бўлди. Лўли аёл қизига ўз тилида гапира кетди — тушунимча, менинг табиблигимни маълум қилди, ичкарини тартибга келтиришни тайинлади.

Чодир ташқарисидан кўримсиз, увада бўлса ҳамки ичкари саранжом-сарипта эди. Ўртада эски кўрпачаларга ўралган чол букчайганича тамгин ётар, ўзи ҳам қоқсуяк бўлиб кетганди. Бояги қиз бўлса шубҳали нигоҳ билан ҳар бир ҳаракатимни таъқиб этарди; аёл эса ҳамон жаврарди. Назаримда у эрига мен тўғримда гапирарди. Бемор алламаҳалгача сукут сақлаб турди-ю, юзини нохушгина буриштириб қўйди.

— Амаки, қаерингиз оғрийди, — сўз бошладим мумкин қагар меҳрибон оҳангда.

— Қорни оғрийди, — унинг ўрнига жавоб қайтарди аёл ва тақрорлади, — озорики тортади — ҳадди йўқ! Худого нола қиламан...

Чолга термометр қўйдим, фонендоскоп билан юрагини тингладим, қорнининг қаери, қачондан бери оғришини обдон сўраб олдим. Беморнинг гапларига қараганда, у хроник гастритга чалинганди. Режимсиз, палапартиш овқатланиш оқибати эди бу.

— Бугун зубтурум қайнатиб берингла, эртага дори-дармон олиб келаман, — дедим, — ҳафта-ўн кунда ўтиб кетади.

Отахоннинг юзига бирор ифода пайдо бўлмади, лекин лўли аёл билан қизи бир-бирларига ички бир қониқиш билан мамнунгина назар ташлаб қўйишди. Бу хурсандчиликда икки туйғу мужассам эди: биринчидан, оила сарқорининг соғайишидан умид, иккинчидан, уларни ҳам қўлловчи, меҳрибонлик қилувчи маҳрам кишилар борлигини ҳис қилиш туйғуси эди. Зотан бир умр камситилган, яккаланган киши ўзига мадақкор, такаюғ топганда, қандай аҳволга тушишини тасаввур қилиб кўриш қийин эмас. Бу хуррам ҳолат менга ҳам юқди ва лўли аёлнинг таклифидан кейин у кўрсатган пўстакка ихлос билан ўтирдим; чой хўплаб, қаршимдаги қизга кўз қиримни ташладим. У хушқомат бўлиш билан бирга, қошлари пайваста, нигоҳлари жигдий эди. Қишлоғимизнинг казо-казо қизлари менга кўз қири ташлаш-ни, имкон бўлиши билан гап қўшишни хуш кўришарди. Ҳанифа бўлса нигоҳларини ҳам, ўзини ҳам мендан олиб қочаётганди. Жавобан мен ҳам бепарво бўлишга аҳд

қилдим. Аммо кўп ўтмай унинг қанақа китоб ўқиётганига жуда-а қизиқиб қолдим. Муқовада «Олеся» деб ёзилганди. «Қанақа китоб ўқиётганингни айтсанг, кимлигинингни айтиб бераман» деган нақл бор. Аммо мазкур китобга қараб, Ҳанифага баҳо беришдан ожиз эдим — чунки А. Куприннинг бу қиссасини ўқимагандим.

Чодирдан қайтиб, қишлоқ кутубхонасига кирдим. «Олеся» рус тилида бўлса ҳамки тушунарли, равон эди.

Қиссада рус зиёлиси Иван Тимофеевичнинг (собик фельдшеримизнинг агаши) қишлоққа ҳордиқ чиқаргани келиб, лўли қизи Олесяни оташин муҳаббат билан севиб қолганлиги тасвир этилганди. Иван Тимофеевич Олеся учун ҳамма нарсага тайёр, лекин мағрур қиз йигитнинг бу мажнунона ҳолатига эътибор бермайди. Ниҳоят, не-не уқубатларда Олесянинг кўнглига йўл топади ҳам. Шунда жоҳил мужиклар бундан воқиф бўлиб, лўли қизни сеҳргарликда айблайдилар ва қишлоқдан кўчириб юборадилар. Олесянинг қорамағиз қиёфаси, доно мушоҳадалари кўз ўнгимдан кетмай қолди. Ҳанифа билан унинг орасида алақандай муштараклик бордай эди.

Эртаси зарур дори-дармонларни олиб, чодир томон йўл олдим. Оила аъзолари билан эски танишлардек саломлашдим; беморнинг сихатини суриштирдим. Унга ҳеч қандай ўзгариш йўқ эди. Зудлик билан бир неча қошиқ гидрокарбонат магний (ичимлик сода) ни бир коса сувда обдон эритиб, чолга узатдим.

— Шунини ичворинг, оғриғи қолади.

У косани кўлига ҳам олмади. Савол назари билан хотини, қизига қаради. Дилимда нохуш ҳис уйғонди: демак, менга ишонмаяпти.

— Отаҳон, ичинг, мен докторман — одамларни даволайман, деб қасам ичганман.

Қизи билан хотини ҳам далда беришди. Бемор дорини сипқориб бўлгач, ични юмшатадиган, вужудни қувватга киритадиган дори, дармон-дорилар бердим. Ҳанифага тушда ва кечқурун дори тайёрлаб бериш йўларини ўргатдим. Шу баҳона бўлди-ю, иккаламиз беихтиёр гаплашадиган бўлиб қолдик. Лекин у барибир мен билан мулоқот қилишга иштиёқманг эмасди.

Эртаси келсам, отаҳон қиблага қараганича намоз

ўқиётган экан. Муолажалар ўзини кўрсатганидан қувондим. Оиладагиларнинг ҳам хурсандчилиги беҳудуд эди.

Тагин бирор ҳафтадан кейин биз Ҳанифа билан эркинроқ гаплашадиган бўлдик. Ҳаммаси бўлиб, у тўртинчи синфни битирган экан холос. Самарқанд шаҳрида биринчи синфни тожикча тугатиши билан оила Каттакўрғонга кўчибди. Бу ерда бир йил ўзбекча ўқишга тўғри келибди, сўнг Навоий шаҳри яқинидаги геологлар посёлкасида икки йил русча таълим олибди.

— Қишлоғимиздаги мактабга кирсангиз яхши бўларди, — дедим синовчан назар ташлаб, — ўнинчи синфга қабул қилишар. Зарур бўлса, орага тушаман. Ҳарқолда одамлар орасида...

— Одамлар орасида, дегингизми, — ажабланди у, — бунинг нимаси яхши? Назаримда улардан узоқроқ бўлиш афзал...

Қизнинг узилиб қолган каломида алақандай таънали маломат бордай эди. Шунинг учун қизиқувчанлигим сўнмади.

— Хўш, нега энди?

— Назаримда одамлар бир-бирларини камситиш, нописандлик қилиш, асабларини эговлаш учун яратилгандай...

— Нотўғри, — рад этдим, — одамлар бир-бирларига меҳрибон бўлмоғи шарт. Жамиятдан узилиб қолган кишининг бахтли бўлишига ишонмайман!

— Жамиятдан эмас, ватандан ажралганлар бахтиқаро бўлади, — давом эттирди у.

— Тўғри, лекин...

Мен: «Ватан — жамият деганику» демоқчи бўлгандим, у сўзимни кесди.

— Мана, бизнинг авлодга ўхшаб. Осиё лўлиси, Европаникими — фарқи йўқ.

— Тушунмадим, — тан олдим.

У уқтира бошлади.

— Биз аслида Покистоннинг Мўлтон шаҳриданмиз. Хунрез душман шаҳримизни босиб олиб, боболаримиз, момоларимизни ер юзига сочиб юборган. Ватанидан ажралган эса... Халқим тиланчи, фолбин бўлиб қолган.

Табиийки, мен бундай маълумотлардан беҳабар эдим, теран мушоҳадалардан ҳайратга тушдим.

— Кўп нарса кишининг ўзига ҳам боғлиқ, — суҳбатимиз узилиб қолмаслиги учун эътироз билдирдим, —

одамлардан ўзини олиб қочмаса, аралашса эл бўлади. Мана, раиснинг таклифини ҳам рад этибсизлар. Ваҳоланки...

— Раис бизни фермага таклиф этди. Эҳтимол сиз буни илтифоту эҳтиром деб биларсиз. Аммо масалага чуқурроқ қараш керак. Тамакига яхши ҳақ тўлашяпти, шунинг учун фермадагилар ҳам далага кетиб қўлишди. Энди у ерга ишлайдиган одам керак. Бунақа камхўрликни кўп кўрганмиз. Айниқса сизнинг ҳамқишлоқларингизга ишониб қийин. Пуллари кўпайган сари жоҳиллашади улар. Эшитганмисиз: девона гурез маст одам, маст гурез зармаст одам.

— Нотўғри, — рад этдим, андак жаҳл билан.

— Аччиқчангиз келдия, — вазиятни юмшатди Ҳанифа, — ё гурурингизга тегиб қўйдимми. Майли ҳарҳолда ўтган йили мачитда бўлиб ўтган воқеа ёдимиздан чиққани йўқ.

Ёдимга лоп этиб, қишлоқдошларимнинг ўша шармандали қилмишлари тушди. Дарҳақиқат авваллари бунақа нобакорликлар бўлмасди бизда. Тамаки эвазига катта ҳақ оладиган айрим кишилар уни «ювадиган» одам чиқаришди. Бир неча кунлаб маст бўлиб юришлар, бақирик-чақириклар авж олди. Ўша кунни бир тўда бағхоҳ бойвачаллар обдон ичишади. Инсоний қиёфасини йўқотган баъдавийлардан бири: «Давай, бориб лўлиларнинг қизини ...миз», деб қолади. «Давай», дейди бошқалари ҳам. Ўша кузда қишлоғимиз мачитига лўлилар кўнганини эшитган эдим. Мачитнинг қулаган устунларини ўша лўлилар тиклашганини мўйсафидларимиз мамнуният билан таъкидлайдиган бўлишганди.

Хуллас, ҳалиги қутирган тўда ваҳший бўриларга ўхшаб мачитга бостириб боради. Қарашса бир лўли чол намоз қироат қиляпти. Таомил бўйича, намоз ўқиятган кишига жаллод ҳам халақит бермаслиги керак. Аммо бу нобакорлар чолга ҳам, хотин-халажга ҳам ташланиб қолади. Аёллар ўзларини четга олишади. Мўйсафидни эса оёқ остига олишади. Ўзингиз тасаввур қилиб кўринг-а: бола-чақанинг кўзи ўнгига мўйсафид оталарини оёқ остига олиб тепкилаш тубанлик эмасми?! Лекин шундай қилишади. Улар қишлоқдошларимизни қарғаб, қарғаб кўч-кўлонни кўтаришади.

Ҳанифанинг ҳозирги таънаси ўринли эди. Мен жавобан ҳеч нима дея олмадим. Биз жимиб қолдик. Гапни

бу ноҳуш хотирадан бошқа ўзанга буриш талаб этиларди.

— Сиз билан Олеся ҳақида гаплашмоқчи эдим, — кўнглимда тугиб юрган ниятимни юзага чиқардим.

— Майли.

— Мен унинг тақдирига ачиндим: улар бир-бирларига етишолмай қолганликлари аламли.

— Йўқ, аксинча, етишмагани маъқул.

— Хўш, нега, — менга ёқинқирамади унинг жавоби.

— Етишган билан бахтиёр бўлишолмасди.

— Кўшилмайман, — эътироз билдирдим.

— Муҳаббат дегани кўпинча бир-бирга етишгунча олов олиб, сўнг сўниб қоладиган ўтқинчи туйғу.

— Шоирлар асрлар оша улуғлаб келган олижаноб туйғуни шунчалик камситиш, ерга уриш мумкинми?!

— Билмадим, Бизнинг қизлардан бирортаси бошқа миллат ёки элат вакилларига тегиб, бахтиёр бўлганини ҳеч ким эслолмайди.

Мен алланечук бўлиб кетдим. Дилимда оловланаётган умид учқунларига совуқ сув сепилгандай бўлди.

— Наҳотки, муҳаббат алақандай миллат ёки эътиқод танласа, — шу баҳонада мақсадга ўта бошладим, — наҳотки, шунча китоблар ўқиган зукко қиз уни қадрламаса, тушунмаса.

— Ҳаётни китоблардан ўрганарканмизда энди, — киноя қилди у.

Шу тариқа алламаҳалгача давом этган баҳсимиздан сўнг мен қўл кўтардим. Унинг мушоҳадалари ҳақиқатан ҳам, ҳаётий ва асосли эди.

Чол тузалиб кетгандан кейин ҳам уни «даволагани» келавердим. Биз Ҳанифа билан кўп мавзуларда баҳслашсак ҳамки, у ҳамон нигоҳларини яширишга ҳаракат қиларди, юрагига қўл солмоқчи бўлсам, ғуссага ботгандай бўлиб, гапни бошқа томонга бурарди. Ўқсиб кетардим бундай дақиқаларда.

— Сизни кўзларингизда алақандай сеҳр бор, — дедим меҳрим жўшиб, — лекин ишвагар қорачиқларингизни мендан яширишингиз ноҳуш.

— Чунки сизни сеҳрлашни истамайман. Кўз билан сеҳрлаш бизнинг қонимизда бор. Олеся ҳам Иван Тимофеевични сеҳрлаб қўймаганда, бунчалик маломатга қолмасди. Менинг бир аммам бор эдилар. Раҳматли сеҳрлаш йўли билан кўп касалларни даволардилар.

— Мен бунга ишонмайман, — фикримни яширмадим.

— Биладан, ишонмайсиз. Фолга ҳам ишонмайсиз.

— Ишонмайман! Бир фолбин аёл менга умр бўйи дилгир ва дилғаш бўлиб яшашимни айтганди. Мана, кўриб турибсиз — бахтиёрман. Чунки ёнимда сиз борсиз!

— Майли, ишонманг. Ихтиёр. Лекин айтингчи, сиз қоранайманлик Боймурод мўйлов деган кишини танийсизми.

— Танийман.

— Шу одам аммамга ўғил тутинганди. Аммам вафот этганда, бел боғлади, маъракаларга бош-қош бўлди. Чунки аммам ўша одамни ўлимдан олиб қолганлар.

— Қандай.

— Боймурод аканинг оёғи шишиб оқриганда, докторлар: рак бўлибсиз, тиззангиздан пастини кесиб ташламасак, ўзингиз ҳам нобуд бўласиз, дейишган. Боймурод ака бўлса: «Жарроҳлар қўлида чок-чок бўлгандан кўра бола-чақамнинг олдида жон берай», дейдию касалхонадан қочади. Тасодифан уларникига аммам кириб қолади. Ҳол-аҳвол сўраб, дуо қилади. Сўнг беморнинг оёғини кўриб: «Ўн кунда даволайман», дейди. Эртаси исирикни янчиб, сувга ивитади-ю оёқнинг бўғинларига боғлайди, унинг кўзига тик боқиб, сеҳрлай бошлайди.

— Қандай қилиб, — шошиб сўрадим.

«Бу Мадинадан келтирилган маккаи санонинг уруғи. Жуда ҳам ноёб дори», дейди ҳалигини кўрсатиб. Агар ўн кун деганда ҳассани ташлаб ўрнингдан туриб кетмасанг, ҳарна бўлай. Батамом тузалганингдан кейин битта эчкичангни берсанг кифоя.

«Улоқ ҳам гапми, лўли момо, дейди Боймурод ака, бир умрлик ўғлингиз бўладан».

Ишонасизми, бемор нақ етти кун деганда ҳассасини улоқтириб ташлайди. Ўнинчи кун ҳовлисини айланиб югуради.

— Бундай бўлиши мумкин, — мойил жилмайдим, — аввало ўша чаласавод докторлар нотўғри диагноз қўйишган — шишни рак деб ҳисоблашган. Анализларни нотўғри олган, ногонлар. Исирик ҳам кўмаклашгандир, шу билан бирга аммангизнинг ишонтириш қобилияти иш берган. Медицинада буни психотерапия дейишади.

— Демак, илмий асослар ҳам бор эканда, — ҳайрат-

ланди суҳбатдошим. Аммамнинг кўзига сеҳр бор экан, демак, менда ҳам бўлиши мумкин.

— Балки шундайдир, — ён бердим.

У мени кузатиб қўймоқчи бўлганди, ойиси рўйхушлик бермади — алланималар деб чақириб олди.

Мен зўр бериб тожикчани ўргана бошладим. Ҳанифанинг нақл қилишича, вақт ўтиши билан лўлилар ўз она каломларини унутиб, бутун Хуросон ва Мовароуннаҳрда давлат тили бўлиб келган тожик тилига ўтишган экан. Гарчанд улар ўзбекчани яхши билишсада, ўзаро нуқул тожикча гаплашишарди.

Ҳанифа билан бўладиган баҳсларимиз боқий бўлишини истардим, албатта. Мен қишлоғимиз, ҳатто колхозимизда тополмаган доно суҳбатдошни шу кўримсиз тўқайдан топиб олгандим. Ўзимча талай режалар туза бошладим. Ҳанифага шу йилиёқ уйланаман, уни ўқитаман. Ҳеч қачон уни ранжитмайман, бевафолик қилмайман. Унинг ота-онасини ўзимникидай ҳурмат қиламан. Уларга ҳақиқий ўғил бўламан.

— Ҳаким ака, — номимни ширин бир латофат билан тилга олди кунлардан бирида кўзларимга тик боқиб, — сиз бағоят беғубор одамсиз. Қалбингиз жуда тиниқ. Дадам билан бибим сизни ўз ўғилларидек яхши кўришади. Сиз лўлиларни камситишни хаёлингизга ҳам келтиролмайсиз. Шунақа тарбиялангансиз.

— Сизни кафтимда кўтариб юраман, — дедим биринчи бор, — оиламизнинг эрка келини бўласиз.

Кейин биз бошқа жойларда учрашадиган, муҳаббат, келажак ҳақида жўшиб, сархуш суҳбат курадиган бўлдик. Фақат тўй ҳақида сўз очилганда, Ҳанифанинг кўзларида ўша нохуш ғамза пайдо бўлар, тоғамми, онамми, уни камситиб қўйишларини ўйлаб, дили ғуссага тўларди. Мен уни бу ҳолатда кўришни ҳеч ҳам истамасдим. Шунинг учун ҳам зўр бериб овуттишга тушардим.

— Ҳаким, — деди ойим бир кун хаёлларим билан банд бўлиб ўтирганымда анча андиша, мулоҳаза билан, — тоғанг бошингни боғлаб қўяйлик, деяпти. Ҳозир нон синдириб қўйсақ, кейинроқ тушириб оламиз. Ҳадемай тамакиннинг пулини бериб қолишар.

Гап шундаки, боягина лўли хола келганди, ойим иккаласи алланималарни узоқ гаплашишганди. Мен катталарнинг бу хайрли ишларидан қувондим, аммо ўзим-

ни имкон қадар оғир тутиб, жавоб беришга шошилмай турдим.

— Тоғанг уч-тўрт кишини юбормоқчи. Бир олдингдан ўтайлик, дедик.

«Бунга Ҳанифа қандай қараркин. Ҳарҳолда бояқиш қизни огоҳлантириб қўйиш керак-ку».

— Лўли хола розими, — сўрадим беихтиёр.

Ойим эшитмадими, тушунмадими қайта сўради. Саволимни такрорлаганимдан кейин ажабланиб қолди. Негадир дилимда ногаҳоний ғусса пайдо бўлди ва томоғимни буққандай бўлди.

— Тоғам кимникига одам юбормоқчи?

— Қайночасиникига, ўғлим. Янгангни синглисини кўргансанку. Тахтапушти сочи билан битта.

— Керак эмас! — Бўғзимдан отилиб чиқди бу садо.

Ойим кўрқиб кетди, ранги қув учди, атроф-теваракка алангади. Саросимланиб, менга илтижо қила бошлади.

— Жон болам, бу гапни тоғанг эшитмасин!

— Эшитса ҳам майли, мен Лўли холанинг қизи — Ҳанифага уйланаман! Бошқаси керак эмас!

Ойим изиллаб йиғлашга тушди. Менинг азму қароримдан воқиф бўлган тоғамнинг одамдагидек, бўйин томирлари бўртиб чиқди. Муштини тукканича атрофга қасоскорона аланглай бошлади.

— Сизгандим барини! Кўнглимдан ўтувди. Энангни... лўлилар бу болани иссиқ-совуқ қилган. Бу лакалов, довдирнинг хабари йўқ. Вой онангни..! Вой ҳамширангни...сан тиланчиларни!..

— Сўкманг, уларни! — биринчи бор овозимни кўтариб, тоғамнинг юзига тик қарадим. Бу важоҳатимдан сесканиб тушди у ва анча насиҳатомуз давом этди.

— Йўқ, бундай каллангни ишлап. Келиб-келиб лўлига уйланасанми?! Тиланчигая?! Одамлар нима дейди?! Менинг устимдан кулишадику. Ўйлаб кўр!

— Барини ўйлаб кўрганман, — мухтасар қилдим, — гапим — битта!

— Ҳа, майли, ўзинг биласан, — деди зарда билан, — лекин сени инс-жинс қилишгани аниқ! Лўли дегани кўзи билан макрлаб кўяди одамни. Кўрганки, ўқиган бола...

Бир маромда сокингина умргурзонлик қилаётган хонадонимиз зум ўтмай тўс-тўполон бўлиб кетди. Янгам алланимани таъна қилиб улоқтирди. Ойим бўлса

уларга қараб хавотирона жовдирарди. Мен бўлсам бу нохуш ҳолатни енгишни, унга барҳам беришни ўйлардим. Эртаси Ҳанифа билан учрашиш, у билан ЗАГСдан ўтиб қўйиш режаларини ўйладим. Унинг дилида заррача шубҳа уйғотмаслик учун, бугунги дилсиёликларни ундан батамом сир тутиш керак эди. Чунки у хонадонимизнинг эрка ва бокира келини бўлажagini қасамлар ичиб айтганман. Қизнинг бу ишончига осонлик билан эришганим йўқ, албатта. Бунинг учун не-не изтироблар чекмадим?!

Тоғам одамдагидек, чопонини елкасига ташлаб алақаёққа чиқиб кетди. Ошлагаги машмашалар ҳам тинди. Кейин туну билан кўзимга уйқу келмади. Режалар ва гумонлар каламда айқашиб ётарди. ЗАГСдан ўтгач, Ҳанифани шаҳарга олиб кетишни, квартирада яшаш, уни ҳам ўқитишни аввалданоқ бўйнига қўйган эдим. Агар Ҳанифа ҳамшира бўлиб олса, иккаламиз умримизни ҳамқишлоқлар саломатлигига бахш этишимиз мумкин бўлади. Мегдлунктни кенгайтирамыз, янги бўлимлар очамиз. Фарзанларимизни ўқитамиз.

Эрталаб шошилишч тўқайга йўл олдим. Аммо бу ерда жуда мунгли ҳолнинг устидан чиқдим. Қадрдон чодирнинг ўрнида ҳеч вақо йўқ эди.

Улар кўч-кўлонни шошилишч кўтаришган бўлишса керак, латта-путталар тартибсиз ва паришон сочилиб ётарди. Мен талвасага тушгандай бўлиб, бир парча хат ёки ёдгорлик излай бошладим. Гарчанд ҳеч вақо тополмаган бўлсам ҳамки дилимдаги умид сўнмади. «Улар узоққа кетиб улгуришмагандир», деган шуур билан югуриб тепаликка чиқдим. Уфққа туташиб кетган сўқмоқ ғарибона ҳувиллаб ётарди. «Эҳтимол улар мачитга кўчишгандир, шундай қилишган. Бир қадам бўлса ҳам одамларга яқинлашиш, уларнинг меҳр-оқибатларидан бахраманг бўлишни ўйлашган. Бунинг устига салқин ҳам тушиб қоляпти».

Мен мачит томон девонавор ҳолатда югурдим. Назаримда Ҳанифа, ҳа ўша ғамгузор ва сеҳргар Ҳанифам қадимий мачитнинг ўймакор устунига суяниб, мени кутяпти. Менинг телбадай ҳолатимни кўриб, қаҳ-қаҳ отиб кулиши аниқ.

Эҳтимол, *дадаси* ҳам қиблага қараб намоз қироат қилаётгандир.

Мен ҳаллослаб югурардим. Одамлар ортимдан ажабланиб кузатишарди. Мажнунона ҳолатимнинг боисини билишмасди.

Мачитга келиб, энг аввал заҳарли кимёвий моддалар ва минерал ўғитлар уюмини кўрдим. Уларнинг қўланса ҳиди гуп этиб димоғимга урилди. Дилимни беҳузур қилди. Майда ўймакорлик билан безатилган устунлар мунғайиб тургандай эди.

Мен карахтланиб қолдим. Энг сўнгги умидим, илинжим ҳам сароб бўлиб чиққанди мен бахтиқаронинг! Нима қилишимни, қаерга боришимни билмасдим. Бир вақтлар мана шу айвонда намоз ўқиётганда роса калтакланган бегуноҳ чолдай афтодаҳол ва пажмурда бўлиб қолгандим. Дилим лахта-лахта қон эди!

Кейин бир кори ҳол бўлиб уйга қайтдим. Эртаси ҳам, индини ҳам изладим. Лекин улар сувга тушган тошдай бедарак эдилар.

Ҳанифа қаерда бўлса ҳам бир энлик хат йўллар, деган умид бир йилгача дилимга қувват бўлиб юрди. Аммо бояқиш почтачи ҳам умидвор нигоҳларимдан кўзини олиб қочар, мен сўрамасимданоқ елка қисарди.

Сўнг ўзимни ўқиш, иш билан овутадиган бўлдим. Дипломимни олгач, медресага бош врач қилиб қўйишди. Зарур медикаментлар, ашёларни жамғаргач, қурилишга зўр бердим. Колхознинг, соғлиқни сақлаш идораларининг мадади билан терапевт, невропатолог, педиатр кабинетлари ишга тушди. Бир йил орасида медреса амбулаторияга айлантирилди.

Гоҳида ярим тунгача ишлашга тўғри келарди. Ҳанифанинг ҳажри дилимни ўртаганда ёки ҳаддан ташқари чарчаганимда ҳеч кимга кўрсатмай бир оз спиртга сув аралаштириб ичиб юборардим. Шунда томирларим бўйлаб сархуш бир туйғу югургандек бўларди.

Аммо бу масалада ҳам омадим келмади.

Обкомга болалар ўлими олдини олиш масаласи муҳокама қилинган экан. Шунда бизнинг район раҳбарларини ҳам роса дўппослашибди. Чунки болалар ўлими бўйича бизнинг район биринчи ўринда экан-да.

Таомил бўйича обком йиғилишининг қарори районда ҳам муҳокама қилинди. Биринчи котиб, район соғлиқни сақлаш бўлимининг мудири, колхоз раҳбарлари, врачларни хумордан чиққанча танқид қилди. Ана шу машъум рўйхатга менинг ҳам фамилиям тушиб

қолган экан. Казо-казолардан кейин менга сўз беришди. Аслида мен ҳам бошқаларга ўхшаб: «Танқид тўғри, барини бўйнимизга оламиз, камчиликларни тузатамиз», деганимда ҳеч гап бўлмас экан. Мен ношуд бўлсам негадир ҳақиқатни гапиришни лозим топди.

— Колхозимизда болалар ўлими камаяпти, аммо унинг проценти ошмоқда.

Менинг бу гапимдан ҳайъатдагилар ажабланиб, бир-бирларига маъноли назар ташлашди. Бир лаҳза тин олдим-у гапимни рақамлар, фактлар билан исботлашга киришдим.

— Авваллари бизда болалар ўлими унчалик ҳисобга олинмаган. Атайин яширилган. Энди биз тўғри регистрация қиляпмиз. Шунинг учун аввалги йилларга таққослаганмизда...

— Баҳона изламанг, — сўзини кесди биринчи.

— Лекин болалар ўлимини камайтириш фақат биз — докторларга боғлиқ эмас.

— Ҳа, кимга боғлиқ? — биринчининг саволида ноҳуш зарда бор эди.

— Тамаки майдонларини кенгайтиришяпти. Ҳатто боғча болаларини ҳам тамаки тизишга олиб чиқишяпти, унинг зарарли шираси овқат билан ошқозонга тушяпти. Эмизикли аёллар кўларини ҳам ювмай болаларига сут, овқат беришади.

— Сиз гапни айлантиряпсиз, — овозини андак кўтарди биринчи таҳдид билан, — айбингизни соқит қиляпсиз. Таклифингизни айтинг!

— Тамаки майдонларини қисқартириб, боғ-роғларни кўпайтириш керак!

Менинг бу таклифим анжуман аҳли учун томдан тараша тушгандай ғайритабиий бўлиб туюлди. Айримлари устимдан кулишди, бошқалар залдан туриб лўқма ташлашди. Биринчи котиб қовоғини баттарроқ уйиб, шаҳодат бармоғи билан мени кўрсатганча, бошлиғимга негадир русчалаб буйруқ берди.

— Снять!

Севимли машғулотимдан айрилиб қолгандан кейин тағин илк муҳаббатимни беҳудуд бир дард билан қумсайдиган бўлиб қолдим. Унинг хушқомат руҳсори кўз ўнгимдан кетмай қолди. Негадир унинг кўкрагига бош қўйиб, ўксиб-ўксиб йиғлагим, ғамгузор дардлардан фориғ бўлгим келарди.

Кўп ўтмай рентген хонасини очиб мени ўшанга мудир қилиб қўйишди. Ойимнинг оху воҳлари, қистовларга чек қўйиш учун қўшни қишлоқда бир (қари) қизга уйландим ҳам. Бояқиш аёл тўйдан кейин кўп ўтмай ер олиб, тамаки экиш зарурлигини миямга қуя бошлади. Дарҳақиқат, биз моддий масалада кўни-кўшнилاردан анча кейинда қолиб кетган эдик.

Шунақа гаплар. Мен қоронғи хонага яшириниб олиб, одамларнинг кўкрак қафасини суратга тушираман. Тамаки чекиб ўпкасини хасталантириб қўйган, ароқ ичиб, меъдаларини ишдан чиқарган қишлоқдошларимни қўйиб қўяман. Ишдан қайтиб, хотиним ва қизим Ҳанифанинг ёнларига чўнқайиб оламан-у тамаки тизаман. Кейин қонни қиздирадиган нарсаларнинг бирортасидан бир-икки култум ичиб юбораман.

Бир вақтлар лўли қизни мажнунона севиб қолганимни одамлар ҳазил-чин аралаштириб, ҳамон юзимга солишади, ҳазил-мутойиба қилишади. Мен индамай қўя қоламан. Бу гаплар энди унчалик таъсир этмайди. Тақдирга тан берганман.

Менга кейинроқ аён бўлган бир аччиқ ҳақиқат ҳақида ёзмоқчиман: маълум бўлишича, ўшанда тоғам, ҳамқишлоқларим бориб, Ҳанифаларни сўжиб-сўжиб, ҳайдаб юборган экан. Ана шу гапни эшитиб, дилимда ногаҳоний исён пайдо бўлди. Кейин беҳудуд ғазабимни босиш учун бир пиёла тоза спиртни ичиб юбордим.

Уйга лўллар келиб қолишса, хотиним, одамдагидек, ҳазил аралаш киноя қилади:

— Ҳанифа, тур қизим, дадангнинг уруғларига қараш-вор. Бу киши ўқсиб юрмасинлар.

Бу таъна ҳам менинг дилгир ва ғаш қалбимда ҳеч қандай ҳис уйғотмайди. Фақатгина бир маҳаллар бозорда менинг тақдиримдан фол очган лўли аёлнинг кароматлари тўғри чиққанидан ажабланиб қўяман.

* * *

Дадам шоша-пиша унга жавоб хати ёздилар. Кейин негадир ҳаммадан бирдан Лўли момони эслаб қолишди. Бедарак бўлиб кетганидан хавотирга тушишди. Момоннинг маслаҳатлари билан у кишиникига меҳмон бўлиб боришга қарор қилишди.

БУВИМ, БУЗУРГМЕХҲР ВА АНУШЕРВОН

Самарқанд. 1986 йилнинг мукаррам ёзи.

Дадамнинг яқин дўстларидан бири, Самарқанд Давлат университетининг доценти Аслиддин Қамаров бу гал ногаҳонда тўрт киши билан кириб келдилар. Та-ништириш тафсилотларидан шу нарса аён бўлдики, ҳамроҳлари ҳам зукко олимлару камарбаста аспирантлар экан. Улар жилла сипойи бўлиб, бири (ёш бўлишга қарамай) кўзойнак тақиб олган, новчарофининг бўйнига фотоаппарат осилган эди. Сал ўтмай гапнинг ройишу рафторидан аён бўлдики, ногаҳоний меҳмонлар (ўзлари бот-бот такрорлагандай) дадамини кўргани ёки новча-найнов амаки айтгандай, оилавий суратимизни олганимас, балки бувимнинг нодир китобларидан воқиф бўлиш илинжида қадам ранжида қилишган экан. Улар нозиктаъб меҳмонга хос такаллуфларнинг кифтини келтиргандан сўнг муддаога яқинлашишди.

— Билишимча, — деди Аслиддин амаки, — холамуллода* анча-мунча қадимий китоблар бор. Шуларни би-ир кўздан кечирсак, савоб иш бўлардида. У гал келганимизда хашакироқларини кўрсатдилару нодирлари қолиб кетди. Шунинг учун ҳам сизнинг келишингизни пойлаб юрган эдик.

Дадам ҳам зудлик билан маъқуллаб, чаққон ишга киришиб кетмадилар. Маъруф мезбонга хос шакар-гуфторлик ва надоматлар изҳор этдилар.

— Ҳа, анча-мунча китоб бор, — дедилар ниҳоят, — у йиллари илтимос қилсак, ўқиб берардилар. Энди кўзлари хиралашиб қолди. Машрабхон** қаерданам бир кўзойнак олиб келган экан, шу билан қийналиб ўқийдилар. Араб имлосини ўрганишга неча бор жазм қилдим-у, вақт ажратолмай, ҳафсаласизлик қилиб қолиб кетди.

— Ҳарҳолда қанақа қўлёзма китоблар борлигини билсангиз керак, — деди меҳмонлар жўрабошиси синовчан мўлтираб.

— Билишимча, Яссавий, Шерозий, Навоий, Сайи-

---

* Бувим.

** Шоир, драматург Машраб Бобоев.

до, Али Яздий, Фароғий бор. Қолганларини билмайман. Айримларининг муқоваси йўқ.

— Қолганларини мана биз биламизда, — деди меҳмонларнинг чағиркўзлиси.

Биз ҳазил-мутойиба, енгил латифагўйлик билан бувим ўтирган карт томон йўл олдик. Бу ерда ҳам қуюқ (ва андак чучмал) салом-аликлар, энсани қотирадиган мулозиматлар бўлиб ўтди.

— Бийи, — ниҳоят мурожаат қилдилар дадам, — меҳмонлар китобларингизни би-ир варақлаб кўришмоқчи. Қўрқманг, олиб кетишмайди.

Бувимнинг чехраларида жила ҳам ҳайрихоҳлик аломати кўринмади.

Шунинг учун бўлса керак, уларнинг кўзойнаклиси ўзини андак художўйроқ қилиб кўрсатишга ўтди.

— Энди, холамулло, китоб кўриш — кори хайр. Муҳаммад Мустафо...

— Холамулло, мени таниган бўлсангиз керак-а, — унинг сўзини бўлди Аслиддин амаки, — қавчинонлик Қамариддин бобонинг ўғиллари бўламан. Бир бор келган эдим.

— Ўшанда китобларни кўрсатганман, — дедилар бувим хийла совуқдина қилиб.

— Йўқ, бу кишиларга нонсандиқда қулфлаб қўйган китобларингизни кўрсатинг, — дедилар дадам.

— ...

Бувимнинг бир сукутлари дадамни ҳам, меҳмонларни ҳам андак хавотирга солди. Шунинг учун жўр бўлишиб, у кишига ҳамду-сано ўқишга киришишди. Ҳайтовур мақтовлардан ийидиларми ёки ноилож қолдиларми — бувим ўринларидан жилдилар.

— Улуғ, югур, — буюрдилар дадам менга, — китобларни кўтаришиб келасан.

Бувим зоҳирий бир нохушлик билан қулфни очар эканлар, дадамни койиган бўлдилар.

— Бу — китоб бўлса — дуч келганга кўрсатиш ножоизлигини ҳафтафаҳм даданг тушунмаса.

Мен сукут сақладим. Гапларини маъқуллаб турмаганим у кишига ўтиришмади. Шунинг учун бўлса керак таҳдидона оҳангда сўрадилар.

— Қўлинг ювилганми?

— Совунлаб ювганман, — дедим тажанглик билан.

У киши қулфни очиб, духобага ўралган бир китоб-

ни чақалоқни кўтаргандай авайлаб олдилару уч бор ўпиб, тагин жойига қўйдилар. Кейин қолган китобларни қўлимга нондай қилиб тахлайбошладилар.

— Бари шуми, — қаноатланмай сўрадидар дадам.

— Шу, фақат Қуръони шариф қолди, — дедилар бувим.

Муқовалари гажақдор ҳошиялар билан безатилган, сарғайиб кетган саҳифаларининг қат-қатидан дилни енгилгина энтиктирувчи дилкаш ҳид анқиб турган китобларни кўриб меҳмонларнинг кўзлари ўйнаб кетди. Лекин таомил юзасидан сабр-бардош қилиб турдилар. Аслиддин амаки бир китобга қўл чўзиши билан қолганлар ҳам оч эчкидай ёпирилишди.

— Бу Маликаи Хубон экан, — дедилар Аслиддин амаки бир китобни орқа томондан varaқлаб.

— Ҳа, буни раҳматли дадаси бир қўйга алмаштириб олгандилар, — меҳмоннинг фикрини маъқуллаб, тагин қўшиб қўйдилар бувим: — Униси Яссавий — бобомдан қолган, Камол Хўжандий ҳам — ота мерос.

Шу тариқа даврада ғала-ровур бошланиб кетди. Меҳмонлар ҳаяжон ила бир-бирларига сўз бермай, китобларни чўқилаб ўқишга ва таъриф у тавсифлашга тушиб кетишди.

— Мана Мир Алишер Навоий, — деди меҳмонларнинг ёшроғи тантана оҳангида овозини андак кўтариб.

— Қани ўқинг, қани ўқинг, — далда беришди даврадагилар. Меҳмон жилла бўлса ҳам сансоларлик қилмай, суҳандонларча қироат билан шеър ўқишга киришди.

*Сўздурки нишон берур ўлукка жондин
Сўздурки берур жонга хабар жонондин
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.*

— Ҳай-ҳай, сўз ҳақида бундан ошириб бир нарса дейиш мушкул, — дедилар дадам.

Қолганлар ҳам у кишига жўр бўлиб ҳазрат Навоийни улуғлашга киришишди. Навқирон меҳмон одоб ила қулоқ солиб тургач, тагин қироатда давом этди.

*Кўнгулни ориш барча ёмон ҳислатдин,
Ким яхши қилиқ далил эрур раҳматдин,*

*Бағхўйлик ул ваҳшат эрур шигдатдин,
Ким элга холислик йўқ ул ваҳшатдин.*

*Ҳажрингда менинг сабрима жуз нуқсон йўқ,
Кўнглум аро ғайри нолаю афғон йўқ,
Жонимға ҳаёт умиди худ имкон йўқ,
Йўқ, йўқ, сабр йўқ, кўнгул йўқ, жон йўқ.*

Улар тағин шеърият султони Мир Алишерга офаринлар ёғдиришди, Мазкур рубоийлар сабаб бўлиб, ёмон кимсаларни; хуш ва нохуш воқеаларни ёдга олишди.

— Бу китобни амакимнинг қизи берган эди, — изоҳ бердилар бувим, — у кишининг ўзларини ўттиз еттинчи йили тўйхонадан олиб кетишган.

— «Халқ душмани» деб айб қўйишганми, — шошиб сўради фотоаппаратли меҳмон.

— Билмайман, — дедилар бувим, — уйда эски китоблар борлиги учун шундай қилишган экан. Кейин болалари китобларни тақсимлаб юборишди.

Меҳмонлар тағин ўзаро баҳсу мунозарага киришиб кетишди. Чаламулло, чалазиёлларни жаҳолатда айблагач, «Одобнома» деган китобдан парчалар ўқишди.

— Мана буни бир ўқинглар, — дедилар бувим меҳмонлар эътиборини тўрт қирраси куйган бояги китобга қаратар эканлар. Кўзойнак таққан меҳмон бу муқовасиз китобни қўлга олди, биринчи саҳифасини очиб, даврадагиларнинг эътиборини батамом тортиш илинжида андек сукут сақлади. Ҳамма мунтазир бўлагач, ўқишга киришди.

— *Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм! Ривоят қилурларким, қадимда руди Кўҳак* бўйинда Раҳмонқул ибн Абдулло отлиғ бир заминдор рўзгурзонлик қилур эрди. Худои таоло бу марди маъруфга Хотами Тойдек саховат, тавонгарлик** ато этти. Анинг тасарруфинда бисёр ғуломлар, ногимлар, геҳқонлар бор эрди ва алар инчунин хушбахту сарфароз эрдилар. Хокисор мардумлар Оллоҳга сажда қилур эрдиларки, токи ул Раҳмонқули ибн Абдуллоға умри гароз, ризқи фароғ ато этгай.*

* Зарафшон дарёси.

** Бу ўринда давлатмандлик маъносига.

Заминдори савобталабнинг сояйи давлатиндаги бангалар шукрлар қилур эрдиларким, саховатпеша соҳиб хизматинда камарбастадурлар, босабаб тўқдурлар, хотиржамдурлар, эминдурлар; ушбу вақтичовлиқдан ўзга нарса истамайдурлар.

Валек ибн Абдулло қаноатбахш эмасди. Дер эрдик, хизматимда уч хотун ва лак-лак малайлар ҳозире но- зир. Лоқинда таассуфлар бўлмайким, қўл остимдаги ғуломлар қашшоқ дағи ночордурлар. Баримиз Муҳаммад Мустафого умматдурмиз, у дунёю бу дунёмиз ягонадур, магарким шундоқ экан, ҳамма тенгу фаровон бўлмоққа лойиқ.

Заминдор бу ҳолдин чунонам ташвиш, изтироб чекар эрди, надомат гортарди. Беш маҳали намоз ҳудои таолоға илтижо айлаб, камбағалларга барор тилар эрди.

— Алқисса бу марди орифнинг парвардигори оламга илтижоси бутурур.

Эй худойим, эшит оху зоримни,
Адо этдинг равнақу бароримни
Ман берайин қашшоқларга боримни
Беш бармоқни пасту баланд этдинг-о!
Тамоқимдан ўтмай қолди ризқу рўз,
Дехқонларим тер тўқади шабу рўз
Ман сояда хотун билан дилафрўз
Имонимни қийма-қийма этдинг-о!
Ўн сажкиз минг оламга сан саждагоҳ,
Кофур ўлай зарра этсам оху воҳ,
Камбағалга мурувват эт, эй оллоҳ
Нечун они туфроққа тенг этдинг-о?!

Заминдорнинг Ҳулом отли ғуломи бу илтижодан зор-зор чун абри навбахор йиғлаб айтқони бутурур.

Қиблагоҳим, каломингни олурман,
Аждодимга содиқ бўлиб қолурман
Ғуломдурман, ғулом бўлиб ўлурман
Ва айтурман, бу қисматга шукрона!
Ҳар рўзимни пешонамга битди ул,
Насибамни туфроқ аро септи ул
Сани соҳиб, мани ғулом этти ул
Қорним тўқдур бу ҳимматга шукрона!

Раҳмонқул ибн Абдулло бу тағбири нека оху зор
ила етишмоқ мушкуллигига имон келтирди ва амал
қўлашга бел боғлади. Шабу рўз фикр юришдики, алар-
ни бахтнок айласа. Ва алқисса тасарруфиндаги бан-
даи мўминларни чорлаб деди:

— Эй, жигаргўшалар, инсон зурриёти якка-ю ягона
худога бандадур ва бандага банда бўлмоғи қалат. Бас-
ки шундоқ экан, сизлардан ғуломлик занжирин ечур-
ман. Бутундан ҳисобан озодсиз, чор тарафингиз қибла-
дур.

Ғуломлару боз хизматкорлар заминдорнинг бу аҳду
паймонидан хуррамлик топмай, билъакс хомуш торт-
тилар ва дедиларким: «Бизга шафқат қил! Қаён ҳам
борурмиз?! Биз гумроҳларни мукаррам даргоҳингдан пеш
қилма!»

Эшит бизни, эй соҳиби саховат,
Бошимизга солма кулфат, маломат.
Даргоҳингда тундик омад, ҳаловат
Кўча-кўйда сарсон қилма, қиблагаҳ!

Бунда ҳозир ризку рўзу дастархон,
Юмушингни тариғ тутма, эй султон!
Тургин дунё тургунича соғ-амон
Даҳр аро абгор қилма, қиблагаҳ!

Раҳмонқул надомат чекди. Ва лекин бу бенаво бан-
даларни сарафроз кўрмоқ фикри они тарк этмади.
Шабу рўз бисёр мулоҳазалар юришти ва аларға эрк
ато этмоқ ниятинда замин берди, амочу жуфт ва
дағи тухм берди. Дедики, нимарса олурсизлар, таъма-
гар эмасдурман.

Локинда ғуломлар нобарор эрдилар. Алар қай маҳал
тухм сепмоқ ва бо бозорда савдо қилмоқ бо дағи худо-
дан ёмғур тиламоқ хунаридан бенасиб эрдилар. Раҳ-
монқул дилхун бўлиб, ушбу юмушларга ҳам қўл урди.
Локинда ҳарчанд қилмасун худо ғуломлар юмушига раф-
тору ривожни тариғ тутди. Бу ҳам мисли оздек, алар
Раҳмонқулга қулоқ тутмай шайтонга эш бўлдилар. Шаб-
нишин бўлиб дедиларким, заминдор жуфт берди, ма-
даду маслаҳат берди. Тузук бўлур эрдиким, хотунчаси-
ни ҳам саховат этса. Китоб кўрмаган бу жаҳолатпа-
растлар кўрнамаклик қилмоққа дўзах азобини ўйлама-
дилар ва бадғиятлари ила гуноҳи азимга ўйла очдилар.

Бу почапойлулчларнинг нияти бағдиган воқиф бўлган
Раҳмонқули ибн Абдуллонинг худого ноласи бутурур.*

*Эй худойим, гуноҳимни афу эт,
Ройишингга андак хилоф этдим-о!
Пешонаси қаро бўлсин гуломнинг
Мен аларни мисли тавоф этдим-о!
Бой эрдилар бобо, бобокалоним
Кул аждодин аларга ёр этдим-о!
Икки дунё мани учун тору танг
Гуноҳимни ўзим бисёр этдим-о!*

Ниҳоят меҳмонлар китобдан бош кўтардилар. Сўнг алламаҳалгача мазкур ҳикоятни муҳокама қилиб, турфа фикру мулоҳазалар баён этишди. Ҳаяжонларини батамом босиб олгач, мумтоз китобларни варақлашда давом этишди.

— Биродарлар, — деди ниҳоят меҳмонлар сардори кўзлари ёниб, — бу Шайхур Раиснинг** китоблари бор экан. Ана шу китобнинг ягона нусхаси Техрон кутубхонасида бор деб, ўқиган эдим. Каранглар-а...

Улар ногаҳоний илҳақлик ила ўша томонга интилишди ва алақандай тоза эҳтиром ила сарғайган саҳифаларни варақлаб парчалар қироат қилишди.

— Бу китоб ҳали ўзбекчага таржима қилингани йўқ — деди кўзойнакли амаки дадамга, — агар сиз шу эзгу ишга қўл урсангиз, савоб бўларди-да!

Новча амаки бувимнинг рухсатлари билан китобларнинг айрим саҳифаларини суратга туширди. Кейин улар ўша қуюқ мулозаматлар билан кетишга рухсат сўрадилар.

Эртаси дадам ҳақиқатдан ҳам таржимага киришдилар. Бувимга ялиниб-ёлвориб, ҳар куни бир-икки бетдан ўқитар ва форс-тожик тилидан ўзбекчага ағдардилар.

Хоҳишингиз бўлса китобдаги ҳикоятлардан бири билан танишишингиз мумкин.

* * *

Одил Анушервоннинг рўзғорига ҳеч нимарса ҳикматдан кўра қадрлироқ саналмасди ва ул аср ҳақимла-

* Оёқяланглар.

** Ибн Сино.

ри ҳам ҳаммадан эътиқодли ҳамда қаноатбахш эдилар.

Бир кун Анушервон Бузургмеҳрни ҳузурига чорлаб, деди:

— Истардимки, мумтоз насиҳатлар тингласам, уларда сўзлар сиқик маъно теран бўлса.

Бузургмеҳр бир йил муддат сўраб мазкур ҳикматларни жамлади ва уларни «Зафарнома» деб атади ҳамда Анушервонга элтди. Унга (Анушервонга) маъқул тушди, тасарруфигаги бир шаҳарни унинг (Бузургмеҳрнинг) хусусий мулкига илова этиб, ушбу каломларни зар ҳарфлар билан битишни буюрди. Китобни доим ёнида тутиб, кўп вақтини унинг мутолаасига бахш этадиган бўлди.

Бузургмеҳр сўзга оғиз очиб деди:

— Устозимдан савол айлардим, у жавоб қайтарарди.

Дедим:

— Эй, устоз, худодан нима тилайинки, унда жаъми яхшликлар жамулжам бўлсин?

Деди:

— Уч нарса: сиҳатлик, эминлик ва товонгарлик.

Дедим:

— Ишларимни кимга ишониб қолдирай?

Деди:

— Ул одамгаки, асл шоҳиста бўлса.

Дедим:

— Ким билан эмин бўлай?

Деди:

— Ҳасадхўр бўлмаган дўст билан.

Дедим:

— Биҳиштга сазавор қиладиган нарса недур?

Деди:

— Ёшиқда илм олмоқ, ҳақ иш билан банд бўлмоқ.

Дедим:

— Одамлар олдида мўътабар этадиган айб нима-дар?

Деди:

— Ўз ҳунаридан воқиф этмоқлик.

Дедим:

— Дўст ношоиста ва номақбул чиқса, у билан орани қандоқ қилиб узмоқ керак?

Дегу:
— Уч восита ила: зиёратига — кўришга кам бориш,
ҳол сўрамаслик ва ундан ҳожат истамаслик.

Дегим:

— Ишлар ҳаракатга боғлиқми ёки тақдирга?

Дегу:

— Ҳаракат тақдирни яратади.

Дегим:

— Ёшлардаги қайси хислатлар қадрли ва кексалардаги қайси яхшиликлар афзал?

Дегу:

— Ёшлардаги андиша-ю, жасорат ва кексалардаги донишмандлик ҳамда сокинлик.

Дегим:

— Кимдан ўзимни тортай, токи орамиз узоқ бўлсин?

Дегу:

— Лаганбардор, хушомадгўй, фирибгар, хасис; биронинг ҳақиқа хиёнат қиладиган одамлардан.

Дегим:

— Сахий ким?

Дегу:

— Ул ким саховат этса-ю, дилшоғ бўлса.

Дегим:

— Ул нимадир, одамлар излашади-ю, истаганча топишолмайди?

Дегу:

— Уч нарса: сиҳатлик, шодлик, мухлис дўст.

Дегим:

— Яхшилик мақбулми ёки ёмонликдан нари юриш?

Дегу:

— Ёмонликдан нари юриш жами яхшиликларнинг дебочасидир.

Дегим:

— Айб саналадиган хислат негур?

Дегу:

— Саховат, магар у миннатли бўлса.

Дегим:

— Донишмандликдан галолат берадиган фазилат негур?

Дегу:

— Ростгўйлик.

Дегим:

— Мардликдан галолат берувчи жасорат негур?

Дегу:

— Агар қодир бўлсанг, кечирмоқ.

Дегим:

— Оқиллар қиладиган яхшиликларнинг қайбири қадр-лироқ?

Дегу:

— Ёмонни ёмон йўлдан қайтаришлари.

Дегим:

— Одамларнинг қилмишларидан қайбири зиёнлироқ?

Дегу:

— Уларнинг одамлардан яшириб бўлмайдиган жами айблари.

Дегим:

— Тирикликнинг қайбир соатлари зое кетган ҳисобланади?

Дегу:

— Бировнинг ҳақиға яхшилик қилиш имкони бўлиб, уни дариғ тутган дақиқалар.

Дегим:

— Кимнинг ўғитларига қулоқ тутган киши хор бўлмайди?

Дегу:

— Аввал муаллимларнинг, кейин оқиллар ва ота-онанинг.

Дегим:

— Ҳаётнинг ҳаловати нимада?

Дегу:

— Фароғат ва эминликда.

Дегим:

— Улимдан баттари негур?

Дегу:

— Бенаволик.

Дегим:

— Дўстликни барбод қиладиган илат негур?

Дегу:

— Тўрт нарса: буюкларнинг — бахиллиги, донишмандларнинг — худписандлиги, аёлларнинг — беҳаёлиги ва эркаларнинг — ёлғончилиги.

Дегим:

— Одамларнинг ишини барбод қиладиган нарса негур?

Дегу:

— Ситамкорларнинг таърифи.

- Дедим:
— Дунё кимлардан товондор (қарздор)?
- Деди:
— Донишмандлардан.
- Дедим:
— Нетайки табибга ҳожат қолмасин?
- Деди:
— Кам еб, кам ухлаб, кам сўзла.
- Дедим:
— Оқил ким?
- Деди:
— Кам гапириб, кўп тинглайдиган, кўп биладиган.
- Дедим:
— Хорлик недан?
- Деди:
— Танбаллик ва бадахлоқликдан.
- Дедим:
— Ранж недан?
- Деди:
— Ёлғизликдан.
- Дедим:
— Ҳамият-у номусни барбод этадиган нарса негур?
- Деди:
— Таъма.
- Дедим:
— Жаҳонда устунлик недангур?
- Деди:
— Беминнат хоксорликдан ва саховат кўрсатиб, мукофотдан воз кечмоқликдан.
- Дедим:
— Дунёда нима нишли (заҳарли)?
- Деди:
— Икки нарса: подшоҳларнинг тундлиги ва товондорларнинг бахиллиги.
- Дедим:
— Хоксорлик негур?
- Деди:
— Юзи ёруғлик ва ўз-ўзидан мамнунликгур.
- Дедим:
— Кимдан тағбир сўрайин?
- Деди:
— Уч фазилатли: пок, яхшиларга муҳаббат қўйган ва билимдон одамлардан.

Дегим:

— Яхшиларнинг яхшилиги нимага?

Дегу:

— Хоксорлик, беминнат саховат ҳамда мукофот таъма қилинмаган хизматида.

Дегим:

— Ул нимадурким, одамлар доим эҳтиёж сезадилар?

Дегу:

— Уч нарса, хирадманг (доно) янада донороқ одамларга, мард ҳарбийлар билан суҳбатга, ожизлар хийлакорликка, ва зоҳид (тарки дунё қилганлар) агар инсофли бўлишса ибодатга.

Дегим:

— Одамлар хушҳол эслаб юрадиган нарса нимадур?

Дегу:

— Уч нарса; муомалада зуғм ўтказмаслик, ёлгон демаслик, тил билан бировни ранжитмаслик.

Дегим:

— Билим олсам, нимага эришаман?

Дегу:

— Агар бечора бўлсанг, бузург-у номдор бўласан, агар қашшоқ бўлсанг, товонгарга айланасан, агар машҳур бўлсанг, тағин ҳам машҳурроқ бўласан.

Дегим:

— Мол-мулкни нималардан аямаслик керак?

Дегу:

— Қавмлардан одамларнинг ҳақини узиш, ота-она эҳтиёжларини қондириш, душманни дўстга айлантириш ва дўстни душман билан яраштиришдан.

Дегим:

— Ул нимадур ейшмайди лекин кишини тўқ тутадигу?

Дегу:

— Яхшилар суҳбати, ёр дийдори, ярашиқ чопон, муътадил ҳаммом, муаттар ҳид.

* * *

Луқмони Ҳакимдан: «Доно ким?» деб сўрадилар.

Дегу:

— Дунё неъматларини охиратгача сақламаган киши.

Дейишди:

— Тавондор ким?

- Деди:
— Ақли тўқис бўлган киши.
- Дейишди:
— Ҳеч ким билмайдиган, кўрмайдиган, лекин интиладиган манзил негур?
- Деди:
— Оқибат.
- Дейишди:
— Баҳраманг бўладиган кишини охир-оқибатда қурбон қиладиган ширинлик негур?
- Деди:
— Ҳасад.
- Дейишди:
— Хароб бўлмайдиган бино нима?
- Деди:
— Адолат.
- Дейишди:
— Охир-оқибат ширинликка айланадиган аччиқлик нима?
- Деди:
— Сабр.
- Дейишди:
— Охир-оқибатда аччиқликка айланадиган ширинликчи?
- Деди:
— Шошмашошарлик.
- Дедилар:
— Қанақа либос ҳеч қачон эскирмайди?
- Деди:
— Яхши ном.
- Дейишди:
— Қайси душман ҳамма дўстлардан кўра яқинроқдир?
- Деди:
— Нафс.
- Дейишди:
— Одамлар қайси касалликни даволашдан ожиз?
- Деди:
— Аблахликни.
- Дедилар:

– Қайси даргдан одамлар ўзларини чеккага олишмайди?

Дегу:

– Ишқдан.

Дейишди:

– Ҳамма пастликдан паст бўлган баландлик негур?

Дегу:

– Кибр.

Дейишди:

– Қайси либос эркагу аёлга яхшилик олиб келади?

Дегу:

– Ростлигу поклик.

Дейишди:

– Уйқу нима?

Дегу:

– Енгил ўлим.

Дейишди:

– Ўлим нима?

Дегу:

– Боқий уйқу.

Дейишди:

– Ҳамма хуррамликларнинг боиси неган?

Дегу:

– Буюклар сўзидан.

Дейишди:

– Охир-оқибатда нохуш манзилларга олиб борадиган йўл негур?

Дегу:

– Мазлумлар ва бечораларга зулм.

Йигирма еттинчи б о б

ЗИЁРАТ

Биз Шоҳи зинданинг беш асрдан бери очилиб ёпиладиган боғдоди эшигидан киришимиз ҳамоно, дадам Американи кашф этган Колумбдай ҳаяжонга тўлиб, завқ-шавқ билан монолог ўқишга киришдилар.

– Дунёнинг бирор қитъасида бунақа обида йўқ. Бу ерда еттинчи асрда арабларга қарши курашда қур-

бон бўлган суғдий билан кечагина, яъни йигирма биринчи аср арафасида овқатдан заҳарланиб ўлган йигитча ёнма-ён ётишади. Уларни асрлар ҳам, мазҳаблар ҳам ажратолмайди. Мана бу зиналарни санаб чиқиб, санаб тушинг — адашиб кетмасангиз, гуноҳлардан холисиз.

Рости гапки, мен бу сафсаталардан зерика бошлайман. Чунки аввал келганимда ҳам шунга ўхшаш таъкидларни тинглашга тўғри келган. Бир-бирига ўхшаш ялтироқ қошинлар, соқов мақбаралар, тору танг йўлаклар, баланд-баланд зиналар ҳам файзли эмас. Булардан кўра шортик кийиб олган чет элик чолларни кузатиш мароқлироқдай. Уларнинг ёшига ярашмаган чаққонлик билан, ҳовлиққанча фото ва кино аппаратларини ишга солишлари, туршакдай бужмайиб қолган кампирларнинг алланималар деб чулдираши, таржимонга бот-бот мурожаат этиши; ғужанак бўлиб олган афтодаҳол гадо валатироқдай.

Чет эликлардан нигоҳимни узиб, дадамнинг бугунги меҳмонларига разм соламан. Боя ҳикояни ўртасидан бошлаганим учун уларни таништириш имкони бўлмай қолганини тан олишим керак, албатта.

Меҳмонларнинг сарғишроғи — Москвадан — таржимон, иккинчиси — тошкентлик. Дадамнинг нақл қилишларича, журналист экан; бир маҳаллар бирга ишлашган эмиш.

Улар ҳайрат оғушида эдилар. Москвалик таржимон бошини батамом орқага ташлаганича қадимий, ўймакор устунга, беҳисоб вассаларга тикилиб қолган эди. Ногаҳоний мўъжиза билан юзма-юз бўлиб қолгандай гажакдор нақшларни оҳиста пайпаслаб кўрар, қониқиш ила бошини сарак-сарак тебратарди. Тошкентлик меҳмон эса вужудлари қулоққа айланиб, дадამни тингларди. Бундан руҳланган дадам янада ҳаволалиб, баланд пардаларда давом этардилар.

— Мана бу — Қозизода Румий мақбараси. Қўш гумбазли. Бўёқларига қаранг — беш асрдан бери зарра хиралашгани йўқ. Кимёгарларимиз унинг таркибиде ўттиз хил элемент борлигини аниқладилар. Тадқиқот эса давом этяпти. Қозизода Румийни Жалолиддин Румий билан чалкаштириб юбормаслик керак. Бу киши шоирлик қилмаганлар; асосан математика, астрономия

билан машғул бўлганлар. Аввал Амир Темур саройида бош мунажжимлик, кейин Улуғбек расадхонасига раҳбарлик қилганлар, Қори Ниёзийнинг қайд қилишларича, Қозизода Румий билан у кишининг шогирди Али Қушчи Ньютон биномини ўша пайтлардаёқ ёзиб қолдиришган экан. Айрим манбаларга қараганда, машҳур Зижи Кўрагонийни ёзишда ҳам бу киши иштирок этганлар. Ўзлари асли римлик — шунинг учун Румий дейишади.

— Энциклопедияда Қозизода Румийни Туркиянинг Бурса шаҳридан деб ёзишган, — деди тошкентлик меҳмон. — Амир Темур Боязид Султонни мағлуб қилгач, у ердан бир талай олимларни ҳам олиб келган.

Улар учовлашиб, шу масалани муҳокама қила кетишди. Лекин англашимча, бир тўхтамади келиша олмади. Менинг эътиборимни эса Қозизода Румий қабри қаршисида чўнқайиб олиб, тиловат қилаётган икки отахон тортди. Улар ҳовучларини очганларича узоқ дуо ўқишди.

— Бу ерда ўнлаб мақбара ва гумбазлар бор, аммо уларнинг бирортаси иккинчисини такрорламайди, — давом этдилар дадам ва ўнг томондаги обидани кўрсатдилар, — мана бу сағана кимники эканлиги маълум эмас. Қайсибирам бетавфиқ унинг — устидаги мрамрни кўпориб кетган. Бу ерда шоир ётибдими, жаллодми, маликами — билиб бўлмайди. Аммо гумбазга қаранг, гумбазга — у саккиз қиррали. Эрон усталари қурган деб тахмин қилишади. Чунки Техронда ҳам шунақа мақбаралар бор экан-да.

Биз Қусам ибн Аббос қабрини зиёрат қилаётганимизда дадам тўтиқушдай тағин ўша машҳур афсонани такрорладилар.

— Бу қабрдан йилнинг маълум фасларида сирли садо янграйди. У темирчининг сандонга мутгасил болга ураётганини эслатади. Эмишки, бир замонлар душман мўру малаҳдай бостириб келганда, суғд лашкарлари шу ерга кириб яширинганмиш. Ҳозир улар қилич ясаётганмиш — қачонлардир чиқиб, душманга зарба беришармиш.

Мен астойил қулоқ тутдим, аммо ҳеч қандай садо эшитмадим. Меҳмонлар ҳам бу овозни илғашмади.

— Мен бир неча бор эшитганман, — дедилар дадам, андек иккиланганимизни сезиб.

Қадимий чорпахил гишталар қалашиб ётган тор йўлақдан ўтиб, устини хас-хашак босган, айримлари чўкиб кетган қабрлар оралаб юрдик. Бир маҳал асфальт йўлак бошланди. Унинг икки томонидаги қабрлар анчайин серҳашам эди. Қора, оқ мрамрлардан боқиб турган эркакларнинг қиёфасида амалдорларга хос виқорми, замзамами намоён эди.

Дадам тушунтиришда давом этдилар.

— Ўн бешинчи асрда аристократиянинг қабристонни алоҳида бўлганидек, ҳозир ҳам улар киборликларидан қолганлари йўқ.

— Ҳатто қабрда ҳам, — қўшиб қўйди меҳмонлардан бири.

— Мана бу одам ўн йилдан кўпроқ амалдорлик қилди, — дедилар дадам — қора мрамрга ишора этиб, — мамлакатда қайта қуриш бошланиши билан сирлигина вафот этди.

— Қандай сирли, — қизиқди москвалик меҳмон.

— Ҳали-вери ўладиган эмасди-да, — дедилар дадам, — беҳосдан...

— Одамнинг жони омонат нарса, — деди суҳбатдошлари, — чирт этиб узилиб кетиши ҳеч гап эмас.

— Эл оғзида бу одам ҳақида турфа ривоятлар юрибди.

— Хўш?

— Гўёки у тирик эмиш. Ўрнига бошқа марҳумни кўмдириб, ўзи жуфтакни ростлаб қолганмиш.

Бу жавоб фақат меҳмонларнигина эмас, мени ҳам қизиқтириб қолди. Ажабландим: бир бойвуччанинг ўрнига бошқа бегуноҳ қамоққа олинганини ёки пул аралашиб, ўзга бир ўсмир Афғонистонга жўнатилганини эшитган эдим. Аммо нариги дунёга...

— Нега ундай қилиши мумкин, — ажабланди меҳмон.

— Металл* жамғариб қўйган бўлса, ажралиб қолмайин, дегандир-да. — ўсмоқчилади тошкентлик меҳмон.

Улар шу мавзуда бир муҳлат баҳслашиб олишди. Дадам меҳмонларнинг мунозараларини бўлиб, узилиб қолган каломларини давом эттирдилар.

---

* Олтин маъносида

— Хуллас, бир ҳамшаҳаримиз бу одамни зафотидан олти ой ўтгач, Чита шаҳридаги бозорда учратиб қолади.

— Йўқ-ей, — ажабланди меҳмон.

Мен тафсилотни эшитиш илинжида қулоғимни динг қилдим.

— Ха, ҳалиги ҳамюртимиз ўша ёққа майиз олиб борган экан, кўриб қолибди: мужикка ўхшаб соқол кўйворган, кийимлари ҳам алланечук эмиш. Овозидан, қадам олишидан таниб қолибди. Ҳеч сир бой бермаса ҳамки, шубҳага тушибди, баччагар. Майиз харида қилмаёқ, тўғғини шиқиллатибди.

Меҳмонлар тагин баҳсу мунозарага киришиб кетишди. Мен эса ҳангоманинг давомини эшитишга илҳақ бўлиб турдим. — Орадан уч ой ўтгач, университетда ишлайдиган бир домла «марҳум»ни Москвадаги меҳмонхонада кўриб қолади. Андак лакаловлик қилиб, салом беради-ю, бориб кўришади. Бир маҳаллар «Жигули» олишга кўмаклашганини айтиб, миннатдорлик изҳор этади. Ишонасизми, шу одам Самарқандга келиб, сирлигина ўлиб қолди.

Меҳмонлар қулишди. Мен эса ачиндим. Кўз ўнгимга сабил қолган «Жигули» келди.

— Демак, мафия аниқ ишлаган, — деди тошкентлик меҳмон.

— Лекин бу кўча гаплари бир-бирига унчалик қовушмайди, — давом этдилар дадам, — биров уни тоғдаги қишлоқда муллалик қилиб юрганини айтса, бошқаси Эронга ўтиб кетганини тахмин қилади. Балки булар бари сафсатавозликдир, ҳангомадир...

— Аммо бу одам шаънига самарқандликлардан илиқ гапларни ҳам кўп эшитганман, — деди тошкентлик меҳмон ва марҳумни анча сифатлади.

Биз совуқ мрамрлар оралаб йўлда давом этдик. Бир қабр устига мўъжазгина мис ҳайкал ўрнатилган бўлиб, унинг остида «Ҳожиқурбон Ҳамидзода» деб ёзилган, икки қатор тожикча шеър битилганди. Тошкентлик меҳмоннинг кўзлари ногаҳонда нурланиб кетди; ҳаяжондан вужуди енгилгина қалтиради.

— Ҳожиқурбон ака журналистикани биздан уч йил олдин битиргандилар, ўша пайтдаёқ университетда машҳур эдилар; гаплари бағоят тағдор, пурмаъно бўларди.

— Начора — қисмат. Лаънати авария...

Оқ ва қора мрамрлардан ишланган навбатдаги сағана жуда башанг эди.

— Бу одам ҳам собиқ мансабдорлардан, — давом этдилар дадам.

— Хизматлари каттами?

— Билмадим, ҳар қалай сангтарош оқ ва қора мрамрларни тенг ишлатибди-ку. Бунда бирор ҳикмат бордир.

Биз йўлакнинг поёнига қараб энганимиз сари сағаналар кичрайиб, ҳашамсиз бўлиб борарди. Биз негадир очиқ қолдирилган қабр қаршисида тин олдик.

— Мана бу қабр...

— ... ўз эгасини кутмоқда, — дадамнинг каломларини давом эттирмоқчи бўлди москвалик меҳмон.

— Йўқ, бу очофат лаҳат ўлжасини комига тортолмай, алданиб қолди, — дедилар дадам.

Ажабландим. Чунки бунақасини сира эшитмагандимда. Меҳмонлар ҳам сукут сақлаб, дадамнинг оғизларини пойлашди. Буни ҳис этган дадам иззатталаблик билан бир лаҳза тин олдилар. Тошкентлик меҳмоннинг тоқати тоқ бўлиб, тергаб қўйгандан кейингина давом эттирдидар.

— Бизда Зомини деган маҳалла бор. Тарихий манбаларга қараганда, улар бир неча аср муқаддам Зоминдан келиб қолишган экан. Аммо тожиклашиб кетишган. Шу маҳаллада Маҳмуди жўжа деган одам бор; паррандачилик фабрикасида ишлайди. Тегирмонда туғилган сичқон сахий бўлади, деганларидек, бутун маҳалласини жўжа билан таъминлайди. Шу одамнинг ўғли Афғонистонда эди. Бир куни: «Бола нобуд бўлди», деган нохуш хабар келди. Аскарлар сандиққа солинган йигитни олиб келишди. Ўзим ҳам боргандим — анчайин тантана билан кўмишди.

— Очишдимми?

— Йўқ, рухсат бўлмади! Лекин буёғини эшитинг. Орадан икки кун ўтгач, шу парранда фабриканинг бир ходими Тошкентга бориб, аэропортда ҳалиги «марҳум»ни кўриб қолибди. Кўзларига ишонмасмиш, бояқиш, «Сен ҳақиқатан ҳам ўзимизнинг Маҳмуд аканинг ўғлимисан», деб сўрармиш бот-бот. «Ҳа, дебди у, аммо мени учратганингизни ҳеч кимга айтмаслигин-

гиз керак». «Нега?» ажабланибди экспедитор. «Москвага жуда муҳим топшириқ билан кетяпман». «Қанақа топшириқ?» «Бу — ҳарбий сир, чайналибди солдат, ҳатто самолётдан тушиш ҳам ман қилинган, аммо ҳаво айниганлиги учун бир соатга ижозат беришди». Экспедитор деганини биласиз-ку — қилни қирқ ёрадиган туллак бўлади. Кўнглига ўт тушибди. Самарқандда бўлиб ўтган нохуш гапларни сир тутиб, аскарнинг дилидаги асрорларни суғуриб олаверибди. «Полковникнинг ўзи чақириб, шу документларни Москвага олиб борасан», деди, калаванинг учини чиқарибди ўсмир. Экспедитор ҳалиги дипломатни қўлга олиб, салмоқлаб кўрса, зилдай эмиш. Тўхта, дебди, бу ерда бир асрор борга ўхшайди. Аэропортда ҳомуза тортиб ўтирган, бир ҳардамхаёл милиционерга учрашиб, бошлигини суриштирибди, унга бағоят муҳим гапи борлигини айтибди. Экспедитор бошлиққа барча тафсилоту гумонларини гапириб, дипломатда ҳужжатлармас, пул борлигидан шубҳаланаётганини баён этибди. «Афсуски, биз ҳарбий операцияларга аралашполмаймиз», дебди у нонемас ҳам. «Ундай бўлса аралашадиган одамнинг телефонини беринг», дебди эзмалик билан. Ўзи бу дунёнинг остига ё кезма етади ё эзма деган гап бор. Шундай қилиб, бошлиқ қарасаки, тагига етмаса қўймайдиган қайсарлардан. Телефон қилиб, бир полковникни чақирибди. Ҳалиги полковник дипломатни қўлга олибди-ю: «Бу пул эмас, наша» дебди. Зудлик билан комиссия тузиб очишса, дарҳақиқат ... Лекин дипломатнинг ичидан бир машъум мактуб ҳам чиқибди. «Гена! Ҳавфсизлик учун бу солдатни гумдон қилиш керак! Унинг уйига юборилган гробда айтган нарсаларинг бор. Мен боргунча ҳидини чиқарма...» деб ёзилган экан.

Шундай қилиб, оператив группа тузишибди. Бу ерга келиб хабар олишса, темир тобутни аллақачон ўмариб кетишган экан, хумпарлар! Барини қўлга тушириб, қамаб юборишди.

— Солдат тинчми, ишқилиб, — хавотирланди москвалик меҳмон.

— Ҳа, у ҳам жўжапурушлик қияпти.

Биз йўлда давом этар эканмиз, меҳмонларнинг бири қўйиб, иккинчиси бу қабоҳатта қўл урган олчоқларни лаънатлашарди. Лекин менинг хаёлларимда бошқа нарсалар айқаш-уйқаш эди.

Биз қисматлар кўргазмасида давом этдик.

— Энди мана бу қўш қабр ҳақида гапираман, — дедилар дадам, — бу ерда тоға билан жиян ёнма-ён ётишибди.

— Демак, улар бир кунда...

— Улар бир-бирларига жуда меҳрибон бўлишган. Дўконларда пахта танқис бўлиб қолган ўша йилларда магазинга пахта келиб қолади, «Менга қара, жиян, дейди тоға, иккаламиз бир той пахта харид қилиб қўйсак дегандим — кўрпа-тўшак, дегандай...» «Ҳа, ҳа, келинингиз ҳам айтиб юрганди», маъқуллайди у. Улар пахтани тованинг эски «Москвич «ига ортиб, уйга олиб келишади. Тоға симни ечиб, тойнинг ўртасида иккига тақсимласа...

У киши шу ерга келганда, одатдагидек тив олдилар. Мен бетоқатланиб, воқеанинг давомини тахминлай бошладим. Эҳтимол, пахта тойи орасидан ҳам наша чиққандир; балки тоға харислик қилиб, кўпроқ олмоқчи бўлгандир жомадаронлик қилишгандир.

— ... пачка-пачка пул целлофанга ўралиб, тахлаб қўйилган экан.

— Бечора тоға-жиян, — уларга ачинди меҳмон.

Мен эса ажабландим. Чунки тоға-жиянга ҳавасим келиб турганди-да, шу тобда. Қани-ку, мен ҳам...

— Улар саросимага тушишмайди. Тоға кўпни кўрган, кайвони одам эмасми — пулнинг устини пахта билан енгилгина ёпиб, савол назари билан жиянига қарайди. «Кўпроғини сиз олинг, дейди жиян, менга озроқ тегса ҳам розиман». «Йўқ, жиян, дейди тоға, нима бўлса, ўртасидан арралаймиз. Ранда, теша қилиб юрмаймиз». Лекин ҳидини чиқарган — номард! Ҳатто хотинга ҳам...

Гап шу ерга келганда меҳмонлар беихтиёр кулишди ва негадир шундай қизиқарли суҳбатдан чалғиб кетишди.

— Тўғри, — деди москвалик меҳмон, — ҳамма гапни оламга ёядиган — хотин! Сталин нима учун уруш йиллари атрофидаги арбобларнинг хотинларини қамаб қўйган. Ҳарбий кенгаш режаларини билиб қолишса, гапнинг ҳиди чиқиб, душман сирдан воқиф бўлишини ўйлаган.

— Лекин бу — ўта жаллодона усул.

— Бир киши катта қўйни сўйибди-ю, қопга солиб, ертўласига кўмибди, — дадам мавзуга яқинлашиш ўрнига тагин ҳам йироқлашдилар. — Хотинига айтибдики: жаҳл устида ярамас солиқчини сўйиб қўйдим; огоҳ бўл — оғзингдан гуллаб қўйма! Эртаси маст бўлиб келиб, хотинини дўппослаб қолибди (атайин). Аёл фарёд солиб қозигами, милисагами — ишқилиб, арз-додларни сўрайдиган маҳкамага борибди. Эри қотиллик қилганини тўкиб солибди, албатта. Ҳалигилар ертўлага кириб қарашса... «Хотинимни синаш учун шундай қилган эдим», дермиш овсар. Шунга ўхшаб...

— Овсар эмас, туллак экан, — деди меҳмон.

— Энди хотинни дўппосласа — жим ўтирмайди-да, — деди жавобан москвалик меҳмон.

— Барибир, айтмаслиги керак эди, — деди шериги. — Шарқда шунақа.

— Шарқ ахлоқи ҳеч қачон мунофиқликни ёқламаган, — эътироз билдирди москвалик меҳмон. Мен Ибн Сино билан Ҳофизни ўқиб, бунга тагин бир бор имон келтирдим.

Шундан кейин Сино билан Ҳофизнигина эмас, Улуғбек билан Донишнинг ҳам руҳи безовта қилинди; уларнинг буюклиги, эминлиги, устиворлиги таъкидланди. Дадам меҳмонларнинг диққатини тортишга мажбур бўлдилар.

— Биродарлар, биз мавзудан четта чиқиб кетдик-ку! Мен сизларга тоға-жиян қисматини гапираётган эдим.

Ҳа, ҳа, давом этинг.

— Хуллас, уларга йигирма беш мингдан тегади. Икковлари ҳам имкон қадар босиқлик билан иш тутиб, машина харид қилишади, қизларга бисот, иморат дегандай...

— Тирикчилик.

— Хуллас, орадан бир ярим йил ўтиб, шўрлик тоғани терговга чақириб қолишади. «Сизда элик минг сўм пул бор, дейди терговчи, қитмирона синчковлик билан, шуни ўз қўлингиз билан топширмасангиз, фалон моддага биноан...» Тоғанинг капалаги учиб кетади — ахир, мол балоси — жон балоси, дебди машойихлар. Бунинг устига савил қолгур пул сарфлаб қўйилган. «Жияним хабар бердимиз», сўрайди тоға беҳудуд

газабини тийиб. «Йўқ, хотини келиб айтди», дейди у ҳийлакорлик билан. Тоға уйига келади-ю, қўшотар милтиғини олиб чиқиб, жиянини отиб ташлайди. У аслида аёлни отмоқчи бўлади-ю, ammo ажали қистамаган эканми, уни тополмай, жиянини аспаласопинга жўнатади.

— Жаҳолат, — деди меҳмонлардан бири.

— Йўқ, бу — монокультура оқибати, — деди иккинчиси.

— Униси ҳаммас, буниси ҳам, — дедилар дадам. — Бу бориб турган лакаловлик. Жиянда тариқча айб йўқ экан! Унинг хотинида ҳам. Барига «Озодлик» радиостанцияси сабаб бўлибди.

— Қандай?! — ажабланишди ҳамроҳлар.

— Бизнинг пахта заводимиз билан Россиядаги тўқимачилик комбинати корчалонлари орасида хуфя шартнома бор экан. Улар пахтани жўнатиб, орқасидан телеграмма йўллашаркан. Бу телеграммада рақамдан бўлак ҳеч вақо бўлмаскан. Мазкур рақам эса орасига пул яширинган пахта тойининг номери бўларкан. У ердаги мутгаҳам пулни санаб оларкан-у, фалон тонна пахта олдик, деб қовоз жўнатаркан. Ошириб кўрсатилган ана шу ҳужжат асосида булар банкдан пул ўмаришаркан.

— Да, айланма қаллоблик, — деди москвалик меҳмон.

— Бир куни «Озодлик» радиостанцияси: «Олти миллион тонна пахта етиштирадиган ўлкада ярага босадиган бир сиқим пахта топиш амримаҳол. Одамлар қашшоқ: супрасини қоқсанг, чанг чиқмайди», деб «туҳмат» қилибди. Республиканинг собиқ раҳбарлари душманнинг бу янги ифвосидан тутатиб, ўша куни жўнатиладиган ҳосилни халққа сотишга қарор қилибдилар. Ҳалиги пахта тойи бора-бора тоға-жиянга тегиб қолибди. Бир ярим йилдан кейин пахта заводининг директори қўлга тушиб, милиса ҳиқилдоғидан олгач, бор гапни айтибди. Изқувар терговчилар номерига қараб суриштириб боришса, шу дўконга тушган экан. Пахта харид қилганларнинг барини сўроғдан ўтказаётганда, тоға соддадиллик қилиб, лақиллаб қўйибди. Бўлмаса терговчи билмаган экан.

— Ҳўш, кейинчи?

— Кейин тоға жиянни отади-ю, болохонасига чиқиб олиб, ўзини ҳимоя қилади. Отишма бошланади. Йўқ, ўқ тегиб ўлди, шўрлик. Уларни ёнма-ён кўмишди.

Меҳмонлар надомат ила бош тебратишди. Негадир терговчини роса айблашди. Биз йўлда давом этдик ва давр тақозоси билан кичрайиб қолган, илма-тешик бўлган қабр қаршисида тўхтадик.

— Шоҳи зиндада афсона ёки ҳақиқатлигини билиб бўлмайдиган жумбоқлар бир талай, — дедилар дадам, — мана бу қабр Қозим ака деган эронийга тегишли. Ҳақиру фақир одам эди, раҳматли.

— Демак, Самарқандда эронийлар ҳам яшашади, — сўради меҳмон.

— Ҳа, уларнинг маҳаллалари, колхозлари бор. Лекин ўзбеклашиб, тожиклашиб кетишган. Паспортларига ҳам «ўзбек» деб ёзилган.

Дадам эронийлардан чиққан машхур кишиларнинг номини тилга олдилар, уларни бирма-бир сифатладилар. — Хуллас, биз тагин мавзудан чалғиб кетдик, — дедилар у киши. — Мана шу қабр устида гоҳи-гоҳида ярим қулочча келадиган нақшин илон пайдо бўлади. Уни ўзим кўрганим йўқ, аммо гувоҳларнинг нақл қилишича, қизғиш, яшил рангда товланаркан. Одамдан унча чўчимаскан ҳам.

— Мумкин, — тасдиқлади меҳмон, — бу мўъжиза эмас.

Мен учун эса бу ҳол негадир мўъжизавий бўлиб туюлди. Ҳатто енгилгина хавотирга тушиб, хас-хашаклар орасига кўз югуртириб қўйдим.

— Лекин шуниси мўъжизаки, — давом этдилар дадам, — ўша илон — илон эмас!

— Марҳумнинг руҳи, демоқчимисиз, — қизиқди меҳмон.

— Билмадим! Ҳарҳолда бир ҳикмат бор.

— Масалан?

— Қозим ака уч фарзанд кўрганлар-у, аммо норасидаларнинг бари бир ёшга тўлмай нобуд бўлган. Бу кишининг ўзи операция пайтида узилди. Тасодифни қарангки, ўша пайтда хотини офироёқ экан.

Аёлнинг кўзи ёришиши олдидан тушига эри кириб: «Фарзанд кўрган кунинг ўзга қиёфада кириб бора-

ман — чақалоқни бало-қазолардан сақлайман», дебди. Шундай қилиб денг, гўдак дунёга келган куни уйда мана шу илон пайдо бўлади.

— Буниси энди афсона, — шубҳасини яширмади тошкентлик меҳмон.

— Мен ҳам дастлаб шундай деб уйлагандим, — дедилар дадам, — аммо ўша илонни кўрганлар билан гаплашгандан кейин фикримдан қайтдим.

— Хўш, хўш, кейинчи?

— Аёл дастлаб сесканиб юрибди-ю, кейин кўни-кибди. Айрим кунлари илон бешикнинг ичига кириб, чақалоқнинг пойида кулча бўлиб ётаркан. Аёл уни меҳрибон оҳангда койиб ҳайдаркан. Шу тариқа чипор оиланинг эркин аъзосига айланиб қолибди. Уйдагилар уни бир зум кўришмаса, қумсайдиган, дараклайдиган одат чиқаришибди. Бир йилдан кейин эса ўз-ўзидан йўқолиб қолибди. Одамларнинг айтишича, мана шу қабрдаги илон ўша чипор эмиш.

— Эҳтимол, — деди сариқ сочли меҳмон, бу гапдан таажжубга тушиб. Бошқалар ҳам ажабланишди ва турфа тахмин, эҳтимолларни баён этишди.

Биз тагин бир неча қабрлар пойида тин олиб, марҳумларни хотирладик. Аммо бу одамлар ҳақида тасаввурим бўлмагани учун зерика бошладим. Назаримда ҳар бир қабрда илон бордай эди.

Катталар, айниқса машҳур созанда Ҳожи Абдулазиз ибн Абдурасул ҳамда академик Воҳид Абдулло қабрлари наздида сукут сақлаб, бу сиймоларни эҳтиром ила хотирга олишди; алламаҳалгача уларнинг хислатларини санашди.

Биз Шоҳи зиндадан кеч қайтдик.

Йигирма саккизинчи б о б

ҲАЗОРАДАН — ЯЛЛАМАГАЧА

Оиламиз ҳаётида жиддийгина ўзгариш юз берадиганга ўхшаб қолди. 1982 йилнинг кузида Тошкентта кўчадиган бўлдик.

Киндик қони тўкилган тупроқни ташлаб кетиш, боболар заминидан, уларнинг қабрларидан андак бўлса ҳам узоқлашиш жамики кўникмалардан воз кечиш осон

эмас, албатта. Бувим, амаким, ёр-қариндошлар, қўни-қўшнилар, қишлоқдошлар бунга рози эмасдилар. Ойим эса дадамга зорланарди.

— Муаллим, машшохийлар, дарахт бир жойда кўкаради, дейишган.

Дадамнинг жавоби тайёр эди. Ўша машшохийлар «Кун кўрмасанг, кўчиб кўр» ҳам дейишган.

Лухтак лақабли ёқимтой итимиз, заҳматкаш асалариларимиз, эндигина ҳосилга кирган гилос ва шотутларимиз... Эҳ-ҳе, озмунча эмасди қадрдон бисотларимиз. Аммо начора. Ноиложлик.

Бундан бир йил муқаддам дадам ишларидан ажралиб қолдилар. Бунинг сабаби менга қоронғу, албатта. Кейин нақ етти ой давомида иш излашга тўғри келди. Аммо она юртимиз Самарқандда у кишибоп бирорта юмуш топилмади. Рўзгоримиз учун серғусса кунлар эди ўша пайтлар.

Хуллас, кунлардан бирида дадам Тошкентга йўл олдилар-у у ердан мамнун қайтдилар.

Дадамни «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газета-сига бўлим мудири қилиб олишибди.

Дилимиздаги мавҳум ғашлик, ногаҳоний ғусса чекингандай бўлди. Биз яна дастурхон устида ҳазил-мутойиба қиладиган, баралла куладиган бўлдик. Бувим бўлсалар ҳамон дадамни Тошкентга кетиш фикридан қайтариш пайида бўладилар.

— Қариган чоғимда мани ташлаб кетасанми? Набираларимни кўрмасам, ажалимдан олдин...

Дадам у кишини гапларини бўлиб далдалар берардилар.

* * *

Машинамиз гоҳ ўнг, гоҳ чап томонга вазмингина чайқала-чайқала шоҳ кўчага чиққач, амаким тезликни оширдилар.

Қувончларим беҳудуд ҳаяжонга айланди. Чунки ҳали ҳеч қачон бундай олис сафарга отланмагандим. Кўч-кўлонимизни Тошкентга олиб бориш амаким иккаламизнинг зиммамизга тушгани дилимга ғурур солди; мустақиллик туйғусидан энтикиб кетдим. Энг муҳими, бу узоқ йўлда менга нотаниш бўлган борлиқни томоша қилиш истаги дилимга тинчлик бермасди.

Қадрдон манзилгоҳлар ортида қола бошлади. Йўл чекасидаги ёзувларни ўқишга зўрға улгурардим. «Мўлиён», «Обираҳмат», «Чўпон-ота»... ҳосили ярим-ёрти йиғиштириб олинган қарам пояларда думбаси лорсиллаган семиз-семиз қўйлар, елини тўлишган говмишларни боқишаётган болаларни кўрдим. «Уларнинг бирортаси мендан узоқ сафарга чиққан эмас», деб ўйладим ва бундан алақандай қониқиш туйдим. Ҳадемай машинамиз баландликка ўрлай бошлади. Қизил, сариқ «жигули»лар «жик» этганча бизни қувиб ўтиши ноўнғайроқ эди. Аммо тезда уларга эътибор бермаслик кераклигини тушундим.

— Улуғ, ҳозир Зарафшондан ўтамиз, — огоҳландирдилар амаким машинамиз пастга қараб энабошлагач.

Бу дарё ҳақида кўп эшитгандим. Гарчан харитада эгри-бутри, беўхшов чизиққа ўхшаб кетса ҳамки, бувимнинг бир ривоятларидан кейин у менга нариги соҳилни кўз илғамайдиган, ичидаги наҳанг балиқлар тирик мавжудотни қомига тортадиган уммон бўлиб гавдаланганди. Ҳадемай узун ва сербар кўприк пайдо бўлди. Мен ҳаяжон билан пастга қарадим. Назаримда, дарё каттароқ анҳорга ўхшаб кетди. Ариқдагидан фарқли ўлароқ бу зилол сув беҳад ва беҳисоб шағал уюмлари орасидан оқарди. Негадир туйғуларим алдангандай бўлди.

Шу пайт эътиборимни кўприк бошидан турган амаким тенги киши тортди. Шляпасини бостириб кийган бу одам бизга қўл кўтарди. Кабинамизда жой бўлишига қарамай амаким тезликни сусайтирмадилар. Мен андак ажабландим. Автобус ҳайдаганларида, дуч келган хоҳишмандни миндириб олардилар. Тушиб кетаётганида у ҳам имкон ва инсоф доирасида мурувват қиларди.

— Амак, миндирмадингиз-ку, — сўрадим ажабланиб.

— Эй, қўй, безгакка ўхшайди.

«Безгак» деган калом у кишининг бисотларида йўқ эди.

Яқиндан бери хуш кўрмайдиган одамларни «безгак»ка чиқарадиган бўлиб қолдилар. Демак, ҳалиги одам... Ғалати.

Машинамиз пишқирганча йўлнинг танобини тортарди. Кенг, текис асфальт кўча, унинг икки томонидан бот-бот ўзгариб турадиган мавжудот серқирра ва бетакрор эди. Сербар тасмага ўхшаган қора асфальт физиллаб машинамиз остига кириб кетаётганга ўхшар, йўл чеккасидаги тут дарахлари, симёроқлар аввал секин силжигандай бўлар ва сўнгги дақиқада шиддат билан орқага чекинар, бундай пайтда «шип-шип» деган овоз чиқарди. Айрим юк машиналари, тракторларни ортда қолдирганимизда дилимда ғурурга ўхшаш туйғу жўш урарди.

«Жомбой» деган ёзувдан ўтишимиз билан бекатда турган тўрт-беш аёл ва бир эркак ҳам бизга қараб алақандай иккиланиш билан бетартиб қўл силкиган бўлишди. Уларга эътибор ҳам бермадик, менимча амаким бу йўловчиларнинг миниш-тупиши сустиги, бунинг устига сал йўл босмай, манзилга келганини айтиш эҳтимоли борлигини ҳисобга олган бўлсалар ажаб эмас.

Ўнг томонда ястаниб ётган яхлит пахтазор пайдо бўлди. Бесўнақай машиналар жўяклар бўйлаб имиллаб юрар, яккам-дукам одамлар кўзга ташланарди. Мен андак ҳаяжонландим. Гарчи телевизорда бундай манзарани ҳар куни кўраверганим учун бадимга урган бўлса ҳамки, амалда ҳақиқий пахтазорга биринчи бор дуч келаётгандим. Пахта териб юрган кишиларга ҳасадимми, ҳавасимми келиб кетди.

«Ҳазора» деган ёзувга ёнма-ён турган отахон анча узоқдан туриб қўл кўтарди.

— Оламизми, Улуғ, — сўрадилар амаким.

— Давай.

Бу одам мўйсафидларга монанд кийинган, оппоқ салла ўраган бўлса ҳамки, нисбатан ёшлиги, нари борса дадам тенги эканлиги кўриниб турарди. Чунки соқоли қопқора, юзлари ажинсиз, қомати мункаймаган, баръакс тик эди. Лекин бошини бир томонга хиёл ҳам қилиб туришида мўминлик, ҳокисорлик, зорланишга ўхшаш ҳолати зоҳир эди.

Машинамиз унинг ёнгинасига бориб тўхтади.

— Қаерга борасиз, — сўрадилар амаким мен эшикни очишим билан.

— Ассалому-алайкум, — деди у жавобан мен би-

лан амакимни андак хижолатда қолдириб. — Насиб бўлса Ялламагача...

— Қаерда у — Яллама, — сўрадилар амаким.

— Тошкентга етар-етмас.

— Мининг.

У қўлидаги тугунни ғайритабиий чаққонлик билан менга узатди ва «бисмиллоҳ» деб юқорига кўтарилди. Жойлашиб олар-олмас қўлини дуога кўтарди.

— Илоҳи омин! Йўлимизни равон, сафаримизни бехатар қилсин!

Амаким икки қўллари руддан узиб (чўчиб кетдим) юзларини силадилар. Мен иккиланиб қолдим.

— Қани бўталоғим, сен омин қилмадинг-ку, — мен томонга ўтирилиб, аллақандай гинаомуз насиҳатгўй оҳангда тергади у. Ва шу билан бирга мени ортиқча қистамай, ҳатто жавобимни кутмай ўша жарангдор, нимаси биландир зоҳиран ёқимли оҳангда давом этди. — Шу Ялламада денг бир савоби жаноза бўлиб қолибди. Ҳа, энди бир бориб келмасак бўлмас...

Эътиборимни йўлнинг икки томонидаги ҳадсиз-хисобсиз симёғочлар тортди. Ёз бўйи уларга осилганича ҳосил туккан тоқлар эндигина устига кўрпа тортилган кишилардай ярим-ёртироқ кўмилганди ва бетон қозиклар жажжи симёғочлар галасига ўхшаб мунғайиб қолганди.

— Нима, уларнинг мулласи йўқми, — сўрадилар амаким, янги ҳамроҳимиз алланималарни уқтиргач.

— Бор, бор! Аввал денг ҳосилот-посилот бўлган баобрў одам. Лекин чаламулло. Араби имлога тиши ўтмайди. Бунинг устига қироат қиламан, дейди-ю мурғимаржонга ўхшаб, қулқуллаб қолади.

Худи шу пайтда, кутилмаганда машинамиз ҳам маржонтовуқдай қулқуллаб «йўталиб» қолди. Амаким асабийлашиб рулни ўнга бурдилар ва тормозни босдилар. Эрталаб ҳам бир бор шундай бўлганди. Кўчни ортиб бўлгандан кейин амаким роса уннагандилар. Қўллари қора мойга буланиб, аллакимни «безгак» дегандилар.

Тагин ўша қисмини ечиб олиб, у ёқ бу ёғини роса пуфладилар-у шоша-пиша жойига қўйиб, винтларини бурадилар.

Мотор гуриллаб ўт олди. У соатдай бир маромда ишлай бошлади. Катта кўчага бемалол тушиб олгани-

миздан кейин амаким ҳалиги кишига изоҳ берган бўлдилар.

— Мен ўзим дежурний автобус ҳайдайман, аввал беш йил мана шу машинани ҳайдаганман, кейин менга автобус беришди.

— Бисёр хўб, бисёр хўб, — маъқуллаб турди у киши.

— Армиядан келиб, иш излаб юрган бир болани гаражга олиб бордим-у: «Жўра, дедим, мана шу машина саники. Яхши қара. Филдираги айланиб турса, қуруқ қолмайсан». Безгакни қаранг, бир ой ўтмай карбюраторни ишдан чиқарибди.

Ҳалиги амаки бош тебратиб маъқуллади. Касбу корини ҳурмат қилган, эъзозлаган одам икки дунёда ҳам хор бўлмаслигини таъкидлади. Мен «икки дунё» деган жумла устида бош қотираётганимда янги ҳамроҳимиз амаким сари андак эгилиб мурожаат қилди.

— Иним, сўраганнинг айби йўқ — исми-шарифлари...

— Ҳикматулло.

— Бисёр хўб, бисёр хўб. Оллоҳнинг ҳикмати. Мани отим Муҳаммадризо. Локинда қишлоқда ҳам, ишхонада ҳам Қори ака дейишади. Бир куни ведомостга ҳам қори ака деб ёзишибди. Ўзлари ёзиб, ўзлари сарсон-у саргардон қилишди. Бизнинг авлодлар асли самарқандлик. Хўжа Аҳрори вали бобокалонимиз бўладилар. Хўжа Аҳрор қишлоғида аммаваччаю-холаваччамиз анчагина. Ҳар намози Жума борганимда қариндош-уруғларни кўриб келаман. Тақдир, нон-насиба дегандай падари бузрукворимиз бир замонлар туз тортиб Ҳазорага келиб қолганлар.

— У киши ҳам муллолик қилганларми?

— Шуңдоқ, иним. Бу бизга — ота касб.

— Бизнинг ҳам дадамиз шофёрлик қилганлар, — унга ҳамдам эканлигини таъкидлади амаким.

— Локинда, — давом эттирди ҳалиги амаки, — бандасини тупроқ тортади, дегандай, дадамиз Хўжа Аҳрорга меҳмончиликка бориб, ўша ерда узилдилар. Васиятларини бажо келтириб, аждодлар пойига қўйдик.

У отасининг тағин бир талай хислатларини улуғлагач, гап оҳангини ва ўз ҳолатини заррача ўзгартирмасдан амакимга савол берди.

— Падари бузрукворингиз ҳаётмилар?

— Йўқ...

— О-о, — нола чеқди у киши ва жуда маъсум қироат, ички дард билан хиргойи қилди.

— Отоси ўлмаган ким бор.

Оноси ўлмаган ким бор?!

Бир лаҳзалик сукут чўқди. У киши тағин саволда давом этди.

— Волидаи мухтарам бормилар?

— Шукур.

— Бисёр хўб, бисёр хўб. У кишининг дуоларини олинг. Кексалик ғанимат. Ака-укаларчи...

— Акамиз Тошкентга ишга кетиб қолдилар. Кузовдаги кўч ўша кишиники. Кетманг, шу ерда юринг дедим. Бўлмади чоғимда.

— Ҳа, энди нону насиба, иним нону насиба. Акангизнинг ризқ-насибалари ўша томонларга сочилган экан, уни териб емоқдан ўзга чора борму?! Оллоҳнинг иродаси.

— Энди анча ўрганиб қолган эдик-да, — ўкинган-намо бўлдилар амаким.

Қори амаки тағин бояги оҳангда хониш қилди.

— Най ўзи андоқ ҳикоятлар қилур.

Ул жудоликдан шикоятлар қилур.

Эътиборимни йўлнинг икки томонидаги қалин дарахтлар тортди. Унинг чеки кўринмасди. Лекин бу дарахтлар анча пакана эди. Яккам-дукам навдаларнинг учида дилдираб турган сарғиш, қизғиш, жигарранг барглар сўнгги дақиқаларга маҳтал эди. Ногаҳоний шамоллар йўл чеккасидаги ўт-ўланларни, шағал уюмларини бокира барглар билан юпқагина ўраб қўйганди. Кўчанинг нариги бетидан ўтаётган машиналар шамоли баргхазонларни зарб билан ҳавога кўтарар ва улар эрингандай сустига пирпираб тағин пастта тушишарди. Қори амаки эса худди монолог ўқиётгандай қизиққонлик, эҳтирос билан гапида давом этарди.

... Каттаси Афғонистонда. Ҳар гал мактуб битганда қайта-қайта тайинлайман. «Ўғлим, сиз бизнинг қанотимиз, кунимиз битиб, дорулбақога йўл олганда, бел боғлайдиган, дилхун бўлиб йиғлайдиган зурриётимизсиз. Ўзингизни эҳтиёт қилинг! Зинҳор базинҳор командаирларнинг гапини икки қилманг! Афғонлар даврасига тушиб қолганингизда Хўжа Аҳрори валидай бузрукворнинг авлоди эканлигингизни ёдга солинг.

Зеро мусулмон оламида бобокалонингизни билмайдиган бандаи мўмин йўқдур...».

Орага бир неча дақиқалик вазмин сукунат чўқди. Уни амаким буздилар.

— Ҳеч гапмас. Мен ҳам ўша ерда хизмат қилганман. Аввал танк ҳайдадим, кейин мошин. Бир грузин полковникни олиб юардим. Жуда хушфеъл одам эди. Боя Жомбойда турган эркак билан аёлларни кўриб, ўшани эсладим. Бир куни кетаяпмиз, денг. Ёмғир ёгаяпти. Йўлда бир эркак билан тўрт аёл қўл қўтариб қолди. Биттасининг қўлида ёш боласи ҳам бор. — «Ҳикматулло, деди командир, тўхта, шу болали аёлни олиб кетайлик». Мен машинани тўхтатиб, аёлни таклиф қилсам, ҳалиги эркак нима дейди денг: — «Эй, моторони шўрави. Ин чоҳораш ҳам ҳамсарам. Хуб мешавадқи, ҳаммаи мо равем!».*

Шундай деб амаким қаҳ-қаҳ отиб кулдилар. Қори амаки ҳам кулгидан ўзини бир лаҳза тийиб, қўшиб қўйди: — «Ҳа, шариатда бу норавомас».

Амаким шавқовар ҳикояларини давом эттирдилар.

— Ҳалиги афғоннинг гапини командирга таржима қилиб бергандим денг, қорнини ушлаб кулади. — Бизда фақат битта ўрин бор, дедим кейин афғонга тожикчалаб, кабинада бошқа юклар кўп. — «Ундай бўлса, ўзим бораман, дейди, безгак, булар йўлини топиб кетаверади. Полковникка тушунтириб бергандим, жаҳди чиқди. ...ебди, деди. Ҳайда!».

Улар тагин кулишди. Менинг эътиборимни эса нагоҳонда қаршимизда пайдо бўлган ва бир маромда ёниб-ўчаётган қизил чироклар тортишди. Биз темир йўлга яқинлашгандик. Амаким тезликни сусайтириб бориб, тормозни босдилар. Мен гоҳ чап, гоҳ ўнг томонга бурилиб, интиқлик билан поездни кута бошладим. Чунки поездни ҳам фақат киноларда кўргандим, унинг ўзини томоша қилиш завқли эди, албатта. Кўп ўтмай дилни ваҳимага солувчи аюҳаннос чинқириш янгради ва баҳайбат паравоз пайдо бўлди. Мен зудлик билан унинг вагонларини санашга киришдим. Аммо ўн учтадан кейин адашиб кетдим. Чунки вагон деразасидан туриб менга тилини чиқарган бола эътиборимни тортди, чалғитиб қўйганди.

* Эй шўролар шофёри. Булар — тўрталаси ҳам хотиним. Ҳаммамиз кетсак, хўб яхши бўларди.

Поезд ўтиб кетгандан кейин ҳам алламаҳалгача йўлни очишмади. Темир йўлдан ўтиб олганимиздан кейин ҳалиги киши амакимга мурожаат қилди.

— Иним, фикри ожизимча, бу йигитча жиянингиз?

Сўнг суҳбатдошининг жавобини ҳам кутмай номимни, нечанчи синфда ўқишимни суриштирди. Жавобимни эшитиб, мамнун бош силкиди.

— Бисёр хўб, бисёр хўб. Ўқиш керак, бўталоғим. Замон — ўқиганники. Раҳматли дадам айтардилар. «Муҳаммадризо, мандан санга уч насиҳат: биринчидан, бирининг ҳақиға хиёнат қилма, иккинчидан, ёлғон гапирма, учинчидан, ўқи, ўғлим, ўқи!» Мана шу кишининг насиҳатларини бажо келтирдик — бир жойимиз кам бўлмади. Баръакс иззат-обрў топдик.

— Қаерда ўқигансиз, — сўради амаким.

— Мир Арабга бордигу киролмадик, — деди у ҳижолатомуз. Сўнг қўшиб қўйди: — Бухородаги мулловаччалар мактабини биларсиз.

— Чўзмагандирсизда...

— А, лаббай?

— Чўзмагандирсиз, — бу гал бош бармоқларини кўрсаткич бармоқларига енгилгина ишқаб ишора қилдилар амаким.

— Йўқ, йўқ, у даргоҳлар бисёр пок. Ўзи имло билан кироятдан йўкроқмиз, ўқиймиз-у шаррос эмас. Вақтида имкон бўлмади денг... Шунинг учун интернатдаги шумтакаларга тайинлайман. «Ҳай, ҳарқаллар! Ўқисаларинг бўлмайдимиз?! Эрта ўзингга асқотадик-ку!» Йўқ, телевизор кўриш билан шумликдан бошқа гап йўқ.

— Хизмат интернатдами, — масалага равшанлик киритмоқчи бўлдилар амаким.

— Ҳа, расадхона пойида шум болалар интернати бор. Бир кори ҳол қилиб, шу ерга тушиб қолган етиму есирлар. Бойваччалари ҳам йўқ эмас. Баловатта етгунча ушлаб туришади, кейин ё қаматишади ё озод қилишади.

Гарчанд Қори амаки «қаматишади» деган иборани одатдагидек беихтиёр тилга олган бўлса-да, дафъатан хушёр тортим: болакайларнинг қамалишини тасаввур қилиб кўролмасдим. Бу нохуш калом амакимни ҳам лоқайд қолдирмади.

— Нима, жиноят қилганлари борми?

— Ҳа-да бир ишқал қилмаса, жазоламайди-ку. Энди одамларга пичоқ-мичоқ санчгани, зино-пино қилганларини суд қилишади. Енгилроқ бўлса, кечиришади.

— Сиз у ерда?..

— Қоровулман, иним. Бир кеча-кундуз постда турман-у, бир кеча-кундуз озодман. Аввал «ҳонаи ғарибон»да турардим. Тинч эдим. Бир заифа санитар билан вижиллашиб, муросамиз бузилиб қолди. Жуда бадгап, беандиша эди, гарданшикаста. Охиратни ўйламай, чолу кампирларни беҳурмат қиларди, жувонмарг! «Хонани саситибсизлар», «Полни кир қилибсизлар!», «Яхши одам бўлганларингда, бунақа хор бўлмасдиларинг»... Босмачининг додини берган, немисни қирган не-не одамлар ана шу дилгир, шаллақи олдида ожизу нотавон эдилар. Чунки бу дилсиёҳ дўзахи мададга муҳтож мўйсафидларни ҳар балога гирифтор қилиши мумкин эди. У хонасалот билан директор ҳам ҳисоблашиб муомала қиларди. Инсофу диёнат ҳам ҳаминқадар эди, падарлаънатида. Ҳар куни халтасини тўлдириб кетарди. Бир куни денг, шаппа ушладим, хунасани. «Ойимтилло, дедим, бу дунёда увол деган нарса ҳам бор — шу ожиз-у, нотавон бандаларининг ризқига хиёнат қилган одам дўзахнинг ўзгинасига тушади-ку!». У индамай гадоё халтасини бўшатиб чиқди-ю, дадиллашиб: «Сан художўйни бу ердан қуритмасам, инсон эмасман!» деди. «Сан жипириқдан забонкўтоҳлик жойим йўқ», дедим мен ҳам. Кейин устимдан ёзди. «Қори хизмат пайтида намоз ўқийди, бу кексаларнинг тарбиясига ёмон таъсир қилади» деб ёзибди. Бир кун директор чақирди. «Қори ака, энди нима қиламиз», деди чайналиб. Унинг шу сўроғидан: «Ё ариза ёзинг, ёки намозхонликни йиғиштиринг», деган маънони ўқиб олдим. Қўрқоқлигини қаранг, зангар, занчалишнинг! Бор-ей, деб ариза ёздим. Бир куни чойхонада Турдивой деган танишим билан ҳамнишин бўлиб қолдик. Ўзи аввал амалдор эди, кейин урилганди — мен ҳозир ишлаётган жойда қоровуллик қиларди. «Қори ака, ўрнимга ишга бормайсизми, деб қолди, ариза ёзган эдим, катталар: ўрнингизга одам топинг, дейишяпти. Нима учун кетяпсиз?» сўрадим. Чунки ҳаммаси жойида бўлса, иссиқ жойни совутмайдида! «Ҳай бошқа иш топдим», деди мижғовланиб. «Мен хизмат

пайтида намоз ўқийман-ку, буёғи қандок бўларкин», сўрадим ўсмоқчилаб. «Буни ўзим гаплашаман!», деди.

Катталар тартиб ўргатишди: «Болаларнинг бирор-таси чиқиб кетмасин!» «Бу ерга бегона одам кирмасин», «Кечаси ухлаб қолинмасин». Хўп дедим. «Мулло Турдивой, дедим панони худодан аввал, кўпни кўрган, кўпни сўраган одамсиз: о бу даргоҳнинг паст-баландини айтиб кетмайсизми?! Қўл-оёғимни боғлаб, сувга улоқтирмангда! Кимга қандай муомала қилишни сал шипшитиб кетинг!». У ўйланиб қолди, кейин айтдики: «Лагерда Юра деган бола бор. Шу ҳароми билан соз бўлиб олинг. Дордан қочган бу ярамасларнинг команди ўша! «Хўп, дедим, бу бошқа гап»!

Етти кунгача мен билан ҳеч кимнинг иши бўлмади. Менинг ҳам... Бир куни директор, тарбиячи, муаллимларни кузатиб, чой ичиб ўтирган эдим, ичкари эшик тақиллаб қолди. Қарасам, ўғлимга ўхшаган елкалари келбатли бир ўсмир турибди. «Қани, бўталоғим, кир дедим, бир пиёла чой ич. Ўзим ҳам ким билан гаплашишни билмай, гунгга ўхшаб ўтиргандим». «Амаки, менинг номим Юра, деди у жойлашиб олгач, ўзбекча-лаб». «Шундайми, дедим билдирмасликка олиб, бисёр хўб, бисёр хўб. Сан бўталоғим, ўғлимга жуда ўхшаркансан. Армиядан келса, таништириб қўяман.» Бир пиёла чойдан кейин қўйнига қўл солдим: «Юражон, нима жин уриб, бу ерларга тушиб қолдинг?» «Тухматга учрадим, амаки», деди у. Биламан, гуноҳкор бандани бор — бари шундай дейди. «Ҳа, майли, хафа бўлма, овутидим, худо хоҳласа, бари яхши бўлиб кетади».

Шу тариқа гаплашиб кетдик. «Амаки, мен художўй одамларни жуда ҳурмат қиламан», деди бир пастдан кейин.

Билмадим — ханнотлик қилаяптими, синаб кўраяптими?! — Бир амаким монах. Дадам тириклик пайтида кўргани боргандик. «Жигарим Юрий, деди бўйнимга осилиб, худони шафе келтириб айтаманки, сани бир бор тушимда кўриб, бўйнингга крест тақиб қўйдим». Устма-уст чўқинар, дадам иккаламизга қодир илоҳий қудратга сифинишимизни қайта-қайта тайинларди. Хайрлашишимиз олдидан бўйнимга бут тақди: «Юрий деди бу соф олтидан — уни эҳтиёт қил!». Мен бутни тўрт йил муаллимлардан яшириб юрдим.

Милисаларнинг қўлига тушгандан кейин, бутни юлқиб олишди.

Аввалига, бу бола мени алдаяпти, деб ўйладим. Кейин қарасам, кўзлари тиниқ. Дадаси қачон, нега ўлгани, милисалар қўлига тушиб қолганининг боиси билан қизиқсам ҳамки, сўрамадим. Ярасини янгилаб қўйишдан андишага бордим. Аввал руҳини кўтаришга аҳд қилдим. «Хафа бўлма, отагинам, дедим, кимки ёшлигида азоб чекса, улғайгач худо омадини беради. Ҳали ҳамманинг ҳаваси келадиган мулло йигит бўласан». Шундай қилиб олдимдан дили яйраб чиқиб кетди. Бу гал манти пиширтириб келдим. Бир болага: «Ҳай, ўғлим, Юра акангни чақириб юбор», дедим. «Юражон, дедим етиб келгач, бир ўзимнинг томоғимдан ўтмаяпти — ўтир, чой ичайлик!», «Қори амаки, сиз жуда хушфезъл экансиз, деди у, Турдиқул Насриқулович эшигини таққиллатсангиз, «Сен билан гаплашадиган гапим йўқ», деярди. «Нега у девона Насриқулович бўлиб қолди, сўрадим ажабланиб. «Болалардан бири, амаки, деган экан, мен сенинг амакининг эмас. Турди Насриқулович бўламан, дебди. Қайсар одам эди — ташқарига чиққани қўймасди. «Ҳа. Энди тартиб-қоида шунақада. Нима қилсин?» Сувнинг олдини боғладим. «Тўғри, тартиб қоида бор, лекин шароитни ҳам ҳисобга олиш керак-ку! Ота-оналар келишса, ичкари киритмасди. Панжарадан туриб гаплашишарди, зор-зор йиғлашарди». Мен индамадим: маъқуллашни ҳам, рад этишни ҳам билмай қолгандим. «Мана оқибат нима бўлди, — давом этди у, бир куни сигарет чекиб ўтирганда, папирос портлаб кетди». «Иби, иби, папирос ҳам портлайдим, ўғлим?!» «Болалар унинг ичига билдирмай милтиқнинг пистонини солиб қўйишганда. Бир оз тамакисини олишган-у... Бақириб юборди. Фантамас деган бола бор. Шу ғилдиракли каламуш ясаган. Каламуши радио билан юради. Битта шоиримиз ҳам бор. Ўша шеър ёзди. Ҳалиги каламуш тирқишдан ўтиб, шеърни Турди Насриқуловичга олиб борди». «Унда нима деб ёзилганди», сўрадим.

*Турди Насриқул,
Айтай ўзингга —
Сигарет портлади,
Навбат — ўзингга!*

Шундан кейин ўрнига сизни топиб келди».

«Аmmo Юражон, мен тамаки чекмайман-ку», тагин олдини олдим. «Лекин сиз дўзах азобидан кўрқасиз — бегуноҳ болаларга золимликни раво кўрмайсиз», деди у. Мен индамадим.

Юра кетгандан кейин дилтанг-у, дилғаш бўлдим. Бу шайтонлар билан гапимиз қочиб қолса, оқибати қандоқ бўлади, деб ўйладим. Якшанба куни эди — бир маҳал Юра уч болани эргаштириб келди. Бирови корейс қолган иккитаси ё ўзбек ё тожик». Қори амаки, деди Юра, мана шу учови бир йилдан бери отонасини кўргани йўқ. Булар футбол ўйнаб, бир каттаконнинг деразасини синдириб қўйишгани учун ҳибсга олинган. Кўзларидан кўриб турибсиз: қўй оғзидан чўп олмаган мўмин-қобил болалар. Бир гап бўлса, ўзим — кафил». Ҳалигилар денг бўйингинасини қисиб, мўлтираб ўтирибди. Раҳмим келди: учовининг ҳам пешанасидан ўлиб: Борақолинглар, болаларим», дедим. «Қори амаки, неча соатта жавоб беряпсиз?», — сўради биттаси. «Соати борми, болам, дедим, шом қўнмай келсаларинг бўлдида». Дарвозани очиб, тагин сўрадим: «Кирапулларинг бўлмаса — берай». «Йўқ, дейишди, керак эмас». Кетишди. Кейин кун ботар-ботмас, Юра хавотир тортиб олдимга чиққан ҳам эдики, ҳалигилар ҳовлиқиб келиб қолишди. Эшикни очиб, ҳол-аҳвол сўрадим. «Яхши, яхши», дейишади-ю кўзлари Юрада. «Хўш, деди Юра болаларнинг бирига савол назари билан тикилиб. «Саккиз юзу қирқ», деди у ҳам жавобан. Дилимга ўт тушди. Шу пайт Юра корейс болага русчалади: «Стариком надо расчитатся!» У ҳам жавобан кистасидан битта юз сўмликни чиқарди-ю, каравотим устига ташлаб юборди. Қўрқиб кетдим. Улар ичкари равона бўлгандан кейин ҳам хаёлимни йиғиштиролмай ўтирдим. Кейин Юрага одам юбордим. «Ҳеч нарсадан ранжиганим йўқ, дедим, аммо мени алдайсан, деб ўйламагандим» Қори амаки, ҳозир барини айтиб бераман». «Бундан не ҳожат, унинг гапини бўлдим, айтчи, бу бадбахтлар қанақа кори бад қилиб келишди?» «Улар — киссавур», деди беихтиёр. «Ваҳ-ваҳ дедим, одамларни қон қақшатиб келишибди-ку, нобакорлар! Бу гуноҳга ман бахтиқаро ҳам шерикман. Гуноҳи азимга ботдим. Садақаи садқисар қилиб берган мана бу пулни ол-у мен билан алоқани уз!» дедим.

«Майли, ҳайдасангиз кетаман, лекин пулни олмайман», деди у. Умримда денг, қўлимга ҳаром пул тутмаган одамман. Бу киссамга солсам, — бунисини куйдиради, унисига солсам — унисини. Нима қилишимни билмайман. Кейин намози Жумага бордим-у мачитнинг назри-ниёз қутисига ташлаб юбордим.

Амаким қаҳ-қаҳ отиб кулдилар. Шу билан бирга диққат эътиборларини заррача сусайтирмай тезликни оширдилар. Турфа манзаралар бир-бирига яна ҳам зудроқ ўрин алмаштира бошлади. Чап томонга оппоқ ва совуқ мрамрлари мунғайиб турган қабристон кўринди. Қори амаки қўлини дуога очди ва тушкун бир кайфиятда, шикаста оҳангда хиргойи қилди:

*Томи йўқ, айвони йўқ, йўқ тўйнути.
Сан совуқ лаҳмга ётибсан, қиблагоҳ!*

— Ҳалиги пулни энди катта домла оладими, — сўрадилар амаким юз сўмликни эслаб.

— Зинҳор! Авваллари назр-ниёз мачитнинг ҳаратига кетарди. Ҳамма бут бўлгандан кейин имомимиз билан мутаваллимиз ана шу пул устида андак гурбатга бориб қолишди. Энди, гийбат қилиш увол-у локинда эшитишимча, бир-бирларини айблаб, шикоятлар ҳам ёзишган экан. Икковларига ҳам яхшилиқ билан жавоб бериб юборишди. Энди, инсоф бор — барака! Шундоқ азиз жойда туриб, муросаю мадора қилишмаса... Бош имом ўрнига сиз тенги бир ургутлик йигитни тайинлашди. Мир Арабни битириб, Арабистонда хизмат қилган эканлар. Ўзлари ҳожи — Маккаи мукаррамда бир неча бор бўлганлар. Кўрсангиз — ҳавасингиз келади. Ана одоб-у, ана заковат. Қурон қироат қилганларида, баданингизга ларза киради. Шу киши келганларидан бери назр-ниёз пули тинчлик фондига ўтадиган бўлган. Бир куни ул ҳазратга учраб, айтдимки: «Ман хонаи ғарибонда хизмат қиламан. Мачит ҳисобидан шу мўйсафидларга андак назр қилсак, савоб бўлур». Табассум қилиб дедиларки: «Улар совғани олиб, устимиздан шикоят битишмасмикин?» Йўқ, йўқ, дедим. Оллоҳу аълам, улар бисёр хокисор одамлар. Хаёл суриб дедиларки: «Бу андак нозикроқ ва бизга ножоиз».

Машинамиз ҳамон пишқирганича олдинга талпи-

нарди. Қори амаки тин олмасдан, завқу шавққа тўлиб, алланималарни ҳикоя қилар, амаким эса кула-кула у кишини тағин гапга соларди. Қори амаки увол ва савоб хусусида гап юритаётганда йўлнинг икки чеккасида азимжусса тераклар пайдо бўлди. Уларнинг бирига оқиш кўкимтир от боғлаб қўйилганди. Отнинг бадани терак билан шунчалик ҳамранг эдики, ҳа деганда уларни фарқлаб бўлмасди. Икки томонидаги терак шохлари йўл теппасида бир-бири билан айқашиб, узун, кенг ғорга ўхшаб қолганди. Машинамиз ана шу «ғор» ичига кириб кетди. Кейин бетартиб оломон кўринди. Одамлар қўй эчкиларининг арқонидан тутиб туришар, аллакимлар уларнинг қўлларини ғайритабиий силкирди. Қори амаки сукунатни бузди.

— Иним, фикри ожизимча, бу ерда бозор йўқ эдику.

— Ҳа-а, — дудмал жавоб қайтардилар у киши.

Қори амаки хиргойи қилди:

*О-ов, бугун бозорга ўхшайди,
Етимлар зор қақшайдиёв-в...*

— Етимлардан, гапиринг, етимлардан — дедилар амаким, — Юра билан соз бўлиб олдингизми?.

— Ҳа, ота-бола бўлиб кетганмиз. Яхши гап билан илон инидан чиқибди, иним. Меҳрибонлигимни, ширинсуханлигимни дариф тутмадим. Бола аввал мендан хижолат чекадиган бўлди. Киши ўз қилмишидан хижолат тортдими — билингки, дилида нури мунаввар бор. Бир куни келган эди, сардафтарини варақладим.

«Дадамнинг бошлиғи уни командировкага жўнатиб, ўзи уйимизга келарди. Ойим икковлари дилхушлик қилишарди. Мен нима қилишимни билмасдим. Дадам сирлигина жон берди. Лекин насихати кечагидай ёдимда: «Юра, деди ғамгузор оҳангда, уйдан чиқаётганинда, бу дунёда қамоқхона, қабристон дарвозалари ҳам борлигини унутма, болам».

Кейин ойиси ўша ўйнашига тегадиган бўлибди. Юра тўй куни бошини олиб қочибди. Бола дуч келган поездга миниб, Самарқандга келиб қолибди.

— Бечора бола, — надомат чеккан бўлдилар амаким.

— Юра бу ерга келиб, денг қиморвозларнинг қўлига

тушиб қолади. Қимор ўйнайди. Кейин ўғрилиқ қилади. Машина филдирагини ечиб олаётганда, қўлга тушади.

— Афсус...

— Нимасини айтасиз, бирам қўли гул болалар борки... Бир куни денг, ўша каламушини чоптириб юрадиган Фантамас лақабли болани чақириб, гапга солдим. «Бўталоғим, дедим мани фаҳмим кўтоҳлик қияпти, айтчи, бу касофат каламушинг қандай қилиб юради. «Уни радио билан йўлга соламан», дейди. «Ё навзамбиллоҳ!, дедим, локинда ҳарчанд қилсам ҳамки, тагига етолмадим. «Қори амаки, деди Фантамас бироздан кейин, хонангиз совуқ экан, агар рози бўлсангиз, иситиб берардим». Яна бирор кориҳол қилиб қўймайсанми, бўтам? Сўрадим шубҳаланиб.

«Йўқ», деди хижолат бўлиб. «Ундай бўлса, майли», дедим.

Қори амаки бир оз ўйланиб қолди. Алланимани эслашга уринди. Кейин амакимга мурожаат қилди.

— Деразага қўйишади-ку — ёзда салқин беради. Оти нима?

— Конденсатор.

— Ҳа, шуни ичини очди-ю, бир нималарини алмаштирди. Сим топиб келиб улади. Кейин токни улаган эди, иссиққина шамол берадиган бўлди. Зум ўтмай, уйчам ҳаммомдай исиди. «Менга қара, Фантамасжон, дейман иккиланиб, бу ҳам Турдивойнинг папиросига ўхшаб портлаб кетмайдими?» У менинг соддалигимдан мазза қилиб кулди. «Йўқ, амакижон, хавотир тортманг, мен сиз айтган ёмон болалардан эмасман». «Фантамасжон, дейман, кўнглим бузилиб, қўли гул бола экансан. Ота-онанг борми?» Дадам ҳам ойим ҳам борлар, дейди — байрамда кўргани келишади. Сиз уларни ичкарига киритасизми?» «Нега киритмайин, болам», дейман. Хўш айтчи, нега сени бу ерга олиб келишди?» «Ётоқхонадаги холодильникни бузиб қўйганим учун» дейди у. «Вой, ноинсофлар-ей, битта холодильник деб...». «Биттамас, тўртта», дейди соддадиллик билан. «Нега бундай қилдинг», сўрайман. Унинг орқасида суюқлиги бор. Ўша керак бўлиб қолди. Гапига қараганда, ҳаводан сув оладиган ускуна ясамоқчи бўлган экан. Фаҳмим етмагани учун роса тушунтирди. «Мана, қаранг, деди ҳеч тушунмаганимдан кейин ойнангизда

томчилар пайдо бўлди-а. Бу қаердан?» деди. «Ҳа, энди ойна терляпти-да» «Ойна тирик эмас, у терламайди» деди у. «Ҳа, бўлмаса қаердан муждо бўлди» сўрадим. «Бу ҳаводаги сув, деди у, хоначангиз исиди, ойна эса совуқ. Ойнага теккан буғ дарҳол сувга айланади. Шу тариқа саҳрода ҳам тоғда ҳам сув олиш мумкин. Бунинг учун совуқ сатҳ керак. Мен холодильник совуқлигини олдим-у, мослама ясадим, лекин у ҳаммаси бўлиб бир кунда икки стакан сув берди, холос. Кейин тагин бир холодильникни бузишга тўғри келди.

— Аломат, — ҳайратларини яширмадилар амаким.

Мен ҳам ажабландим. Дарҳақиқат, шу усул билан сув олса бўладигандай эди.

— Шофёрларга, чўпонларга, геологларга ана шунақа аппарат ясаб беришса аломат бўларди, — дедилар амаким.

Қори амаки давом этди.

— Фантамасжон, — дедим ҳайратланиб, мана бу пулни ол, керак бўлади. Ҳеч кўнмайди денг. Эҳ, дунёи бевафо, деганлари шу экан-да. Кексалар уйда чол-у кампирлар боланинг овозига зор, бу ерда болакайларни бошини силайдиган одам йўқ. Фарқи шуки, бу ерда болакайлар ўн саккиз ёшга кирадиган кунга интизор. У ерда эса кексалар охирги кунини кутиб ўтиришибди. Эҳ, худо нохуш дарвозаларининг бунча кўп бўлмаса?! Ҳаммамиз жимиб қолдик. Қори амаки тагин давом этди.

— Ҳозир денг шатрамаларнинг бари мени ҳурмат қилади. Локинда хаммасининг дилида дард бор. Андак камситсангиз, калондимовлик қилсангиз, қаттиқ ботади. Бир кун денг, интернатимизга шоирлар келадиган бўлиб қолишди. Юрага айтдим-ки, шоирлар — бисёр улур одамлар. Ҳаммани сафарбар қил, чароғим, токи Тошкентдай жойдан келиб, биздан дилранж бўлиб кетишмасин, булар, тарбия кўришмаган, дейишмасин. Болалар клубни роса тозалашди, йўлакларни супуришди. Директор хонасида дастурхон безадик. Кейин директор, ўринбосар, мен, Юра тўртталамиз остонага чиқиб, меҳмонларни кутиб олдик. Уч киши бўлиб келишди. Ҳалиги шоири калон директор, ўринбосар билан кўришди-ю, мен билан Юрага эътибор бермади. Андак нописандлик қилди, баччағар. Ҳа, майли, дедим — катта одамлар. Аммо Юрага қаттиқ ботди. «Қори

амаки, нега улар сизга қўл чўзишмади?» деди. «Эй, ўғлим, қўй, бундай гапларга эътибор берма», дедим. Залга кирдик. Шоири калон сўз олди. «Сизлар киноларда, телевизорларда шоирларни бот-бот кўриб турасиз. Бугун эса ҳақиқий тирик шоирларни кўриш шарафига муяссар бўлиб турибсиз! Биз ўз шеъримиз билан сизларни тарбиялашга жилла ҳисса қўшолсак, ўзимизни бахтиёр деб билурмиз», деди. Ҳавойироқ экан: ўзини мақтади — камина ундоқ, камина бундоқ. Казо-казолар билан ҳамнишин бўлганини, Оврупада ҳам нуфузи баландлигини гапирди. Шерикларини ҳам Саъди-ю Навоийнинг шогирдлари қилиб кўрсатди. «Энди, деди сизга «Куррага пахта керак», деган шеъримни ўқиб бераман». Жазавага тушиб, ўқиб кетди. Ҳар тўрт қатордан кейин такрорлайди. «Куррага пахта керак», «Куррага пахта керак». Бир маҳал денг, баравж ўқиётганда, пешонаси бурни аралаш муштдай бир помидор келиб урилди-ю, қарсиллаб ёрилди.

Шу ерга келганда, амаким қаҳ-қаҳ отиб кулиб юбордилар. Қори амаки ҳам қўшилиб кулди. Мен аввал кулдим, кейин кўз ўнгимда юзи помидор шарбатидан қизарган, уни шоша-пиша артиб олаётган киши гавдаланди. Ачиндим.

— Ким қилди, ким қилди, деб қолди директор. Топиб бўладими, энди уни?!

— Юра қилгандир-да, — аниқлик киритмоқчи бўлдилар амаким.

— Йўқ, йўқ, у менинг ёнимда қўйдаггина бўлиб, беозор ўтирганди. Локинда битта-яримтасига имлаб юбормадимикин, деб хавотир тортдим. Яхши бўлмади! Меҳмонлар жуда оташин бўлишди. Аразлаб чой ҳам ичишмади. Директор қўли қалтираб, уларнинг талай қорозларига муҳр босди. «Сизлар садқаи шеър кетинглар» деди ҳалиги шоир болаларга қараб. Ҳовлига чиқсам, меҳмонларнинг машинаси бор-у, шофёри кўринмайди. Бир маҳал ошхонадан топишди. Жиннига ўхшаб, хоҳалаб кулди, денг, маст десак, мастга ўхшамайди. Шоири калон ғазабга минди. Кейин билсак, болакайлардан қай бири унга наша чектириб қўйган экан. Шоири калон жаҳл билан калитни юлиб олди-ю, эшикни очди. Қарасак, кабинада билақдай илон кулча бўлиб ётибди.

Амаким тагин мириқиб кулдилар. Менинг ҳам кул-

гим келди. Қори амаки жим тургач, давом этди. Шундай қилиб, шоирлар аразлаб пиёда кетишди.

Йўлдаги текисликлар, боғлар, пайкаллар ўрнини ўрқач-ўрқач қирлар эгаллай бошлади. Улар мен аввал кўрган тоғлардан яссироқ, яланғочроқ эди. Қори амаки тагин эътиборимни тортди.

— Мулло Ҳикматулло, биласизми — инсонга энг зарур нарса нима? Ногаҳонда бундай саволни кутмаганлари учун бўлса керак, амаким бир лаҳза иккила-ниб турдилар.

— Билмадим. Соғлиқдир...

— Сихати тан керак, лекин ундан ҳам зарурроғичи?

— Пул! Пул бўлса, ҳамма нарсага эришиш мумкин. Ишга кириш ҳам, ўқишга жойлашиш ҳам...

— Йўқ, кескинроқ эътироз билдирди Қори амаки, — бандаси учун энг зарур нарса — рух!

— Рух? — бу сўзнинг моҳиятини тушунмай, савол бердилар амаким.

Унинг нималигини мен ҳам билмасдим. Қизиқиш билан қулоқ тутдим.

— Ҳа, рух, — давом этди Қори амаки, — шунинг учун ҳам ҳамиша инсоннинг руҳини кўтармоқ керак. Сиз ўзини осган, отган одамларнинг бирортасини эслайсизми? Ўша кишиларнинг сихати жойида бўлган, пули ҳам... Локин руҳлари тушиб кетган, дунёдаги умидлари узилган, диллари озор тортган. Бу — жуда ёмон. Шоир дегани — бамисоли гавҳари шамчироқ — ўша озор тортган дилга нури мунаввар, қувваи ҳофиза ато этмоғи керак. Бу дунё-ю у дунёда энг катта гуноҳ — инсон фарзандига озор етказмоқ, дил шишасини синдирмоқ, кўнгилни чўқтирмақ. Мавлоно Саъдий ёзадилар:

*Май бинуш, мазҳаб бисўз-у оташон дар Каъба зан.
Сокини бутхона бош-у, мардумозори макун!*

Яъни: май ичсанг ҳам майли, ҳатто мазҳабингни ёқсанг, Каъбага ўт қўйсанг, бутхонага чўқинсанг ҳам майли. Локинда, локинда инсон фарзандига озор етказма. Ҳа, энди қадимги шоирлар улуғ бўлган — улар бисёр ҳикматли гапларни айтишган. «Куррага пахта керак», деб хашаки ғазал битишмаган.

Аввал Қори амаки, сўнг амаким кулишди.

— Хонаи ғарибонда, — давом этди у киши, Инқилоб она деган кампир бор эди.

Қори амаки шундай деди-ю, жуда муҳим нарса ёдига тушгандай тин олди. Сўнг эҳтиёткорлик билан амакимдан сўради.

— Мулло Ҳикматулло, қулоқлардан нечта?

— Қанақа қулоқлардан, — тушунмадилар амаким.

— Чурвақалар, насибах ўрлар...

— Болаларми? Ҳа, учта.

— Бадавлат экансиз, бадавлат. Худо умрини берсин! Сизга ўхшаб савобталаб бўлишсин! У киши тин олди ва гапнинг оҳангини ўзгартириб, давом этди.

— Шу — шўрлик Инқилоб ая бефарзанд эди. Ёшлигида босмачи билан жанг қилган, ўттиз еттинчи йили турмушга чиққанда ғаламислар тўй куни куёвни «халқ душмани», деб олиб кетишган. Кейин уни кутган. Шундай қилиб, умр ўтган. Бир куни шеригим: «Инқилоб ая оғирлашиб қолди, васият қиляпти», деб қолди. Кори савоб деб, хонасига кириб бордим. Шўрлик кампир муштдеккина бўлиб қолибди. Қарасам, дили чўкиб, руҳи тушиб кетган. Бир оз шакаргуфторлик, ҳазил-мутойиба қилиб кулдирдим, уйимга меҳмон бўлишини сўрадим. Эртаси ҳийла ишлатдим. Шу сизнинг жиянингиз тенги (у мени имлаб кўрсатди) бир ўғлим бор. Шунга пича пул бериб, тайинладим: мана бунга гул сотиб ол, кейин Инқилоб аянинг хоналарига кирасан-у, у кишини яқинлашиб келаётган байрам билан муборакбод қиласан! Мани мактабимиз кашшофлари юборди, дейсан. Босмачилар билан курашларингизни ўрганиб, тасанно айтдик, сизни мактабимизга таклиф этгани келдим, дейсан. Ҳозирги болаларни биласиз — саллани ол деса, каллани олади. Айтганимдан ҳам оширибди: кампир денг, ўғлимни қучоқлаб, хўнг-хўнг йиғлармиш. Эртаси бутун хонаи ғарибонда дув-дув гап бўлиб кетди. Нима дейсанки, Инқилоб онани мактабга фахрийликка сайлашибди, бутун мактаб жамоаси у кишининг соғайишига интизор эмиш. Санитар ҳам энди кампир билан ўзгача муомала қилаётганмиш. Хуллас, Инқилоб она тузалди. Мана сизга — қуввай дил!

«Мулло Муҳаммадризо, деди Инқилоб она мени кўриб, соғайишига интизор бўлган одамлар борли-

гини билсанг, бу дунёда касал бўлиш ҳам мароқли экан. Пионерлар денг хизматларимни ипидан игнаси-гача ўрганиб чиқишибди. Мадорга кирсам, ўзим бо-риб, гапириб бераман». Кейин йиғлади, дилхун бўлиб йиғлади. Майли, дедим, дарди дили енгил тортсин.

— Бечора кампир, — ачиндилар амаким, — вақти-да хизматни қилган-у...

Қори амаки у кишининг гапини бўлди.

— Тагин бир мисол. Хонаи ғарибонда бир муйса-фид пайдо бўлди. Ўзимизнинг ўзбеклардан. Қарасам, отахон асабий. Ҳеч ким билан гаплашмайди. Сездим-ки, дилида дарди — беҳудуд. Овқат емайди. Нон, сув, тамом... Энди бизнинг ошпазлар гоҳида чўчка гўшти-ни ҳам пишираверарди. Шунинг учун отахоннинг кўнгли тортмаяпти, деб бир икки бор овқатга ҳам чақирдим — йўқ, келмади. Билдимки, кўзига ҳамма нарса балодай бўлиб кўринади. Хуллас, бу ёруғ олам-дан кўнгли узилган. Битта яримтадан суриштириб, бир ўғли борлигини, тарғиботда ишлашини билиб олдим.

«Тарғибот»нинг нималиги менга қоронғи эди. Ҳар-қалай Қори амаки изоҳ бериб қолди, яъни: рўзнома-ларда одоб-ахлоқ ҳақида ёзаркан, давраларга чиқиб, шу хусусида ваз айтаркан. Таваккал қилиб, ўша одам-никига йўл олдим. Бундан муддао: агар у рози бўлса, отахонни қишлоққа олиб кетмоқчи эдим — чойхона-мизга шунақа бир хокисор одам дарақлаб юргандик. Хуллас, сўраб-суриштириб топдим. Анча ҳаялликдан кейин бир ўрис аёл чиқди. «Киринг, киринг», деди ўзбекчалаб. Кирдим. Зудлик билан кўрпача ташлади, дастурхон ёзди. Дилим равшан тортди. Сездимки, одоб-ли заифа экан. Сўрайвермаганидан кейин ўзимни та-ништирдим, муаллимни излаб келганимни агар у киши кўнса, отахонни... Аёл жавобан йиғлаб юборди. Дийдалари шашқатор бўлиб йиғлади. Равшан бўлиши-ча, бобойнинг ўғли бошқа бир бевага уйланиб, бу хонадонни тарк этган экан. Ўғли кетгандан кейин у билан бормабди-ю, хонаи ғарибонга қараб йўл олиб-ди.

«Сиз у нокаснимас, менинг отам бўласиз, кетманг, деб зор-зор йиғладим, деди аёл, аммо ғурурлари йўл бермади — кетиб қолдилар». Иккаламиз ҳам хаёлга толиб қолдик. «Синглим, дедим, агар сиз моне бўлма-сангиз, хўжайинингизнинг олдиларидан бир ўтсам —

отахон у кишига керак бўлмаса, бизга керак! Аёл ўйга толиб, сўради: «Сиз самарқандликми?», «Ҳа, самарқандликман», дедим. Қўяқолинг, у самарқандликларни унчалик хуш кўрмайди, деди. «Нима, самарқандлик арпасини хом ўрибдими ёки бирортанинг думини бо-сиб олибдими». Шаҳри ёқиб, ўзи ёқмагани галати-ку жаҳлга миндим. Ҳа, энди хотин, бола-чақани, отани қадрламаган нонкўр бошқаларга меҳр кўярмиди, деди аёл ҳам. У ҳам менга ўхшаб, у ерлик, бу ерлик деган айирмачиларни жинидан баттар ёмон кўраркан. Қисса кўтоҳ, боришимга маслаҳат бермади. «Ўша бева аёлнинг ўғли билан муштлашиб, судлашиб юрибди, қўйинг, дилингизни хуфтон қилади», деди. Локин отахонни олиб кетишимга ҳам рози бўлмади. «Эртага бориб, ўзим олиб келаман, набиралари жуда ҳам соғинган, деди. Фақат, сиз бирга бўлинг, кўндиришга кўмаклашинг», деди. Аммо зртаси борсак — кечикибмиз — отахон саллани шундай сиртмоқ қилиб, ўзларини ҳожатхона бутоғига осиб қўйибдилар. Ўша ўрис аёл-никидан чиқардик. Отасининг таъзиясига ҳам келмади, ҳароми.

У киши тагин тин олди. Атрофимиздаги тоғлар ҳам алақандай ғуссалардан озор тортгандай бўлиб кўриндилар. Ҳадемай тоғлар силсиласи орасидан бир дарё отилиб чиқди ва худди пойга тушгандай биз билан ёнма-ён чопа бошлади. Кейин бу пойгага дарёнинг нарёғида пайдо бўлган поезд ҳам қўшилди. Бизнинг машинамиз сингари дарё билан поезд ҳам торгина дарага қараб қисилиб борарди. Улар бора-бора тўқнашадигандай эди назаримда. Кейин тош дара кўринди. Йўл тор ва қалтис эди. Аммо амаким бутун диққат-эътиборини йўлга қадаб, машинани моҳирлик билаш бошқарардилар. Мен гоҳ дарёнинг, гоҳ поездни, гоҳида эса тепамизда осилиб турган тош қояларни алақандай ваҳима ва ташналик билан томоша қилардим, ҳайратланардим.

Биз дарадан ўтиб олдик. Хавфу хатарлар ортда қолгач, катталар тагин гапга киришиб кетишди.

— Бизнинг қишлоқда ҳам шунга ўхшаш бир гап бўлганди, — дедилар амаким, — Маннонча деган ўзини осиб қўйганди. Кожзаводда ишларди. Ўша ердан спирт олиб чиқиб, тўй марака қиладиганларга сотарди. Бир қўшниси именина қилмоқчи бўлган экан, беш

литрча олиб келиб берибди. Тошкентдан бир амалдор ҳам укаси билан келган экан ҳалиги тўйга. Зиёфатдан бориб, иккаласи ҳам касал бўлиб қолибди. Докторга олиб боришибди — фойда бўлмабди. Бир ҳафтадан кейин иккаласининг ҳам кўзи кўр бўлиб қолибди.

— Қудратингдан, — ёқасини ушлаб, бошини сарак-сарак қилди Қори амаки.

— Кейин десангиз, Москвадан доктор чақиришибди. Ҳалиги катта доктор шундай палатага кирибди-ю: «Булар заҳар ичишган», дебди. Ваҳима бўлиб кетди. Гумонлар, шубҳалар дегандай. Ҳалигиларнинг акаси ўринбосаридан кўрибди, укаси бўлса ўйнашидан. «Йўқ, дебди ҳалиги доктор, бир вақтда бир хил заҳар ичгансизлар». Кейин улар қаердан нима ичишганини бирма-бир гапириб беришибди. Докторлар бир маҳал Маннонча олиб келган арақнинг юқини текшириб кўришса, бориб турган заҳар бўлиб чиқибди. Шўрлик қоронғида адашиб, спиртнинг ўрнига бошқасини ўмариб чиққан экан. Тергов кунлари кўрққанидан ўзини осиб қўйди, шўрлик. Қурилишнинг кранига...

— Ҳа, ҳа, биламан, таъзиясига боргандим, — илиб кетди Қори амаки, — жасадни баланддан туширолмай роса овора бўлишди. Бола-чақалари чирқиллаб қолди. Насби бад — коиши жон. Унинг акаси билан жўрачилигимиз ҳам бор.

— Маннон ака биланми?

— Ҳа, салатпуруш. Жўрамиз бўлса ҳам жуда корчалон одам. Шайтонлиги бор, бадбахтнинг. Каминани бир бор бошлаб туширган. Ёдимга тушса, гоҳ кулгим келади, гоҳ аччиғим. Намангандан — азиз жойларни зиёрат қилиб келаётгандим. Бир маҳал стансада биров кучоқлаб ўпа кетди. Қарасам — ўша. «Ҳа, дедим, салатпуруш, нима гап?» «Ҳа, энди Қори ака, нону насиба». Кўзлари аланг-жаланг. «Сизни худонинг ўзи етказди», деди. «Иби», дедим. «Бу ёққа юринг». Иккаламиз телефон қутисига кирдик. «Ўн бочка салат олиб келган эдим, барини сотиб бўлдим. Лекин орқамдан одам тушди. «Милисами», сўрадим. «Йўқ, милиса бўлса, ўтгиз-қирқ бериб, қутилардим. Киссавур. Ана биттаси қараб ўтирибди. Тагин иккита шериги бор. Ҳозир пулни сизга бераман, маҳсини бўрвойига жойлайсиз», деди. «Киссавурлар оёғимни кесиб кетсачи?». «Йўқ, улар: пул манда деб ўйлашади». Рози бўлдим. Бир маҳал

автобус келиб қолди. Энди ҳалиги киссавурлар ҳайрон: пул кимдалигини билишмайди. Тиқилинча минаётган эдик, Маннонча: «Қори ака, қўлтиқнинг тагига эҳтиёт бўлинг», деб бақирди. Ҳайрон бўлдим. Каломи Шарифни шаполоқдай халтачага солиб, қўлтиққа тумор қилиб юрадиган одатим бор эди. Шу пайт ҳалиги зангар киссавур чопонни даст кўтарди-ю, туморни шартта узиб, қочди. Ҳайрон бўлдим. Автобус йўлга тушгандан кейин денг, Маннонча қотиб-қотиб кулади. «Ҳа», десам — ҳалиги киссавурлар туморни пул деб ўйлашди, болаб чалғитдим, ж...ларни! дейди.

Шу гапдан кейин амаким ҳам кулиб юбордилар. Қори амаки давом этди.

— Вой, ман соддақулни қаранг — лаққа тушиб, ишониб ўтирибман.

Биз шип-шийдим чўлга чиқдик. Тўрт томонда бирорта тоғ ёки дарахт кўзга ташланмасди. Уфқларда туташ осмон шишадай беғубор ва бокира эди.

— Жанозага соат нечада боришингиз керак, — сўрадилар амаким тезликни сусайтириб.

— Тўртда чиқаришади, — деди Қори амаки.

— Ҳа, улгурар эканмиз. Мен ярим соатда карбюраторни очиб, тозаламасам, йўлда подвадид қиладигандай.

— Майли, майли, иним, мен ҳув чеккага чиқиб, намози пешинни ўқиб оламан, — деди у киши итоаткорона.

Амаким машинани сарғайган ўтлоқлар устига олиб, тормозни босдилар. Қори амаки белбоғини олиб, анча ичкари кирдилар, уни ёйиб, намоз ўқишга киришдилар. Амаким ўтиргични кўтариб, алланималарни излашга киришдилар. Мен ҳам сал иккиланиб турдим-у, пастга тушдим. Бу ерда хониш қилиб ётган қора чигирткалар бисёр эди. Уларнинг бири қўйиб иккинчиси дард билан хазонрезгилик ҳақида хазин қўшиқ айтгандай бўларди. Беихтиёр чўл бағрига қараб одимлаб кетдим. Кўчадан ўтаётган машинадагилар чўнқайиб намоз ўқиётган Қори амакига қараб кулишарди. Чўл шамоли мен номларини билмайдиган турфа ўсимликларни илдизи билан қўпориб, яланглик бўйлаб гилдиратиши завқли эди. Ана шу сарҳадсизлик сингари бу ердаги ўсимликлар, қушлар, ҳашаротлар ҳам мен учун янги бир олам, сирли борлиқ эди. Уларнинг ак-

сариятини биринчи бор кўраёттандим. Янада ичкарироқ одимладим, жумбоқларга лиммо-лим чўл табиати-ни мириқиб томоша қилгим келди, лекин узоқлашиб кетсам, амаким хавотирга тушишларини ўйлаб, орқага қайтдим.

Биз тагин йўлга тушдик. Ҳадемай бир оҳангда гувиллаган овоздан уйқум кела бошлади. Мен уйқу исканжасидан қутулиб чиққаним сари у сирли бир фароғат бахш этар, аллалар ва киприкларим ўз-ўзидан қисилаверарди. Ҳадемай Қори амакимнинг гаплари қулоғимга узуқ-юлуқ ярим ёрти бўлиб кира бошлади. «... ҳукумат сағирпарвар бўлгани учун» ... «аввалги бойлар мачит, кўприк қурдирганлар», «... мурувват керак».

Мен кўзимни очаман. Бир оҳангдаги овозлар ва сарҳадсиз йўл мени шавқовар қудрат билан аллалайди, қулоғимга узуқ-у булуқ жумлалар киради.

— Дилингда нима бор?

— Руҳи мунаввар.

— Тилингда нима бор...

Тушимда варрак учираётган эмишман. У бир маромда гувиллармиш. Ипни амакимга тутқазибман. У киши кимнидир «безгак» дебдилар. Сўнг уйқу аралаш «шип-шип» деган овоз қулоққа чалина бошлади. Баджаҳл санитар аёл негандир ҳарбийча этик кийиб олганди. У мададга муҳтож чоллар, кампирлар, болаларни қамчи билан «шип-шип» эткизиб саваларди. Унинг кўлини ушлайман, деб уйғониб кетдим. Чап томонда қатор дарахтлар. Улар ёнидан ўтганда, шипиллаган овоз чиқади. Ўнг томонда қовун чош қилиб ўтирган амаки бизга умидвор тикилади. Кўзларим тагин қисилади.

— Улуғ, тур, ана Сирдарёга келдик, — дедилар амаким.

Кўзимни очдим — бояги дарахтлар ўрнини қора темир панжаралар эгаллаганди. Икки томонда ёйилиб оқаётган сув улуғвор ва ваҳимали бўлиб кўринди. Соҳилда ўтирган қатор балиқчилар пўкакларидан кўз узмай, умидвор тикилиб ўтиришарди.

— Амакимга тушгача етиб бораман дегандим, анча кечикдим, — хавотирландилар амаким.

Қори амаким бир далдакор гап айтмоқчи бўлдилар-у, индамай қўя қолдилар. Тагин бир оз юргани-

миздан кейин Тошкентдаги азиз жойлар, яхши одамларни эслаб, уларга ҳамду сано ўқидилар.

Қанча йўл юрганимизни эслолмайман — йўл чеккасида қатор машиналар кўзга ташланди. Амаким тезликни сусайтириб, уларнинг ёнидан эҳтиёткорлик билан ўтиб кетаётганларида, қаршимизда милиционер пайдо бўлди. Унинг ишораси билан амаким машинани бир чеккага олиб, тўхтатдилар. Мен ўнг томондаги пахтазор, унда сочилган одамларни томоша қилаётганимда, милиционер етиб келди ва эндигина пастга тушган амакимдан ҳужжатларни суриштирди. Амаким шоша-пиша ва қўрқа-писа ҳужжатларини чўздилар. У қоғозларни синчиклаб ўқиғач, юкнинг нималиги билан қизиқди. Амаким тегин аллақандай қоғоз чўздилар.

— Энди, — деди у ҳужжатларни сумкасига солар экан, — учовларинг ҳам тушиб, мана бу пайкалдан бир соат пахта терасизлар.

Мен қувониб кетдим. Чунки умримда пахта термагандим, уни чаноқларидан ўз қўлим билан олишга иштиёқим балан эди. Аммо бу ногаҳоний таклиф амаким билан Қори амакини қаттиқ ташвишга солиб қўйди.

— Акам эрталабдан бери йўлимга қараб ўтирибди, тушунсангизчи, — дедилар амаким.

Қори амаки ҳам зорланди:

— Укажон, болаларингизнинг ҳузурини кўринг. Мен жанозага боряпман — нақ ярим соатдан кейин чиқаришади.

— Ничево подобного, — деди милиционер кескин, сўнг чеккада пахта тераётган бир неча кишини кўрсатиб, зарда билан уқтирди, — ана шу кишилар райкомда ишлашади. Мажлисдан қолиб, пахта теришаяпти. Жаноза эмиш...

Менинг ортимдан улар ҳам хомушгина пахтазорга киришди. Пахта оз эди, айрим чаноқларида осилиб қолганини ҳисобга олмаганда, теришга ҳам арзимасди. Фикри-зикрим пахта теришда бўлгани учун бу ердаги ҳолат ва манзара ҳам тушимдагидек узук-юлуқ эди. Қори амаки жимиб қолди. Анча нарида турган одам телбагоҳ оҳангда бақириб, сўради: «Ўша ерда Синдор йўқми-и?» Мен ажабланиб, Қори амакига қарадим. У киши Синдорнинг кимлиги, бор-йўқлиги билан қизиқ-

масданок, инкор маъносида қўл силкитдилар. Ҳалиги киши бошқа томонга ўтирилиб, тагин ўша саволни такрорлади. Ёнимдаги одамлардан бири сипойроқ (амаддор бўлса керак) эди. Шериклари унга алланималарни тушунтиргач «Ҳа, Фалончи Фалончиевич док-ладларида буни айтганлар», деди. Кўп ўтмай худди шу каломни айнан такрорлади.

— Юринглар, нарироқ борамиз, — дедилар амаким, — у ерда пахта кўпроқда ўхшайди. Безгаклар...

Бир неча қадам нарига ўтдик — бу ерларда ҳам шумшайиб турган ғўзапоялардан ўзга ҳеч вақо йўқ эди. Нарироқда — тележкада пахта чош этилганди. Унинг устида бир бола атрофга олазарак алангларди. Пайкалга тартибсиз сочилган одамлар гап сотишар, нималарнидир муҳокама қилишарди. Мен ҳадемай зерика бошладим. Бундан кўра йўл шавқовар ва сербўёқ эди.

Амаким устма-уст соатта қараб олгач, терган пахтамизни жамлаб, тележка томон олиб кетдилар. Қори амаки иккаламиз машина томон йўл олдик. Кўп ўтмай амаким ҳам етиб келдилар — биз йўлга тушдик. Аммо Қори амаки батамом жимиб қолганди. Амаким бирикки бор гап қўшганда ҳам маъқуллаб қўйишдан нарига ўтмадилар. Назаримда у кишининг руҳи батамом тушиб кетганди.

Остидан темир йўл ўтган баланд кўприкка етишимиз билан «Яллама» деган ёзув кўринди.

— Мен етиб келдим, — дедилар Қори амаки ўксик оҳангда.

Амаким машинани бир чеккага олишлари билан, у киши чўнтақларига қўл чўздилар.

— Йўқ, йўқ, қўйинг, керак эмас, — ранжиганнамо рад этдилар амаким, — дуо қилсангиз бас!

— Дуо ҳам қиламан, локинда буни ҳам оласиз, — дедилар у киши ва пулни амакимга чўздилар. Амаким тагин тархашлик қилгач, пулни менинг кўкрак чўнтагимга чаққонгина суқиб, бизга равон йўл, узоқ умр, боқий омад тиладилар.

Биз йўлда давом этдик. Йўлнинг бу ёрида ҳам манзаралар ранго-ранг эди, аммо назаримда, Ҳазорадан Ялламагача бўлган бўёқлар бундан кўра қуюқроқдай таассурот қолдирганди манда.

Ҳадемай, «Тошкент» деган ёзув кўзга ташланди.

ТАНИШИНГ: РОМЭН

Бугун 1982 йилнинг сўнгги куни.

Янги йилни биринчи бор Тошкентда кутиб оляпмиз. Она юртимиз — Самарқанддан йироқдалигимиз, бу мўъжаз тантанада меҳрибон моможонимиз, амаким, янгамулломнинг йўқлиги дилдаги зоҳирий бир кемтик бўлса ҳамки, уни хаспўшлашга, сир бой бермасликка ҳаракат қилардик. Ўтаётган йил ҳақида сўз кетганда, дадам бот-бот унинг неққадамлигини такрорлардилар, жумладан, Тошкентдан янги уй олганимиз, укам Феруз дунёга келганлигини эсга солардилар.

— Юринглар, қўшнилари табриклаб чиқамиз, — деб қолдилар бир маҳал дадам.

Ногаҳоний бу таклифда ҳалиги кемтикни тўлдириш ва янги қўшнилари билан ҳамжиҳатликни, кадрдонликни мустаҳкамлашдек яширин, эзгу бир туйғу мужассам эди. Буни биз ҳис этдик ва беихтиёр у кишига эргашдик.

Эшигимиз қаршисида — Маратларнинг уйи. Марат эса — укам Мирзонинг тенгдоши. Унинг дадаси Муҳаммадрасул амаки қайбирам институтда математикадан дарс берадилар. (У куни алгебрадан мураккаб вазифани бир зумда ечиб, обдон тушунтириб ҳам бердилар.)

Биз сигнал тутмачасини устма-уст босдик. Аммо акс-садо бўлмади.

— Булар оталариникига кетган, — дедилар ойим алақандай ўкинч билан.

Бу ўкинчда биз ана шундай имкондан маҳрумлигимизни ёдга солиш туйғуси, аниқроғи, ғуссаси мужассам эди. Дадам бунга эътибор бермагандай бўлиб, учинчи қаватга йўл олдилар. Ўнг томонда Аббос муаллим (дадам у кишига шундай деб мурожаат этадилар) яшайди. Бу қўшнимиз дадамдан анча ёш. Ўзи баҳоят дидли, хушфёъл. Биринчи учрашувдаёқ, Аббос амаки менда яхши таассурот қолдирганди. У қўл бериб кўришгач, дадамнинг сихатини суриштириб, салом айтишимни тайинлади. Кафтимда эса сафсар гулникига ўхшаш муаттар ҳид қолганди ўшанда ва ундан алламаҳалгача

сархуш бўлиб юргандим. Аббос муаллимнинг юксак дид билан кийиниб юришини ҳам таъкидлаб утишим керак.

Шимининг чизиги ҳамиша тифдай бўлади, туфли-сига гард ҳам юқтирмайди, мўйловчаси ихчам гавдасига мос тушганини айтмайсизми?!

Эшикни уй бекаси Бэла муаллима (ғоят хушбичим ва шакаргуфтор аёл) очди ва бизни кўриб беҳад қувониб кетди. Аббос муаллимга озарбайжончалаб алланима деди, ойимнинг қўлидан Фирузни олиб, бағрига босди, мастона бош тебратди. Аббос муаллим ҳам ҳаяжон оғушида қолди-ю, дадамни бир неча бор ўпди, ойимга эҳтиром ила таъзим бажо келтирди.

Стол байрамона безатилганди. Аммо менинг эътиборимни, энг аввал рангли телевизор тортди: уни илк бор кўраётгандим. Диктор аёлнинг гилосранг лабла-рига, байроқларнинг алвон бўёғига ҳайратланиб боқдим.

Мезбонлар ҳам бизга гиргигтон эдилар. Қайта-қайта дастурхондаги турфа неъматларга таклиф этишар, бизга ҳамду сано ўқишарди. Аббос амаки дадамга гоҳида, «гардаш», гоҳида «Нусрат ака», деб мурожаат этар, ташрифимиздан беҳад хурсандлигини яширмасди. Лекин шу билан бирга, негадир «мусофир» деган каломни, алақандай дард билан бот-бот тилга оларди.

Дастурхон атрофидан ўрин олдик. Бир неча дақиқали суҳбатдан сўнг менга шу нарса аён бўлдики, Аббос муаллим йигирма етти ёшида Боку шаҳри яқинидаги паррандачилик фабрикасига директор бўлган экан. Кейин ишида алақандай чалкашликми, ноҳақликми содир бўлиб, бу ёққа келиб қолибди. Бу ерда паррандачилик фабрикасига ветврач бўлиб жойлашган экан, тўрт ойдан кейин директор ўринбосари қилиб тайинлашибди.

— Ҳали ёшсиз, тағин кўтарилиб кетасиз, — дедилар дадам.

Бу гап Аббос амакига жуда ёқиб тушди ва ўзбек халқини улуғлаб қўйди. Улар омадлар учун қадах уриштирашди. Шундан кейин дадам йўлагимиздаги бошқа қўшниларни ҳам бирров табриклаб чиқишни таклиф қилиб қолдилар. Аббос амаки андак тархашлик қилиб турди-ю, кейин рози бўлди.

Учинчи қаватда Аббос амакидан ташқари Тўлқин

амаки деган киши яшайди. Тўлқин амакини биринчи бор кўрган киши унинг райритабий семизлигидан ажабланиши турган гап. Тўлқин амаки ўзининг «Москвич»ига минса, унинг бир томони майишиб қолгандай бўлади. У кишининг хурраги бизнинг уйга баралла эшитилиб туради.

Эшик очилиши билан шовқин солганча гуриллаб ичкари кирдик. Телевизорда «Баригал» янграб турган экан. Кимдир биринчи бўлиб куйга ҳамоҳанг хиромон этиб кетди. Қувончдан энтиккан Тўлқин амаки ҳам лапанглаб давра айлана бошладилар. Кейин дадам, бийим. Аббос амаки... Гавжум давра сархуш қийқирар, болалардай беғубор қувонарди.

Ўрмонда кучлилар яшайди, деган нақл бор. Бу — табиатнинг бешафқат қонуни. Ожизлар ўзларини бир чеккага олишга мажбур. Ана шу қонун табиатдагина эмас, жамиятда ҳам амал қиларкан. Айни лаҳзада даврадагилар ўзларини бирин-кетин чеккага ола бошладилар. Чунки, Аббос муаллим бу борадаги беқиёс маҳоратини намоён қилиб қўйган эди. Вой-бўй, ҳозиргина бир неча киши сармаст рақс қилаётган саҳн эндиликда унинг бир ўзига ҳам тору танг бўлиб қолганди. Аббос муаллим гоҳ қулочини кенг ёйиб, гоҳ муштини тутиб давра айланиб қолар, юз-кўзларида ҳам турфа ифодалар такрорланарди. Эҳ, гўзал эди буларнинг бари! Бэла муаллима таърифлаб бўлмас бир ибо билан бошини андак ҳам қилиб турар, яноқларига пушти ранг югурганди.

Аббос муаллим ўзининг шакаргуфторлиги, юксак дидлиги, самимий эҳтироми билан қўни-қўшнилар дилдан жой олган эди. Бугун эса бетакрор рақси билан катта-ю кичикни ром этди.

Дунёнинг ишлари ғалати: айрим кишиларда не-не ноёб хислатлар мужассамлашган бўлади-ю, бошқа бировларда шимиддириқ ҳам йўқ. Ҳа, майли.

Кейин иккинчи қаватга тушдик. Бу ерда Абдусаттор амаки билан Мўмин амаки яшашади. Биз Абдусаттор амакиникига кирсак, қолган қўшнилар шу ерда жамланишган экан. Катталар янги йилни ана шу доргоҳда пешвоз оладиган бўлишди. Мен сирганиб чиқиб, юқори кўтарилдим.

Тушимга амаким кирибдилар. Иккаламиз машинада кетаётган эмишимиз. Олдимиздан оҳулар тўдаси ўтиб

кетибди. Шу пайт амаким Аббос амакига айланиб қолибди. Лекин мен бундан заррача таажжубланмай, завқ-шавқ билан гаплашиб кетаверибман.

* * *

Дадам ишга шу қадар берилиб кетдиларки, ҳатто уйга ҳам даста-даста хат кўтариб келадиган бўлдилар. Кун бўйи у кишига маҳтал ва интиқ бўлиб ўтирсак ҳамки, биз билан суҳбат қурмай, алламаҳалгача ўша мактубларни ўқийдиган, таҳрир қиладиган одат чиқардилар.

Ана шу жонсиз номаларда инсон тақдирининг ғалати шодликлари ва ғуссалари, турфа орзулари ва надоматлари жамулжам эди. Эҳ-ҳе, нималар хусусида ёзишмасди одамлар. Чигал тақдирлар, талаб-у эҳтиёжлар, пўписа-ю пичинглари... Биров ўзини даволаган врачга ҳамду сано ўқиса, ўзга биров докторлар дори-дармонни рўйирост пуллашаётганидан тажанг. Кимдир қадимий обидалар ер билан яксон бўлаётганини дил тўла дард билан куйиниб ёзса, бошқа биров рус қизига уйланган ўзбекнинг бугунги бахтиёр ҳаётини ҳафсала ва ҳавас билан таъриф этган бўларди.

Дадамнинг ижозатлари билан улардан бирини эътиборингизга ҳавола этмоқчиман. Хатта «Ота-онамни излайман», деб сарлавҳа қўйилган. Уни дафтарга тушириб, газетага йўлланган ўсмирнинг саргардонликлари ва изтироблари кишини ҳаяжонга солмай қўймасди.

Ана шу сардафтарни варақлашга иштиёқингиз бўлса, марҳамат! Лекин, дадам уни тер тўкиб «рандалаганликларига» қарамай, у газетада анчайин қисқариб, ярим-ёртироқ бўлиб чиққанини ҳам айтиб қўйишимиз керак.

Хуллас...

Ҳурматли редакция!

Менинг номим Ромэн, фамилиям Шомуродов. 1962 йили Жиззахда туғилганман. Уч ойки, ота-онамни излайман. Даракламаган жойим қолмади. Ҳамкасбарим бу хусусда газетага ёзишни маслаҳат беришди.

Менга ёрдам беришларингизни илтимос қиламан.

Мен ақлимни таниб, ётоқхонамизнинг бетон деворларини эслаб қолганман. Уйдан бош олиб кетишимгача нақ тўрт манзилгоҳга кўчганимизни ҳам айтиб

ўтишим ортиқчалик қилмас. Аммо турли-туман қурилиш ташкилотлари ёки янги совхозлар тасарруфига бўлган бу бошпаналар бир-биридан деярли фарқ қилмасди. Қўшнилари ҳамнишин бўлиб қолганда, гапни бетон кулбаларининг совуқлигидан бошлашарди. Ёзда эса тош деворлар ҳил берганда, одамлар пахса кулбаларини қумсаб қолишарди. Баҳор юз кўрсатган чоғи уйнинг олдидаги шағал аралашган бир қаричгина намчил тупроқни тимдалаб, не-не умид-ла гул, ниҳол қадашарди. Аммо даштдан кўчиб келган бефаҳм қўшниларининг моллари уларни бир ҳафтадаёқ кемириб, хоку тوروب қиларди. Шўрдан емирилаётган деворлар, файзсиз балконлар, қўланса ҳидлар...

Лекин бу дунёда ана шундай ночор кулбаларга ҳам зор одамлар йўқ эмас-ку!

Опам (ойим) билан дадамдан доимо ачимсиқ бўёқ ҳиди анқиб турарди. Чунки улар кўчма коллоннада бўёқчи бўлиб ишлашарди. Тузуккина топишарди ҳам. Гоҳида чакана ишларга ёлланишарди. Ойим бир умр пул жамғариш, кичикроқ ҳовли сотиб олишни, унинг ваннаси бўлишини орзу қиларди. (Биз яшаган уйларнинг бирортасида ванна бўлмаган, ҳожатхона ҳам ҳовлида эди.)

Мана энди орадан йиллар ўтиб, ўйлайман: хўш, ҳаққимиз йўқмиди бунга?! Бор эди! Аммо, нафсиламбирини айтганда, бунинг учун оилавий ҳамжиҳатлик, ўзаро эҳтиром оқсоқ эди. Энг ёмони, уларнинг иккови ҳам (ота-онани ёмонлаш — гумроҳлик, лекин кимларгадир сабоқ бўлиши учун ҳақиқатни гапирган маъкул) арақ ичишарди. Андак кайф қилгандан кейин эса эртадан кечгача бўёқ суртишдек чиркин ва машаққатли меҳнат, қафасга ўхшаб инсонни исканжага оладиган деворлар, бефаҳм ва жоҳил қўшнилари... хуллас, турмуш деб аталган оғир араванинг шавқсиз, истиқболсиз, қолдан тойдирувчи сиртмоғидан атиги бир дақиқа бўлса ҳамки озод бўлишар, болаларга ўхшаб қийқиришарди. Бундай сершавқ лаҳзаларда ойим она шаҳри — Уфани қумсаб қолар, ҳар гал: «...Кўзларимга ёш кила», деган татарча ҳазин қўшиқни куйлар ёки бўлмаса олинажак уйимизнинг оппоқ қилиб бўялган, шинам хобгоҳларини, меҳмонхоналарини кўз ўнгига келтириб, ўзи ҳам энтиқиб кетарди, бояқиш! Дадамнинг ҳам сўник кўзларида алақандай ёлқин пайдо бўлар, Фориш тоғлари бағри-

даги она қишлоғини, унинг бахмал ёнбағирлари, ойнакўз булоқларини таърифу тавсиф этиб кетарди. Негадир миллий ғурури ҳам андак жунбушга келиб, ўзбек халқини улуғлаб қоларди.

Лекин, эрталаб уйқудан туриб, улар ўзларини оппоқ қилиб бўялган шинам хобгоҳларда ёки ёнбағирдаги булоқ бўйларига эмас, шўрдан емирилаётган бетон катакларда кўришарди. Ишхонада эса уларни одатдагидек чапланиб кетган жомакор, бағбўй бўёқлар, кўрс ва нопок амалдорлар, асабий ҳамкасблар кутишарди.

Йўқ, менинг уйдан кетиб қолишимга уйимизнинг ноўнғайлиги, дадам билан ойимнинг арақ ёки вино ичиб валдирашлари ҳам сабаб бўлгани йўқ. Оилада ёлғиз фарзандлигим, болаларга кўшилиб кетавермаслигим ўқитувчиларнинг нўписа-ю дашноларига ҳам чидаса бўларди. Барига аблаҳ прораб сабаб бўлди.

Кейинги пайтларда уйимизга бот-бот келадиган бўлиб қолди у. Пули кўп эди, бу корчалоннинг. Ҳар гал ташриф буюрганда, арақ, коньяк ва яна алақандай неъматлар кўтариб келар, негадир менинг ҳам кўнглимни олиш пайига тушарди. Уни кўрганда, дадамнинг авзойи бузилар, ойим эса, аксинча очилиб кетар, яноқларига қизиллик югурар, гаплари пайдар-пай бўлиб қоларди. Эзма прораб икки нарса билан фахрланишдан чарчамасди. Биринчидан, жиззахлик машҳур арбобнинг жияни эканлиги, иккинчидан, Самарқандда алақандай институтни битирганини гап орасида ҳуда-беҳуда тикширтгани тикширтган эди. Дадам эса ўзига хос қайсарлигидан қолмасдан ҳар гал арбобнинг жияни эканлигига ҳам, институтни битирганига ҳам ишонмаслигини юзига солаверарди. Ойим бу ноҳуш ва ноўнғай вазиятни юмшатиш пайига бўлар, дадамга танбеҳ берар, бошлиқларни ҳурмат қилиш лозимлигини ўқтирарди. Меҳмон бўлса, ана шу гаплар учун ҳам қадаҳ уриштиришни таклиф қилиб қолар ва улар яқдиллик билан ичишарди. Кўп ўтмай, дадамнинг кайфи ошиб, алланима деб валдирар, ёлғираган бўлар кейин жимиб қоларди. Меҳмон ҳудди шуни кутаётгандай учиб қолган дадамни икки кўлтиғидан олиб, кўшни хонага ўтқазиб ётқизар ва мени «арақ олиб келишга юбориш» пайига тушарди. Ойимнинг ҳам шунга мойиллигини кўриб, нафратларим жўш урар ва ҳар гал бу даргоҳдан батамом бош олиб кетиш фикри менга тинчлик бермасди.

Мен арақ олиб келмадим, бош олиб кетадиган манзилим ҳам йўқ эди. Шунинг учун Жиззах — Зарбдор маршрутида автобус ҳайдайдиган таниш шофёрга ёлланиб, йўловчилардан пул йиғардим. У хушфеъл ва сахий эди — смена охирида икки-уч сўм чўзарди. Лекин ишнинг охираб қолишини сира истамасдим, чунки уйга бориш мен учун дўзах азобига тенг бўларди. Ойим билан дадамнинг мендан хижолат чекиб, сохта мулозимат қилишидан ижирганиб кетардим.

Кузнинг аёзлигина кунларидан бири эди ўшанда. Экранда Самарқанд обидалари намойиш қилинаётганди. Осмонўпар миноралар, нилий гумбазлар, гавжум бозорлар ва энг муҳими, жуда ҳам бахтиёр бўлиб кўринаётган сертабассум одамлар дилда ҳавас уйғотарди. Шу пайт алланималарни қўлтиқлаганича прораб келиб қолди. Майда-чуйдаларини столга қўйиб, ойимга қандайдир совға узатди-ю, эътиборимизни экранга қаратди.

— Мен ўқиган институт ана шу мадрасанинг ёнгинасида. Ҳа, беш йил. Лекин Самарқандда яшаш учун ё пул кўп бўлиши керак, ёки тожикчани билиш зарур. Чунки Самарқанд — иккинчи Бомбей. Биз тожикчани ўрганолмадик, лекин пул ўшанда ҳам бор эди: институтдан ҳам стипендия олардик, отецдан ҳам.

Менинг гашим кела бошлади. Ҳадемай уйда ўтиришим ҳам ортиқчалик қилишини ўйлаб, ғурурим таққирланиб кетди. Сирганиб ташқари чиқдим ва қисматга қасдма-қасд биринчи автобусга миниб, Самарқандга жўнадим.

Энди ўша дақиқаларни эсласам, анчайин ғўрлигим, журъатсизлигим, нўноқ ва лакаловлигимга ўзим ҳам ишонч ҳосил қиламан. Автостанцияга тушгандан кейингина мени нохуш ўй босди: бутун қаерда тунайман, эртага қанақа тирикчилик қиламан деган ваҳимадан ўксиб кетдим. Ёз гўшасини илк бор тарк этган, тақдирнинг қоронғи кўчасида адашиб қолган мендек — бир мусофир ўсмирнинг шу топдаги ҳолати, кечинмаларини тасаввур қилиб кўриш қийин эмас, албатта. Бунинг устига ярамас прораб таъкидлаганидек, менга пул ҳам кўп эмасди, тожикчани ҳам билмасдим. Гувиллаб ётган, одамлар ўз тирикчилиги билан банд бўлган бу шаҳри азимда хору хасдек беқадр эканлигимни илк бор ҳис этдим ва йиғлаб юбормаслик учун пастки лабимни қаттиқ тишладим.

Автобекатга кираверишда деворга ёпиштирилган эълонда фишт заводи ва суперфосфат комбинатига ишчилар кераклиги, уларга яхши маош, ётоқ берилиши ёзилганди. Ана шу эълон тақдиримнинг нажот нуқта-си бўлиб туюлди менга. Таваккал қилиб фишт заводи-ни танладим.

Бу пастқам ва бефайз жойларни қадим-қадимдан Маховхона дейишаркан. Заводнинг катта ҳовлисига киришингиз билан пишиқ фиштдан пастгина қилиб қурилган ва бир-биридан фарқ қилмайдиган хумдонлар, ҳар ер-ҳар ерга уйиб қўйилан фиштлар, бир маромда ғувиллаб ётган механизмлар эътиборингизни торта-ди. Мен кимга учрашиш, гапни нимадан бошлашни ҳам билмасдим. Алламаҳалгача кўпол коржома кийган ва қайноқ хумдонлардан фишт ортилган аравачаларни зўр бериб тортиб чиқаётган одамлар билан мулоқотда бўлишни ўйлай бошладим, аммо улар ўз юмушлари би-лан шунчалик банд эдиларки, менга эътибор беришни ҳам эп кўришмасди.

Бўш хумдонларнинг бирига бош суқиб, ним қоронғу-да бир неча киши ивирсиб юрганини кўрдим.

— Киравер, навқирон дайди, уялма, — деди жинга-лак сочли киши ичкаридан русчалаб.

Мен бу ногаҳоний таклифдан қувониб, ичкари кир-дим ва вужудим роҳатбахш ҳароратни ҳис этди. У ўзини Гена деб таништирди.

Йўқ, энг аввало, хумдонда мен кутмаган манзарага дуч келганимни таъкидлаб ўтишим керак. Чапроқда лўлилар давра қуриб ўтиришар, шовқин солиб, карта ўйнашарди. Ундан нарироқда бир оёғи мажруҳ чол ал-ланима ясарди.

Гена мени гапга солди. Уйдан бош олиб кетганим-ни, шу ерга ишга кирмоқчи бўлганимни айтдим.

— Менга тилло берса ҳам ишламасдим шу завод-да, — деди у.

— Нега? — ажабландим.

— Оловнинг ичига кириб, фишт ортиш жўн иш эмас! Хумдонни тўлдириб хом фишт териб чиқишади. Пиш-гандан кейин... Қара, мана шу хумдонни бўшатишга-нига бир ҳафтадан ошган. Лекин ҳали ҳам ҳаммомдай исиқ. Маошлари бўлса икки юзнинг нари-берисига. Мар-дикор бозорида бўлса ҳар кун иш ўн-ўн беш сўм бор. Яна иززат-икром...

Мен жилла таскин топдим: шу одамнинг этагини тутсам, хор бўлмайман, деб ўйладим.

— Бу одамларнинг ҳаммаси шу ерда ётадими, — сўрадим гарчанд бунга ишонч ҳосил қилган бўлсам-да.

— Ҳа, бизнинг Узоқ Шарқда: «Қаер иссиқ бўлса — ўша макон инсоннинг ватани» деган нақл бор. Бу ер иссиқ. Пулсизлар, дайдилар учун бундан қулай жой топиш амримаҳол. Пул, паспорт талаб қилишмайди.

Тез орада шеригимнинг анчайин эзмалигига ишонч ҳосил қилдим. Гапи тугаб қолгудай бўлса, ўқиган китобларини ҳам бир бошдан айтиб беришдан тоймасди. Одоб юзасидан унинг монологини тинглаб ўтирганимда, икки лўли жанжаллашиб, бир-бирининг гирибонидан олиб қолди. Шунда бир лўли аёл ғайритабиий чаққонлик билан улар томон отилди-ю, иккаласининг ҳам юзига тарсаки тортди. Ҳалиги баджаҳл эркалар шаштларидан қайтишди. Улар тин олиши билан, хумдон тўридан сурнайга ўхшаш чолғунинг ҳазин овози янграб қолди. Оҳангига шарқона оху ноалар билан бирга европача шўхроқ, дилкашроқ овозлар уйғунлашиб кетганди. Дилимда ҳаяжон пайдо бўлди. Лўлилар ҳам тин олишди.

— Аблямит чалаяпти, — деди Гена ғамгузор оҳангга.

Мен Аблямитнинг кимлиги, сердард ноласининг боиси билан қизиқсам ҳамки, бу ҳақда сўрашга, негадир дилим дов бермади; чунки илк дақиқадаёқ бу ғарибхонада бир-бирининг сардафтарини титкилаш ёки ярасига туз селиш таомилига тўғри келмаслигига ишонч ҳосил қилгандим. Бу бандаларнинг аксарияти ҳам, инчунин, ўзимдек тақдир деган сўқир ҳақиқатнинг қалтис ҳазили ёки ногаҳоний зарбаси билан шу гўшага келиб тушишгани ҳеч кимга сир эмасди.

— Аблямитни кўргим келяпти, — дедим шеригимга.

— Борақол, — акаларча меҳрибон оҳангга жавоб берди Гена.

У ўрта ёшлардаги, новча киши эди. Кўзларини ярим юмганича, бошини бир оҳангга мастона тебратиб чаларди. Унинг эскигина йиғма каравоти атрофига давра бўлиб ўтирган беш-олти чоғли киши ҳам жисман шу ерда, хаёлан эса алақандай хотиралар оғушида эдилар. Бу ногаҳоний навода тоғларнинг сирли сукунатидан бошлаб, қалтис қисматнинг ачиқ сабоқларига мужассам эди.

Бояги ногирон чол бир неча қадам нарида ўтириб олиб, сўргичдан йирик нақшин олма ясарди. Бунинг учун сўргичнинг учини ип билан боғлаб, тескари ўтирар, кейин велосипед насоси билан дам берарди; сўргич кўз ўнгингизда йирик олмага айланиб қоларди. Чол унинг орқа томонини ҳам зичлаб боғлагач, озгина қирмизи ранг югуртириб юборарди. Ёнида ана шунақа ўйинчоқлардан бир талайини уйиб қўйганди.

Аблямит тин олгач, ҳамма ўз юмушига қараб йўл олди. Фақат чап билагига «1953» рақами ёзилган барваста ва бадқовоқ киши ҳалиги мўйсафидга русчалаб сўз қотди.

— Чол, роса пул йиғяпсан-а?!

— Қўйсангчи, Артур, — инжилди у.

— Бир стакан мурувват қилсанг бўлармиди.

— Уялсангчи — сендай пайтимда...

— Ёлгон! — унинг сўзини кесди Артур, — сен жанг қилмагансан, — ўзингни ўзинг отгансан!

— Артур!!! Худо ҳақи ҳақорат қилма!

— Ундай бўлса, томоғимни тақиллатма-да, қурумсоқ чол!

— Ишонсангчи...

— Чиқар!

Чол чўнтагидан, ношлож «Чашма» чиқарди. Қўли қалтираб, стаканни яримлатди.

— Қўли қалтирашини қаранг, бахти қаро чолнинг, норози бош тебратди Артур ва таҳдигона буюрди: — тўлдир, ярамас!

— Артур, — яна зорланди чол.

— Қўй, қанжиқ! Биқинингга тепаман!

Артур дегани тўлдириб қуйилган винони шашт билан бир неча қултум қилиб ичди-ю, лабини сидириб ташлади ва хумдондан чиқиб кетди. Мен ўта кўпол бу муомаладан дилгир бўлиб кетдим. Генага Артурнинг суллоҳлиги ҳақида гапиргандим, у қўл силтади.

— Эътибор берма! Хумдоннинг ўз қонунлари бор! Умуман яқинлашма у — иблис рецидивистга!

— Шу ерда яшайдими, — хавотирланиб сўрадим.

— Йўқ, ўйнашлари, гумашталари лак-лак. Мабодо сенга сўз қотса, русчани билмайман, деб туравер.

Гена бошқа ҳамхоналар ҳақида ҳам ҳол-бақудрат маълумот берди. Жумладан, Аблямит дегани Улуғ ғалабадан кейин дадасини кутиб ўтирганга, Қримдан бу

ёқда кўчириб юборишган экан. Ҳозир ҳам, ҳар йили кекса онасини ўша ердаги уйига олиб бораркан. Бечора онаси остонада ўтириб олиб, ўксиб-ўксиб йиғларкан. Ичкаридан бир семиз аёл чиқиб, уларни роса уришиб бераркан.

Артур хумдондаги тартиб-қоидалар ҳақида анча гап сотди. Бирор ҳафтадан кейин, шолча кўрпаларни кўтариб, қўшни хумдонга ўтарканмиз. Бу ер совиб қолармиш. Гўшамизни милиция босиб қолиши хавфи ҳам эҳтимолдан холи эмаслигини айтгач, пул билан ҳужжатларни ишончли жойга яшириб қўйишни тайинлади.

— Пулим ҳам, ҳужжатим ҳам йўқ, — ростини айтдим.

У кулди. Бизнинг жамиятимизда пулсиз ва ҳужжатсиз киши — гайди итгай беқадр эканлигини исботлашга киришиб, бирор соат чамаси эзмалик қилди-ю, сўнг ухлаб қолди.

Менинг эса киприкларимга сира уйқу қўнмасди. Таассуротларим шу қадар айқаш-уйқаш ва остин-устун бўлиб кетгандики, уларни ўйлаб, охирига етолмасдим. Атрофни зулмат қоплагач, уйимиздагиларни кўз ўнгимга келтириб, дилимни гусса босди. Балки саросимага тушиб, мени излашаётгандир, бояқишлар. Эҳтимол айбни бир-бирларига тўнкашаётишгандир. Майли, дейман ўзимча, инсоннинг иззат-нафсини паймол қилиш нималарга олиб келишини билиб қўйишсин.

Биз саҳарлаб апила-тапил ювиниб олди-у, Регистон томон жўнадик. Ҳадемай тонг ғира-ширасида хўмрайиб турган миноралар кўзга ташланди. Тан олишим керак, улар мени ҳеч қандай ажаблантирган ёки ҳаяжонга солгани йўқ. Телевизорда кўрганимдек бўёқлари ҳам тантанавор ва байрамона эмасди. Менинг фикру зикрим бошқа томонда: бутун пул топиш, тирикчилик ўтказиш учун қўйилган илк мустақил қадамим ҳақида эди. «Хўжайиним» ким бўлади, неча сўм беради, деб ўйлардим.

«Гўзал» деб номланган дўкон билан мағраса ораллиғида тўпланиб турган оломон мардикорлар эканлигини дарҳол сездим. Уларнинг аксарияти асабий, серзарда одамлар бўлиб туюлди менга. Мардикорларнинг кўпчилиги тинмай арзон сигарет чекар, баҳслашишарди. Худди бизникидек, уларнинг ҳам кийимлари эски, ёғим-

ланган эди. Бу одамлар орасида болакайлардан тортиб, олтмишларни қоралаб қолган даққи эркакларгача учрар; уларнинг ёшигина эмас, тоифаси, миллати ҳам турли-туманлиги сезилиб турарди. Азбаройи боласини боқиш учун келган деҳқондан тортиб, бир замонлар киборлар жамиятининг арзандаси бўлиб, кейин багнафслик ёки ичкилик сабаб шу кўйга тушиб қолган силовий амалдоргача, ногаҳонда стипендиядан маҳрум бўлган студентдан тортиб, бетайин мусофиргача бор эди, бу тонгги анжуманда.

Хўжайинлар (бу ерда уларни «сойбикор» дейишаркан) озчилик, лекин дарҳол кўзга ташланишади. Сойбикорлар, назаримда, андак такаббурроқ, нописанд. Улар кўп ҳолда тожикча гап бошлашсада, русча, ўзбекчани ҳам равон гапиришади. Хўжайин яқинлашиши билан мардикорлар уларга пешвоз чиқишар, қиёфаларига хокисорлик ва меҳнаткашлик хислатларини беришга уринишарди. Сойбикорлар эса кўп ҳолларда, гавдаси йирикроқ, мускуллироқ мардикорларни излашарди. Бу ўринда шунини айтиб ўтишим керакки, мен Генадан анча ёш бўлсам ҳам гавдам у билан тенг эди. Лекин шунга қарамай, бизга зътибор беришмасди, падарқусурлар. Сермурувват хўжайин излаётган турли қаланғи-қасанғилар сойбикорга эргашиб кетар, Гена бўлса бу омадсизликдан танг бўлар, бетоқатланарди. Ёнимиздаги икки талабани бир аёл ўн беш сўмдан ёллаб, томшувовқа олиб кетгач, бир бақалоқ амаки мен томон анча дадил юриб келди-ю, ҳа йўқ, бе йўқ, сўради:

— Пахта теришга борасанми?

Мен нима дейишни билмадим ва савол назари билан Генага боқдим. Мен бу ёқда қолиб, сойбикор Генага тушунтира кетди. Унинг ўрнига пахтага борсам, кунига ўн сўмдан тўлармиш. Мен қувондим, чунки ойлаб пахта териб, шимилдириқ ҳам ололмаган кунларим кўп бўлганди, аммо кутилмаганда, Гена рад этиб қолди. Сабабини эса айтмади ҳам. Бу гал бир мўйсафид Генага харидор бўлди.

— Мен билан ўтин ёрасан — ўн беш сўм бераман. — деди.

— Иложи йўқ, — деди Гена бу гал ҳам ва мен томон имлаб, қўшиб қўйди, — укам бор, уни ташлаб кетолмайман.

Чол индамади. Гена уни қўлдан чиқармаслик илин-

жуда давом этди: «Иккаламиз ҳам борайлик, майли, унга ўн сўм берақолинг. Ташлаб кетгим келмаяпти». Отахон жавоб қайтаришни ҳам лозим топмай, бошқа мардикор излаб кетди. Шундан кейин биз томон бирор киши йўламади. Одамлар ҳам сийраклашиб қолдилар. Гарангсиз турганимизда, гўлли кийган (буниси ҳам бақалоқ) бир киши келди-ю, сал нарида туриб, ариқ қазиш учун тўрт киши кераклигини эълон қилди. Гена иккаламиз ҳеч иккиланмай, унга яқинлашдик ва хайрихоҳ илжайдик. Бизга бир деҳқон билан талаба ҳам кўшилди. Хўжайин ўн сўмдан бермоқчи бўлди — биз индамадик. Сукут эса машойихлар айтганидек, аломати ризо.

Хўжайиннинг эски маркадаги «Волга»си бизни шаҳардан ташқарига олиб чиқди. Кейин магистрал кўчадан ўнгга бурилиб, анча йўл юрдик. Ниҳоят, бақалоқ тормоз босди. Бу ер чойхона, дўкон, сартарошхонага эга бўлган кичик бир қишлоқ эди. Машинадан тушгач, бир-биримиздан ва атрофдаги одамлардан бегонасираб, нимадандир андак хижолат чекиб турдик. Сойбикор қадимги бойларга хос виқор билан қаршимиздаги ариқни кўрсатиб, «ремонт» қилишимиз зарурлигини уқтирди. Биз ариқнинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб ишимиз кўламини чамалаган бўлдик. Бақалоқ чойхонада иверсиз юрган кишилар билан биргаликда кетмон, белкуррак дараклади.

Ниҳоят, биз ишга киришдик. Азбаройи ишнинг кўзини билишидан бўлса керак, деҳқон беихтиёр ишбоши бўлиб қолди. У талаба иккаламизга ариқнинг икки рошини текислаб кетишни тайинлади. Гена икковлари бўлса, унинг остини тозалamoқчи бўлишди.

Гарчанд белкуракларимиз занглаган бўлса-да, талаба иккаламиз ғайрат билан ишга киришиб кетдик. Анчайин узоқлашганимиздан сўнг деҳқон билан Гена нимадандир гаплашиб олишди-ю, бизни чақиришди.

— Бунча тез ишлаш шартмас, — деди деҳқон меҳрибон оҳангда, — бундайига ўзларингни чарчатиб кўясизлар.

Биз шаштимиздан тушиб, уларга кўмаклаша бошладик. Тупроқ остидан эски калиш, целлофан халта, чинни синиқлари сингари бало-ю баттарлар чиқар ва биз уни тупроққа кўшиб, нари улоқтирардик. Чойхонада ҳам ёш-яланглар тўпланишиб, қозон илишди,

карта ўйнашга киришишди. Бақалоқ яллайиб ўтириб олганича, сабзи тўғрай бошлади.

Бирор соатлар чамаси ишлагандик, шекилли, қайданам жиккаккина бир чол пайдо бўлди ва чойхонада ўтирган кишиларга алланималар деб дашном бера бошлади. Мен қизиқсиниб қулоқ солдим.

— ... йилдан бери ҳашар қилиб қазирдик. Сув ичадиган ариқларингни ҳам мардикор тозалаб берадиган бўлса... суф-ей!

Чойхонадаги бекорхўжалар ноўнғай бўлишди, шекилли, гапни ҳазил-мутойибага буришди. Бақалоқ отахонга кампирлар ҳақида гапириб, зўрма-зўраки аския қилди. Бошқалар кулган бўлишди: чол жавобан, яктагини шартта ечди-ю, дарахтга илиб, олдимизга тушганича ариқ қазилга киришди. У кетмонни аниқ мўлжалга урар ва зилдай лойни чаққонлик билан нарига улоқтирарди. Отахон биз билан бирор оғиз ҳам гаплашмади, аксинча нохуш қовоқ уйиб, кетмон ураверди. Унинг бир ўзи ҳам ариқнинг ёнини текислар, ҳам остини тозалар ва энг хижолатлиси, тўртталамиздан кўпроқ юмуш бажарарди. Ноўнғай бўлиб, андак ғайрат қилдик. Деҳқон отахондан ниманидир сўраган бўлди, лекин саволи бежавоб қолди.

Ҳар қалай мўйсафид тин олди. Кейин қўлини асабий силтаб, яктагини кийди. У жўнаб кетиши билан биз ҳам чойхонадагилар сингари дафъатан енгил тортидик. Ҳалигилар мўйсафидни бир оз ғийбат қилишди; давранинг тўрида ўтирган зиёлинамо киши, ҳатто файласуфона гап ҳам қилди.

— Бу чол ойнага қараса ҳам, аввал ундаги доғни кўради.

Одамлар гапнинг охирини ҳазилга буриб, мўйсафидни уйлантириб қўйиш зарурлигини таъкидлашди.

Тушликка бизни чойхонага чақиришни унча эп кўрмаган бўлишса ҳамки, таомил, одамгарчилик юзасидан ош бериб юборишди. Аммо шундан кейин ишимизда унчалик унум бўлмади. Имиллаб, тезроқ кеч тушишини кута бошладик.

— Ўн кун ишласак, юз сўм бўлади, — деди Гена хумдонга қайтар эканмиз, — кейин квартира оламиз — одамлардай яшаймиз.

Аммо тонг билан уйқотганимда, ялқовланиб, фикрдан қайтиб қолди.

— Бугун дам олақолайлик, Ром, — деди лоқайдгина, — пулимиз бўлса — бор.

Биз бир эмас, икки кун давомида шаҳарда санқиб юрдик. Жамғармамиз тугаб, тирикчилик ваҳимаси босгандан кейин нажот маскани ҳисобланган — мардикор бозорига боришга қарор қилдик. Бу гал бизнинг харидоримиз серсавлат, калондимоғ амаки бўлиб чиқди. У ҳам «Волга»сига таклиф этди. Биз, негадир савдолашмадик ҳам.

Дастлаб уни катта амалдор деб ўйлагандим. Кейин билсам, шунчаки врач экан. Унинг ҳовли-жойи жуда серҳашам, дабдабали эди. Мен тўласинча ганчкорлик қилинган айвонни, бир-бирини такрорламайдиган қимматбаҳо қандилларни, зарҳал суви билан жимжимадор қилиб бўялган устунларни биринчи бор кўраётгандим.

Ҳовли ўртасида ёзлик айвон. Унинг томи рухли тунуқа билан қопланган, ёғочлари зўр дид, ҳафсала билан ўймакорлик қилинган.

Карниз ва шипдаги бўёқлар гаммаси ҳақида гапирмасам ҳам бўлади.

Хўжайиннинг таклифи билан Гена иккаламиз ана шу айвон ўртасига қўйилган стол атрофидан жой олдик. Лекин, қимматбаҳо столларга ўтиргач, ўзимизни ноўнғай сеза бошладик. Кейинроқ ўйлаб кўрсам, ўшанда бизни бунчалик нуқулайликка солган нарса — хўжайин билан орамиздаги тавофут экан. Атрофдаги ҳамма нарса: муомаладаги нописандликдан тортиб, ногаҳоний ҳашамгача сени хору хасдан беқадр эканлигини ёдингга солаверса, ўзингни эркин тутиб бўлсан!

Хўжайин рус тилида анча чайналиб, айвон ёнидан ёмғир суви учун чуқур қазишимиз кераклигини айтди. У ноўнғайликдан чиқиши учун атайин ўзбекчалаб кетмон, белкурак сўрадим. У таян русчалаб ҳамма нарса топиб берилишини, фақат яхши ишлашимиз зарурлигини, тутила-тутила тушунтирди-ю, ишига жўнаб кетди. Биз энгил тортдик.

Шу кетишда тушдан кейин пайдо бўлди ва ўзича ишимизни кўздан кечирди. Унинг ланж қиёфасидан ишимиздан мамнуслиги ёки норозилигини англаб олиш қийин эди. Айвондаги креслога эндигина ялпайиб ўтириши билан икки киши кириб келди. Ногаҳоний меҳмонларнинг ёши каттароғи ҳазил-мутойиба қилиб гапиришдан — хўжайинга анча яқин, синашта эканлиги, иккин-

чисининг эса хуркиб туришидан бу дабдабали даргоҳда биринчи бор қадам ранжиди қилганлигини англаб олиш қийин эмасди. Эсангизни қотирадиган сохта табас-сумлар, ясама ҳолпурсликлардан кейин меҳмонлар сар-дори муғддога ўтди.

— Бу киши — (у шериги томон имлади) кўшнимиз. Иккаламизни Тожикистонга тўйга айтиб кетишган. Энди боргандан кейин, бир кун-икки кунда қайтиш мушкул. Уларни биласиз — жуда меҳмондўст халқ.

— Тушунарли, тушунарли, — сохта ҳиринглаб, унинг сўзини кесди хўжайин.

— Бир ҳафтага...

— Бир ҳафтаси нима бўлади, — деди хўжайин яна миждовланиб, — ўн кун.

У ҳиринглаб папкасини очди, иккита касаллик бил-лотени варақасини суғуриб олди. Сухбатдошларига ал-лақандай пайдар-пай саволлар бериб, жавобларини қоғозга туширди. Меҳмонларнинг ёшроғи иккала бил-лотенни ҳам олди-ю, стол чеккасига ийманибгина пул қўйди.

Булар сермулозаматлик билан хайр-хўшлашиб чи-қиб кетгач, пижама кийган икки киши кириб келди. Улар кўп вақт кўришмай бир-бирини соғинган қадр-донлардай ўпишиб кўришишди. Хўжайин мамнун жил-майиб, уларни столга таклиф этди. Зум ўтмай дастурхон устида Тошкент суви, коньяк, турфа газаклар пайдо бўлди. Гаплари, ҳазил-мутуйибаларидан улар кўшни — хўжайиндай серсавлати терговчи, қоқсуяк-роғи қайбиром институтда домла эканлигини тахмин-ладим. Меҳмонлар ўқтин-ўқтин бизга қараб кўйиша-ётгани учун бўлса керак, хўжайин изоҳ берди.

— Билмадим, қақшамагур эгаси бу ҳовлида қандай яшаган экан. Обпартови йўқ. Эрталаб Регистонга ту-шиб, шу иккаласини олиб келдим. Бу ҳовли ҳали кўп пул ейдиганга ўхшайди. Эликка олгандик, тағин ўн кетди.

— Зато биздай кўшниларни топдунгиз, — кўкрагига урди домла.

— Ҳовли олма, кўшни ол, — жим ўтирмади тергов-чи ҳам ва беихтиёр кўшнисига ҳамдардлигини изҳор қилакети, — мос тушдик, мос тушдик. Локинда биз ҳам доғда қолганмиз: жухуд нақ олтмишни санаб олиб,

Исроилга жўнади. Йигирмага расмийлаштиргандик яна шунча кетади-ёв!

Хўжайин билан терговчи асосан пўл ҳақида гапир-ришарди. Чувак домла бўлса, уйимизни бузган ҳалиги иблис прорабга ўхшаб, гап орасига Жиззахдан чиққан машҳур арбобнинг номини қистириб ўтар, у кишининг жияни эканлигига урғу берарди. Ўзи бошқа ёқдан келган бўлса керак, самарқандликларни камситишга мойилроқ эди.

Гап бошқа ўзанга бурилди: вилоятнинг нуфузли бир мансабдори ногаҳон сирли жон бергани ҳақида баҳслашиб қолишди.

— У ўладиган эмасди, — деди домла, — ўлдиришди. Самарқандда мафий бор. Бундан кўз юмиб бўлмайди.

Хўжайин домланинг гапини маъқулади. Аллақандай обком котиби билан савдо идорасининг бошлиғи ҳам ваннада сирли жон беришганини, бундан жуда ажабланганини гапирди.

— Билишимча, — деди терговчи — ўша мафий бўла-жак қурбонни кузатиб юради. У ваннага кириши билан, ташқаридан туриб, трубага ток тегизади.

Улар узоқ баҳслашишди. Домла терговчиларни лат-тачайнарликда айблади. Хўжайин унинг гапини кесиб, қадаҳ таклиф қилди. Кейин улар латифанамо саргу-заштларни айтишга ўтдилар.

— Биттасига яхшилик қилсам, «Духтуржон, яхши-лигингизни қандай қилиб қайтаришни билмай қолдим», деди, қақшамагур. «Инсон пулни кашф этгандан бери бунақа саволга ўрин қолмаган», дедим.

Хўжайиннинг бу гапидан мазза қилиб кулишди. Терговчи наша сотувчи бир лўли ҳақида ҳикоя қилди: тергов бошланиши билан ҳалиги лўли бориб, жиннихонага ётиб оларкан. Булар чора кўролмай ҳалак бўлишаркан.

Домла яхудий билан чукчи ҳақида латифа айтгач, андак кайфи ошиб, хиралик қила бошлади. «Зато биз-нинг авлоддан унақаси чиқмаган», деган каломни уч марта такрорлади. Кейин ҳатто қўшниларига ҳам но-писандлик қила бошлади. Терговчи хавотирга тушиб, ўтиришга яқун ясашни таклиф қилди — улар қўзвалди-лар.

Хўжайин кечга яқин иккаламизга ўттиз сўм бериб, совуққина хайрлашди. Мен йўл-йўлакай нуқул ана шу одамлар ҳақида ўйладим. Чунки бунақа тоифаларни

аввал учратмаган эдим. Назаримда уларни ёмон одамлар деб бўлмасди, аммо алақандай ғайритабиийликми, жумбоқми бор эди бу нухаларда. Бу хусусда Генанинг фикри билан қизиқдим.

— Ёмон одамлар эмас, дейсанми, — ҳатто жаҳлга минди Гена, — улар бориб турган буржуйлар, наҳанг бўлиб кетган порахўрлар! Кўрдингми, пора олишни салкам фазилат деб билишади, зулуклар! Ихтиёр менда бўлса, барини фишт заводга ишга қўярдим. Шунда билишарди...

Кечаси билан «буржуйлар» ҳақида ўйлаб ётдим. Дарҳақиқат, мана шу хумдонда ётган ёки ўтхонадан фишт ташийдиган одамлар билан уларнинг орасидаги фарқ нимада? Ҳамма ҳам инсон фарзанди-ку? Бу ерда ақлга сизмайдиган алақандай тенгсизлик, адолатсизлик борга ўхшар, нимадир нотўғри қурилгандай бўлиб туюларди. Нега терговчи уларни фош қилмайди? Нега райком, обком?..

Эртаси, индини ишга чиқмадик. Ҳаммомга кирдим, уйга хат ёздим. Сизхат-саломатлигимни билдирдим-у, агресимни сир тутиб қўяқолдим. Учинчи кун қўшни хумдонга ўтиб, обдан жойлашиб олганимизда фалокат рўй берди: хобгоҳимизни милиция босди. Биз саросимага тушдик: одамлар пуллари, ҳужжатларини яшира бошладилар. Чиқиб қочишнинг иложи йўқ эди: ҳар бир эшикда баджаҳл соқчи турарди.

Ҳалиги ногирон ўрис чолдан ўзга ҳеч ким қаршилик кўрсатмай, милициянинг машъум қора машинасига чиқа бошлади. Чол эса ўзича исён қилиб, милиционерларни «фашистлар», «газандалар» деб атади.

— Биз суварак эмасмиз-ку, — деди у милиция капитанига тик боқиб, — этик билан эзилаб кетаверсанг! Инсонмиз!

Капитан ғазабга минади, деб ўйлагандим. Аммо ундай бўлмади. Ўша совуққонлик билан чолга танбеҳ берди.

— Валдирама, қари шайтон! Инсондай яша, деб олиб кетяпмиз-га!

Ўн беш чоғли одам миндик. Лекин машина ҳамон жилмас, милиционерлар тағин алақимни излашарди. Кўп ўтмай улар Артурни дараклашаётгани маълум бўлди. Лекин табиийки, уни топишолмади.

— Гена, — сўрадим такроран, — бизни қамаб қўйиш-майдимми?

— Йўқ, уйга жўнатишади, дедим-ку, — жеркиб берди у.

Баримизни бир хонага қамаб, сўроқ бошлаб юборишди. Капитаннинг тортмасида бир талай суратлар бор эди. Ҳар биримиз билан гаплашганда, ҳужжатларни суриштирар ва суратларга қараб-қараб қўярди. Чолни кексалар уйига юбормоқчи бўлишганди, у тағин жанжал кўтарди.

— Бормайман, у қамоққа! Хумдонда яшайман! Мен Брест учун...

Милиционер уни зарб билан олиб чиқди.

Генага эса икки кун давомида Самарқанддан чиқиб кетишни таклиф қилишди, акс ҳолда ёмон бўлишни таъкидлашди.

— Отинг нима, қаердансан, — сўради бошлиқ мендан, у билан юзма-юз бўлишим билан.

Гена айтгандай қилиб, батамом бошқа ном ва жойни тилга олдим. Капитан ёнидаги милиционерга маъноли имлади. У мени қўшни хонага олиб кирди.

— Нега ёлғон гапирасан, найрангвоз, — деди у иккаламиз ёлғиз қолганда, кимни лаққиллатмоқчисан?!

— Ёлғон эмас! — рад этдим.

Шу пайт милиционер столни (атайин) тебратиб юборди. Унинг устидаги ручка ғилдираб тушиб кетди.

— Ол, — деди буйруқ оҳангида ручкага имлаб.

Мен энгашиб уни оламан, деганда, аблаҳ биқинимга шундай зарб билан тепиб юборди-ки, азбаройи нафасим ичимга тушиб кетди.

— Итдан тарқаган, бродяга, — деди жаҳл билан.

Мен сал нафасимни тиклаб олиб, башарасига туширишни мўлжаллаб турганимда, у зарб билан судраб, тағин бошлиққа юзма-юз қилди. Бу гал ростини айтдим. Мени Жиззах шаҳар ички ишлар бошқармаси ихтиёрига топширишга қарор қилишди.

Қарасам, ишнинг рафтори нохуш. Эртаси ҳожатхонага кириш баҳонасида навбатчи милиционернинг кўзини шамғалат қилиб, жуфтаси ростлаб қолдим. Лекин кечқурун хумдонда эски танишлардан ҳеч ким йўқ эди. Тимирскиланиб юрган икки-уч киши билан гаплашгим ҳам келмади. Мардикор бозорига эртароқ йўл олиш илнжида барвақт ухладим.

Бу гал ўтпиз ёшлардаги хушқомат киши мени Регистон — Боғибаланд автобуси билан шаҳарнинг бошқа томониغا олиб кетди.

— Лойхоналарни кўмасан, — деди, нима иш қилишимни сўрагач.

Аммо пул масаласида гап бўлмади.

Биз унча катта бўлмаган гарвозадан ичкари киришимиз билан, тахминан йигирма беш ёшлардаги бир жувон истиқболимизга чиқди; уни гўзал, сулув, шоҳиста дейиш камлик қиларди. Ҳис-туйғулари ўтмаслашиб қолган эркак ҳам бу сиймони кўрганда, табиат шу келинчакка келганда бор маҳоратини ишга солганига ишонч ҳосил қилиши турган гап эди.

Хўжайин унга тожикчалаб аланималар деди. Жувон эҳтиром ила унинг гапини маъқулаб турди. Жувоннинг нозик табассуми билан маъқул ишорасини қилиб, бош тебратиб туриши ҳам бетакрор эди.

Ховли каттагина бўлиб, тўрда янги уй қурилганди. Усти шиферланган, деворлари лойшувоқ қилинган бу уйнинг чор атрофида бир нечта лойхона бор эди.

— Ана шу лойхоналарни кўмиш керак, — деди хўжайин, — тупроқни мана бу дўнгликлардан оласан. Бу ерда ўн-ўн беш кунлик иш бор.

Иш бошлайман, деб турганимда бека янги уйнинг ҳали қоқилмай, лопиллаб турган тахталари устига дастурхон ёзди: нон, пиёлада мураббо қўйди, кейин бир коса ширчой олиб келди. Мен унинг малоҳатидан хижолат тортиб, нигоҳларимни олиб қочдим, андак каловландим.

Хўжайин ишга жўнаб кетиш олдидан шарт-шароитларни тағин бир бор тушунтириб берди.

— Бугун янгамуллонг шу ерда — нима керак бўлса, айтавер.

Беканинг шу атрофда бўлиши, негадир дилимга илинжлик солди. У кўрсатган замбилғалтак билан кетмонни олиб, шаҳд билан ишга киришиб кетдим.

Бир маҳал эндигина йўлга кирган болакай мувозанатини зўрға сақлаганича, тебрана-тебрана келиб қолди, «амақ, амақ» деди ва замбилғалтакни имлаб кўрсатди. Бола оппоқ, соғлом бўлиши устига бели зич қилиб боғланган қирмизранг курткаси, шу рангга ҳамоҳанг туфлиси ўзига жуда ярашиб тушган эди. Болакайни меҳр билан бағримга олганим, у тағин замбилғалтак

томон имлайверди. Кейин замбилгалтак устига шолчани тўшадим-у, болани авайлабгина кўтариб унга ўтқаздим. Йўлга тушишимиз билан, у аввал хурсандлигидан қиқирлаб кула бошлади, сўнгра бу хушчақчақлигидан ўзгаларни ҳам воқиф этгиси келди, шекилли, ойисини чақирришга киришди. Кўп ўтмай, янгамулло пайдо бўлди. У сезилар-сезилмас хавотирда бўлса ҳамки, чинни лабини табассум тарк этмаганди. Беканинг ана шу нимтабассумида қат-қат қувонч барқ уриб турарди. Мен ундан нигоҳларимни олиб қочдим, сўнг ўёлига сўз қотаётганидан фойдаланиб, қоматига кўз ташладим. У семиз ҳам, ориқ ҳам эмасди, бўйи ҳам шу ёш, шу ҳуснда худди шундай бўлиши керак эди. Бу қоматда мувозанат ва мутаносибликлар заррача бузилмаганди. Либослари-чи, либослари, тивитдан кўлда тўқилган свитер, гумбаз кўйлак ва атласи лозимига бунчалик уйғун бўлишини тасаввур қилиб кўриш ҳам қийин.

Болакайни авайлаб туширмоқчи бўлгандим, норози бўлиб инжилди.

— Отинг нима, отинг, — сўрадим уни жаҳлидан тушириш ва танишиб олиш умидида. Болакайнинг ўрнига янгамулло жавоб қайтарди:

— Номи — Рафиқжон, амакиси.

Ниҳоят, бека ўёлини бағрига босиб, уйи томон жўнади. Мен унинг ортидан бир дона қилиб ўрилган қопқора, узун ва бўлиқ сочига, беназир қоматига ҳавас билан қараб қолдим.

Кечкурун иш ҳақимни (ўн сўм) олиб, қадрдон ётоғимга жўнадим ва хумдонда тахминан қирқ ёшлардаги гапга чечан бир киши билан танишиб қолдим.

— Отим — Бекмурод, лекин Ўзбекистонда ҳамма мени Бек, деб атайдди, ҳатто газетага ҳам Бек деб ёзишди, — деди шеригим андак мақтанчоқлик билан.

Шеригимнинг очик кўнгиллиги, дангаллиги дастлаб менга ёқиб тушганини тан олишим керак. У яқинда қамоқдан чиққанини, тақдир уни кўп балоларга гирифторм қилганини ҳам яширмади. Нима учун қамоққа тушганини ўзи гапирмагани учун, мен ҳам сўрамадим.

— Бола-чақаларингиз ҳам бўлса керак-а, — сўрадим шеригим ҳақида тўлароқ тасаввурга эга бўлиш илинжида.

— Бола бор-у, чақа йўқ, — деди у ҳазилга йўйиб, сўнг Каттақўрғонда хотини, икки ўёли борлигини айт-

ди. Ўғиллари ҳақида гап кетганда, андак фахрланиб ҳам қўйди.

— Айниқса, кичиги жуда шустрий. Ўзимга ўхшайди.

Мен ҳам жиззахлик эканлигим, ҳозир мардикорлик қилаётганимни яширмадим. Шу тариқа бир-биримизга изҳори гул қилдик. Кейин гапимиз тугаб қолди ва Бекнинг таклифи билан, беихтиёр карта ўйнашга қарор қилдик. Шеригим ёнидан карта чиқарди, кафтига қўйиб, чапгастлик билан аралаштирди. Унинг илтимоси билан карта тахламини икки марта буздим. Карта аралаштириш, сузишдаги чаққонлигини кўриб, Бек бу машғулотнинг кифтини келтиришига ишончим комил бўлди. Маҳоратига тан берганимни айтганимда у хижолат чеккан бўлди.

— Картада устамонликдан кўра тасодиф, омад кўпроқ қўл келади. Ишинг ўнгидан келса...

Уч-тўрт қўл ўйнагандан кейин, у машғулотимиз шавқлироқ бўлиши учун, йигирма тийиндан тикишни таклиф қилди. Мен рози бўлдим. Нўноқроқ ўйнасам ҳамки, қўлим баланг келаверди ва бундан ўзим ҳам ажабланиб, қизиқишим ортаборди. Шунинг учун бўлса керак, Бек элик тийиндан тикишни таклиф этганда ҳам, ҳеч иккиланмай рози бўлдим. Ўйин охиригача гоҳ қўлим баланг келиб, гоҳ омадим чопмай турди ва беш ярим сўм ютдим. Ютуқни шеригимга қайтармоқчи бўлгандим, у рад ишорасини қилиб, босиқлик билан изоҳ берди.

— Қимор — мардлар ўйини!

Эрталаб Бек ҳам мен билан бормоқчи бўлганда, андак иккиланиб қолдим: хўжайин билан бека менинг бу ўзбошимчалигимга қандай қарашаркин? Аммо барибир унинг таклифини рад этишга журъатим етмади.

Эр-хотин ишга жўнаш тараддудини кўришаётган экан. Бекни қайтариб юборишмасин деган ниятда дарҳол изоҳ беришга киришдим: ишни тезлаштириш ниятида уни олиб келганимни уқтирдим. Лекин хўжайиннинг юзидан бирор ифодани уқиб олишим қийин бўлди.

— Майли, майли, — жонимга оро кирди бека.

Янгамуллонинг ишга киядиган либослари, аниқроғи, ана шу кийимларни танлашдаги юксак диди ҳақида гапирмоқчиман. Йўл-йўл юбкаси ва унга ҳамранг костюми унчалик қимматбаҳо матодан тикилмаган бўлса ҳамки, соғлом, дуркун қоматига жуда ярашиқ, кузги-

қишки туфлисининг ранги ҳам ана шу либосига монанд эди. Причёскасини таърифламай қўяқол. Сочини орқага таранг тортиб турмаклагани учун бўлса керак, оппоқ пешанаси янада кенгроқ бўлиб кўринарди. Юбкасининг бели зичлаб боғлангандан, кўкси бўлиқроқ бўлиб кўзга ташланарди.

Улар енгилгина хайрлашиб, чиқиб кетишди. Беканинг гўзаллиги шеригимни ҳам лоқайд қолдирмади.

— Ром, — деди бир оздан кейин, — дунёда гўзал аёллар ҳам кўп-а?! Хўжайинники мазза экан!

Ўйда мен тенги ўсмир қолди. Кейин билсам, у хўжайиннинг укаси экан. Бу бола кўзимга анчайин олифта-намо бўлиб кўринган, ишимизни бот-бот назорат қилаётган бўлса-да, кейинроқ яқинлашиб қолдик. Тушликда биз билан бирга ўтирдиги. Акаси қишлоқ хўжалик техникумида дарс беришини, янгаси эса гинеколог-врач эканлигини айтди. Ўзи бўлса — шофёрлик қиларкан.

Биз ғайрат билан ишладик. Бир кунда иккита чукурни кўмиб, устини текислаб қўйдик. Жўнаб кетишимиз олдидан Бек мени сал хижолатга қолдирганини ҳам айтиб ўтишим керак, албатта. Хўжайин иккаламизга ҳам ўн сўмдан чўзганди, у андак ялтоқланиб, тағин беш сўм қўшишни таклиф қилди, хўжайин айтганини бериб, қўшиб қўйди.

— Эр-хотин иккаламизнинг бир кунлик даромадимиз ўн беш сўмга етмайди.

— Сизларда малохо* бўлиши керак, — илжайди шеригим.

Хўжайин жавоб қайтаришни лозим топмади. Жавобан менга ҳам беш сўм узатди.

— Йўқ, — дедим, — шу ёғи етарли.

Йўлда Бек мени роса койиди: бошқа мардикорлар йигирма сўм олишини айтиб, мени нобакорликда айблади. Индамай қўяқолдим.

Кечқурун тағин (бу гал менинг таклифим билан) карта ўйнадик. Ўн сўмлар чамаси ютгач, омадим қочди. Зум ўтмай, буд-шудимни ютқизиб қўйдим. Лекин карта ўйнашга бўлган иштиёқим оловланиб қолаверди.

— Бўпти, — дедим, — эрта давом эттирамиз.

— Бугун-чи?

— Пулим қолмади.

* Қўшимча даромад.

— Ҳечқиси йўқ, қарзга ҳам ўйнаш мумкин.

Биз тағин давом эттирдик ва чамаси икки соатлар давомида мен шеригимдан элик сўм қарздор бўлиб қолдим.

Эртаси Бек Боғибаландга боришдан бош тортиб қолди. Негадир уни боришини ўзим ҳам хушламай турган эдим. Дилимда эса ҳамон икки орзу оловланарди: биринчидан, бекани кўриш, унинг беҳудуд гўзаллигидан баҳраманд бўлиш, иккинчидан, тағин карта ўйнаб, омадимни синаш эди.

Бугун беканинг янгидан-янги қирраларини кашф этгандай бўлдим. Унинг қирра бурни, ҳадемай узилиб тушадиган шабнам томчисига ўхшаган марварид ҳалқаси, бир гона олтин тиши ва сутдай оппоқ юзига ярашиб тушган икки кулгичига, негадир аввал эътибор бермаган эканман. Буларнинг бирортаси бўлмаса, унинг ҳуснидаги кемтиклик сезилиб қоладигандай эди. Олтин тишининг гилосранг лабларида акс этиши, кулгичининг нозик ҳаракати, батамом табиий эди. Яна шуни сезиб қолдимки, янгамулло лабини сира бўямас, юзлари, кўзларига бўёқ тегизмас экан. Андак пардоз берса, яна очилиб кетадими ёки унинг жозибасига пугур етадими, буни айтишим қийин эди.

Мен тупроқ ва девор кесакларини бирин-кетин замбилгалтакка ортаман ва зарб билан суриб кетаман. Мечкай чуқурлар уларни комига тортади. Айниқса, янгамуллонинг қораси кўрингудай бўлса, ғайратим ўз-ўзидан жўшиб, бор кучимни ишга соламан.

Кечқурун хўжайин ҳаяллади. Пулга жуда зориқиб турган бўлсам ҳамки, бекага сир бой бермадим.

Бек хумдонга мендан кейин келди. Унинг кайфи бор эди.

— Қалайсан, мардикор, — сал димоғдорлик билан савол берди у ва негадир янгамуллони суриштирди: — Нозанин юрибдиларми?

Менинг сал ғашимми, рашкимми келди.

— Юрибди, — дедим хушламайгина.

— Оёғи жуда гўзал экан, — деди андуҳ билан, — эҳ, менинг ихтиёримда бўлса, кечаси билан ухламасдим. Уни ҳам ухлатмасдим.

— Нима, карта ўйнаб чиқармидингиз, — ҳазилга бурдим.

— Эҳ, қоқвош, боласан, — деди у ва нописанд қўл силтади.

Биз йигирма бир ўйнадик ва мен тағин элик сўм қарздор бўлиб қолдим. Ҳарқалай, шеригим ўйинни давом эттиришдан бош тортди. Лекин ижарага кўчиб чиқиш ниятида эканлигини, пул зарур бўлиб қолаётганини ҳам гап орасига қистириб ўтиб, дилимни гаш этди.

Мен Бекнинг кўзга кўринмас сиртмоғига илиниб қолганимни кейинроқ фаҳмадим. Ҳафта давомида ҳар бир тийинни тежашга тўғри келди. Автобусда билет олмай, кечқурун овқат емай, хўжайиндан олган элик сўмни Бекка бердим. Аммо қолган қарзни ҳам тезроқ узиб, у билан алоқани камайтиришим кераклигини чуқурроқ ҳис қила бошлагандим. Чунки шеригим мени бўлар-бўлмас ишга югуртирадиган бўлган, измимни баттамом қўлга олиш пайига тушганди.

— Бугун ишга бормай кўяқол, — деди у бир кун, — шаҳар айланамиз ишдан бой бўлса, ҳўкиз бойиб кетарди.

Биз кўчага чикдик, негасир, беихтиёр янгамулломни кўмсаб қолдим. Нигоҳларим ўшанга ўхшаган аёлни излай бошлади. Лекин, афсуски, бозорда ҳам, дўконларда ҳам унақаси йўқ эди. Тўғри, айрим жувонлар нимаси биландир унга ўхшаб кетарди, аммо яқинроқ борганда, бирининг бурни катта, яна бирининг оёғи ингичка ёки юзига бўёқ чапланган бўлиб чиқарди.

Янгамулмодай бир соҳибжамолни излаётганимни Бек ҳам сезиб қолди.

— Юр, — деди, — янганга ўхшаган — бир кетворганини кўрсатаман.

Мен унинг оршидан мамнун эргашдим. Сиёб бозоридан чиқишимиз билан бир-бирига ўхшаш қатор қандалат дўконлари бошланди. Уларнинг ташқи кўринишигина эмас, сотиладиган ширинликлари ҳам бир-бирига монанд эди. Целлофан халтачаларга солинган конфетлар, қотиб кетган печеньелар, кекслар...

Биз худди шундай дўкончалардан бирининг қаршисига тин олдик. Бу ерда харидор қўшни дўконлардагидан хийла кўпроқ эди. Лекин уларнинг аксарияти асабийроқдай бўлиб туюлди менга.

Мен дўконга назар ташладим ва арзонгина бахмал дўппи кийган кекса яхудийни кўрдим. Очиғини айтган-

да, у беўхшов одам эди. Қошлари ўсиб, кўзини тўсиб қўйган, бурни жуда узун, бағқовоқ бир одамни кўз ўнгингизга келтириб кўринг-а. Яхудийнинг кийимлари ҳам уриниб кетган ва шу ўхшовсиз рўдаполар орасида ўзи ҳам роса ёғжимланиб кетган одамга ўхшарди.

Шу пайт дўконнинг орқа эшигидан тахминан ўн етти ёшлардаги бир қиз кириб келди. Унинг жемпири ҳам, бошидаги телпаги ҳам оддийгина эди. Қизни кўриб, пештахта рўпарасидаги кишилар жонланиб қолдилар, уларнинг юзидаги анчайин тунд ифода ўрнини, аллақандай шиклик эгаллади.

Мен бу қизда, дафъатан янгамуллонинг ёшлигини кўргандай бўлдим: қизнинг кенг пешанаси, оппоқ бўйни ва ҳали яхши етилиб улгурмаган нозик кўкрагини тасвирлаш учун менда сўз ва маҳорат етишмаслигини тан олишим керак. Лекин янгамуллодан фарқли ўлароқ, бу қиз жилла бўлса ҳамки табассум қилмас, бисотида ширин сўз ҳам камчилдай эди. У ҳангоматалаб харидорларнинг ҳожатини тезроқ чиқаришдан ўзгасини ўйламасди.

Биз ҳеч нима харид қилмай йўлда давом этдик. Ҳа, у гўзал эди, лекин буни ҳис қилмас ёки чиройидан ўзи мамнун эмасдай туюларди.

— Бу жухуд қизини фақат ойнинг охирида дўконга олиб чиқади, — изоҳ берди Бек.

— Нега? — қизикдим.

— Шундай қилмаса, плани бажарилмай қолади.

Хаёлларим билан банг бўлиб кетаётганимда, ҳеч қачон ёдимдан кўтарилмайдиган нохуш бир ҳол, аниқроғи, номаъқулчилик юз берди. Шоҳизинда қабристони қаршисида кўзи ожиз қаландар дўнгроқ жойга ўтириб олганича, бу бебақо ва бевафо дунёдан ҳасрат-нагомат ўқирди. Унинг олдида белбоғ тўшалган, йўловчилар анча-мунча танга, ҳатто ёғжимланган бир сўмликларни ҳам ташлаб кетишганди. Биз индамай ўтиб кетдик. Аммо нарироқ боргач, шеригимнинг нияти бузилди.

— Ром, — деди сирли ва хавотирона — ҳозир орқага қайтамиз. Мен қараб тураман, сен гадойнинг пулини оласан. У кўрмайди. Бирор гап бўлса мен...

— Ундай қилолмаيمان, — дедим чўчиб.

Бек индамади. Лекин бу жоҳилнинг ана шу сукутида ҳам беҳад интиқом ҳисси намоён эди. У орқага

қайтди. Мен ҳам ноилож унга эргашдим. Баттол, заррача иккиланмай гадоённинг қаршисига чўнқайди-ю, қоғоз пулларни олиб, чўнтагига солди. Қаландар эса ҳамон одамларни инсоф, диёнатга чорларди.

«...бировнинг ғийбатин қилманг
Ва ёлғон сўзламанг ҳаргиз!»

Шеригим энди тангаларни териб олишга киришганда, қори унинг билагидан шаппа ушлади. Бек жон талвасасига қаландарни тепиб юборди ва қўлини чиқариб олиб, ўзини одамлар орасига урди. Менинг ҳайратимни бундан ҳам оширган нарса шу бўлдики, қори ўрнидан сапчиб туриб, ғизиллаганича рақибини қувиб кетди. Унинг қалбаки кўрлигини ўйлаб ҳам кўрмаган эдим. Во ажаб! Аммо Бек барибир тутқич бермади.

Кечқурун шеригим мени беҳудуд нафрат билан қаршлади.

— Сен аблаҳ, сволочни сўйиб ташлайман, — деди қахрга миниб.

— Нима қилдим, — дедим, алашим бўғзимга тиқилиб.

— Нима қилдим, дейди-я, шўрпешана, дайди ит! Солмайсанми башарасига онангни... кўрни! Ҳамроҳини ёлғиз қолдиришни, сотқинлик дейишади. Кўрнамак!

Мен индамай қўяқолдим. Шу тобда қарзни қисталанг қилса, нима дейман?! Лекин шукурларки, қарзни таъна қилмади, баттол.

Эртаси Бек ишга боришимга монелик қилди.

— Бир ерга меҳмондорчиликка борамиз, — деди сирли илжайиб, — ҳаммомга кириб, тузукроқ кийиниб олишимиз керак.

Ноилож рози бўлдим. Ҳаммомдан чиққач, у ўзига янги шим сотиб олди. Кечга яқин Регистон — Хишрав автобусига миндик. Анчайин қизиқсам ҳамки, ҳамроҳим борадиган манзилгоҳимизни сир тутди. Автобуснинг сўнгги бекатидан кейин ҳам анча пиёда йўл юришга тўғри келди. Кейин йўлни яқин қилиш ниятида шугор орасидаги ёлғизоёқ йўлга бурилиб, яхлит ва кимсасиз майдон ўртасидаги дала шийлони қаршисига тин олдик. Бу ерда бир нечта «Жигули» ва «Волга» турар, ўрта ёшлардаги киши сихкабоб пиширарди. Шийлон айвонида давлат арбобларининг портретлари, ала-

қандай мажбуриятлар, сиёсий докладчилар ва атеистлар рўйхати. Ичкаридан эса ғала-ғовур эшитилиб турибди.

— Бизлар Саъдулмонинг жиянлари бўламиз, — деди шеригим кабобпазга салом-алиқдан кейин.

— У киши шу ерда, — деди кабобпаз хайрихоҳ оҳангга.

Ана шу гаплар уларнинг пароллари эканлигини ўшанда хаёлимга ҳам келтирмагандим.

Биз ичкари кирдик. Уйчада ўн чоғли киши берилиб карта ўйнардди. Уларнинг тагига қалин кўрпачалар тўшалган, ёнларига парёстиклар қўйилган. Мезбонлар бизнинг саломимизга анча совуқ жавоб қайтаришгани, ҳатто ўринларидан ҳам жилишмагани менга ғалати бўлиб туюлди. Тўрда ёнбошлаб ётган, чеҳрасида зукколик аломатлари зоҳир бўлган киши (кейин билсам Саъдулло дегани шу экан) шеригимдан ҳол сўраган бўлди.

— Бек, қалайсан?

— Юрибмиз. Тупроқ устида.

— Бу бола? — у савол назари билан менга синовчан назар ташлади.

— Бу қоқвош — шогирдим бўлади, — жавоб берди Бек.

Саъдулло жавобан шеър ўқиди.

«Бе пир марав дар амони,
Магар ту Искандари замони»*

Ўзини баъоят эркин тутиши, одамларга дашном беришидан ҳам Саъдулло шу давранинг норасмий атамани эканлигини билиб олиш мумкин эди.

Даврадагиларнинг барча диққат-эътиборлари ўртадаги пўл билан қартада эди. Сокингина бўлиб кўринган ана шу даврада чигал ички ғалаёнлар, исёнлар давом этаётганини тахминлаш қийин эмасди. Бу мўъжиза майдони кишининг қўлини юлибона кўтариб юбориши ёки зум ўтмай хону монини куйдириб, кафангадо қилиши мумкинлигини тасаввур ҳам этолмагандим ўшанда.

Улар бир-икки қўл ўйнагач, Бек қўшилишга иштиёқ билдирди. Даврадагилар савол назари билан Саъдуллога қарашди.

---

* Агар замон Искандари бўлсанг ҳам, Устозсиз, ҳатто омонликка ҳам йўл олма.

— Сан ғирромсан-да, жўра, — дегу сардор норози оҳангда.

Шеригим тавба-тазарру қилган бўлди ва ўртага ўн сўм ташлади.

— Майли, қартани янгилашлар, қозилашган қариндош бўлмас, — дегу Саъдулло, гарчанг унинг оҳори тўқилмаган бўлса-да.

Сардорнинг ёнида ўтирган жиккак корейс қартанинг янги пачкасини очиб, чаққонлик билан суза кетди. Мен бу ҳолнинг асрорини кейинроқ тушундим.

Айрим қаллоблар қартанинг орқасига, қиррасига тирноқ билан белги қўйишлари ва ғирромлик қилишлари мумкин экан. Шу билан бирга ўзимнинг ҳам лақмаларча алданганимни ҳис этдим. Ахир, қўйнидаги ҳар бир қарта олчоқ Бекка таниш бўлиши мумкин-ку!

Аламимни тийиб, атрофдагиларга разм сола бошладим. Саъдулло ўша лоқайд ҳолатини бузмаганча, бепарво қарта танларди. Ютадим, бой берадим — гўё унга барибирдай эди. Атрофдагиларга тожикча, ўзбекча, русча сўз қотар, бот-бот интизомга, ҳалолликка даъват этарди. Унинг ёнидаги Лигай бўлса ички туйғуларини унчалик ҳам жиловлолмасди. Қўли баланд келиб банкни, яъни ўртадаги чошни йиғиштириб олаётганда, беҳад қувонар, бой берганда бесаранжом бўлаверарди. Лигайга ёнма-ён ўтирган ака Бухор эса ўзини жуда ночор, бечораҳол тутар; нуқул омадсизликдан нолирди. У ҳатто ўртага эга бўлганда ҳам қувонмас, гўёки шундан ҳам норозидай бўлиб туюларди. Элик ёшлардаги кўзи қисиқ, ўзи асабийроқ амаки (даврадагилар унга «поччо», деб мурожаат қилишарди), бир-бирига ўхшайдиган икки бойвачча жуда берилиб кетган эдилар. Уларнинг айримлари қарта ва пулдан кўзларини узишга қизғаниб, ўртадаги сихкабобни ҳам пай-паслаб толишарди.

Ўйин охиригача шеригим элик сўм ютди ва бундан беҳад қувонди. Унинг ютуғи менинг ҳам дилимга аллақандай илиқлик солганди. Қўлимга пул тушса, шу ерга келиб, омадимни синаб кўришга қарор қилганим, назаримда бу одамлар анчайин мард, ҳалолдай эдилар.

Эртаси Рафиқжон мени кўриши билан одатдагидек, «амақ, амақ», деганича югуриб келиб, бағримга отилди. Янгамулло ҳам мени кўриб қувонди, ҳаяллаб

кетишимнинг боисини суриштирди. Мен дам олганимни айтган эдим, у қониқмаган оҳангда давом этди:

— Мен бўлсам, ота-онангизни кўргани кетгансиз, деб ўйлабман.

Бу жувонга ота-онам ҳақида айрим узук-юлуқ, гуд-мал гапларнигина айтган эдим. Уларни деярли соғинмаётганимни тан олганимда, бу жувон нағомат билан мени бағритошликда айблаб, дашном берганди. Тагин таъна-маломатлар қилишидан чўчиб, зудлик билан ишга киришиб кетдим.

Ўша кунни бир нохуш воқеа рўй берди-ю, бу бокира аёлда ўзига хос ўқтамлик ҳам борлигига ишонч ҳосил қилдим. Янгамулло магазинга чиқиб, бир ўзим қолганда, қаерданам Бек пайдо бўлди. Уни кўриб, дилим ғашланди. Шеригим мугдаога ўтмас, нуқул хўжайинларни суриштирарди. Уйда ҳеч ким йўқлигини эшитиб, мамнун жилмайди, сўнг пул зарур бўлиб қолганини айтиб, машъум қарзни қувлик билан ёдга солди.

— Шу ҳафта ичига узаман, — қатъий сўз бердим.

— Ҳафта ичига, деб юрма, — маслаҳатомуз гап бошлади у, — мен сенга осон йўлни кўрсатаман.

Мен индамадим. Чунки у кўрсатган йўл нуқул нохуш бўлишини яхши билардим.

— Мен атрофга кўз-қулоқ бўлиб тураман, — давом этди у, — ичкари кир: тақинчоқми, янги либосми бўлса олиб чиқ. Боғ эшикдан чиқамиз-у, жўнаб қоламиз. Қорамизни ҳам топишолмайди, аблаҳлар!

Рости гапки, кўрқиб кетдим. Ҳамроҳим буйруқ оҳангда давом этди.

— Анқовсирама! Тез бўл! Шустрий бўлиш керак! Бирортаси келиб қолмасин. Сандиқларни, бўхчаларни оч — аёллар атлас-патласга ўч бўлишади.

— Йўқ! — бош тортдим, — кирмайман!

Унинг қовоғи баттар осилди. Атрофга бот-бот асабий ва хавотирона назар ташлай бошлади. Ҳозир ишни кўйиб, ўзи уйга кириб кетса, қандай йўл тутаман, деб турганда баттол мени бурчакка тиқиб борди-ю, бўйнимга пичоқ тиради. Ҳозир ўлиб қоладигандай даҳшатга тушдим.

— Кирасанми, йўқми, сволоч, — таҳдидона сўради у.

Мен розилигимни бўйнимга олиб, бош силкидим. Шу пайт кутилмаган ҳол соғир бўлди. Жаллод шеригим пичоғини ялофига солишга улгурмай, остонада бека

пайдо бўлди. Ўзи ғазаб оғушида эди, қўлида белкурак бор эди.

— Нима гап? Қахрли нигоҳларини Бекка қадади у.

— Пулимни бермаяпти, — айбни менга тўнкамоқчи бўлди шеригим.

— Пул? Қанча?

— Юз сўм.

— Ёлгон, эллик сўм, — дедим ўпкам тўлиб.

Янгамулло бир лаҳза иккиланиб турди. Сўнг юмшаган бўлди.

— Мен ҳозир топиб келаман, — деди ва шошилинч чиқиб кетди. Бек хавотирга тушди.

— Бу ойимтилла милицияга кетган бўлмасин, тағин?!

Мен индамадим. Кўп ўтмай янгамулло тағин останада пайдо бўлди. Унинг овози ҳамон қалтирарди. Менга пулни чўзиб (билишимча қўшни аёлдан қарз олиб чиқди) шеригимга беришни тайинлади.

Бек пулни санаб олди-ю, сирғаниб чиқиб кетди. Янгамулло ҳамон қахридан тушмаганди. У ташвиш билан у Бекнинг кимлиги, у билан алоқамни суриштирди.

Кечқурун ишни битириб, хумдонга қайтиш тараддудини кўраётганимда, янгамулло мени йўлдан қайтарди.

— Кетманг! Шеригингиз ёмон одам экан. Мана бу хоналардан бирини жиҳозлаймиз, шу ерда яшайверасиз.

Лойсувоғи батамом қуриб улгурмаган, поллари лопиллаб турган уйчага майда чўян печка ўрнатдик. Бека каравот, кўрпа-тўшак топиб берди. Шу тариқа бу даргоҳнинг ўз одами бўлиб қолдим.

Энди мен янгамуллонинг гўзаллигига эътибор беришдан умуман хижолат чекадиган бўлгандим. Чунки у меҳрибон опамдек, менга яқин бўлиб қолганди. Уйимиз, хумдонни ҳам бора-бора унута бошладим. Аммо дала шийпони сирли бир сароб янглиғ, ҳамон хаёлларимдан кетмас, ўзига чорлагани чорлаган эди. Мени ногаҳоний омад кутаётгандай бўларди ўша кўримсиз, лекин мўъжизакор шийпонда.

Бир кун янгамулло хушчақчақ кайфиятда кириб келди. Анчайин майда-чуйда кўтариб келишидан, бугун маош олганлиги сезилиб турарди. У мендан ўзгача бир

оҳангга ҳол-аҳвол сўрагач, бешта ўн сўмликни узатиб, тайинлади.

— Ромэнжон, мана буни олинг-у, майда-чуйда харид қилиб, ўйингизга бориб келинг. Ота-онанинг қадрига етиш керак.

Мен бош силкиб маъқуладим ва беихтиёр ота-онамни ўйладим. Дарҳақиқат, бечораларнинг гуноҳи нимада? Нега ҳаётда бунчалик азият чекишлари керак улар? Дарҳақиқат, уларни топиш — менинг фарзандлик бурчим.

Эртаси йўлга отландим. Аммо Регистонга бориб, лаънати шийпон янада сеҳрлироқ куч билан дилимни ўртантира бошлади. Сўнг Жиззахга борадиган машинани кутмай, яна Хишрав томон йўл олдим.

Қозон бошида бир шопмўйлов киши уннаётган экан. У менга гумонсираб тикилди.

— Мен Саъдулло аканинг жияни бўламан, — таниш каломини қўладим.

У хайрихоҳ жилмайдди.

Давра мени оғатдагидек, совуққина қаршилади. Бу гал менга таниш кишилардан ташқари алақандай орден тақиб олган бир амаки ҳам бор эди. Оғамлар унга «амак» деб мурожаат қилишарди. Ўйин авж пардада давом этарди.

Бир давра ўйиндан кейин ўртага ўн сўм ташладим. Банкир* менга ҳам тўртта қарта тутқазди. Қўлим ўртача бўлса-да, умид билан ўйинга шўнғиб кетдим. Ҳадемай шавқовар ҳангома мени ўзининг сеҳрли оғушига олди.

Икки ўйинда Лигайнинг қўли устма-уст баланд келди. Мен гоҳ бой бериб, гоҳида волиб келиб, ўйин охиригача ўттиз сўм ютдим. Бу — ака Бухорнинг ўша кунги даромадига (у икки минг сўмдан кўпроқ ютуқ соҳиби бўлганди) нисбатан денгиздан томчи бўлса ҳамки, дилимга катта қувват ато этганди. Бугун ўттиз сўм ютдимми, демак келажакда ўттиз минг ҳам олиб кетишим мумкин, деган далдакор умид қанот ато этганди менга.

Уйга қайтгач, янгамуллога ёлғон тўқидим:

— Ойимлар кўчиб кетишибди. Қаёқа кетишганини қўшнилар ҳам билишмаскан...

---

* Қарта сузувчи киши

Ёлгон гапимни дадиллаш учун анча қийналганимни гапириб, ундан маслаҳат сўраган бўлдим.

— Мантиқни мадагга чақириб керак, — деди у сирли сукунатдан кейин.

— Қандай, — маъзини чақолмадим унинг гапини.

— Уларни излаб топиш керак!

Тагин икки кундан кейин сармойам уч юз сўмдан ошди. Олам кун сайин кўзимга мунаввар бўлиб борарди. Ҳатто янгамулломнинг ҳам янгидан-янги жозибаларини, дилни ўртантирувчи ноёб қирраларини кашф эта бошладим. Менинг назаримда, унинг оппоқ юзи, қирра бурни, ағл қомати европача эди-ю, кийиниши, андиша ва ҳаёси осийча эди. Ана шу мужассамлик, уйғунлик уни яна ҳам мукамал қилиб юборганди.

Ўша кунни айвонда Рафиқжонни ўйнатиб ўтиргандим. Кўшни аёл боғ эшигидан кириб, оғатдагидек: «Дўсру келин, дўсру келин», деб чақирди. Янгамулло югуриб чиқди ва улар қувонч билан ўпишишди. Бу кўшни аёл ҳам ёшлигида сулув бўлганлигини англаб олиш қийин эмасди. Аммо шафқатсиз йиллар ўз ишини қилганди: унинг ёноқларида ажин пайдо бўлган, кўз остилари андак салқиганди. Ростини айтсам, бу ҳол дилимга мавҳумгина ғашлик солди. Қамчидай қарсилаб юрадиган янгамуллом ҳам вақти келиб, анча шу аёлдай сўлиб қолади, деган нохуш хаёлдан ўкиниб кетдим.

Ҳадемай беканинг завқ-шавққа тўлиб гапга киришиб кетиши мафтун қила бошлади мени. Йўқ, уларнинг нима хусусда гапиришаётгани мени заррача қизиқтирмасди. Ана шу мулоқот пайтида беканинг жозибаларга лиммо-лим нозик ҳаракатлари, имо-ишораларидан батамом сеҳлангандим. У гапга киришиб кетгач, гоҳида монолог ўқийётгандай завқ-шавқ билан тўлиб-тошиб гапирётгандай, гоҳида ним табасум ила бошини мастона тебратар, шакаргуфторлик қиларди. Бу ҳол ҳам узоқ давом этмас, ҳадемай лабларини чўччайтирар, ногаҳонда қорачиқлари оловланиб кетарди. Нималарнидир маъқуллаб ёки инкор этиб, оппоқ нозик бармоқларини ҳаракатга солганда, рақс тушишга тараддуғ кўраётган соҳибжамолга ўхшаб кетарди. Сухбатдошини лутф билан тинглаганида ҳам юпқа ва ҳақиқ лабларига туташ кулгичлари яққол кўзга ташланиб, табассумида ўзгача бир малоҳат ва самимият барқ урарди. Шу тобда бу вужудга четдан зоҳиран

назар ташлаган киши беканинг бағоят хушқилиқлик билан бир меъёрда бот-бот бош тебратишини кўриб, суҳбатдошини тинглай билиш ҳам ўзига хос санъат эканлигига ишонч ҳосил қилар, ундан аланималарни ўргангиси, таассуб этгиси келарди.

Гўзал, ҳам гўзал эди буларнинг бари. Бу жозиба олдида, ҳатто «гўзал» деган каломнинг ўзи ҳам андак ғариб ва қашшоқдай бўлиб туюларди.

Бу гал шийпонга катта умидлар билан тўлиб-тошиб келгандим. Аммо таассуфлар бўлсинким, бу балои азимлар зуг ўтмай, буг-шудимни ютиб олишди. Алам суюк суюгимдан ўтиб кетди. Ҳатто чойхоначини ҳам рози қилолмадим.

Шундан кейин бу ярамас шийпонга қадам қўймасликка қарор қилдим. Паспорт олиш, ишга жойлашиш, ота-онамни топиш сингари инсоний бурчларни адо этиш истаги юзага қалқди. Лекин бу дунёда ақл бовар қилмайдиган ва ақлга бўйсунмайдиган ҳолатлар озмунча эмас: кўп ўтмай, ўша бағбахт шийпон сеҳрли бир маскандай, жавоҳир тўла афсонавий ғордай ўзига чорлай бошлади. Иштиёқим кундан-кун оловланар, пулсизлик сиртмоғи янада шафқатсизроқ исканжасига оларди.

Батамом пулсиз қолган дамларингизни ўзингиз ҳам бир эсланг-а. Мухтожлик, деб аталадиган, малъун қора куч силлангизни қуришади, ҳиқилдоғингизни бераҳмлик билан бўғади. Мен учун эса пул фақат ночорликдан қутқарувчи халоскоргина эмас, балки бири — минг бўлиш эҳтимоли бўлган омад калити эди. Мен янгамуллонинг чиройига эътибор ҳам бермай қўйгандим, миямнинг миллионлаб хужайралари бир фикру зикр — пул топиш билан банд эди.

Гоҳида кўнглим нохуш кўчаларга кирар, бирор нарсани ўмариб, пуллашни ҳам режалаштириб қолардим. Аммо бу қилмишимдан бека воқиф бўлса, ғурурим ер билан яксон бўлишини ўйлаб фикримдан қайтардим.

Шундан хомуш кунларнинг бирида гулимда умидбахш нур йилтиллаб кетди, хўжайин элик сўм чўзиб, ота-онамни дараклашни маслаҳат бериб қолди. Бу ўзининг гапи эмас, хотинининг қистови эканлигини дарҳол фаҳмадим. Лекин шу топда менинг отам ҳам, онам ҳам қарта ўйнаш эканлигини тасаввур қилиб кўролмасди у.

Бу гал фантомас ўйнайдиган бўлдик. Мен учун но-

таниш бўлган ана шу ўйиннинг сир-асрорларини обдан ўрганиш учун аламаҳалгача индамай одамларнинг ҳис-ҳаяжонларини кузатиб ўтирдим. Фантомас деган ўйинда учтадан қарта улашишаркан. Кимнинг қўли баланд бўлса, яъни тасарруфигаги қарталарнинг умумий ўйиндиси салмоқли чиқса, банк ўшаники экан. Жуда жўндай. Шундай эмасми? Аммо, бу ўйиннинг нозик томонлари кўплигини ҳам фаҳмай бошладим. Чунки қўли анча баланд ўйинчи ҳам доғда қолиши ҳеч гап эмас экан-да. Масалан, учта ўнлик келса-ю, рақибингизнинг кафтида шунча еттилик тушиб қолса, у голиб чиқаркан. Учта тузи бўлган қиморбоз эса, уларнинг иккаласини ҳам доғда қолдириб кетаркан. Шунинг учун ҳам бу ўйинда асосан омадга суяниш мумкин экан.

Одатдагидек, Саъдулло қарта улашиши билан асаблар таранглашиб, ҳазил-мутойибага чек қўйилди. Очкўз, харис нигоҳлар қарталарга қадалди. Йўқ, бу ҳаннотларнинг юз ифодаларига заррача ишониб бўлмасди: кинининг раҳми келадиган даражада бечораҳол бўлиб ўтирган мана шу ака Бухорнинг қоқсуяк бармоқлари орасида нукул тузлардан иборат катта ютуқ яширин бўлиши ҳеч гап эмас. Сохта табассум қилаётган Бек, Лигаё ёки почча жар ёқасида турган бўлиши, ҳадемай хонумони куйиши жуда ҳам мумкин.

Даврада ўша асабий, қисқа каломлар бир оҳангда янграйди. «Ё жамшид!», «Гарткам», «Давай», «Навбатни ки?!» Қарта ёки банкни олаётганда, бармоқлар ва овозларнинг қалтираб кетиши, ногаҳоний зарбадан надомат билан тебранган бошлар, дард билан инграшлар ёки ногаҳоний қаҳқаҳалар.

Ўртага мен ҳам ўн сўм ташладим. Ҳадемай бор пулни Саъдулло йиғиштириб олди. Бу гал ҳам кўлимга тузли карта тушмади. Давра тахминан уч-тўрт бор айланганда, менга ўнлик, валет (қарға) ва еттилик тушди. Бу — энди чинакам омад эди. Ўртадаги саксон сўм сўзсиз — меники! Лекин омад шундай юз кўрсатганда, саксон сўм билан қаноатланиб қолиш бориб турган гумроҳлик бўлур эди.

Ҳаяжонимни яшириш учун бошимни ҳам қилиб олдим. Нима бўлса ҳам кўлим билан чўнтагимни бу қашқирлардан сир тутишим шарт эди. Ҳадемай кураш майдонида Лигаё, амак ва ака Бухор тўртталамиз қолдик.

— Ўтдим! — деди ака Бухор ва ўртага юз сўм ташлади.

Мен, негадир сесканиб кетдим. Лекин банкдаги улуш кўпайганидан қувондим ҳам. Наҳотки, бу ипирисқининг қўли меникидан баланг бўлса, деган шубҳа келди хаёлимга. Кейин кутилмаганда, Лигаёй ҳам, амак ҳам юз сўмдан қўшишди. Менинг чўнтагимда эса сариқ чақа ҳам қолмаганди. Дилимни нохуш ғусса босиб кела бошлади. Қўлим шундай баланг келиб турганда, наҳотки...

— Биродарлар, — илтижо қилдим, — мени қарздор қилиб туринглар! Худо хайрларингни берсин!

Улар заҳарханда қилишди.

— Иби, иби, — деди ака Бухор, — о, қартани пули бор одам ўйнайди-га, дардингни олай!

Ярамас Бекнинг пичинги ундан ҳам ошиб тушди.

— Ром, пулинг бўлмаса, янгангни тикиб кўяқол. Бизга ўша жонон ҳам бўлаверади.

Вой, тубанлар-эй! Оғзим ошга текканда, ўйиндан чиқариб юборишди-я! Қўли меникидан анча паст бўлса ҳамки, бор пулни Лигаёй йиғиштириб олди.

Шу ярамас шийпонни унутиб, ишга, ўқишга киришга, ота-онамни топишга қатъий қарор қилдим бу гал. Лекин тезда шу ҳақиқатни англадимки, «иккинчи Бомбей»да омад дарчаларини бирма-бир очадиган қудрат фақат пул ва яна пул экан. Паспорт учун рўйирост беш юз сўм сўрашди. ВАЗ устахонасига ишга жойлашиш учун ҳам тахминан шунча «малахо» чўзишга тўғри келаркан.

Аммо, айрим тасодифлар сабаб бўлиб, ҳаётимда силжишлар бўла бошлади. Янгамулло бозорга сабзи, пиёз харид қилгани юборганди ўшанда. Бозордан шундай чиқдим-у, гўшт дўконига Саъдуллони учратиб қолдим. У гўштни лахта-лахта қилиб кесиб, қанорага илиб кўйганди. Пештахтада эса кўзлари олайиб қолган буқанинг беўхшов боши. Харидорлар гавжум эмасди, лекин бу билан юзма-юз бўлганларини, деярли қулдан чиқармасди. Харидор кўз қирини ташлаган жойидан лахми узунасига кесиб, кўз-кўз қилганича тарозига қўяр, унинг салмоғи ҳам кўпинча, мўлжалдагидай бўлиб чиқарди.

— Ҳа, жўра, кел, — ниҳоят мен томон юзланди у, қўли андак бўшаши билан.

Мен нима дейишимни билмай, гудуқландим. У орқа эшик томон имладу.

— Шийпонга келмаяпсан, — қизиқди ичкари кириб, курсидан омонатгина жой олишим билан.

— Чатоқ.. чўнтак.

У индамай, тағин гўшт сотишда давом этди. Саъдулло ўз ишини обдан биладиган, қадрлайдиган қассоблардан эканлиги сезилиб турарди. Саранжом-сарийшта ишлар, гўштни сарийғдай текис ва осон кесар, катта суякларни ҳам болта билан бир уришда мўлжалдагидай иккига бўларди.

— Менга қара, жўра, — деди бу гал харидорлар санжомлашгач, — бирор ҳафталик ёрдамнинг керак. Ҳаркала* шогирдим ўқишга кетиб қолди.

— Нима иш қиламан, — қизиқдим.

— Бозордан мол олиб келамиз, сўямиз.

Мен дарҳол рози бўлдим ва у билан салкам ўн кун астойдил ишладим. Саъдулло билан бўлган кунларимни батафсил ёзиш унчалик шарт эмасдир, аммо шуни таъкидлаб ўтишим зарурки, бу қиморвоз қассоб валломатлиги, жўмардлиги билан менга ёқиб қолди. Паспорт олиб, ишга жойлашиш учун минг бир андиша-ю хижолатвозлик билан беш юз сўм қарз сўраган эдим, вазиятини зарра ўзгартирмай, тортмасидан бир пачка пул олиб берди.

— Бойиб кетсанг, қайтарарсан, — деди қўл силтаб.

Негадир, кўзларимга ёш қалқди. Ҳаёт йўлимни топиб олишда шу бир пачка (минг сўм) пул нақадар асқотишини айтиб ўтишим ортиқча. Лекин шуниси жуда фалатики, орадан бир кун ўтгач, паспорт ҳам, иш ҳам ҳаётим учун иккинчи, учинчи даражали вазифага айланиб қолди. Бу пул билан шийпонда масрур ўтириб, тағин омадни синаб кўриш орзуси пайдо бўлди менда.

Одатимга кўра, бу гал ҳам дарҳол қўшилиб кетмадим. Банкдаги пул уюми кўнайиб, даврада шовқин кучайгач, ўртага улуш қўшдим. Иккинчи қўлда саксон сўм меники бўлди. Ваҳоланки қўлимдаги қарталар унчалик мақтанадиган эмасди. Ишончли қарталарга эса ўйин охирларида эга бўлдим. Икки еттилик ва валетдан иборат эди улар. Қўлим ҳамманикидан устунлигини билдан ҳис этдим.

Одамлар бирин-кетин чекина бошладилар. Даврада

* Эшақбош.

Саъдулло, Амак, Лиғай тўртталамиз қолдик. Навбат менга келганда, ўтдим ва юз сўм ташладим. Ёнимда ўтирган Амак жонланди. Билмадим, менинг бу ҳаракатим ҳамиятига тегдими ёки қўлига ишондими, ҳайтовур андак писанда билан юз сўм кўйди. Қолганлар ҳам ўзларини четга олишмади. Шу тариқа гавра икки-уч айланганда, Саъдулло қарталарни очишни таклиф қилди. Мен салкам уч минг сўмлик хирмонни йиғиштириб олдим.

Ўйиндан ташқари бўлса ҳамки, ака Бухор оғатдагидек зорланди:

— Иби, о бизани кафангадо қилдинг-ку, гардингни олай.

Бек ҳам ялтоқланиб, қўлимга оч эчкидай умидвор боқди.

Ана шу сармоя бир ҳафтадан кейин ўн уч минг сўм олиб келишини хаёлимга ҳам келтирмагандим ўшанда. Менинг кўзимга қартадан бўлак ҳеч нарса кўринмайдиган, ҳатто тушларимга ҳам шудгор ўртасидаги ўша сеҳрли шийпон бот-бот кириб турадиган бўлди.

Галдаги ўйинлардан бирида нима бўлди-ю, бефаҳм почча билан ярамас Бек жанжаллашиб қолишди. Фикру зикрим қартада бўлгани учун улар нима боисдан гижиллашиб қолганини англолмадим. Ниҳоят, Бек қизишиб кетиб, поччанинг иззат-нафсига тегди.

— Сен, аблаҳ келгинди, тожиклардан қолган хотинни олиб юрибсан.

— Ярамас, — ўшқирди почча ҳам; унинг гапини бўлиб, — сен манглайи қора инсон бўлмаганингга, синглингни қиморга тикиб, ютқазиб кўймасдинг!

Бек пичоғига қўл чўзди. Унинг биллагидан тутиб қолишди. Мен зимдан Саъдуллога разм солдим. У ўзини бепарво тутишга уринаётган бўлса ҳамки, бу ҳолдан ғазабга минганини англаб олиш қийин эмасди.

— Жўралар, — деди икки жанжалкаш тин олгач, — энди тирамогача' танаффус қиламиз. Колхозчилар галага чиқишадди. Шийпон уларга керак.

Қартавозлар норозиликларини яширишмади. Аммо сардор гапидан қайтмаслигини улар яхши билардилар. Шунинг учун бўлса керак, кўплар почча билан Бекка захарларини сочишди.

Шундан кейин мен бекор қолиб, бошқа юмушлар

• Кузгача.

билан шуғуландим. Паспорт олдим, ВАЗ устахонасига ишга жойлашдим. Лекин белимга боғланган ўн беш минг сўм кўп ўтмай, мени турфа кўйларга солишини тасаввур ҳам қилиб кўролмасдим. Хаёлимдан эндигина унут бўлган туйғуларим тағин жумбушга келиб, янгамуллони беҳудуд дарг билан қўмсайдиган, излайдиган бўлиб қолдим. Зотан энди менга завқ-шавқ ато этадиган ўзга машғулот ҳам қолмаганди. Қарта ўйнаш шавқидан махрум эдим, ишимни ёқтирмасдан, ота-онамни эса деярли унутгандим. Бунинг устига мазкур даргоҳнинг мардикори эмас, анча эрка меҳмонига айланиб қолгандим. Уйга майда-чуйда олиб келишдан ташқари, икки бор мардикор ҳам келтириб, йўлақларга бетон ётқиздирдим. Мендаги бу ўзгаришлардан янгамуллонинг ҳайрати ошган сари менинг унга бўлган меҳрим ҳам ошиб борарди. Аниқроғи, мен уни севиб қолгандим. Гоҳида тунни бўйи у билан бирга бўлишни ўйлаб чиқардим. Назаримда беканинг ўзи ҳам бунга мойилдай эди.

Бир кунни ҳовлида ёлғиз қолдим ва ўша гўзал сиймони дарг билан қўмсай бошладим. Бу истак дақиқа сайин оловланди ва лоақал унинг либосларини кўриш, ўзига хос муаттар ҳидидан бахраманг бўлиш ниятида сирғаниб, хобгоҳига кирдим. Хона хийла торлиги учун бўлса керак, қўшқаравот уйнинг нақ ярмини ишғол этганди. Крахмалланган чойшаблар шу қадар оппоқ ва силлиқ эдики, қўл тегизгудай бўлсангиз, мутаносиблик бузилишидан хавотирга тушардингиз. Тошойна олдида атир, упа, тароқ. Жажжигина биллур қадаҳга солинган тилло тақинчоқлар. Мен саркаш туйғуларимни жиловломай, алланимани излашга киришдим. Лекин нимани излаётганимни ўзим ҳам билмасдим.

Ниҳоят, тошойнанинг пастки тортмасидан беканинг оппоқ сийнабандини топдим. У жуда оппоқ ва каттагина эди. Мен энтикиб кетдим. Шахвоний туйғуларим исён қила бошлади. Қаршимда каравотда ярим яланғоч ҳолда ётган сертабассум янгамулло гавдаланди.

Ҳа, мени бунчалик айблашга шошилмаслигингизни сўрардим. Ҳали бирорта аёлни оғушига олмаган бўйдоқнинг ҳис-туйғулари, эҳтирослари сиз учун бегона бўлма-са керак?

Кейин нимадандир чўчиб кетдим ва хижолат тортиб, ташқарига чиқдим. Бу бачкана ҳаракатимдан хи-

жолат бўлиб юрдим: бебошликларимни тийишга қарор қилдим.

Аммо унинг рухсори яна тинчимни ола бошлади. Бу соҳибжамол менинг ягона саробимга айланиб қолганди. «Ўн беш минг сўм пулим борлигини билса, менга майл кўяр». Бу фикр бошимга бежизга келган эмас. Юз элик сўм маош учун саҳармардондан ишга отланадиган, ўзининг камалакранг жозибасини ҳам унутиб, кун бўйи меҳнат қиладиган аёл учун ўн беш минг ҳазилакам пул эмас-ку, ахир?!

Паришон хаёлларим билан сарбасар бўлиб юрган ана шундай кунлардан бирида, янгамумло қоматига чиппа ёпишиб турадиган чарм камзули (коженкаси)ни кийганича, ўғлини етаклаб, хонамга кириб келди. Мен бир лаҳза каловланиб қолдим, лекин ўзимни тутиб олиб бойваччалигимни билдириш учун ўнғай вазият излай бошладим. Бека эса қизим сенга айтаман, қабилида иш тутиб, ўғлига шакарғуфторлик қиларди.

— Рафиқжон, катта йигит бўлсанг, сен ҳам шу амакинга ўшаб мен билан дадажонингни ташлаб кетмайсанми, а?

— Янгамумло, — унинг сўзини кесдим, — маошингиз ҳали ҳам юз элик сўмми?

Томдан тараша тушгандай, ногаҳоний саволимдан у ажабланди. Индамагач, давом этдим.

— Менга ўн беш минг бор. Керак бўлса, марҳамат! Белбоғимни ечиб, унинг қаршисига ёзиб қўйдим.

— Қаердан олдингиз? — кўзлари катта очилиб, хавотирона оҳангда сўради у.

Мен унинг юзига боқиб, ўта жиддийлашганидан, чехрасидаги кулгичлари батамом йўқолганини кўрдим.

— Қиморда ютдим.

Беканинг авзойи баттар бузилди. Мен кутган ҳолнинг батамом акси рўй берганини кўриб, ўзим ҳам ноўнғай ҳолга тушдим. У индамай чиқиб кетди ва шу дақиқадан эътиборан мен учун етти ёт бегонага айланиб қолди.

Кечқурун хўжайин ҳам мен билан ўзгача оҳангда сўзлашди. Унинг наздида бетайин ва шубҳали бир одамга айланиб қолган эдим. Жуда алам қилди. Тўғри, хўжайин кўчиб кетишимга шаъма ҳам қилган эмас, аммо бир неча дақиқалик суҳбатдан кейин бу даргоҳдан на-

сибам узилганига ишонч ҳосил қилдим. Мавҳум ва тушқун бир ҳолатда қолгандим. Зотан севган машғулотни, меҳр қўйган одами даргоҳидан жудо бўлиб, қўли ҳар томондан узилиб қолган кишининг ҳолатини тасаввур қилиб кўриш унчалик қийин эмас.

Шаҳардан квартира дарақлаб юрганымда, янгамулло тағин жонимга аро кирди.

— Сизнинг ўрнингизда бўлсам, Амэт бобонинг ҳовлисини сотиб олиб, ота-онамни кўчиртириб келардим, — деди.

Амэт бобонинг ҳовлиси автобус бекатининг шундайгина тўғрисида. Чол Қримдан ҳовли харид қилгани, бу ердаги уйини сотишга қўйгани қулоғимга чалинганди. Аммо уни сотиб олиш хаёлимга келмаганди. Фикрим анчайин паришон бўлгани учун индамай қўя қолдим. Ҳарорат бўлса, тупроққа тушган уруғ, албатта, униб чиқади. Назаримда менинг дилимда ҳам алақандай илиқлик бор экан, шекилли, янгамулло яхши ният билан сочган уруғ ниш ота бошлади. Бояқиш ота-она ҳақида яна бош қотирадиган бўлдим. Ёлғиз ўғил сифатида алақандай надоматлар мени қийнай бошлади. Бечора ойим ўз ҳовлиси бўлишни, унинг топ-тоза ваннасини дарғ билан орзу қиларди.

Хуллас, ҳовлини савдолашдик ва буг-шудимни санаб бериб, Жиззах томон йўл олдим. Аммо уйга келиб, дилимдаги ҳудудсиз ҳаяжон ўрнини ногаҳоний русса босди. Ота-онам бу даргоҳдан алақачон кўчиб кетишган экан. Қўшнилاردан тайинли жавоб ололмагач, уларнинг ишхонасига бордим. Кадрлар бўлимидаги аёл дам билан ойим ажрашиб кетишганини айтиб, дилимни баттар хуфтон қилди.

Ҳурматли редакция! Мана, уч ойки, уларни излайман. Бормаган жойим, даракламаган одамим қолмади, десам ишонаверинг. Ишхонамдагилар бу хусусда газетага ёзишимни маслаҳат беришди. Мен саргузаштларимни дафтарга тушириб, сизларга юбордим.

Ота-онамнинг дарақларини топиш ва фарзандлик бурчимни адо этишимга ёрдам берарсизлар деган умидгаман

Эҳтиром ила: Ромэн Шомуродов. Самарқанд.

МЕНИНГ ОЙИЖОНИМ

Бундоқ ўйлаб қарасам, мен сизга бувим, ўртоқларим, ҳатто муаллимларим ҳақида анча батафсил ҳикоя қилибман-у, бу ёруғ оламдаги энг яқин кишим — ойим хусусида узук-юлуқ гаплар билан чегараланиб қолибман.

Биз Тошкент (аниқроғи, Калинин райони)га кўчиб келгунимизча мен меҳрибон моможонимнинг бағралида вояга етдим. Шу туфайли бўлса керак, ойимнинг меҳрига зориққанганимни эслолмайман. Фақат жонажон Самарқандни тарк этганимиздан кейингина, она меҳри, деган муқаддас туйғуни чуқурроқ, теранроқ туя бошладим. Оила, деб аталадиган мукамал вужудни ойимсиз тасаввур қилиш мудҳиш эди. Чунки, у киши ана шу соғлом вужуднинг уриб турган юраги эдилар. Лекин надоматлар бўлсинким, бизни дея ўз юракларини анча эрта хасталантириб қўйдилар у киши.

Ойимнинг фақат биз — фарзандларгагина эмас, дадамга, қариндошларга, ҳатто қўни-қўшниларга ҳам борлигини бахшида этадиган жонсўз сиймо эканлигини анча кейин тушундим. Йўқ, буни шунчаки ҳамду сано, деб ўйламанг. У кишининг жонфидалигига ўнлаб мисоллар келтиришим мумкин. Бир воқеа хусусида гапириб берсам, ўзингиз ҳам бунга ишонч ҳосил қилишингиз турган гап.

Аниқ ёдимда: 1 Май байрами (1983 йил) арафаси. Айвонда ўтириб олиб, дарс тайёрлаётган эдим. Ойим ромдан бошларини чиқариб, одатдагидек енгилгина хавотир билан укаларимни кузатиб ўтирган эдилар. Бир маҳал у киши зорланиб, менга мурожаат қилиб қолдилар.

— Улуғжон, қўлимни тут, ўғлим...

Мен картдан ирғиб пахта тушдим. У кишининг ранглари докадай оқарган, вужудлари ҳолсизланиб қолганди. Ойимни суябгина картга ўтказганимдан кейин, юракларини ушлаб, кўзларини юмдилар.

— Нима бўлди, — сўрадим билинар-билиномас қалтираётган бармоқларидан ушлаб.

«Ҳеч нима», дегандай бош тебратдилар бийим. Укаларимга бирор кор-хол бўлганидан хавотирга тушиб,

дарҳол пастга қарадим. Йўқ, Моҳинбону Фирўзни кўтариб юрар, Дилафрўз билан Мирзо болакайлар даврасида эдилар. Одатда, ойим — қаттиқ қўрққан, дафъатан ҳаяжонланган пайтдагина шу кўйга тушарди. Ён-атрофларга ҳам аланглаб назар ташладим, лекин дилга дард бўлиб ботадиган бирорта нохушликни кўрмадим. Бэла муаллима болаларга озорбойжончалаб хотиржамгина дашном берар, тўғримиздаги уйнинг йўлаги олдиди таниш амаки эски «Москвич» моторига уннарди. Фақатгина бир аёлни ҳисобга олмаганда, бу ердагилар деярли таниш эдилар. Мен нотаниш аёлга разм солди ва эътиборимни, энг аввал унинг соябони ўзига тортди. Бу соябон (кейин билсам, японча экан) гулсафсарнинг оч бинафша рангида бўлиб, соҳибасини қуёшдан тўсиб турарди. Аслида қуёш ҳам унчалик куйдирадиган даражада эмасди. Лекин бу қотмагина хоним сохти-сумбати, рангпарлиги андак бўлса ҳам бузилишини хуш кўрмайдиганларга ўхшарди.

Дарвоқе, гап соябонда ҳам эмас. Бу аёлдан ойим нега бунчалик ваҳимга тушиши, жон ҳовучлаши керак?! Бизнинг микрорайонда бегона одамларнинг бот-бот пайдо бўлиб туриши янгилик эмас-ку!

— Бийижон, нимадан қўрқдингиз-а? — ажабланиб сўрадим.

Ойим такроран сарак-сарак бош тебратди.

Йўқ, у кишини унчалик қуён юрак деб бўлмасди. Самарқанддаги мактабимизда болакайлар зир қақшашарди ойимдан. Қимор ўйнаётган ёки бирор ножўя иш қилаётган бебош шатрамаларга «Шаропова (ойимнинг фамилияси шунақа) келяптилар!» — дейишса бас — бари тум-тарақай бўларди. Дадам ҳафталаб командировкага кетганда ҳам ҳайҳотдай, бунинг устига дару деворсиз ҳовлида бизни она бургутдай зийраклик ҳамда меҳрибонлик билан кўриқлаб ётардилар. Ойижоним туфайли мен мактабда кўкрак кериб юрардим.

Янги манзилгоҳга кўчиб келганимиздан сўнг турфа нохушликлар сабаб бўлиб, ойим зигирча кўнгилсизликдан ҳам ҳадиксирайдиган, чўчийдиган, гоҳо тунлари нохуш тушлардан фарёд чекиб уйғонадиган бўлиб қолдилар. У кишининг илк юрак-дардларига ўзим сабаб бўлдим ва бу хусусда алоҳида тўхталишга тўғри келади.

Кўчиб келганимиздан икки кун ўтгач, ойим мен билан Моҳинбонуни эргаштириб, ҳовлисида терак, акация ва эманлар айқашиб ўсиб ётган мактабга (унинг пештоқига «Ойбек номидаги 14-ўрта мактаб» деб ёзилганди) олиб бордилар. Мактаб директори Ҳалима Турдиева хушбичимгина аёл экан. У бизни иссиқ қарши олди.

— Мен ўқитувчиман — дедилар ойим салом-аликдан кейин, — кексалар айтгандай, нону насиба тортиб, шу юртларга келиб қолдик.

— Ҳечқиси йўқ — гапни илиб кетди директор ҳам табассум билан тасалли берган бўлиб, — мен ҳам, масалан қашқадарёликман.

— Мени ташвишга соладиган нарса, — давом этдилар ойим, — болаларимнинг тақдири. Дадаси иккаламиз уларни ростгўй, ғурурли қилиб тарбиялашга ҳаракат қилганмиз. Янги жойда бирор киши уларни андак бўлса ҳам камситиши, иззат-нафсига тегиб кўйишидан жуда-жуда қўрқаман.

— Бу гапларни хаёлингизга ҳам келтирманг, — деди директор кулиб, — мактабимиз намунали ўқув даргоҳи ҳисобланади. Яқинда биринчининг ўзлари байроқ топширдилар.

Ўша куни синф раҳбаримиз — рус тили ўқитувчиси Светлана Петровна мени болалар билан таништириб, ўзаро иноқ бўлишимизни тайинлади ва олдинги партага ўтқизди. Ойим қайта-қайта хайрлашиб чиқиб кетар экан, томоғимга шўртаккина туйғу тиқилгандай бўлди. Лекин бу бегона болалар мени йиғлоқига чиқаришмасин, деб хаёлимни бошқа томонга чалғитдим.

Орадан бирор ҳафта ўтгач ойимга ҳам қўшни 45-мактабдан ўз таъбирлари билан айтганда «озгина иш» топиб беришди. Кейин синглим Дилафрўзни ҳам ўша мактабга ўқишга олиб кетдилар.

Тан олишим керак, дастлаб синфдошлар (айниқса, қизлар) каминани анчайин эъзозлашди. Табиийки, мен ҳам муҳитта мумкин қадар тезроқ сингишиб кетиш учун ўзимни эркин, хушмуомала тутишга ҳаракат қилдим. Аммо, айнақса, дарсда жавоб бераётганимда айрим болалар ўзаро шивирлашиб нутқимни, аниқроғи, самарқандча шевамни мазах қилаётганини фаҳмлаб қолдим. Бора-бора эса улар устимдн куладиган, очиқ-

часига мазах қиладиган одат чиқаришди. Бу ҳол эса мени жуда тутақтириб юборарди. Табиатан андак бад-жаҳдлимни ҳам тан олишим керак, албатта. Шунинг учун уйда қаҳрга миниб қолсам, дадам таниш мақолни такрорлаб қоладилар: «Қоранинг қони чиққунча, сариқнинг жони чиқади». Хуллас, бир куни катта та-наффус пайтида А. деган бола билан худди шу хусусда фикрлашиб қолдик. «Бу опасини бийи деб чақира-ди», деди-ю, қаҳ-қаҳ отиб кулди у. «Онани «опа» дейиш — бориб турган бефаҳмлик», дедим жаҳдга миниб. Иккаламиз шу тариқа санлашиб турганда, бир новча бола рақибимни киш-кишлаб қолди. «Пачаки-лашиб ўтирасанми — сол башарасига, тожикнинг!» Мен чидаб туролмадим: ҳалиги новчанинг нақ башарасини мўлжаллаб зарб билан мушт туширдим. У дод деди. Худди шу пайт кимдир гирибонимдан тутди ва гутурт чўпи учигаги фосфор солиб отиладиган ясама тўппончани юзимни ўнглаб, резинани босди. У гум-бирлаб кетди, ўнг кўзим чимилаб оғриди ва икки кўлим билан уни беркитдим. Ҳадемай ўқитувчилар, завучимиз Мария Фаффоровна етиб келишди.

Мен шу топда ўзимдан кўра ойимдан кўпроқ хавотир торта бошладим. Мени бу ҳолда кўрса, не кўйга тушаркин, бояқиш?! «Тез ёрдам» мени шифохонага олиб кетди. Докторларнинг бири қўйиб, иккинчиси кўзимни текшираётганда, ойим пайдо бўлдилар. Врачлар йўл бўшатишди. Ойижоним худди гўдакни қучоқ-лагандай, мени бағриларига босдилар, киприклари орасидан симоб томчисидай ёш сизиб чиқди. Кейин эса биринчи бор ҳаво етишмаётгандай оғизларини каппа-каппа очиб нафас олдилар, беихтиёр юракларини чангалладилар. Докторлар мени қўйиб ойимга дори ичиришди, муолажа қилишга киришишди, қайта-қайта далда беришди.

Йўқ, қорачиғим зарарланмаган экан, фақат мижжаларимга алақандай заррачалар қадалибди, холос. Лекин менинг қорачиқларимни четлаб ўтган сочмалар ойимнинг юрагини тешиб ўтганини анча кейин ҳис қилдим. У киши бир умрга хастадил бўлиб қолишларини ўшанда хаёлимга ҳам келтирмагандим.

Ойимнинг иккинчи бор юрак тутқаноғига Аббос муаллимнинг кичик ўғли Иоска (Юсуф), аниқроғи, уни

машина нўқиб кетиши сабаб бўлди. Бу нохуш ҳол шундайгина йўлагимиз олдида юз берди. Қизил «Жигули» Иоскани уриб кетди-ю, бир неча қадамгача сургаб борди. Болакайни биринчи бўлиб ойим ердан кўтариб олдилар. Шўрлик Иоска халоскорини топгандай, икки қўли билан ойимнинг бўйнига чирмашди. Унинг юзидан сизаётган қон ойимнинг елкаси бўйлаб оқишда давом этди. Ҳадемай Бэла муаллима фарёд чекканича югуриб келди. Аммо қалт-қалт учиби тушаётган Иоска карахт қўллари билан бийижонимни тагин ҳам қаттиқроқ қучоқлаб олди. Мен унинг бу ҳаракатидан: «Нечун мени бу кўйга солиб қўйдинг, ойижон?!» — деган дашномни уқиб олгандай бўлдим.

«Тез ёрдам» уни олиб кетди. Ранги доқадай оқарган ойижоним менга мажолсизгина суяндилар. Миллиард кишиларнинг ўпкаси учун етиб ортадиган ҳаво — ойимга келганда, тагин камлик қила бошлади ва бу жуда ачинарли эди.

Хуллас, шунақа гаплар. Мана ойим бугун тагин юрак чангаллаб ўтирибдилар. Ўқ отилган эмас, ҳеч кимни машина ҳам ургани йўқ. Демак, шу фалокатларга тенг келадиган бир нохушлик яқин.

Мен зудлик билан ойимга сув, дори бердим. Алламаҳалдан кейин масала андак равшанлашгандай бўлди.

— Улуғжон, — дедилар у киши, — пастга қара-чи, укаларинг ўйнаб юришибдими?

— Ўйнаб юришибди, — дедим ҳозиржавоблик билан.

— Анову аёл кетдими?

— Қайси? Соябонлими? Ҳа, кетди!

Бийим енгил тортгандай бўлди. Демак, ҳамма гап арвоҳга ўхшаган ўша хонимда. Балки, у ёвуз ниятли кишидир: укаларимни ўлдирмоқчи бўлгандир? Эҳтимол, уларни ўғирлаш пайидадир?! Балки, ашаддий жосусдир... Хуллас, ўйлаб ўйимнинг тубига етолмасдим.

Шундай қилиб, бу жумбоқ сирлигича қолди.

Мен аёлни қарийб ёддан чиқарган эдим. Ўша куни мактабдан қайтаётиб, уни ногаҳонда автобус бекатида учратиб қолдим ва беихтиёр сесканиб тушдим. Чўчиб кетишимнинг боиси сизга равшан бўлса керак: мабодо ойим унинг беҳосият шарпасини сезиб қолса, не ҳолга тушади, деб хавотир тортгандим-да. Мен соя-

бонли аёлни зимдан кузатмоқчи бўлдим. Аммо у шиддат билан келаётган «Волга»ни тўхтатиб, орқа ўринди-гига ястанганича ўтириб олди-ю, жўнаб кетди. Менинг эса хаёлларим паришон бўлиб қолди. Кейин уни учратиб қолганимдан ойимни воқиф этиб қўйгим келди-ю, тагин мулоҳазага бориб қолдим.

Эрталаб дадам ойимга дашном бердилар:

— Тушингизда нола чеқдингиз! Нимадан қўрқасиз?..

У кишининг узилиб қолган каломидан: «...ахир, ёнингизда мен борман-ку», деган мазмунни уқиб олиш қийин эмасди.

Ғалати. Ўша тун ўзим ҳам нохуш тушдан уйғониб кетдим. Эмишки... уйимизга чипор илон кириб қолибди. Ойим жон талвасасида қичқириб, ўрнимиздан жилмай туришни тайинлабдилар. Атрофга ҳар қанча алангласам ҳамки газандани учратолмасмишман. «У зонтикнинг ичига кириб кетди», дермишлар ойим ташвишланиб.

Эҳ, лаънат! Лаънат бўлсин барига!

Тасаввуримда мудҳиш қора кучга айланиб қолган соябонли хонимни учинчи бор новвойхона олдида учратиб қолдим. У ёлғиз эмасди: ойим раҳбар бўлган IX «Б» синфида ўқийдиган бола билан бирга эди. (Айрим андишаларга кўра бу боланинг номини шартли равишда Меҳрож деб атамоқчиман.) Сафсар гулли зонтик кўтарган аёл яккам-дуккам томчилаётган ёмғирдан ҳимоя қилиш учун Меҳрожни ўз пинжига тортиб олганди. Ногаҳонда онам пайдо бўлишидан чўчиб, атрофга аланглаб қўйдим. Кейин ўзимни босиб олиб, уларни кузатдим. Аёл Меҳрожнинг костюмдаги чангларни қоққан бўлар, тутмаларини назокат билан ушлаб қўяр ва нималар ҳақидадир эҳтирос билан гапирарди. Меҳрож эса аёлнинг сеҳрли кўзларига тикилиб қолганди. Гарчанд, одамларнинг ўзаро суҳбатларига қулоқ тутиш одобсизлик ҳисобланса ҳамки, ўша томонга қараб силжий бошладим. Аммо соябонли аёл навқирон суҳбатдошининг пешанасидан ўпиб, у билан хайрлашди-ю, жўнаб қолди. Меҳрож ҳам нон харид қилиб, хаёллар оғушида уйига жўнади. Мен эса алақандай ғулғулали, васвасали ўйлар исканжасида қолгандим. «Нима жин уриб Меҳрож унинг домига ту-

шиб қолдийкин?» «Бу Ёсуман аёл ойимнинг ўқувчиси нималар деб авради экан?» «Ойим булардан воқиф бўлса, ҳоли нима кечади?» Хуллас, сарҳисобсиз, сарҳадсиз эди ўйларим.

Ана шу учрашувни ҳам онамдан сир тутишга аҳд қилдим, аммо хато қилган эканман. Буни эса кейинроқ фаҳладим. Мазкур хато хусусида сўз юритишдан олдин сизни Меҳрож ва унинг оиласи билан таништиришга тўғри келади.

Меҳрожлар қаршимиздаги уйнинг биринчи қава-тида яшашади. Биз уларникига бир неча бор меҳмон бўлиб ҳам борганмиз. Тўғри, дастлаб Меҳрожнинг ойиси — Махфират хола меҳмон бўлиб келгандилар бизникига. У киши олиб келган «Сказка» деган тортни укаларим билан бир зумда паққос туширгандик. Бу аёл ойим билан асосан ўғли хусусида гаплашганди. Унга алоҳида эътибор беришни назоратта олиб, яхши ўқитишни илтимос қилганди ўшанда.

— Меҳрож ўзимнинг ўғлимдай гап, — дедилар ойим ўшанда, — айтмасангиз ҳам, бор меҳрим — бахшида.

Аёл — Меҳрож оиладаги ягона фарзанд эканлигини таъкидлаб, у ота-онанинг ёруғ оламдаги ягона умидлари эканлигини алақандай шикаста оҳангида гапирди. Негадир раҳмим келди у кишига.

Махфират хола иккинчи гал келганда, бизни ҳам уйига таклиф қилди. Дадам бир-икки кун иккиланиб юрдилар-у, ниҳоят ойимнинг қистови билан рози бўлдилар.

Илк меҳмондорчиликда менга аён бўлган нарсалар ҳақида сўз юритадиган бўлсам, гапни Махфират хола-нинг меҳмоннавозлиги, пазандалигидан бошлашга тўғри келади. Стол шунақа ҳафсала билан безатилгандики, ҳайратга тушмай иложингиз йўқ эди. Синги қилиб пиширилган қатлама, сомсалар; ранго-ранг винегредлар, салатлар; кейинроқ сузилган шўрва, манти... буларнинг бари уй бекасининг юксак дидидан далолат берарди. Махфират хола атрофимизда гиргиттон бўлар, турфа неъматлар билан сийларди.

Меҳрожнинг дадаси архитектор экан. У киши ҳам дадам билан улфатлашиб қолди. Улар аслида Ленин-ободдан бўлиб, бир неча йил Чимкентда ва бошқа

жойларда ҳам яшашибди. Тўрт йил муқаддам шу районга кўчиб келишган экан.

— Нону насиба, нону насиба, — дедилар дадам бу гапни эшитиб, — мана биз ҳам...

Шу тариқа улар билан борди-келди қиладиган бўлиб қолдик. Ҳар сафар ҳамнишин бўлганимизда, аёл ўғлидан гап очар, унинг табиатидаги заррача ўзгаришдан ҳам ташвишга тушаверади. Махфират холани тушунмиш қийин эмасди. Менинг ойим беш фарзандига тақсимлаган меҳр-муҳаббатини у яккаю-ягона жигаргўшасига бахшида этганди. Бу аёл таърифга сифмайдиган даражада оилапарвар эди.

— Мен шу аёлнинг бир фазилатига тан берганман, — дедилар бир куни дадам, уларниқидан қайтиб келгач, — ҳар гал борганимизда бу аёл диван билан шкафни ёки телевизор билан китоб жавонининг ўрнини алмаштириб қўйган бўлади. Шу билан уйга файз киргандай, гўёки бошқа хонадонга кириб қолгандай бўласиз.

— Мен Махфират опадан энг аввал пазандаликни, дастурхон безашни ўрганишим керак, — тан олдилар ойим, грузинча дейсизми, арманча дейсизми — қотириб қўяди.

Мавзудан тагин чекиниб кетганим учун узр. Гоҳида шунақа йўл тутишга мажбур бўларкан киши. Футболчи ҳам дарвозани мўлжалга олган ҳолда, тўпни ёнга, орқага ошириб туради-ку.

Хуллас, соябонли аёл билан Меҳрожнинг суҳбат қуриши менга батамом тинчлик бермай қўйганди. Ораддан бирор ҳафта ўтгач, бу мулоқотдан ойимни воқиф қилиб қўйишга қарор қилдим.

— Бийи, — дедим бир куни у киши хотиржам ўтирганда, — ҳалиги аёл Меҳрожларнинг қариндоши-ми?

Ойим сергак тортди, аниқроғи, сесканиб тушди. Саволимга савол қайтарди.

— Сен уни кўрдингми?

— Ҳа.

Ойимнинг авзойи ўзгарди. Жиддийлашиб, савол беришда давом этди. Барини батафсил гапириб берганимдан кейин мени уришишга киришди.

— Гўсала! Шунча вақтдан бери оязингга талқон солиб юрибсанми?! Хумбош!

Мен бошимни ҳам қилиб ўтирдим. У киши ўзини босиб олгач, менга буюрди.

— Югуриб бор, Меҳрож акангни чақириб кел! Бийим чақиряптилар, химиядан консултация ўтказармишлар, дегин.

Афсуски, Меҳрож билан ойимнинг мулоқотларини тинглашнинг иложи бўлмади. Ойим уни меҳмонхонага олиб кириб, роса койиётганлари, изза қилаётганларини ҳис қилиб турдим. Гоҳида қулоғимга узуқ-юлуқ гаплар ҳам чалиниб қоларди. «Мен сенга айтгандим-ку, ўша жодугар билан гаплашмагин», деб. Меҳрож алламаҳалгача жим турар, сўнг ғўлдираб қўярди. Ойим овозларини пасайтириб, уни койирдилар. «Махфират опа эшитса, ўлиб қолади-ку!»

Кейин Меҳрож уйдан қизариб-бўзариб чиқди-ю, бошини ҳам қилганича жўнаб қолди. Назаримда хавфхатарнинг машғум шарпаси чекингандай бўлди. Бу дилсиёҳликлар, нохушликларнинг барига ўша соябонли аёл сабаб эканлигини ҳис қилсам ҳамки, масаланинг туб моҳиятига етолмай, азият чекардим. Ўша аёлнинг машғум арвоҳи қайта пайдо бўлмаслигини жуда-жуда истардим. Лекин надоматлар бўлсинким, ундай бўлиб чиқмади.

Орадан қанча вақт ўтганини аниқ эслолмайман. Бир куни эшигимиз қўнғироғи узиб-узиб жиринглади. Мен одатдагидек, шошилинич илгакни туширдим ва кутилмаганда, қаршимда турган... соябонли аёлни кўрдим. Қўрқиб кетдим, ҳеч нима демай, эшикни қарсиллатиб беркитдим.

— Ким у? — сўрадилар ойим.

— Соябонли аёл, — дедим гуноҳ иш қилиб қўйгандай писиниб.

Ойим бир лаҳза қотиб қолдилар, кейин эса ўктамлик билан бизга кўрсатма бера бошладилар.

— Моҳинбону, столни бега, Улуғ, чой қўй!

Дадамга эса илтимосу илтижо оҳангида буюрдилар.

— Муаллим, сиз кетиб қолманг! Дилимга қувват бўлинг!

Чақирилмаган меҳмонга ойимнинг ўзлари пешвоз чиқдилар. Уларнинг юзма-юз келишлари мен кутгандек нохушлик билан бошланмади. Аксинча, икковлари ҳам дилларидаги ҳад-ҳудудсиз ғазаб ва нафратларини

жиловлаб, сохта табассум билан анча қуюқ ҳол-аҳвол сўрашишди.

— Раҳмат, Рухсора Шароповна, — деди назокат билан соябонли аёл, — мен сизни худди шундай тасаввур этгандим. Туйғуларим зарра бўлса ҳам алдаманини қаранг-а!

Ойим бош силкиб маъқулладилар ва уни меҳмонхонага таклиф этдилар. Мен чой олиб кирдим. Аёл ҳамон сўзида давом этарди.

— Шу ҳам ҳаво бўлдими? Эрталаб осмон очиқ эди, зум ўтмай ёмғир қўйиб берди.

— Баҳор ҳавоси-да, нима дея оламиз, — кулиб елка қисдилар ойим, — деҳқонларга ҳам қийин бўлди.

Мен эса ажабланардим. Наҳотки бу аёл ана шу мужмал гапларни муҳокама қилиш учун келган бўлса?!

Наҳотки, онамнинг, бутун оиламизнинг таҳлика-ю, ташвишлари замирида ана шу жўн гаплар ётган бўлса?!

Йўқ, ундай эмас! Уларнинг икковлари ҳам ролларини бошлаб ижро этаётган актёрларга ўхшашарди шу тобда. Уларнинг юракларидаги гапни мен тахминан қуйидагича изоҳлаган бўлардим:

Ойим. Сен — ярамас илонга кўзим учиб турган эмасди. Тезроқ дардингни айтгин-у тўёгингни шиқиллат!

Соябонли аёл. Сен — ипирисқи муаллима йўлимга тўраноқ бўляпсан. Ҳали совунимга кир ювмабсан!

Ойим. Ёмонлигиндан ҳам худо сен гўрсўхтани ана шунақа бахтсиз қилиб яратган!

Соябонли аёл. Илоҳо, у сани ҳам бахтиқаро қилсин!

Ойим. Сан гуноҳларга ботган бандасан — қарғишинг ўзгагамас, ўзингга уради.

Йўқ, улар ҳамон табассум ила, сокин гаплашишар. Орол денгизининг қуриётганлиги, Афғонистондаги воқеаларни сўзлаб, надомат билан бош тебратишарди.

Эҳ, макри минг туяга юк бўладиган аёллар!

Энг зукко дипломатлар ҳам ип эшолмайди сизнинг олдингизда!

— Мен бир бахтсиз аёлман, — мақсадга андак яқинлашмоқчи бўлди меҳмон.

Лекин ойим, кутилмаганда унга нохушроқ зарба бериб юборди.

— Ўзини қоралаган ва бахтидан нолиган кимсалар ўзгаларни ҳам ёмонлаш, бахтсизлигини юзига солиш мақсадида шундай йўлни танлашади.

— Қўрқманг, сизни ёмонламайман, — заҳарханда қилди меҳмон.

— Ҳарҳолда, мақтагани келмаган бўлсанигз керак, — истехзоли кулди ойим.

— Ҳа, тўғри лекин рост гап ҳам совуқ бир нафрат ва ғазаб билан айтилса, тухматга ўхшаб кетар экан. Биз аёллармиз — назокатдан ўзи маҳрум этмасин!

— Узр. Бунинг устига сиз менинг меҳмонимсиз, — икки қадам орқага чекинган боксчиларга ўхшаб, гап ўзанини ўзга ёққа бурдилар ойим.

Улар тагин бош мавзудан чиқиб, гўшт ва сутнинг ноёблиги, қимматлигидан нолиб кетишди.

— ...картошка деганнинг ўзи нима, — давом этарди меҳмон, — бир килосини тўрт сўм деб ўтирибди, сўхта-си совуқлар! Гўштан қиммат-а, гўштан!

— Ойлик олиб яшайдиганларга қийин, — қўшилдилар ойим, — амалдорларга эса барибир: уйларига келтириб ташлашади.

Рақиблар ҳамон асосий масалага яқинлашишдан чўчишарди. Шунинг ўзи ҳам бош мавзу оловдек лов этиб ёниб кетадиган эканлигидан далолат берарди. Аммо муддао теграсида от суриб юриш билан иш битмасди ахир! Шунинг учун ойим мақсадга ўтдилар.

— Мен ҳақимда сизга Меҳрож гапирган бўлса керак-а?

— Ҳа, ҳа ҳурмати жуда балад экан сизга.

— Меҳрож — мўмин-қобил бола, жавоб бердилар ойим, — андак соддалиги бор, холос. Бўлмаса ўзи онасига ўхшаб тиришқоқ.

— Лоақал тиришқоқлигимни эътироф этганингиз учун қуллуқ! Синчков экансиз! Начора: олма остига тушади-да!

Ойим андак ҳушёр тортиб, давом этдилар.

— Мен сизни эмас, Махфират опани назарда тутяпман.

Орага сукунат чўқди. Пружина юмшаш ўрнига баттар таранглашгандай бўлди. Меҳмон ғазаб ва ҳаяжонларини имкон қадар жиловлаб, аввалгидан ҳам пастроқ пардада давом этди. У овозига ёқимлилиқ бериш-

га уринса-да, зарда ҳамда кесатик оҳанглари сезилиб турарди.

— Унинг ҳақиқий онаси — мен эканлигимни бинойидай биласиз!

У оймнинг юзига бир лаҳза синчков назар ташлаб, фикридаги ўзгаришларни уқиб олишга ҳаракат қилди. Сўнг овозини кўтариб, давом этди:

— Шунинг учун ҳам соямдан сесканасиз!

— Овозингизни кўтаряпсиз, демак, сиз ноҳақсиз, — дедилар ойм.

— Йўқ, ҳақиқат именна баланд овоз билан айтилиши керак! Токи у гофил бандаларни уйротсин! Бу — менинг шиорим! Бошқасини тан олмайман! Тан олмайман! Меҳрожни тўққиз ой вужудимда олиб юрганам — ҳақиқат!

— Халқимизда бир мақол бор, — фикр айтмоқчи бўлдилар ойм. Лекин суҳбатдоши у кишининг гапини лабидан юқиб олди.

— Вой, мақолга бало борми?! Меҳрожнинг томирларида менинг қоним оқаётганлигини тан оласизми? Зеро бу ҳақиқат ҳар қандай мақол-у афоризмдан қудратли-ку!

— Биз жазавага тушиб кетяпмиз!

Меҳмон тагин алланима балоларни гапирди. Надомат чекиб, кўзига ёш олди. Бу курашда ойм бой бериб қўйишидан чўчиган дадам ниманидир баҳона қилиб, ичкари кирдилар. Ҳалиги аёл вазиятни батамом ўзгартирди, ўзини хору хасдай забун кўрсатиб, дадамга илтижо қилишга киришди.

— Домла, лоақал сиз мени тушунинг! Сизни журналист-ёзувчи дейишди. Суриштириб келса, қонун ҳам мен томонда. Наҳотки, мавжуд қонунни, адолатни ҳимоя қилмасангиз?!

Дадам каловланиб қолдилар. Сўнг савол бердилар.

— Боланинг кўнгли ким билан бўлишда?

— Гап худди ана шу ерда, — бурролик қилди аёл, — эндигина кўндираман, деганда, Рухсора Шароповна уни йўлдан уряптилар!

— Йўқ, сиз уни йўлдан ураётганда, мен болага ҳақиқатни айтдим, — дедилар ойм. — Агар Махфират опа оналик қилолмаган бўлса кетавер, дедим! Ёки ногўри айтибманми?!

— Нима кераги бор эди бу гапларнинг?! Нечун бу зуғумлар, ситамлар?! Тушунсаларинг-чи, ахир, мен ўшанда уни болалар уйига топширишга мажбур эдим. Гўрингда тўнғиз қўпгур қайнонам билан ярамас эрим...

— Биз учун бу тафсилотларнинг кераги йўқ — унинг сўзини бўлдилар ойим. — Ҳамма гап шундаки, Махфират опа уни ўн олти йил бағрида эъзозлаган.

— Лекин, — тагин ойимнинг сўзини кесди суҳбатдоши ва чап кўкрагини икки қўллаб ҳовучлаганча, давом этди, — мана бундай қилиб сут эмизгани йўқ!

— Сутингизни сиз ҳам болангиздан дария туттансиз. У аёл бўлса, чақалоқнинг иштончаларини ювган, тушларида чўчимасин, деб бағрига босиб ётган, ўтайлигини бирор нокас айтиб қўймасин деб, шаҳарма-шаҳар кўчиб юрган! Бу ҳазилакам жасорат эмас! Бундай пайтда бағритош одам ҳам шафқат қилади, инсоний туйғулари жунбушга келади.

Орага мавҳумгина сукунат чўқди. Монологлар гўёки тугаб қолгандай эди. Лекин соябонли хоним овозини пасайтириб, киноялигина давом этди.

— Ҳа, шафқат керак! Фақат у аёлга эмас, мен ҳам раҳму шафқатга муҳтож ва даҳлдор одамман! Келинлар, бундай қиламиз: сиз менга болаларингиздан бирини беринг — олиб кетавераман! Махфират хола ҳам жабр кўрмайди, мен ҳам. Ахир, сизларда беш фарзанд-ку! Бунинг устига сизлар замоннинг пешқадам, гуманист кишилари.

Балконда бу гапни эшитиб ўтирган Моҳинбону иккаламиз чўчиб кетдик. Синглим бегона бир аёлга эргашиб кетишни кўз олдига келтирди, шекилли, дил тўла дард билан йиғлаб юборди. Шукурким, ойим шиддат ила қарши зарбага ўтдилар.

— Сиз жўжаларини ҳимоя қилиш учун ўзидан неча чандон кучли калхатта ташланган товукни кўрганмисиз? Ёки ини бузилган мушук ҳали кўзи очилмаган боласини авайлабгина тишлаб, ўзи билан олиб кетганини кузаттанмисиз? Ахир, биз инсонлармиз-ку!

— Катта ҳарф билан ёзиладиган, — гап суқдилар дадам.

— Мен жигаргўшаларимни ана шу она товукдай бало-қазолардан ҳимоя қилдим, мушукдай авайлаб олиб юрдим. Сизга ўхшаб, туғасолиб, етимхонага топшириб юбормадим!

Молодец, мамаша!!!

— Қисматимни юзимга соласиз, деб ўйламагандим, — андак бўшашди аёл, — лекин бизнинг ҳар биримизни қандай кўргиликлар кутаётганидан беҳабармиз.

— Мени тушунмадингиз, — давом эттирмакчи бўдилар ойим, аммо суҳбатдошлари бунга имкон бермади.

— Гапни айтиб қўйиб, «мени тушунмадингиз, ундай демоқчи эмасдим», дейиш бориб турган мунофиқликдир!

Ойим ҳам овозларини кўтариб, аллақандай чигал иборалар билан рақибларининг ножинслигига шаъма қилдилар. Машмаша авжга чиқа бошлади. Боядан бери сукут сақлаб ўтирган дадам фалсафа суқдилар.

— Бир донишманд айтган экан: икки киши жанжаллашаётган бўлса, билки, айб ақлсидадир. Ваҳоланки, икковларингни ҳам ақлли аёллар деб биламан. Бир пиёладан чой ичиб, ўзларингни босиб олинглар.

Дадам бунга ҳам қаноат қилмай, пиёлаларга чой қуйиб баҳсгўйларга узатдилар. Аёллар баҳсни қолган жойидан давом эттиришди. Аввал аста-секин, кейин эса анча жиддий мунозара бошланиб кетди. Соябонли аёл ойимдан Меҳрожга йўл кўрсатмасликни сўрар, гоҳида пўписага ўтар, аммо нуқул рад жавобини оларди. Машмаша авж пардаларида кўтарилганда, Моҳинбону иккаламиз тагин хавотирга тушдик. Бу гал дадам уларнинг олдига анча жаҳл билан кирдилар.

— Энди бундай, синглим, — анча салмоқ билан зардалигина гап бошладилар у киши, — хотинимнинг юраги хаста. Бунақа қилсангиз, касал бўлиб қолади. У ҳали бизга керак!

— Хўш, менчи? Мен ҳам инсонман! Онам бахтли бўлсин, деб туққан! Ёзувчи экансиз — маслаҳат беринг, йўл кўрсатинг!

У ўзига хос сўзамоллик билан жабрдийда ва жафокаш эканлигини исботлашга киришди.

— Ҳукуматимиз гамхўр, — далда бердилар дадам, — бизнинг жамиятда бахт учун курашган одам бенасиб қолмайди. Сиз ҳам детдомдан бирорта бола олиб, вояга етказинг! Ҳа, энди...

Бу холис маслаҳат аёлга мутлақо ўтиришмаганини унинг авзойидан уқиб олиш қийин эмасди.

— Менинг ўрнимда бўлганингизда, именно шундай қилармидингиз? — сўради у истеҳзо билан.

Дадам нима дейишни билмай андак дудуқландилар, сўнг иддао аралаш овозларини кўтардилар.

— Шу, бизни тинч қўйинг, илтимос! Дилсиёҳликка ҳеч тобим йўқ!

— Мен ҳеч нима демайман, — деди аёл тағин бир оз давом этган нохуш гуфтигўдан кейин, — ўзига ҳавола қилдим: қизларингиз мендек бахтиқаро бўлсин!

Дадам тутақиб кетдилар. Кўзлари ола-кула бўлиб, юзлари таниб бўлмас даражада ўзгарди. Кейин ҳалиги аёлга қараб бақириб юбордилар.

— Тур-ей, жипирик!

— Маданиятсиз!

Чақирилмаган меҳмон ташқарига чиқиши билан соябонини олдим, физиллатиб бориб, қўлига тутқиздим ва эшикни ёпдим.

Ойим дадамнинг кўкракларига бош қўйиб, йирлашга тушдилар.

Ўттиз биринчи б о б

НОГОҲ БОЛТА БОТДИ ЧИНОР ЖИСМИГА...

Тошкентга кўчиб келганимиздан кейин бизни биринчи бўлиб йўқлаб келган киши — дадамнинг ўртоқлари Садриддин амаки бўлдилар. У киши умр йўлдошлари билан бир талай майда-чуйда (Самарқанднинг пўлоти нони, шўрданак ва ҳоказо) кўтариб келдилар. Бир кеча меҳмон бўлишди, тирикчилигимиз, қўшниларибиз, кайфиятимиз билан қизиқишди. Улардан кейин дадамнинг собиқ ҳамкурслари Мўмин амаки Шерқулов келдилар. Сўнг амаким, тоғам, қариндошлар, қўшнилари... хуллас, ёлғизлатиб қўйишмади.

Шу орада ўзимиз ҳам дадамнинг ишхонадагилари ва бошқа ўртоқларини меҳмонга чақирдик. Одил Ёқубов, Машраб Бобоев, Неъмат Аминов сингари казозо ёзувчилар меҳмонимиз бўлишди.

Самарқанддаги ҳовлимизда меҳмондорчилик учун жамики шароитлар бўлса-да, одамлар аҳён-аҳёнда келишарди. Бу ерда эса аксинча: шароит кўнгилдагидай

эмас-у, турли жойлардан келадиган хуштакалуф меҳмонларнинг кети узилмайди.

Бугун дадам эргаштириб келган меҳмон — амаким тенги, йўқ, у кишидан ҳам ёшроқ — тахминан йигирма тўрт-йигирма беш ёшларда эди. Меҳмонни таърифламоқчи бўлсам, унинг қорачадан келганлиги, новчалигини алоҳида таъкидлаб ўтишга тўғри келади. Темир (кумуш) тишлари йирик-йирик бўлиб, қоп-қора мўйловчаси остида яққол кўзга чалиниб туради. У ҳақда тагин нима десам бўларкан?! Кийимлари уринганлиги, эскирганлигиданми ёки бошқа сабабданми хижолат чеккан, ҳадиксираб турганга ўхшаб кетарди. Бошқа меҳмонларга ўхшаб қорачиқларида севинч нурлари жилоланмас, аксинча, атрофга дардчил ва маҳзунроқ боқарди.

Дадамнинг — ойимга берган қисқа ва андак мавҳумроқ ахборотидан менга шу нарса аён бўлдики, унинг номи — Ҳожимурод (дадам шунчаки, Ҳожи дердилар) экан. У тўғри қамоқдан чиқиб келаётганини эшиттач, ойим нимадандир хавотирлангандай бўлдилар. Менинг эса қизиқишим чандон ошиб кетди. Негадир бизнинг замонамизда одамларни тиканли сим ортида тутиш тасаввуримга сира ҳам сиғмасди. Бунинг устига Ҳожимурод дегани қотилга, хоинга ёки жосусга ўхшамас, зотан, ёмон ниятли одам бўлса, дадам сира ҳам эргаштириб келмаган бўлардилар. Кўз ўнгимдан эса, киноларда кўрганим — қутурган овчаркаларга эргашиб юрадиган ва ўзлари ҳам ана шу кўппаклардай қопоғон фашистлар, концлагер деб аталадиган машғум қисматгоҳда очликдан силласи қуриган, қоқсуяк одамлар гавдаланаверди. Не-не уқубатларни бошдан кечирган бувим замонага шукроналар ўқиганда, дадам хорижий юртларни ёмонлаганда, муаллимларим бизга берилган бахтдан энтикиб яшашимиз зарурлигини бот-бот такрорлаб турганда, шундай навқирон кишининг қамалишини тасаввур қилиш жўн иш эмас, албатта. Демакки, ё бу одам жуда ёмон, ёки уни қамаганлар ўша фашистлардек тошбағир.

Талай саволаримга жавоб топиш илинжида нуқул дадам билан меҳмон атрофларида парвона бўлиб юрвердим, устма-уст чой дамлаб келдим, бир чеккада

дарс тайёрлаган киши бўлиб, зимдан меҳмонни кузатдим, унинг гапларига қулоқ тутдим.

Дастурхон бошида кўп гапирилмади. Меҳмон дадамнинг устма-уст ва шу билан бирга андак пайдарпай саволларига мухтасаргина жавоб қайтарар, тафсилотларни гапиришни эп кўрмас ёки нохуш хотираларни эслашни хушламасди. Дилидаги аллақандай беҳудуд нафратми, армонми очилиб гапиришга, табасум қилишга монелик қилар, гоҳида бир нуқтага узоқ тикилиб қолар, бошини билинар-билинмас тебратиб, надомат чеккандай бўларди.

— Беш йил, — деди у сиқиққина қилиб, дадамнинг: «Кўришмаганимизга неча йил бўлди», деган саволига жавобан.

— Ўшанда мактабда ишлардингиз-а?

— Ҳа, пионервожатий эдим.

— Эсимда, эсимда: газетада босилган мақолангизни ҳам кўрсатгандингиз.

— Шеърларимни ҳам.

— Бир шеърингизни ёдлаб ҳам олгандим.

Дадам аввал андак эслаб олдилар, сўнг бир оз тутилиб, гоҳида меҳмоннинг мададига суяниб, шеър ўқидилар.

*Ҳаётга рўй берар ғаройиб ишлар:
Воажаб, воажаб нечун кишилар
Бурро тўтиқушни, ҳассос булбулни
Қафасга солишар,
Аммо ҳеч қачон
Маъшум бойқуш,
Шумхабар зағизгон
Қафасга солинмай, озоғ юради,
Даврон суради.*

Меҳмон билинар-билинмас жилмайди. Шунда унинг кўзларида нури мунаввар йилтиллаб кетди. Бу нур меҳмонга шоҳисталик ва шафиқлик ато этгандай бўлди. Шу тариқа Ҳожи (мурод) ўз сардафтарини биринкетин арақлашга киришди. Йўқ, у кўпроқ ўша пайтда ёзган ҳаётбахш, қувноқ шеърлари, ҳамду сано билан йўғрилган мақолаларини тилга олиб, ўзининг ношуд, нотавонлигидан надомат чеккан бўлди. Ўтган йиллар

давомида бошидан кечирган мусибатлари кўзини мошдай очиб қўйганини таъкидлади.

Алламаҳалдан кейин меҳмонхонада дадамга ва Ҳожи акага ўрин солмоқчи бўлаётганда, ўзим учун ҳам кўрпа олиб кирдим. «Майли, дедилар ойим ҳам, — эркаклар бир уйда ёта қолишсин.»

Лекин биз ярим тунгача ухламадик.

— Ярамас терговчи креслога ўтқазди-ю, давом этарди меҳмон, икки билагимдан унинг суянчигига, тўпигимдан оёғига зичлаб боғлади. Қимирлолмай қолдим. Кейин бошимни кучоғига олиб, бор кучи билан чапга буради. Азбаройи шакартомирим узилгандай бўлиб кетди. «Бўйнингга ол, деяпман, бўйнингга ол», дерди нуқул. Ўзим тенги ўзбек бола-я! Ўйлаб ўйимга етолмайман: бу даражада ваҳшийлашишга қачон улгурди экан?! Қачон? Наҳотки мунис оналаримизнинг дилкаш аллаларини, хушовоз ҳофизларимизнинг дилбар қўшиқларини тингламаган; Қодирийни, Айнийни, Ойбекни ўқимаган бўлса, бу йиртқич?! Унгача биқинимга роса тегишган, уриб тишларимни синдиришганди, фашистлар! Хуллас, ўлиб қолишдан кўрқдим-у, бўйнимга олдим.

— Барибир, хато қилибсиз, — унинг сўзини бўлдилар дадам.

Меҳмон ҳам андак жимиб қолди. Сўнг ўзгача оҳангда давом этди.

— Домла, кечирасиз, аччиғингиз келмасин: юмшоққина ўринга чўзилиб олиб, бу гапни айтиш осон. Баданингизга озгина игна суқилса, қанча азият чекасиз. Ҳатто ари чақишидан ҳам чўчийсиз. Менга дўзах азобини рўпара қилишди, дедим-ку! Инсон улар учун азбаройи май қўнғизидек гап эди. Истаса, товони остига олиб, эзгилаб кетаверарди, олчоқлар! Ҳибсга олган кунлари кэпэзга ётқизишди. Ишонасизми: беш кишилик хонага ўн олти кишини тиқиштиришди. Ашшу ўпкамиз учун ҳаво етишмай қолди. Деразани очиб қўйишни илтимос қилдим, аммо-лекин кўнишмади. Ҳавони, табиат бериб қўйган ҳавони раво кўришмади-я! Тасаввур қиляпсизми? Шундай одамлардан мурувват ва адолат кутиш мумкинми? Ҳеч қачон! Йўқ, мен ўшанда ҳам мурувват ва адолатдан умидимни узмаган эдим: судга ишонардим. Ўша ерда монолог ўқиб,

ҳақиқатнинг бешафқат зарбаси билан уларни мажақлаб ташламоқчи бўлгандим.

— Хўш, кейинчи? — давомини эшитишга шошилдилар дадам.

— Барини рад этдим судда: ичганим ҳам йўқ, ҳеч кимга қўл ҳам кўтарганим йўқ, бари тухмат! — деб туриб олдим. Бу ерда биқинимга тепишмади, тишимни синдиришмади, кекиртагимни ҳам тоблашмади. Ҳатто «сиз-сизлаб» муомала қилишди. Аммо-лекин рад этиб бўлмайдиган уйдирма фактлар, далиллар билан ҳиқилдоғимдан тутишди улар. Сўзни биринчи бўлиб ярамас Т.га беришганди, у раис ўргатган ўша гапларни худди тўтиқушдек такрорлади: «...бир касалванд одамман. Тўй-маъракага ҳам камдан-кам бораман! Желудка чатоқ. Правления мени гражданской оборонага бошлиқ қилиб қўйгандан бери, ичкиликни оғзимга олганим йўқ. Ўша кунни жин урди-ю, бир борай, дедим. Энди қишлоқчилик. Хизмат қилиб юрган эдим, бир маҳал укамиз — Ҳожимуроджонни кўриб қолдим. Сал кайфи бор эканми, ҳар хил пичинг гаплар қилаверди. Текинхўр ҳам деди, нон емас ҳам. Аввал индамадим — бир касалванд одам бўлсам... Кейин: «Укажон уйинга бориб ёт, кайфинг ошиб қолибди», дедим «Сен — ипирисқи манга ақл ўргатасанми?» — деб гирибонимдан олди. «Ман мухбирман, ёзувчиман, уруфингни қури-таман, сан иблисни!» — деди. Укамиз ҳазиллашдимми, чиндан қилдимми — билолмадим. Бир маҳал денг, итариб юборди, бошим бориб бетонга тегди. Ўлдириб қўймасин деб, дод солдим. Одамлар етиб келишди. Мен бир касалванд одамман. Шундан бери бош оғрийдди денг. Докторлар сатресение, дейишяпти».

— Ҳа, чечанлик қилибди, — тан олдилар дадам, — эгри мўридан эгри тутун чиқади, деб бежиз айтишмаган.

— Кейин сўзни гувоҳларга беришди. — давом этди Ҳожи ака, — улар ҳам «жабрдийда»нинг гапини тўлатўкис маъқуллаб чиқишди. Охирида сўзга чиқиб, барини рад этдим: мен хизмат қилиб юрганда, аблаҳ Т. маст ҳолда гирибонимдан олгани, зўрға қочиб қутулганимни гапирдим. «Лекин суд хайъатидан илтимос, балки, талабим шуки, — дедим, — аш-шу спектаклни бош режиссёрини топиш шарт. Булар — учаласи ўша-

нинг кўрсатмаси билан уқувсизгина рол ўйнаётган артистлар! Модомики шундай қилинмас экан, сизлар — қонунларимиз ҳимоячиларидан ихлосу эътиқодларим бир умрга сўнади». Адвокатим ҳам роса чираниб кўрди, аммо бизда адвокатнинг гапи сариқ чақага олинмаслигини ўшанда қаердан ҳам билай?! Қарангки, врачларимиз ҳам сотилган экан: медэкспертиза мутасаддилари Т. жиддий жароҳатланганлиги, бунинг устига менинг қонимда анча-мунча алкоголь борлиги хусусида ҳужжат беришибди. Муҳрида илоннинг расми акс этган бу увада қовозларни рад этишга қудратим етмасди, албатта: саксон саккизинчи моддани қўйиб, нақ тўрт йилга кесиб юборишди, ножинслар!

— Ярамаслар! — жаҳлга миндилр дадам ва бир оз сукутдан кейин давом этдилар. — Лекин, барибир раиснинг сиздан бунчалик қасос олиши сабабларини тушунолмадим.

— Сабаблари кўп бўлса керак, газетада ҳаммаси бўлиб беш қатор шеърим босилганди.

*Порахўр читтакни тутиб, зағизғон,
Деги: бу одатдан кеч, текинтомоқ.
Сенга айтавериб, йиртилди томоқ,
Читтак ҳам порани узатиб шу он
Деги: бу йиртилган томоққа — ямоқ!*

Раиснинг порахўрлигини билардим, аммо лақаби зағизғон эканлигини хаёлимга ҳам келтирмагандим. Умуман бу шеърни ёзишда ҳеч кимни назарда тутган эмасман. Аммо-лекин раисга қаттиқ ботган экан. Ундан кейин бир мақоламиз чиқиб қолди. Районимизда ресторанлар, маишатгоҳлар кўп қурилаётганлиги, лекин поликлиника, мактабларга кам эътибор берилаётганлигини ёзган эдим. Бунга колхозимиздан ҳам мисоллар келтиргандим. Бир куни раис чақириб қолди. Қарасам, авзои чатоқ. Гапни ҳам чувалаштириб ташлаяпти денг. «Ҳожимурод, мақоланг чиққан экан, тасдиқланмай турибди-ку. Район раҳбарлари дарғазаб... Бу мақолангга неча сўм беради ўзи? Ҳа, майли, гап бунда эмас. Энди рестораннинг очилиш маросимига ким келганини биласан-а? Шахсан ўзлари... Шунинг учун бир нарса ёзсанг, аввал сўрашинг керак». Раис

билан бўлган мулоқотимизни редакциядагиларга айтгандим: «Номаъқул қилибди, сўраш шартмас!» дейишди. Бу гал қишлоқ магазинларида арақ жуда кўплиги, китоб эса умуман йўқлигини ёздим. Бир ҳафта ўтмай тўйхонада мана шу мунофиқликни уюштиришди.

— Бу ҳақда редакциядагиларга хабар бердингизми?

— Район газетасидан тортиб — ундан юқорироқ ташкилотгача такрор-такрор ёздим. Тарихча нафи бўлмади. Илоннинг ёғини ялаган раисимиз қилгиликни қилиб қўйиб, дадамга далда ҳам берибди: «Бўлган иш бўлди, бирор йилдан кейин ўзим чиқариб оламан.» Отамиз ҳам содда-да, туллагнинг шу гапига лаққа тушибди. Колхозимизга Шароф Рашидов келганда, арзга кираман, деган экан, умуман яқинлаштиришмабди. Кейин оғайнилардан пул тўлаб, Москвага йўл олаётганда: «Ундай қила кўрманг, айб ўзимдан ўтган эди», деган мазмунда мактуб йўлладим.

— Нега ундай қилдингиз? — ажабландилар дадам.

— Зукко одамлар ашшундай маслаҳат беришди, — деди ва бир лаҳза сукутдан кейин давом этди, — Емел деган шефимиз бор эди, казармада. Лақаби шунақа эди унинг.

— Русми, — сўрадилар дадам.

— Миллатини билмайман, эҳтимол метис бўлса, аммо-лекин ўзбекча ҳам, тожикча ҳам гапираверарди. Русчани-ку қийиб қўярди. Ўша айтдики, ҳозирги амалдорлар орасида зармасти кўп, улар отангни бир кориҳол қилиб қўйишдан ҳам қайтишмайди. Фаррух, Ато амаки деган шерикларим ҳам буни маъқуллашди.

— Да, бу гапда жон бор, — қўшилдилар дадам ва беихтиёр сўрадилар: — Емел дегани қанақа шеф эди? Назоратчимиз?

— Йўқ, ўзимизнинг маҳбуслардан.

— Нима жиноят қилган?

— Эй, бу катта тарих.

— Одам ўлдириганми? — қизиқишлари сўнмади дадамнинг.

— Йўқ, мусичага ҳам озор бермайдиган одам. Гаплари ҳам тағдор, жўяли. Улар шунчаки битиб кетган амалдорлар, порахўрларнинг бойлигини тортиб олишган. Пугачёвга ўхшаб...

— Ғалати, — қизиқишлари ортди дадамнинг, — олганларини булар ҳам ночор кишиларга тақсимлаб берганми?

— Назаримда ундай қилишмаган, барини жамғаришган. Лекин жа-а тадбиркорлик билан иш кўришган улар. Бўрига ўхшаб, нуқул изларини йўқотиб юришган. Бугун Тошкентда бирорта харомхўрни тунашса, эртаси Бухоро ёки Қаршида бошқа бир муттаҳамни қон қақшатишган.

— Да, қизиқ, — суҳбатдошларини тергаб қўйдилар дадам. Менинг кўз ўнгимда эса «Капитан қизи» фильмидаги воқеалар узук-юлуқ бўлиб гавдаланди. Бойлигидан ажралиб, хонавайрон бўлган ҳокимлар, қасоскор казаклар ва уларнинг тадбиркор саркори.

— Емелнинг одамларидан тўрт-бештаси фақат разведка билан шуғулланган. Аш-шу пати юлинадиган товук қаердан қўшимча даромад қилади, жамғармани қаерга қўяди, уйда қачон, ким бўлади — барини аниқлашган. Гоҳида телефон қилишган, монтер, страхование агенти бўлиб уйларига киришган, қаерда нима борлигини чамалаб кўришган. Ҳамма нарса аён бўлгач, Емел юзига ниқоб кийиб, икки шериги билан бостириб кирган. Кўп хоналардан элик, юз минг сўмлаб пул ёки бойлик ўмариб чиқишган. Шуниси қизиқки, жабрдийдаларнинг аксарияти шикоят қилишмаган.

— Бош ёрилса, дўппи остида, — дедилар дадам.

— Йўқ, милиция аш-шу бойликларни қаердан топганини суриштириб қолиши мумкин-да.

— Пул кетса кетсин, обрў кетмасин.

— Партбилет ҳам, — қўшиб қўйди Ҳожи ака ва сўзида давом этди, — лекин бу дунёда бир умр чап бериб яшаб бўлмайди-ку! Улар Навоий шаҳрида қўлга тушишган. Операциянинг обдон пухта тузатилмаганлиги чап берган, бояқишларга.

— Хўш, қизиқишлари тағин ошди дадамнинг. Ўзимнинг ҳам вужудим қулоққа айланиб, меҳмонни тингладим.

— Йўқ, операцияни ҳам жа-а хом, деб бўлмайди. Ашаддий бир порахўр терговчининг изига тушишган, улар ўшанда. Ҳамма нарса аён бўлгач, Емелнинг шерикларидан бири терговчига ички ишлар министрлиги номидан телеграмма йўллаб, зудлик билан Тошкентга етиб келишини тайинлайди. Терговчи учиб кетгач, тунда

Емел ҳалиги уйнинг сигнал тугмачасини босади. «Хўжайинингиздан телеграмма келди», дейди ичкаридан овоз берган бекага ва у эшикни қия очиши билан сукулиб ичкари киришади-ю, тўппончани тўғрилашади. Тасодифни қаранг-ки, ҳалиги аёл эрини кузатиб қўйиб, ўйнашини таклиф этган экан.

Шу ерга келганда, дадам кулиб юбордилар: меҳмон бир лаҳза жимиб тургач, давом этди.

— Ҳалиги ўйнаш буларни терговчининг одамлари, деб ўйлайди, шекилли, қўрқиб кетиб, ярим яланғоч ҳолда иккинчи қаватдан сирғаниб тушади-ю, ўзининг Емелнинг шериклари ўтирган машинага уради. Ҳайдашни буюради. Табиийки, улар кўнишмайди. Шунда прокурорлигини айтиб, пўписа қилади. Шу тариқа саннашиб турганда, одамлар тўпланадилар, милиция пайдо бўлади. Уларни олиб кетишади.

— Емел-чи, — сўрадилар дадам. Дарҳақиқат, шу топда мени ҳам қароқчиларнинг ўша сардори қизиқтираётган эди.

— У ўзини чеккароққа олади. Ҳар қалай пулига ишонади. Аммо-лекин ҳалиги ўйнаш ҳақиқатан ҳам прокурор бўлиб чиққандан кейин дўстларни қўтқаришнинг иложи бўлмай қолади. Бунинг устига ишнинг рафтори ҳам ўзгача тус олади. Ножинс прокурор қуйидаги мазмунда тушунтириш хати ёзади: дўстимни кузатгани келсам, андак кечиккан эканман, шунда бека дастурхон ёзиб, анор, анжир қўйди. Мен энди улардан танаввул қиламан, деб турганда, бу қароқчилар бостириб киришди.

— Вой корчалон-ей, — дедилар дадам.

— Судда, — давом этди меҳмон, баҳсу мунозара авж олиб, масала чигаллашиб турганда, орқада ўтирган Емел ўрнидан туради. «Хўш айтинг-чи, дейди у прокурорга, — анору-анжир еб ўтирган бўлсангиз, нега ташқарига ярим яланғоч ҳолда югуриб чиқдингиз?»

Прокурор саросималаниб қолганда, судья Емелнинг кимлиги билан қизиқади. «Мен уйга бостириб кирган ўша қароқчи бўламан!» — дейди у. «Буни исботлаш керак», дейди судья. «Мен йўл қўйган хато — бунинг исботи, дейди Емел, — ўшанда ўйнашлар қучоқлашиб ётиши мумкинлигини ҳисобга олмаганман». Хуллас, хужжатлар қайта терговга оширилди ва бир неча ой-

дан сўнг суд Емелни етти йил муддатта озодликдан маҳрум этади.

– Шерикларини-чи, – қизиқдилар дадам.

– Гап шунда-да, Емел бор айбни бўйнига олиб, уларни қутқариб қолади. Аммо-лекин Емел дегани қамоқда ҳам шоҳона яшади. Чунки шериклари дуч келган итнинг оғзига пул билан уришарди. Барақда турилган кунини нишонлади, денг, маҳоват эмас-у, юз шишалар арақ билан коньяк қуйиб берди.

– Қамоқда ичимликни қаердан топишади, – қизиқиб қолдилар дадам.

– Назоратчиларнинг ўзлари олиб келишади. Аш-шу турма бошлиғи ҳам Емел билан соз эди. Зиёфатта казо-казолар келишди. Мен ўшанда «Тушкунлик» деган шеъримни ўқиб бергандим, Емелнинг кўзларидан ёш чиқиб кетди.

– Демак, яхши шеър экан-да, – унинг сўзини бўлдилар дадам, – қани эшитайлик-чи.

Орага мавҳумгина сукунат чўқди. Ҳожи ака паст ва маҳзун оҳангида шеър бошлаб юборди:

*Бу тун бобожоним кирмиш тушимга
Эркалаб сўзламиш марҳум мўйсафиг:*

Кўйгин, кеча қолгин золим гунёдан

У дунё – бебақо

Сердарг, ноумид.

Бу дунё ғуссасиз, ғамсиз, жигарим.

Пулга зориқмайсан – пулсиз бу олам.

Бўйруқ бермас бунда одамга одам

Ташвишдан, ғийбатдан қутулгун абад...

Бу ерда асаблар эркиндир бирам...

Бу ерда, бу ерда ҳатто йўқ ўлим

Келақол бўтам!

Улар тағин жимиб қолишди. Сўнг меҳмон давом этди.

– Шу-шу бўлди-ю Емел билан ака-ука бўлиб қолдик. «Истасанг, – деди у, – мен шерикларимга айтиб, раисингни гумдон қилишим мумкин.»

– Да, – ажабланирдилар дадам.

– Кўнмадим. Аммо-лекин қўли узун эди, шоввознинг. Пул бор эди-да! Жини ёқтирмаган тийиқсиз назоратчиларни танобини тортиб қўяр ёки умуман

ишдан бўшатиб юборарди. Орада уч-тўрт кунлаб бедарак бўлиб ҳам кетарди. Лекин жамғарган пули бир умрга етса керак! Ўзи ҳам айш-ишратнинг гадоси эди.

— Пул одамни бахтли қилиши мумкин эмас, — ўз ақидаларини айтдилар дадам. Айниқса, қинғир йўл билан топилгани.

— Мен панжара ортида шунга ишонч ҳосил қилдимки, — деди Ҳожи босиқлик билан, — бизда пул деган нарса, истаган эшигингни очадиган сеҳрли калит экан. Пулинг бўлса, қамоқхонада ҳам жаннатдагидай кун кўрсанг, пул бўлса, йўлингдаги ровни, нохуш рақибни олиб ташласанг, пул бўлса, ўқишга кирсанг, шифохонага жойлашсанг... Пулсиз маҳбусларнинг қадри — қумурсқадан ҳам паст эди.

— Фақат маҳбусларникигина эмас, — дедилар дадам бу гал хайрихоҳ оҳангда.

— Энди у ерда инсон қадри — сариқ чақага тенгда. Шунчалик хўрлашдики...

— Хафа бўлманг, тақдир, — далда берган бўлдилар дадам.

— Йўқ, хафа бўлмайман! Кўзим мошдай очилди. Қамоқ сабоқ бўлди. Қисматта қасдма-қасд яшашни ўргандим.

Бу билан меҳмон нима демоқчи бўлганини англомадим. У бир лаҳза сукут сақлагач, сўзида давом этди:

— Пул топиш керак, пул! Ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам.

— Қамоқ сабоқ бўлди, дегандингиз, демак, ундай эмас эканда, — надомат билдирдилар дадам.

Меҳмон тагин жимиди. Мен уни ухлаб қолди, деб ўйлагандим. У эса хотираларини мушоҳада тарозисига солиб кўраётган экан.

— Лагерда Фаррух деган рассом бола билан дўстлашиб қолдик. Олтин йигит эди. Шу айтардики, ҳаётда ҳар ким ўз дидига яраша сабоқ олади. Мадомики мен олган сабоқ сизга ўтиришмаган экан, начора, домла?!

У ўзини оқладими, дадамни айбламоқчи бўлди, ҳайтовур яхши тушунолмадим. Шу топда мени Фаррух деган рассом йигит кўпроқ қизиқтириб қолганди. Не гуноҳ қилиб ҳибсга тушиб қолдийкин, шўрлик?! Ҳар қалай дадам жонимга ора кирдилар.

— Бу, рассом қанақа ножўя иш қилиб қўйган?

— Эй, бир фалокат! Ўзи рассомларнинг табиати

валати бўлади. Болага ўхшаб кетишади улар. Тушунини керак, бояқишларни. Фаррух ҳам тасодифан тушган.

— Қандай? — шошилдилар дадам.

— Бола пақир дарё бўидаги бир теракни яхши кўриб қолган.

Дадам кулдилар.

— Одам итни, мушукни, какликни яхши кўриб қолиши мумкиндир, аммо...

— Аш-шуда, ишонишмайди, — деди Ҳожи ака, — Фаррух ўша азимжусса теракни таърифлашга тушса, ўзингиз ҳам меҳр пайдо қиласиз унга. Танасига икки кишининг қулочи зўрға етарди, дейди. Сағриси жи-мирлаб турадиган оппоқ дулдуллар бўлади-ку. Теракнинг бадани ҳам шунга ўхшаркан. Ҳатто шамол бўлмаганда ҳам барглари бир маромда дилкаш хониш қилиб ётаркан. Мен аш-шу таърифлардан кейин «Бойсундаги оқбадан терак», деган шеър ёздим. Хоҳишингиз бўлса, ўқиб бераман, аммо лекин узунроқ.

— Майли, кейин ўқирсиз, — дедилар дадам, — аввал Фаррухни гапиринг: нима жин уриб қамалиб қолди?

— Фаррух бора-бора ўша теракни ҳар куни соатлаб томоша қиладиган, бошқа ёқларга кетганда, соғиниб қоладиган бўлади.

— Хўш?!

— Кейин зўр ҳафсала билан унинг расмини чи-зишга киришади. Бир куни эрталаб бўёқ-мўёқларини кўтариб келса, терак одам бўйи баландликдан аррала-ниб, шохлари ерда хоку туроб бўлиб ётган эмиш. Та-биийки, Фаррух тутақиб кетибди, оташин бўлибди: «Мен хун оламан, унинг кушандасидан!» — дебди. Бир донишмад айтган экан: «оғзимдан чиққан сўз — менинг ҳокимим, бўғзимда қолган калом эса қулим». Жаҳл билан Фаррухнинг оғзидан чиққан ўша сўз — кейинроқ кишанга айланишини ҳеч ким хаёлига кел-тирмаган албатта. Маълум бўлишича, бир ҳамқиш-лоқларининг асалариси кўчиб, шу терак қавагига жой-лашган экан. Асаларичи ҳарчанд қилса ҳамки, ари-ларни чиқариб ололмабди; кейин азимжусса теракка арра солибди. Бўлган гап шу! Орадан бир неча ой ўтгандан кейин — Фаррух дарёдан ток билан балиқ овлаётганда...

Негадир меҳмоннинг каломи узилиб қолди. Ва дадамга савол билан мурожаат қилди:

— Кўрганмисиз, шунақа балиқ овлашни?

— Ўзим овлаганман, — ҳозиржавоблик қилдилар дадам ва сўзларини далиллаш учун бўлса керак, тафсилотини ҳам ҳикоя қилишга киришдилар.

— Симнинг бир учини илгак қилиб, симёвочдаги токка уладигу буёғини сувга ботирдик. Зум ўтмай балиқлар, қурбақалар чалқанча бўлиб чиқаверишди.

— Фаррух ҳам шундай қилган-да, — давом этди Ҳожи ака, — қирғоқдаги болалардан бири балиқлар оқиб кетишидан чўчиб, ўзини сувга отади ва зум ўтмай қалқиб чиқади. Уни ток урган бўлади. Яна тасодифни қарангки, ҳалиги бола асаларичининг ўғли экан. Фаррухнинг бундан бир неча ой олдин айтган ҳалиги гапи ўзгача маъно билан протоколларга қайд этилади. Шундай қилиб, қамаб юборишади.

Меҳмон жимиди. Дадам ҳам индамадилар. Мени эса уйқу боса бошлади. Орадан қанча вақт ўтганини эслолмайман, бир маҳал уларнинг гўнғиллаб гаплашишларидан уйғониб кетдим.

— ...тожик эди-ю, паспортига «ўзбек» деб ёзилганди, Ато амакининг. Ўзи — асли бухоролик. Икки марта партиядан ўчирилиб, уч марта қамоққа тушган эди, шўрлик.

— Ҳа, демак...

— Йўқ, йўқ, у ерда қотиллар ҳам, безорилар ҳам бор эди, аммо Ато амакининг қип-қизил пролетарлиги билиниб турарди. Биз қомоқхоналар билан бирга комсомол комитети учун маъмурий бино қурдик. Эрталаб солдатлар қуршовида ишга жўнардик. Қутурган овчаркалар, вишкадаги сўхтаси совуқ соқчилар, ранги заҳил назоратчиларга биз кўникиб кетдик, лекин Ато амаки нафрат билан қарарди буларнинг барига. «Сен ана шу газандаларнинг расмини чиз, — дерди Фаррухга, — токи келажак авлод биз комсомол штабларини қай тарзда қурганимиздан воқиф бўлсин!» Фаррух бўлса аш-шу Ато амакини расмини чизди. Бўйи баравар қилиб... худди тириқдай. Емел: «Менинг портретимни шунақа қилиб чизсанг, минг сўм бераман,» деди. «Мени кечирасиз, Емел ака, — деди Фаррух, — сизнинг расмингизни чизолмайман.» У ерда Ато амикдан бошқа ҳеч ким ёлчителиб ишламасди ҳам. Чунки

жон куйдириб ишлаганни зангар маҳбуслар хуш кўришмасди. Шунга қарамай Ато амаки баримиздан илгарилаб кетарди.

Уйқу киприкларимни қаттиқроқ исканжага ола бошлади. Меҳмоннинг гапи қулоғимга узук-юлуқ бўлиб кирарди. Ора-чурада тушимга ҳам ана шундай чалачулпа воқеалар кириб, хотираларим билан чалкашиб, чувалашиб кета бошлади. Концлагер, инсонни важиб ташлайдиган даражада қонга ташна овчаркалар тушимга кирдими ёки хотирамда чарх урдими — ўзим ҳам эслолмай қолдим. Итдай вафодор жониворни одамхўр йиртқичга айлантирган кишилар ким эканлигини ўйладим, улардан зоҳиран нафратландим.

— ...Элигинчи йили пахта заводини кўтаради, Ўзбекистон бўйича биринчи ўринга чиқаради. Шунда унга орден беришади. Тошкентда орденни тантана билан тақиб кўйгач, бир пиёла чой узатишади. Ато амаки одати бўйича чойни ичиб, унинг шаммасини деразадан ташқарига итқитиб юборади.

— Хўш, хўш, — тергаб кўйдилар дадам суҳбатдошларини.

— Кўриниб турибдики, бу ҳаракатда бирорта бадбинлик ёки ғайритабиийлик йўқ. Аммо чойнинг юқини ташқарига отиб юбориш унга ўн йилга тушишини ўзи ҳам, суҳбатдошлари ҳам ўшанда хаёлларига келтиришмаган, албатта. Чунки чой юқи дераза ортида ўрнатилган Сталин бюстининг бошига бориб тўкилишини тасаввур қилиб ҳам кўришмаган-да, улар.

Уйқум баттар хуруж қилди. Аммо Ато амакининг тақдирини билиш истаги ундан устун келиб, иккала тирсагимга суяниб олдим. Оқланиб келгандан кейин, — давом этди меҳмон, шаҳар яқинидаги колхозга ҳисобчи, бригадир бўлади. Кейин раисликка кўтаришади. Ато амакининг айтишича, олтмишинчи йилларнинг ўрталарида гўшт тайёрлашни кўпайтириш ҳақида қарор чиққан экан.

— Ҳа, Хрушчёв пайти эди, — маъқуладилар дадам, — шахсий моллар билан отларга қирон келганди.

— Ато амакининг колхозида икки юз бош зотли қорабайир бор экан. Отахон аш-шуларни гўштга топширилган қилиб расмийлаштиради-ю, барини Қизилқумга ҳайдаттиради. Олти ойдан кейин келган ревизия эса бу найрангни англаб қолади. Ато амакини бу

гал кўзбўямачиликда айблашади: партиядан ўчириб, ишини терговга оширишади.

— Бечора, бечора...

— Билмадим неча йил ҳам ётиб келгандан кейин Бухородаги пахта заводига ишчи бўлиб киради. Энди боши шунча деворга теккан одам қобил-мўмин бўлиб юриши керак-ку. Йўқ, отахон ундай қилмайди. Етмиш тўққизинчи йили шахсан Брежневга хат ёзиб, обкомнинг биринчи секретари билан унинг ҳомийлари пулу олтин тўплашда Бухоро амиридан ўзиб кетилганини маълум қилади. Улар хатни негадир текшириш учун обкомга қайтаришди. Албатта, партия раҳбарини амирга таққослаш — гуноҳи азим. Бунинг устига, табиийки, текшириш пайтида, саркотибнинг пора олганини кўрдим, деган мард топилмайди. Шундай қилиб, шўрлик Ато амакини тухматчи сифатида етти йилга қаматишади.

Орага бир лаҳза сукунат чўқди. Ҳадемай тушимга дарё соҳилидги азимжусса терак кирди. Унинг устида ўтирган Ато амаки қўлида илондек тўлғанаётган сининг учини сувга ташлаб юборибди. Аммо балиқ туғул қурбақа ҳам қалқиб чиқмабди. Ато амаки аламдан йиғлай бошлабди.

— ...чол йиғлаб юборди, — тагин Ҳожи аканинг овозидан уйғониб кетдим. «Обком котиби қамоққа тушса ҳам сенга ўхшаб ёврон ичиб ўтирмайди, — деди Емел, — у бутун авлодини пул билан таъминлаб қўйган». «Йўқ, Емел, — деди Ато амаки, — сен билан мен бошқа олам, бошқа давр одамларимиз. Менга илк бор партия билети беришганда йиғлаб юборгандим. Чунки у менинг эътиқодим эди!» «Улар эса сенинг аслида сароб бўлган эътиқодингга тупуришди: ярамас билетни икки бор бериб, икки бор ҳам қайтариб олишди, уч бор турмага ташлашди». «Бу гал, — деди отахон, — қамоқдан чиқсам, арбобларга ёзиб юрмайман. Халққа мурожаат қиламан! Фарзандларнинг насибасини қирқиб, бойлик жамғараётган нафси ўпқонларга қарши бош кўтариб чиқинглар, дейман! Гафлатда ётманглар, ўз халқини, миллатини талаётган амалдорларни тошбўрон қилинглар, дейман»... «Сени тутиб, тагин қамашади», деди Емел. Отахон жимиб қолди. Кейин йиғлади. Дард билан, хазин ва беадад умидсизлик билан йиғлади.

Меҳмон тин олди. Дадам алланима дедилар. Мен гапни охиригача эшитолмай ухлаб қолибман. Уйғониб кетганимда, меҳмон шеър ўқирди.

*Болта ботди, ногоҳ чинор жисмига
Бир ингради дарахт, тўқди аччиқ ёш.
Ажаб, ўт кетса ҳам бор вужудига
Йиғламас эди-ку, берарди бардош?!
Болта сопин таниб, чекканди қайғу,
Ахир, ўз шохидан бўлган эди у.*

Ҳожи ака бошқа бир шеърни бошлаганда, уйқу кучлилик қилди-ю, буларнинг бари тушимга улашиб кетди. Атрофи тиканли сим билан ўралган пахта заводи эмиш. Бунт устига чиқиб олган Ҳожи ака муштини ҳавода серпиб шеър ўқирмиш. Синчиклаб қарасам, у Ҳожи ака эмас, Ато амаки бўлиб чиқибди. Кейин Ато амаки ҳам Ҳамзага айланиб қолибди. У эса икки қатор шеърни такрорлармиш:

*Уйғон, уйғон, уйғон...
Ётма ғофил бандалар!!!*

ЎТТИЗ ИККИНЧИ БОБ

МАНГЛАЙИ ҚОРА ЧОЛ

Мазкур санатория хусусида сўз юритадиган бўлсам, энг аввало, унинг табиати бағоят дилкаш ва бетакрор эканлигини таъкидлаб ўтишим керак. Санатория остонасидан ҳатлашингиз билан вужудингизга майин ва салқингина шабада урилади, дилингизга роҳат бахш этади. Озгина одимлашингиз билан сув сепилган намчил асфальт йўлак иккига бўлинади. Тўғрига кетадиган бўлсангиз, азимжусса чинорлар, тераклар, эманлар, липаларнинг шохлари бир-бирига айқашиб кетиб, ўзига хос «бошпанали» сайроғ ҳарпо этганига ишонч ҳосил қиласиз. Икки томондаги дарахтлар ўз вақтида зичлаб ўтказилгани учун бўлса керак, уларнинг таналари бағоят тик ва ҳайратомуз даражада узун бўлиб туюлади.

Бу йўлак сизни ошхона, кўл ва боққа олиб боради. Чап томондаги йўлка ҳам шунақа сўлим. Шундай-

гина асфальт юзига оқ бўёқ билан «Саломатлик сўқмоғи» деб ёзилгани жуда ўринли эканлигига тезда ишонч ҳосил қиласиз. Ҳадемай, дарахтлар орасида пойдевори оқ мрамар билан безатилган кўп қаватли бино кўзга ташланади. Бу — бош корпус.

Биз истиқомат қиладиган хонача ана шу корпуснинг биқинида. У пастроқ, кўримсиз, зах. Бизга айтишларича, бир рус аёли (врач) урушдан илгари шу ердаги минерал сув таркибини ўрганиб, биринчи бор беморларни даволаган экан. Ўша пайтларда бу кўримсиз хоначада унинг ўзи ҳам яшаркан, беморларни ҳам қабул қиларкан. Кейин йиллар ўтиб, шифохона кенгайиб борган, албатта.

Биз келганимизда хонамизда сим каравотлар қўйилган экан. Кўрпа-тўшакни олгач, ётоғимизни ҳам ҳолбақудрат безашга ҳаракат қилдик.

Назаримда мен гапни анчайин ўртасидан бошлаб қўйганга ўхшайман. Санаторияга келиб қолишимиз тафсилотини андак гапирмасам, тасаввурингиз айқашуйқаш бўлиб кетиши ҳеч гап эмас.

Мен каникулга чиқиб, нима қилишимни билмай, дадамнинг таъбирлари билан айтганда, сандироклаб юрган кунларим эди. Катталар Самарқандга жўнатишга ваъда беришди-ю, аммо табиийки, бажаришмади. Худди шундай кунларнинг бирида ойим — дадамга жуда муҳим гапни айтадигандай, эътибор талаблик билан дедилар:

— Муаллим, менинг синфимдан тўрт-бешта болани санаторияга ишга сўрашаяпти. У ерда помидор, зардолу*, олма теришармиш.

— Хўш, — сергакландилар дадам коса остида ним-коса борлигидан шубҳаланиб.

— Ўн-ўн беш кун ишлашади. Шароит жуда яхшимиш.

— Так?! Иннайкейинчи?

— Шуларга Улуғни ҳам қўшиб юборсакми, деган-дим-да.

Дадам яна батафсилроқ сўраган сари у киши бурро жавоб қайтариб, боришим зарурлигига урғу беравердилар. Баҳсу-мунозара, одатдагидек, дадам жимиб қолгунча давом этди ва икки кундан кейин биз мактаб ҳовлисида тўпланадиган бўлдик.

* Урик.

Шерикларим — юқори синф ўқувчилари эди. Уларнинг орасида ёши ва жуссаси кичиги ҳам мен эдим. Шунинг учун ҳам ойимнинг ногаҳонда: «Улуғбек, сен буларга раҳбар бўласан», деган таклифи ноўнғай, ҳаттоки галати бўлиб туюлди. Кейин билсам, нигоҳлариданоқ анча-мунча қувлиги сезилиб турадиган новчароқ ўсмирнинг ҳам номи Улуғбек экан; ойим ўшани бизга саркор қилиб тайинлаган эканлар.

Адашим ҳақида яна ҳам батафсилроқ гапирадиган бўлсам, шериклари у билан маълум даражада ҳисоблашиб иш кўришини таъкидлаб ўтишим керак. Улуғбек ҳазил-мутойибага уста бўлиб, жини ёқтирмайдиган кишиларни писанда қилиш, уларнинг қиёфасига киришни ҳам кифтини келтирар экан. У бизни қабул қилиб олган, кўмаклашган Файбулла амаки деган қоровулга, биринчи кунидек Герасим деб лақаб қўйди. Дарҳақиқат, у «Муму»даги Герасимга жуда ҳам ўхшаб кетарди. Елкалари баҳодирона, нигоҳлари ёқимтой эди, бу амакининг. У гунг эмасди, аксинча кўп гапирарди. Файбулла амакининг ити ҳам бор эди. Эгасининг ёнидан жилмайдиган бу чўпон ити шу йил дунёга келган бўлиб, тайинлироқ лақаби ҳам йўқ эди. Эгаси гоҳида Олапар, гоҳида Рэкс деб чақирарди. Аммо бу ёқимтой итни адашим Муму, мен Бўри деб атадим. Унга Бўри деб лақаб қўйишимнинг боиси шундаки, ёш бўлса ҳам олди оёқларининг болдирлари йўғон, панжалари бақувват эди, жониворнинг. Бўри гарчанд ўз хўжасини жуда яхши кўрса ҳамки, бошқалардан ҳам бегонасирамасди. Эркалаб сўз қотишингиз билан оёқларингиз остига чалқанча ётиб олиб, муруват кутарди. Шунда унинг кўзлари ғариб ва бечораҳол боланинг нигоҳларига ўхшаб кетарди.

— Бугун ўрик терамиз, — деди Файбулла ака эртаси куёш чиқар-чиқмас, — қоровулхонадан челақ олиб чиқинглар.

Биз ошхона ёнидан ўтиб, катта боққа чиқдик. У тиканли сим билан ўралган бўлиб, қаровсизликдан анчайин ночор аҳволга тушганди. Бефаҳм ошпазлар овқат қолдиқлари, картошка, пиёз пўчоқларини дуч келган жойга ағдаришганди. Фаррошлар ҳам уларга ўчакишгандай турли-туман увадалар, дори-дармондан бўшаган шишалар, ишдан чиққан асбоб-ускуналарни шу ерга келтириб тўкишганди. Сасиб-бижғиб ётган бу

ахлатлар олдидан тезроқ ўтиш учун жадалроқ юрдик. Аммо ичкари кириб ҳам дилимиз равон бўлмади. Сувсизликдан қовжираган ниҳоллар, остига тўкилганича ачиб ётган олма, ўриklar нохуш манзара касб этганди. Боғнинг пойида помидор, картошка экилган бўлиб, уларнинг ҳам палаklари қаровсизликдан бужмайиб қолганди. Ўртароқда эса плёнка тўшалган бўлиб, устига кимдир пала-партишлик билан ўрик ёйганди.

Ҳадемай Файбулла ака узун ходани олди-ю, оёқларини андак кериб олганича, фарқ пишган бир ўрикни қоқишга тушди. У дарахт шохларига зарб билан урганда, мева дув этиб тўкилар ва биз териб улгуролмасдик. Мен қоровулнинг мева қоқишини бир лаҳза кузатиб, «Муму» ҳикоясида Герасимга берилган таърифни эсладим.

«... узун ва маҳкам елка пайлари худди пишангдек гоҳ кўтарилиб, гоҳ тушиб турар эдики, ана шу пайларда уни томоша қилиш жуда ҳам мароқли эди.»

Файбулла амаки ҳадемай қўшни дарахтга ўтиб кетди. Биз қоқилган мевани пешма-пеш териб, плёнка устига ёйишга киришдик. Бу юмуш қарийб тушгача давом этди. Кейин дам олдик.

Ёдингизда бўлса, И.Тургенев (бу машҳур ёзувчига бот-бот мурожаат қилаётганим учун узр) ишбоши Гаврила ҳақида шундай деб ёзади: «Гавриланнинг сирли кўзларига ва ўрдак тумшугига ўхшаш бурнига қарабоқ, бу одамни ишбоши қилиб, тақдирнинг ўзи тайинлаган деб ўйлаш мумкин эди».

Мазкур жумлани ёдга олишимнинг боиси шундаки, бу даргоҳда ана шу Гаврилага ҳам жуда ўхшаш бир амакини учратиб қолдим. Хоҳишингиз бўлса бу ҳақда батафсилроқ гапириб беришим мумкин.

Санаторияга келганимизнинг учинчи ёки тўртинчи куни эди чамамда. Файбулла амаки бизни бош врачнинг хўжалик ишлари бўйича ўринбосари кутаётганини айтиб қолди ва зудлик билан унга эргашдик. Дарвоза олдидаги қоровулхонанинг шундайгина рўпарасида ёғоч карт қўйилган бўлиб, унда икки қўлига суяниб олганича бош врач ўринбосари (бу ерда уни каттадан кичик «зам» деб аташди) ўтирарди. Йўқ, унинг кўзларини сирли ёки бурнини ўрнидан тумшук деб бўлмасди. Аммо сохти-сумбати, муомаласи иш йўригини андак бўлса ҳам кузатган киши уни тақдирнинг

Ўзи ишбоши қилиб тайинлаган, деган хулосага келиши турган гап эди. Кичикроқ амалдорларга хос ясама камтарлик ва ҳақиқий киборлик, ишбилармонлик ва жоҳиллик сингари таъриф у тавсифга сиғмайдиган хислат ва иллатлар унинг қиёфасида акс этиб турарди. Замнинг қаршисида эса Ғайбулла амакидан ташқари сантехниклар, тракторчилар, шофёрлар, монтер, боғбон ва менга таниш бўлмаган ўн беш чоғли киши подшои оламдан мурувват кутаётган гуноҳкор бандалардай (эх, бизнинг ўзбеклар!) қўларини қовуштириб, бошларини бечораҳол эгиб туришарди. Зам бўлса бу ҳолдан роҳатланганданми ёки одамларга яна зуғум ўтказиш, уларни муте қилиш учунми бошини ҳам қилганича сукут сақларди. Мен унинг қиёфасига разм солдим. Лекин бу мансабдорнинг асабийлиги ёки хушфеълиги, хафалиги ёки мамнунлигини аниқлаб ололмадим. Унинг ярим жиддий қиёфасида фақат ишни, интизомни ўйлайдиган жонсўз киши акс этгандай бўлар, лекин киши бу ҳолатнинг самимийлигига унча ишонмасди. Ишбошининг қиёфасига қараб ички кечинмаларнигина эмас, ёшини ҳам чамалаш амримаҳол эди. Чунки уни қирқда ёки эллиқда деса ҳам бўлаверарди.

Ниҳоят у бошини кўтарди. Таниш тракторчига юзланди.

— Мотор нима бўлди?

Бу ердаги бандаи-мўминлар, шу жумладан тракторчи ҳам кўп йиллик тажрибаларга таяниб, бу чиновникка қай ҳолда қандай жавоб беришни обдон кифтини келтирадиган ижрочиларга айланиб қолишганди.

— Бугун олиб келаман! — деди кутилмаган ҳозир-жавоблик билан.

Зам индамади, тагин бошини эгди: минглаб одамлар тақдирини ҳал қилаётган саркардадай оғир ўйга ботди. Унинг қиёфасида файласуфона ўйчанлик билан бирга алақандай бечораҳолик ҳам акс этиб кетдики, мен унга зоҳиран ачиндим.

Зам бу гал новчароқ кишига юзланди.

— Ман санга шефнинг топшириқларини айтган эдим-а?!.

Узилиб қолган бу каломда алақандай таҳдид бор эди. Ҳалиги одам буни сезиб, овози енгилгина титраганча, зорланибгина жавоб қайтарди.

— Олиб бордим, лекин ҳалиги одам кўнмади. Шу

оддий вентил ҳам бўлаверади, никеллангани шарт эмас, деди.

— Бундай пайтда забон керак? — овозини андак кўтарди ишбошимиз.

— Шеф шундай дедиларми, демак бир гап бор! Балки нозикроқ одамдир — кўнглини топиш керакдир. Бугун кириб тушунтир: главврачнинг топшириқлари, де. Келиб қолибсиз, энди занглаган вентиль сизга тўғри келмайди, дегин.

— Хўп!

Орага одатдагидек, бир лаҳза сукунат чўқди. Ишбоши кутилмаганда, Файбулла акага юзланди ва уни койишга тушди.

— Файби, сан болаларни ишлатмаяпсан-ку! Қўлингдан келмаса — айт! Буларнинг сроги ҳадемай тугайди. Кейин қолган ишга қор ёғади.

Файбулла амаки ўзини оқлаш илинжида алланима деб ғулдуради. Иши жуда кўплигидан шикоят қилди. Зам бир парда паст тушиб, насиҳатомуз давом этди.

— Ҳа, энди ўзингдан қоладиган гап йўқ. Шеф бор томонга ўтиб қолсалар, асаблари бузилади. Бу болаларнинг ўзи келиб қолгани йўқ. Казо-казоларга телефон қилдилар. Ҳа энди санга ишонгандан кейин ...

Биз ноўнғай ҳолга тушдик. Дарҳақиқат, кейинги кунлар ишимизнинг тайини бўлмай қолганди. Шунинг учун мажлис тугаши билан боққа қараб йўл олдик.

Файбулла амакининг кайфи бузилган, бизнинг олдимизда иззат-нафси андак топталган бўлса ҳамки, сир бой бермасликка ҳаракат қиларди.

Бугун ишимиз анча баракали бўлди. Икки пақир олма териб, ошхонага элтиб берганимиздан кейин, кечгача ўрик тердик. Тушликни ҳам шу ернинг ўзида қилишга тўғри келди. Файбулла амаки биринчи бор бизнинг даврамизда ўтириб чой ичди ва очилиброқ гаплашди. Адашим бундан фойдаланиб, унга турфа саволлар бера бошлади.

— Главврач жуда кексайиб қолганга ўхшайди-я!

— Ҳа, етмишдан ошди.

— Нега пенсияга чиқмайди?

Файбулла амаки атрофига аланглаб олди.

— Пенсияга чиқса, ўлиб қолади!

У кўзларимизга аланглаб боқиб чиқди, бу гап «ўзаро» эканлигини таъкидлагач, сўзида давом этди: —

Чунки, бу ер — жаннат-да. Эрталаб «Волга» уйидан олиб келади. Санитаркалар унгача чой, кофе тайёрлаб қўйишади. Кейин танишларига телефон қилади. Инсоф билан айтганда, бу санаториянинг катта каламуши ўша. Болаларининг барига машина, ҳовли-жой олиб берди. Катта ўғлини бултур хлопзаводга директор қилиб қўйди.

Биз индамадик. Суҳбатдошимиз бир оз ўзгача оҳангда давом этди.

— Лекин қўли узун чолнинг! Айтганини ундириб олади. Мана бу боғ колхозники эди. Бир куни санаториямизга Шароф Рашидов келиб қолдилар. Ишларимизни кўрдилар. Кейин: «Биздан нима талаблар бор?» деб сўрадилар. Шунда главврач удабурронлик қилди: «Талабимиз битта: у ҳам бўлса, сизнинг соғлигингиз. Халқимизнинг бахтига соғ-саломат бўлсангиз бас!» деди. Биз шундай атрофда ҳалқа бўлиб турган эдик, қарсак чалиб юбордик! Қарсак тингач, чол давом этди: «Аммо-лекин жойимиз андак торлик қилиб қолди. Колхознинг мана шу боғини ҳам олсак, жаннат қилиб юборардик.» Биз тагин қарсак чалдик. Шароф Рашидов, ҳа ҳам демадилар йўқ ҳам. Аммо эртасиёқ казозкалар келиб, боғни бизга ўтказди. Бу ерда бир боғбон бор эди. «Муаллим» дердик, раҳматлини. Рўзғори каттароқ эди. Мактабдан тирикчилиги ўтмай қолиб, шу обпартов жойни боғ қилганди. Бечора бу ёғи Ўратепа, бу ёғи Самарқанддан ниҳол келтириб ўтказди. Ёнидан пул тўлаб, булдозер ёллади. Колхоз раҳбарлари ҳам қараб туришган эмас, ёрдам беришди, албатта. Шундай қилиб, боғ бизга ўтишини эшитиб, муаллим жуда норози бўлди. Тирикчилиги шу боғдан эди-да. Москвагача ёзди денг — наф бўлмади. Бултур ўлимидан бирор ой олдин, муаллим менинг олдимга келди. «Ғайбулла, деди шикаста овозда, инсонга бир қулоч ер кифоя дейишади, лекин бир қулоч замин ўликка етаркан. Мен ерсиз, боғсиз яшолмасканман. Сен бошлигинга айт: мени лоақал боғбон қилиб олсин. Бутун санаторияни мева билан таъминлайман. Сизлар боғни кўз олдимда нобуд қияпсизлар.» Ўйлаб қарасам, гапида жон бордай, мани бир ўзим бу боққа қаролмасам. Бир куни шефнинг кайфи жойида бўлганда, минг бир истиҳола билан муаллимнинг гапини айтдим. «Ҳалиги бизнинг устимиздан ёзиб юрган манглайи

қорами», деб сўради у. Нима дейишимни билмай қолдим. Чол эртасигаёқ боғнинг атрофига тиканли сим торттирди. Мендан қаттиқ аразлади. Уч ҳафтагача саломимга алик олмади.

— Олмаса-олмас, — деди адашим нописандгина қилиб.

— Эй, ёмон кек сақлайди. Бир врачимиз бор эди. Мажлисга десангиз, чолни сал танқид қилди. «Корпусни кенгайтириш керак, токи колхозчи-ю, рабобийлар ҳам даволансин», деди. Шеф сўзга чиқиб: «Мен келганимда, бу ер бойқушлар сайраб ётадиган хароба эди. Шу корпусни қурдирдим, участкани кенгайтирдим, дедим. Яхшилиқни билиш керак-да! Бизнинг иш тутишимиз кимга маъқул бўлмаса — тўрт томони қибла!» Кейин олти ойгача ҳалиги врачнинг саломига алик олмади. Ариза ёзишга мажбур бўлди, бояқиш!

Шу суҳбатдан кейин менда бош врачни кўриш иштиёқи пайдо бўлди, ва эртаси кечки маҳал кабинети олдида туриб, чиқиб кетаётганда учратиб қолдим. У мрамр зинапоядан эҳтиёткорона тушиши билан «Волга» ичида ўтирган норғулгина шофёр шошиб тушди-ю, орқа эшикни очди. Атрофда турган уч-тўрт киши чолга қараб қўл қовуштиришди, башараларига табасум суртишди.

Букчайиб, муштдай бўлиб қолган бу чолнинг юзида озгина бўлса ҳам файз ёки нуронийлик аломати йўқ эди. Қўл қовуштириб турганлардан бири (тепакал) тиржайиб борди-ю, чолнинг қўлтиғидан олди, йўлма-йўл ўз дардини изҳор қилди. Шеф мийиғида кулиб, унинг гапини маъқуллаб турди. Машинага яқинлашгач, ҳалиги тепакал алақандай қоғозни чолга узатди ва қўлидаги папкани икки кафтига олиб, столча ясади. Чол қоғозни папканинг устига қўйиб, бармоқлари қалтираганча имзо чекди. Тепакал уч марта «раҳмат!» деди.

— Мендан салом денг, — қўшиб қўйди у, — камина у кишига ҳам яхшилиқлар қилган.

Бош врач шофёр ёрдами билан имиллаб кабинага кирди ва орқа ўриндиққа чўкиб ўтирди. Машина кўздан ғойиб бўлгандан кейин ҳам унинг қиёфаси, ҳаракати алламаҳалгача кўз ўнгимда акс этиб турди.

— Мен бугун шефни кўрдим, — дедим, хонага қайтгач, шерикларимга.

Чунки уларга зиқна ва руҳсиз қария ҳақида гапириб бергим келаётганди шу тобда.

— Биз уни сендан аввал кўрганмиз, — деди адашим ва Неъмат деган болага қараб сирли кулиб қўйди. — Чол мажлис ўтказди. Кейин роса йиғлади.

У шундай деди-ю, чолнинг қиёфасига кириш учун букчайди, юзини шоптолиқоқдай буриштириб, башарасини бечораҳол одамга ўхшатди ва унинг гапларини мазах қилишга киришди. «Қишлоқди болалари келиб, кўлда чўмилади, балиқ овлайди, локинда ҳеч ким кўрмайди. Ҳамманинг кўзи кўр! Қоровул учун ҳам, завхоз учун ҳам мен ишлашим керак. А энди яхшиликни билларинг-да! Шу даргоҳда ишлаб, бола-чақангни боқяпсанми — нонингни ҳалоллаб егинда, манглайи қоралар!»

Биз кулдик.

— Кейин йўтал тутиб қолди, бояқишни, — қўшилди Неъмат.

— Сўнг йиғлади, шўрлик, — деди адашим.

— Йиғлагани йўқ, — шубҳа билдирди Неъмат, — назаримда кўзи шилпик: ўқтин-ўқтин ёшланиб туради.

— Йиғлади, — овозини андак кўтариб, ўзиникини маъқуллади адашим.

— Чолга ҳеч ким гап қайтармаган бўлса керак, — сўради шериклардан бири.

— Кичик каламушларнинг бари манглайи қорага бош эгиб, гапини маъқуллаб турди, — деди адашим.

Улар зам билан ошпазнинг шеф наздидаги муте ва сертакалуфлигини ҳам роса мазах қилишди.

Якшанба — бу ерда сокин кун. Амалдорлар, врачлар келмагани устига, дам олувчиларнинг ҳам аксарияти башанг кийиниб, шаҳарга жўнашаркан. Биз балиқ овига отланиб турганда, хонамизга Ғайбулла амакининг ити кириб келди. Ҳаммамиз бу беозор жониворни эркалашга тушган эдик ҳамки, эгаси остона ҳатлаб қолди.

— Энди сизларга битта хизмат бор, — деди саломалиқдан ва андак ҳазил-мутуйибадан сўнг, — узоқ-яқиндан тўрт-бешта дардман одамлар келган. Шулар ваннага кириб чиқиши керак. Савобини бўлиб оламиз. Аммо главврач билиб қолса, мендан чинакамига аразлайди. Шунинг учун бу ишнинг ҳидини чиқар-

маслигимиз даркор. Энди битталаринг дарвозадан ташқарида турасизлар, «пашша» пайдо бўлса, хабар бера-сизлар. Битталаринг шу одамларни паналатиб тура-сизлар. Мен ваннахонада бўламан, биттанг менга ёр-дам берасан. Қолганлар одамларни битта-битта эр-гаштириб боради. Бирортаси суриштириб қолгудай бўлса ҳам: «Бу киши адам, мени кўргани келган», дей-сизлар. Лекин бозор бўлиб кетмасин.

Қоровулнинг дарвоза олдидаги тору танггина хона-часида ўн чоғли киши ҳадиксирабгина ўтирарди. Бу бечоралар шифо излаб келган бетоблар эканлигини заҳил юзларидан, букчайган гавдаларидан, машъум қўлтиқтаёқларидан билиб олса бўларди. Улардан бири бу лоқайд жамиятнинг лоқайд одамларида андак раҳ-му шафқат уйғотиш илинжида бўлса керак орден, ме-далларини тақиб олган бўлса, яна бирининг нигоҳла-ридаги илтижо-ю тавалло юрагингни эзиб юборар, сени ноўнғай аҳволга солиб қўярди. Она табиат жамики фарзандлари учун тенг саховат қилган оби ҳаётни жа-мият харислик билан мана шу одамлардан дариф тут-ганлигининг боиси ҳозиргача менга қоронғи!

Ўрта ёшларда бўлса ҳамки ҳассага суяниб олган бир амакининг ёнига тушиб, ваннахонага эргаштириб бордим. Жамики беморлар сингари у ҳам ўз дардидан шикоят қилишга тушди.

— Оёғим қақшаб оврийди, болам! Бормаган жойим қолмади. Бултур десанг келиб чўмилган эдим. Кўрма-гандай бўлиб кетдим. Кейин тагин бошланди.

Мен индамадим. Аниқроғи, катта ёшдаги бу нота-ниш одам билан қай йўсинда муомала қилишни бил-май қолгандим. У давом этди. — Месткомимиз икки йилдан бери ваъда беради, аммо путёвка тополмайди. Путёвка дегани қорни катталардан ортмайди, шекил-ли. Ҳа, майли, бу тийиқсизларнинг ҳам танобини тор-тадиган кунлар келар.

У бир вақтлар пиллакашлик фабрикасида ишлага-ни ва ўша ерда бодга чалинганини хикоя қилиб берди.

Иккинчи бемор анчайин ёш ва қоқсуяк эди. Дарду ситам зўрлигидан асабу аламнинг таранглигиданми — ҳайтовур у менга сўз қотмади. Аммо ваннахонага олиб борганимдан сўнг Ғайбулла амакига берган изоҳидан колхозда тракторчи эканлиги, икки йилдан бери жи-гари зирқираб оғришини англаб олдим. У ваннага ки-

риш олдидан қоровулимизга пул чўзди. Ҳайбулла амаки ҳам худди шундай бўлиши керакдай, пулни бамайлихотиргина олиб, кўкрак чўнтагига солиб қўйди. Бу ҳол негадир дилимга ғашлик солди.

Қоровулхонага келсам, беморлар анчагина гавжумлашиб қолишган экан. Бу гал икки кишини эргаштириб бориб, Ҳайбулла акага одамлар кўпайишганини айтдим. У ўйланиб қолди.

— Адашинг икковинг, — деди кейин, — ҳамма одамларни боққа эргаштириб боринглар. Ўша ерда навбат кутишсин. Бўлмаса бозор қилиб юборишади, бу саҳройилар!

Дардкаш «саҳройилар» бизга итоаткорлик билан эргаштирди. Мен уларни ўрик, олма билан сийладим.

— Бу боғ ҳам бизга ўхшаб касалланиб қолибди, — деди бир азимжусса отахон, — мени ишга олса, бу боғни қўлинг ўргилсин қилиб берардим. Ойлик бермаса ҳам, майли. Ҳафтада бир-икки бор иссиқ сувга кирсак бас!

Бу таклифни Ҳайбулла амакига айтмоқчи бўлдим-у, аммо фойдаси бўлмаслигини ўйлаб, индамадим. Кечгача айрим беморлар икки мартадан чўмилишга улгуришди. Ўзбекчани билмайдиган, русчани ҳам қийналиб гапирадиган (унинг миллатини била олмадим) бир чол келаси ҳафта ҳам келишини узоқ тушунтириб, Ҳайбулла амакимга «аванс» берди.

Кулбамизга алламаҳалда қайтдик. Эрталаб эса бизга бошқа топшириқ беришди.

— Дарахтнинг устига чиқиб, олма, ўрик терасизлар, — деди Ҳайбулла амаки, — кейин вазага солиб, нозикроқ одамларнинг хонасига қўйиб чиқасизлар. Шеф бу одамларнинг кўнглини топиш керак, деди.

Қоровул бизга челақ улашди ва ўша «нозикроқ одамлар»нинг ётоғи номерларини берди. Адашим иккаламиз бош врачдан ташқари етти кишини мева билан сийлашимиз керак экан.

Биз биллур вазага ток барги тўшаб, устига дид билан, олма, ўрик териб чиқдик.

— Биринчи бўлиб шефга кирамиз, — деди шеригим.

Дарҳақиқат, адашимга ҳам, менга ҳам чолни яқинроқдан кўриш, у билан гаплашиш иштиёқи тинчлик бермай қўйганди.

Қабулхонада ҳеч ким йўқ экан. Шеригим бу қолдан қувониб, ичкари шошилди. Иккаламиз остона ҳатлаб, баб-баравар салом бердик. Бош врач юмшоқ креслога ботиб ўтирар, у тагин ҳам кичрайиб қолгандай бўлиб кўринарди. Лекин чолнинг ортида девор баравари қилиб чизилган расм салобатли эди. Унда мамлакатимизнинг сардори билан республикамиз оқсоқолининг бўй бараварли қиёфалари акс эттирилганди. Уларнинг кўкракларига орден ва медалларнинг саногига етиб бўлмасди. Бу икки саркор, негадир менга телевизорда мамнун кўшиқ ўқийтган ҳофизларни эслатди.

Адашим аввал ўйлаб қўйган режасига биноан рол ижро этишга киришди. Вазани шефнинг шундоққина олдига қўйди-ю, орқаси билан тисарилиб олдимга келди ва шу ердаги муте одамларга ўхшаб, қўлини қовуштириб турди. Мен ўзимни кулгидан зўрға тийиб турдим.

— Отинг нима, — ниҳоят минғирлаб сукунатни бузди шеф.

Шу топда унинг учун исмимизнинг заррача ҳам аҳамияти йўқ эди. Буни илтифот деб билгани учун шунчаки сўраб қўйганди у. Адашим буни ҳис этди, албатта ва ёлгон гапирди.

— Отим — Болтақул, отахон!

Чол кулди. Гудурлаганича сўз бошлади.

— Бизнинг ҳам Болтақул деган қоқвош шоғирдимиз бўғич эди. Кейин номини ўзгартириб, Тельман деб қўйгандик. Ҳозир энди биринчи котиб. Бутун районни сўрайди.

— Менинг ҳам орзуим — биринчи бўлиш, — бурролик қилди Улуғбек.

Бу гапдан чол ийиди.

— Балли, балли, ана шундай бўлиш керак. Орзу қилибсанми, албатта, етасан. Мен ўттиз икки ёшимда райижроқум раиси бўлганман. Мана шу санаторияга ишга келганимда, манглайи қоралар йўлни ҳам асфальт қилишмаганди.

У ўзини пойинтар-сойинтар мақтаб кетди. Кўп одамларга яхшиликлар қилганини эслатди. Икки марта мажлис ҳайъатида республика сардори билан ёнма-ён ўтирганини батафсил гапирди. Шу пайт телефон жиринглаб қолди. Биз кетишни ҳам, кутишни ҳам билмай иккиланиб турганимизда, чол «сизларга жавоб» дегандай бош тебратиб ишора қилди.

— Ҳа майли, — деди шеф билан мулоқотдан қониқмаган адашим, — юр, энди бошқаларига кирамиз,

Учинчи палатада бизни оппоқ кўйлакли, ўрта ёшлардаги киши қаршилади. Вазани қўлимиздан олиб, стол устига қўйди. Ўтиришимизни таклиф этди. Мана ана шу одамни ошхонада ва «саломатлик сўқмоғида» кўрган эдим. У менга маъқул бўлганди. Бугун ҳам у биз билан бамаъни муомала қилди.

Ўн олтинчи хонада эса бунинг батамом аксига дуч келдик. Спорт формаси кийиб олган, қорни қаппайган, элик ёшлардаги киши бошини иккала кафтига қўйганича шипга қараб ётарди. У ҳатто саломимизга алик ҳам олмади. Бу одамни бадбашара деса ҳаққингиз кетмасди: йўрон бўйнидаги ажинлар шарбати сиқиб олинган анорга ўхшарди. Бақбақалари ҳам қон тепгандек қип-қизил эди. Хонадаги қўланса ҳид терникими ёки ичкиликдан кейинги бадбўйликми — фарқлаб бўлмасди. Стол остидаги, тумбочка ёнларидаги ҳали очилмаган қоғоз пакетларга қараб, ана шу тўнғизни кўргани келадиган одамлар оз эмаслигига ишонч ҳосил қилса бўларди.

— Биз мева олиб келдик, — деди шеригим, гарчанд бу гапга заррача ҳожат бўлмаса ҳам. Жавобан у бошини билинар-билимас тебратди. Аммо шеригим ана шу махлуқни гапга солиш, писанд қилишга чинакамига жазм қилганди.

— Яна нима истайсиз? Айтинг, олиб келамиз!

Орага сукунат чўқди. Бизнинг жавобга интиқ бўлиб туришимиз уни тутатириб юборди.

— Заҳар! — деди баландроқ овоз билан кесатиб.

Адашим лаб жуфтлади, назаримда: «Ҳозир топиб келаман» демоқчи бўлди. Суҳбатдошимизнинг шуурсиз, тунд қиёфасида нохуш аломатлар пайдо бўлганини кўргач, чўчиб фикридан қайтди. Биз саросималаниб, ташқарига чиқдик. Иккаламизнинг ҳам дилимизда алақандай ваҳм пайдо бўлганди.

Ўн учинчи хонада бизни элик билан олтимиш ёшлар орасидаги, сочлари жингалак, ўзи ҳам жиккакрок киши қарши олди.

— Буни ким бериб юборди? Главврачми? Яхши ...

Адашим ўзига хос ясама хуштакаллуфлик, итоаткорлик билан унинг гапини маъқуллаб турди.

— Нечанчи синфда ўқилади, — сўради у шеригимдан.

— Ўнга ўтдим.

— Шоирлардан кимларни биласизлар?

— Навоий, Ҳамза, Ҳамид Олимжон ... кўп ...

— Шамс Қамарничи?

— Биламан, у кишини телевизорда кўргандим, — ёлғонни қалаштирди адашим.

— Ўша Шамс Қамар — мен бўламан, деди у, — мана китобларимни кўринглар.

Шоир бизга тўрт-бешта юлқароқ китобларни кўрсатди. Сўнг янги ёзган шеърларидан ўқиб беришга киришди. У ҳарчанд чираниб, қўлларини серпиб ўқимасин, зум ўтмай зерикдик. Ниҳоят шоир бизга ҳазил шеър ўқиб бермоқчи бўлди. Менинг тушунишимча, унда бир қизча кийимларини дазмоллагандан кейин бувисининг юзини ҳам дазмоллаб ажинларини йўқотмоқчи бўлади. Шоир шеърни ўқиб бўлиб, қаҳ-қаҳ отиб кулди. Шеригим ундан ҳам баландроқ кулди. Мен зўрма-зўраки илжайиб қўя қолдим.

— Яна ҳазил шеър ўқийинми, — сўради шоир шеригимдан, унинг ясама қаҳ-қаҳасига алданиб.

— Йўқ, биз шошиб турибмиз, — деди адашим, — ҳозир еттинчи хонага киришимиз керак.

Шоир негадир кўзини биздан олиб қочди.

— О, у табаррук хобгоҳда Маликабону яшайдилар. Лутфан у кишига бағишлаб баллада ёзмоқчиман.

Хонада икки аёл чой ичиб ўтиришган экан. Мен уларни ҳам минерал сув фавворачаси олдида бир неча бор кўрган эдим. Шоир тилга олган Маликабону шеригига нисбатан ёшроқ, орастароқ эди. Бу аёллар бизга худди оналаримиздек, опаларимиздек муомала қилишди. Чой, шokolод билан сийлашди, ўқишларимиз билан қизиқишди. Ўрикни татиб кўргач, борбонга ва бизга таҳсинлар айтишди. Мезбонлар жиддий бўлишгани учун шеригим ҳам ўзини жиддий, баодоб тутди.

Бешинчи палатада эса тагин ғалатиноқ одам билан учрашишга тўғри келди. Қирқ беш-эллик ёшлардаги озгин бир амаки эди у. Эшикни очди-ю, остонада туриб қолдик. Мезбон бизни ичкарига таклиф этиш ўрнига бошдан оёқ разм сола бошлади.

— Ким бериб юборди? — ниҳоят дона-дона қилиб сўради у қўлимиздаги вазага имлаб.

— Главврачнинг шахсан ўзлари, — ҳозиржавоблик қилди шеригим.

— Нима мақсадда?

— Нозик одамларнинг кўнглини олиш учун.

— Обор! — деди у ва беихтиёр қўшиб қўйди: — Прокурор Муртазоев шунча йилдан бери совға олмаган ва бундан кейин ҳам кристалдай бўлиб қолади.

Қолган хоналарда бунақа ғайритабиий одамларни деярли учратмадик. Кечқурун, илтимосимизга кўра, Ғайбулла амаки биз мулоқотда бўлганларга бирма-бир изох берди.

— Ўн олтинчи палатадаги хўкизнинг фамилияси Тайлоқбоев. Базада мудир. Ҳар йили бир ой ётиб кетади. Пули кўп, занғарнинг. Аблаҳ қўл остида ишлайдиган ўн етти ёшли қизни ... Раҳбар ота бўлиши керак-ку. Бу бўлса ... Қиз боланинг ота-онаси муаллим экан, роса югуришди, ёзишди, бояқишлар. Лекин ҳақиқатдан кўра бунинг чўнтагидаги пуллар волиб келди. Менга қолса чиқариб отардим, дарахтга осардим, даюсни!

— Битта шоир ҳам бор экан, — давомини тинглашга шошилди адашим.

— Ҳа, лекин ҳашаки, ҳаннот шоир. Устимиздан у ёқ-бу ёққа ёзиб юрмасин деб, шеф ўшанга ҳам мурувват кўрсатиб туради; аниқроқ қилиб айтганда, олдига суяк ташлаб қўяди. Шоир ёмон одам эмас-у, аммо жуда лақма. Шеър ўқиб, энсангни қотираверади.

Ғайбулла амаки аёлларга жуда яхши таъриф берди. Лекин прокурор ҳақида гапирганимда тутақиб кетди.

— Вой, занғар-эй! Совға олмаган эмиш?! Мана шу шефповуримизнинг нақ икки мингини қуртдай санаб олди. Ишдан қайтаётганда, шаппа ушлаган экан, халтасидан анча-мунча гўшт, сариёғ чиқибди. Ҳалиям осон кутулди. Бунинг чангалига тушган одам соғ чиқмайди.

Биз санатория ҳаётига шу тариқа тез ўрганиб, мослашиб олдик. Адашим эса бу ердаги кўпгина одамларга таъсиб этиш, уларнинг устидан кулишни авж олдириб юборди. Биз эса бунинг оқибатидан бот-бот хавотир тортиб қолардик.

— Болалар! — деди у бир куни тантанавор оҳангда, — чолга, ишбошига, Тайлоқбоевга бағишлаб шеър

ёздим. Ҳеч ким йўқлигида хоналарига қўйиб чиқаман.
Мана буниси главврачга бахшида:

*Манглайи қора чол,
Қўлингта қалам ол
Аризангни ёз-у
Пенсияга жўнаб қол!*

Биз мириқиб кулдик ва шу билан алланимадан ҳадиксираганимизча, шеригимизни бу йўлдан қайта-ришга уриндик.

— Сен қолиб бошқалардан қасос олади, — деди Неъмат, — бировга жабр қилиш яхшимас.

Адашимнинг ишбоши билан Тайлоқбоевга ёзган ҳазил шеърлари ҳам кулгили ва ҳайратомуз эди.

Эртаси кечки овқатдан чиққанимиздан кейин адашим яна эътиборимизни ўзига қаратди.

— Ҳозир сизларга Маликашоннинг ҳажрида юрган лакалов ошиқларни кўрсатаман.

Унинг таклифи билан биз «саломатлик сўқмоғи» ёқасидаги скамейкага ўтириб олдик ва шериги билан қаерданам Тайлоқбоев пайдо бўлди ва ўзига хос кўрслик билан аёлларнинг йўлини тўсди.

— Маликашон, шу скамейкага бир пас кетимизни қўййлик.

— Узр, бошқа вақт, — чап бериб, олдинга ўтди аёл.

— Э, қон қимангда, — деди Тайлоқбоев ўша бефаҳмлиқ билан.

Аёллар бир-бирларига қараб, маъноли кулишди ва йўлда давом этишди. Мутлақо тескари томонга кетаётган ҳардамхаёл шоир ҳам аёлларни кўрди-ю, орқасига бурилди. Аёллар бунини ҳис қилиб, андак саросимада қолишди, шу шилқимдан қутулиш илинжида бўлса керак — ўнганга — фаввора томон бурилишди. Аммо Шамс Қамар барибир уларни таъқиб этди ва етиб олгач, ёнидан қоғоз чиқариб, сурбетлик ҳамда мижровлик билан шеър ўқий бошлади. Биз шеърни эшитолмадик, аммо ана шундай кап-катта одам ўзини хору хасдай ерга уриши — ўта бачканалиқ бўлиб туюлди. Шу билан бирга бечора аёлларга ҳам раҳмимиз келди. Бундай назокатсиз, бошқача қилиб айтганда, молтабиат одамлар билан дам олиш — бориб турган азоб эканлигига ишонч ҳосил қилгандек. Чунки шоирдан

кейин ҳам икки нотаниш киши уларга хушонадгўйлик қилишди.

— Бугун тунда барини лақиллатаман, — деб қолди бир маҳал адашим.

— Спектакл қўясанми? — сўради Неъмат.

— Ҳа, комедия.

Мен бу гапга унчалик ҳам эътибор бермагандим. Кечаси соат ўн иккиларда адашим эндигина ухлаётган шерикларни уйротди.

— Туринглар, ҳозир спектакл бошланади. Фонтан майдончасини саҳна ҳисоблашга тўғри келади.

Биз эринибгина ўша томонга юзландик. Ярим тун бўлгани учун у ерда зор ҳам учмасди.

— Ҳозир саҳнага санаториямизнинг бефаҳм айиви — Тайлоқбоев чиқади.

Дарҳақиқат, зум ўтмай, кимсасиз майдончага ҳовлиқданича Тайлоқбоев кириб келди. Атрофга аланг-жаланг қараб олгач, скамейкага ястаниб ўтириб олиб, кимнидир кута бошлади.

— Энди саҳнага шоир Шамс Қамар ташриф буюрадилар, — деди адашим тантанавор оҳангда.

Ва ҳаммамизни ҳайратда қолдириб, бир қўлда гул, бир қўлда қороз (эхтимол, шеър бўлса) тутган шоир пайдо бўлди. У оппоқ кўйлак кийиб, галстук боғлаб олганди. Шоир Тайлоқбоевни кўриб, ҳақиқатдан ҳам айиққа дуч келгандай чўчиб кетди, кайфияти бузилди. Тайлоқбоев ҳам унга ёвқараш қилиб қўйди.

— Бу рақиблар бир-бирлари билан гаплашишмайди, — шарҳлади адашим.

Ҳақиқатан ҳам улар яқинлашишмади, бир-бирларига сўз ҳам қотишмади.

— Искирт прокурор кечикяпти, — бетоқланди адашим, — наҳотки келмаса?!

Йўқ, келди. Ўзига хос эҳтиёткорлик, туллаглик билан пайдо бўлди у. Аввал дарахт панасидан мушукдай мўралаб, шоир билан Тайлоқбоевни узоқ кузатди. Кейин бетоқатлана бошлади. Ниҳоят, сабри чидамади, шекилли, тиржайиб ўртага чиқди-ю, шоир билан гапга киришиб кетди. Шамс Қамар муштини серпиб шеър ўқидими ёки алланима ҳақида гапирдими — эшитолмадик. Аммо прокурор Муртазоев ёлғондан қаҳ-қаҳ отиб кулди.

— Тузук, тузук, Муртозоев ўз ролини ёмон ижро этмаяпти, — завқланди адашим.

«Комедия»ни мириқиб томоша қилаётганимизда ва бу ҳолдан таажжубимиз ортиб бораётганда, қаерданам навбатчи врач пайдо бўлди. Ҳалигиларга насиҳатомуз алланималар деди. Назаримда ярим тунда бу ерда юриш ножойизлигини уқтирди.

— Эҳ, финални бузди, ярамас, — жаҳлга минди Улуғбек.

— Финал қизиқмиди, — сўрадик.

— Яна учта галварс келиши ва булар жанжаллашиб қолиши кутилди.

Биз кулдик ва бунинг боиси билан астойдил қизиқиб қолдик. Адашим биздан сир тутмади.

— Бу ўпкаларнинг бари Маликахоннинг номидан: «Ярим тунда сизни фонтан олдида кутаман», деган мазмунда хат олишган.

Тағин гуриллаб кулдик. Улуғбек давом этди. — Бу хатни ўзим ёзиб, хомтамаларнинг хонасига қўйиб чиққанман.

Даврамизда тағин кулги янгради. Мен адашимнинг довжораклиги ва заковатига қойил қолгандим.

Муддатимиз охираб қолган кунларимиз эди. Ногаҳоний нохуш хабардан санатория сесканиб тушди: чолнинг ўғли қўлга тушибди.

Биз бунга унчалик эътибор берганимиз йўқ. Аммо санаториянинг оддий фаррошидан тортиб, амалпараст ишбошисигача ўлимга маҳкум этилган маҳбуслардай ғамгин ва ноумид бўлиб қолишди. Одамлар деярли ишлашмас, бурчак-бурчакда тўпланиб, хавотирона шивирлашар, алланималарни муҳокама қилишдан чарчапмасди.

Мен кинолардан беадад ёв бостириб келаётган шаҳарлар фуқароларининг руҳлари шалвираб қолганини кузатганман. Бу одамлар ҳам нимаси биландир ўшаларга ўхшаб кетишарди.

Бизни батамом унутишди, шекилли йўқламай қўйишди. Ҳатто муддатимиз тутагандан кейин ҳам ёдга олишмади. Ойим бу ерда ишлаганимиз учун маълумотнома олишни тайинлаган эдилар. Лекин бош врач бўлмаса, бу хумбошлар бирорта хужжат беришмаскан. Чолнинг эса қораси кўринмай, қолганди. Қабулхонага сўнгги бор борганимизда котиба қиз: «У ки-

шининг қон босимлари ошиб кетган, ҳаливери келмасалар керак», деган дудмал жавобни берди.

Биз эртаси, ноилож йўлга чиқдик. Автобус бекати-га турганимизда, аданшим санатория «каламушларига» сўнгги бор қалтис ҳазил қилди. У телефон будкасига кирди-ю, шефнинг қабулхонасига қўнғироқ қилди. Овозини дўриллатиб гап бошлади.

— Алло ким бу? Ҳа, котибами. Хўш, дарҳол ходимларга хабар беринг: бошврач оламдан ўтдилар. Ҳа, ҳа давлениа. Тақдир! Жаноза бугун! Ҳа, ҳа...

У трубкани шартта жойига илди. Баримиз чўчиб кетдик, атрофга қайта-қайта аланглаб олдик.

Санаториядан анча узоқлашганимиздан кейингина мириқиб кулишга киришдик.

Ўттиз учинчи б о б

БОЙТЎРА

Бизда қашшоқлар, камбағаллар йўқ, лекин кам таъминланган оилалар анчагина. Ҳаётда ҳамма нарса — ҳатто ҳаётнинг ўзи ҳам нисбий. Ҳар қанақа камхарж оила тўкин рўзғорга нисбатан камбағал ёхуд қашшоқ ҳисобланади. «Бўлса — хотам, бўлмаса — мотам» ёки «Бой бир кун ўлади, камбағал ҳар куни», деган нақллар бежизга тўқилмаган. У ҳамма жамиятда ҳам амал қилади.

Дадамнинг бу файласуфона гапларини қувваи ҳофизам идрок этганича мушоҳада қилаётганимда, у киши давом этдилар. — Фараз қилайлик, қўшнилардан бири — амалдор; иккинчиси — кутубхоначи, санитар ёки фаррош дейлик. Албатта, ҳалиги мансабдор қўшнисига нисбатан икки-уч баравар кўп маош олади. Эҳтимол, бунга ҳам қаноат қилмай, пинҳона пул топар. Боз: амалдор дегани ноз-неъматни арзон нарҳда, қийналмай харид қилади ёки олиб келиб беришади. Ўзи ҳам, оиласи ҳам автобусга, таксига пул тўлашмайди, чунки хизмат машинаси гижинглаб турган дулдулдай уларга мунтазир. Кўнгли тусаса, амалдор ҳар йили чет элга саёҳат қилади. Бу одам учун ўзига ёки ўглига қимматбаҳо пальто харид қилиш — хамирдан қил суғургандай жўн иш. Шўринг қурғур қўшни-чи?! Бу

рўзфорда каттадан-кичик диқиллаб яшашга маҳкум этилган. Қарз деган бугма илон ҳамиша ҳиқилдоғини қисиб туради уларнинг. Камбағал қўшни, яъни кам таъминланган оила чет эл саёҳатини орзу ҳам қила олмайди. Бу даргоҳда отадан қолган пальтони ўғил, ундан қолганини укаси кияди.

Дадам бир неча лаҳза мушоҳадага бориб қолдилар ва диққат билан тинглаётганимга ишонч ҳосил қилгач, давом эттирдилар.

— Эҳтимол мен бир оз ошириб юборгандирман. Фақат амалдормас, жумладан, профессор билан фабрика ишчиси, отарчи билан оддий инженер ва ҳоказоларнинг турмуш тарзида ҳам ер билан осмонча фарқ бор. Ё ба зари, ё ба зўри, ё ба зори!* дейишади. Тирикчиликнинг бу бешафқат қонуни одамларни нимага ҳам айлантирмайди дейсан?! Масалан, қишлоқда ёки маҳаллада қўшнилар орасидаги тафовутни уларнинг иморатиданоқ англаб олиш мумкин. Данғиллама иморатда бой, энг яхши таъминланган; пастак ва хароб хоналарда эса ёмон таъминланганлар яшайди. Қаватда эса бир қарашдаёқ бу тафовутни англаш амри маҳол. Бетон деворлар одамларнинг мавқе ва даражаларини яширади. Лекин зукко ва синчков одам ана шу хонадонларга кирмасданоқ, бой ёки камбағални, қисман бўлса ҳам аниқлаб олиши мумкин.

— Қандай қилиб, — қизикдим.

— Масалан бизнинг домда одамлар деярли ром ўрнатиб бўлишди.

Лекин тўртта балкон ўз ҳолича турибди. Эҳтимолки, ана шу хонадонларда яшайдиганларнинг қўли андак калталиқ қилаёттандир?!

Бир неча дақиқадан сўнг ромимиздан бош чиқариб қарасам, қаршимиздаги уйларнинг ҳам ҳар бирида беш-олтитадан балкон ҳувиллаб ётибди. Бора-бора бу сирли балконлар худди оҳанграбодай ўзига тортадиган бўлиб қолди мени. Ажаб, кимлар яшар экан бу даргоҳда?! Уларнинг қашшоқлигига, кечирасиз, кам таъминланганига нималар сабаб бўлдийкин?! Адолатсизликми? Ялқовликми? Ичкиликми? Жамиятми? Тузумми?

Орадан неча кун ўтганини эслолмайман. Бир куни ана шу ромсиз балконларга алақандай суқ билан қараб

---

* Ё зар билан ё зўрлик билан ёки зорлик билан.

кетаётиб, уларнинг бирида VII «Б» синфида ўқийдиган Бойтўрани кўриб қолдим. Илиқ бир умидбахшлиқданми ёки бошқа туйғуданми, ҳайтовур қувониб кетдим. Пастдан туриб, учинчи қаватдаги Бойтўра билан одатдагидан кўра қуюқроқ саломлашдим.

Энди Бойтўра хусусида. Йўқ, шошмайлик, аввало ўтган йилдан буён кўпчиликнинг кўзига машғум кўришиб қолган ана шу балкон ҳақида сўз юритмоқчиман.

Бу хонадонда аввал бир милиционер яшарди. Хушфеъл, хушчақчақ (гарчан милиционер бўлса ҳам) амаки эди у. Намозигар маҳаллари хотини ва ёлғиз қизи билан сайрга чиқишни хуш кўрарди. Лекин шум қисмат бундай дилхушликларни кўп кўрди бояқишга.

Бир куни қизчаси пуфлаб шишириладиган катта коптогига талпиниб, балкондан тушиб кетади. Буни кўриб турган қизалоқнинг ойиси дил тўла дард билан фарёд чекиб йиқилади ва тақдирнинг бу нагоҳоний ҳамда бешафқат зарбасига тоб беролмай, деворга суянганича, жон беради.

Олам эса тасодифларга тўла. Қизалоқ бўлса ўтирган ҳолатда коптогининг устига тушади-ю, сапчиб кетади. Унинг бирор ери лоақал лат ҳам емайди.

Ёдимда: эрталаб эшик олдида қора чопон кийиб, бел боғлаган эркаклар пайдо бўлишди ва марҳумани машинага солиб (айтишларича, Фориш томонларга) олиб кетишди. Кейин милиционер ҳам бу машғум хонада яшайолмади, шекилли, алақаерга кўчиб кетди. Балкон бир неча ойгача ҳувиллаб ётди.

Мен Бойтўрани билсам ҳамки, улар айнан шу уйда яшашларидан беҳабар эдим. Унинг ўзини илк бор мактабимиз ҳовлисида, русча синфда (мактабимизда рус ва ўзбек синфлари бор) ўқийдиган болалар даврасида кўрганман. Оҳудай хуркаклик билан кўзлари жавдираб турган Бойтўрани баттол болакайлар тинмай мазах қилишарди.

— Вот он — настоящий бай!

— Шапка — английский, пальто — французский, башмаки — японский.

Ҳаво совуққина бўлишига қарамай, у бошяланг эди. Йўқ, пальтосини ҳам «французча» деб бўлмасди унинг. Бойтўра учун анча калта ва тор бўлиб қолган бу кийимнинг тўрт тутмаси тўрт хил бўлиб, иккала егининг учидаги иплар титилиб кетган эди. Ботинкаси

ёзлик бўлиб, кўчиб кетган тагчарми мис сим билан боғлаб қўйилганди. Бунинг устига, Бойтўра уни пайпоқсиз кийиб олганди. Бу ҳол аслида кулгилимас, ачинарли эди. Унинг ёнини олмоқчи бўлдим-у ҳалиги шумтакаларнинг кўплигидан андиша қилиб қолдим. Лекин ночор ва ноўнғай ҳолда қолдириб ҳам кетмадим: имлаб қақирдим, сўнг эргаштириб кетдим. Шу-шу — иккаламиз яқинлашиб қолдик. Дарсдан ҳам кўп ҳолларда бирга қайтадиган бўлдик.

Бойтўралар оиласи дарҳақиқат «кам таъминланганлиги»га бир неча бор ишонч ҳосил қилдим. Жумладан, унинг мактаб буфетига яқинлашмаслиги, бирорта газета-журналга обуна бўлмаслиги ҳам ана шу фикримни тасдиқларди. Бу нохушликлардан Бойтўранинг ўзи ҳам хижолат чекиб, қимтиниб юрарди. Мабодо йўлда ўрис болалар кўрингудай бўлса, ҳадиксираб бошқа йўлдан юришни таклиф қилиб қоларди. Ҳайтовур, ғурури йўл бермаганиданми ёки андак мақтанчоқлиги сабаб бўлибми — алланималарни баҳона қилиб қоларди.

Каптарни қирғий қувганда у ини томон эмас, мутлақо бошқа ёққа қараб учишини ўқиган эдим. Чунки қонхўр рақиб унинг палапонларидан воқиф бўлиб қолиши нохуш ҳолда. Бойтўра ҳам уйидаги сир-асрорлардан мутлақо оғиз очмас, уйига ҳам таклиф этмасди. Лекин мен уни бот-бот уйимизга олиб келардим.

Бечора бўлса ҳамки, хасис ёки қизғанчиқ эмасди у. Роликли конқимни инъом этганимда беҳад қувонди ва ерда олачалпак қор бўлишига қарамай ҳайдаб юрди. Шу билан бирга болаларнинг бирортаси сўраб қолса, рад этмай берар ва унинг ортидан завқу шавққа тўлиб термилиб қоларди.

Бойтўранинг ўқишини унчалик мақтанадиган деб бўлмасди. Кундалигида «тўрт» билан «икки» нисбатан кам бўлиб «уч» кўпроқ учрарди. «Беш»ларим ҳам бор-у, лекин кундаликка қўйдирмаганман» деярдди у бу ҳақда гап кетганда сал мақтаниб.

Мана, Бойтўра билан яхшигина танишиб олдингиз. Энди юринг уларнинг эшигини тақиллатамиз ва ижозатларини кутамиз.

Бойтўранинг дадаси хийла қотма, соқоллари ўсган сергап амаки.

Пайдар-пай гапиришидан кайфи борлигини англаб олиш қийин эмас. Унинг либослари униққан, уринган, вижимланган бўлиб, бу либослар ичидаги жисми ҳам шу ҳолга тушгандай эди. Оила бекаси тирикчилик деб аталадиган очкўз юҳо шарбатини роса сўриб, тупуриб юборган неъматга ўхшарди. Нуқул жавраб гапирадиган бу аёлнинг вужуди қоқсуяккина эканлигини ҳам таъкидлаб ўтиш ортиқчалик қилмас.

Бойтўранинг тагин бир акаси, бир синглиси, уч ўғил укаси бор. Акаси аллақайси билим юртида ўқийди.

— Саккизинчини битирсам, мен ҳам ўша ерга бораман, — дейди Бойтўра, — билим юртида янги устибош беришади.

Энди уйдаги жиҳозларга кўз югуртириб чиқамиз. Учала хонада ҳам бирорта каравот йўқлиги — бу уйда каттадан-кичик шундайгина ерда ётишидан далолат берарди. Ҳарҳолда шифонер, шкаф, совуткич сингари заруратларга ҳам кўзим тушмади. Негадир емакхонага қўйилган, бурагичи ўрнига темир чойнакнинг жўмраги суқиб қўйилган, корпуси оқиш пластмассадан ясалган, экрани хийла кичикроқ телевизор бор эди. Иситиш батареяларга қатор чит иштончалар ёйилган бўлиб, хонани уларнинг бадбўй ҳиди босганди.

Бу оила аслида Фориш тоғлари бағридаги бир қишлоқдан бўлиб, кейин Мирзачўлга кўчма бўлган экан. Бойтўранинг дадаси у ерда аввал совхоз ишчиси, кейин магазинчи бўлибди. Ҳаётлари ҳам анча фаровон бўлган экан ўшанда. Ҳар хил ирим-сиримларга ишонадиган Бойтўранинг нақл қилишича, Вадим деган аллақандай чолнинг ҳовлисини харид қилишлари жами кулфатларнинг боши бўлган эмиш, «Форишлик бобом: «Улик чиққан уй бехосият бўлади», десалар ҳам, дадам қулоқ солмадилар», дейди у шу хусусда гап кетганда. Улар ўша машғум ва сертахлика ҳовлида бир йил ҳам яшамай, дадаси катта камомад қилибди. «Бунинг барини, дейди Бойтўра, ўша букир буғалтир қилган. У документларни атайин бузиб, чалкаштириб қўйган. Чунки дадам бир бор унинг муттаҳамлигини исботлаб берган-да!»

Қамалиб кетмаслик учун дадаси ҳовли-жойни, ҳатто уйдаги жиҳозларни ҳам арзон-гаровга пуллабди, ёрбиродарларидан қарз кўтарибди. Тақдир чап қўлини

чўзган оила шундан кейин ўзини ўнглолмай қолибди: дадаси тузукроқ иш тополмабди, ичкиликка берилибди ва ниҳоят, кун кўрмасанг, кўчиб кўр, деган нақлга амал қилиб, бизнинг микрорайонга келиб қолишибди.

Яна бу ерга кўчиб келишларига ўша қизи балкондан тушиб кетиб омон қолган милиционер сабаб бўлган, у ҳам асли форишлик бўлиб, булар билан қавмлиги бор экан. Бойтўранинг дадасини ишга (сув хўжалиги идорасига боғбон-қоровул қилиб) жойлаштириб қўйган ҳам ўша хушфеъл одам экан.

Хуллас, шунақа гаплар...

Бир куни Бойтўра билан уларникига борганимда зимдан дадасига разм солдим ва унинг ўйчан, масъум қиёфасида дардли изтиробгами, ботиний исёнгами ўхшаш бир туйғу акс этганини кўрдим. Камхаржликнинг қақшол оғриғи унинг суяк-суягидан ўтиб кетган эди. Бола-чақа наздида ана шундай ожизу нотавон бўлиб қолиш аламли эди, албатта.

Қайсибирам кинода кўргандим: бетайин безори-ларми, аллақандай аламзадаларми хотини, болалари билан кетаётган художўй одамни оёқлари остига олиб роса тепкилашди. Шунда ҳалиги жабрдийда ўрнидан туриб, худога илтижо этди: «Эй, парвардигор, бола-чақам олдида шунчалик шармисор қилгунча, омон-тингни олиб кўяқолсанг бўлмасмиди?!

Аччиқ қисмат Бойтўранинг дадасини ҳам ана шу жабрдийда художўй ҳолига солиб қўйганди. Лекин билишимча, бу одам аламини арақдан олишга кўникиб ҳам қолганди.

Пулсизлик. Бундай пайтларда дадам бот-бот так-рорлаб турадиган қурама дубайтлар ёдига тушади кишининг.

*Пулсизлик нимадир, бизлардан сўра,
Саксонинчи йиллар саргардонлигин...*

Ёки:

*Пул! Сени кашф этгандан буён,
Ҳажрингда зориқиб яшайди инсон!*

Ёхуд:

*Совуқ металл, увада қоғоз
Ҳамон оз, оз, оз!*

Бойтўранинг ойисини эса бунчалик тушкунлик ис-канжасида қолган, деб бўлмасди. Бечораликнинг жа-

мики зарбаларига қалқон бўлиб келаётган бу курашчан аёлнинг дилини умидбахш орзулар батамом тарк этмаганини унинг далдакор сўзларидан ҳам сезиб олиш қийин эмасди. Бу аёл ана шу яхши кунлар умидида эри, болаларига ҳам юқтиришга ҳаракат қиларди.

— Майли. Золимларга худо инсоф берсин! Мен ишга кираман, ойлик оламан. Ҳадемай ўғилларимиз ҳам топармон-тутармон бўлишади. Сиз ҳам ўша қурғур арақни ташлайсиз ...

— Лекин мен иприсқи букрининг бошини олмагунча, аламдан чиқмайман! — деди у дилидаги беҳуд интиқомни босиб. — Мени хонавайрон қилди, ҳамширағар!

— Худонинг унга аталган жазоси ҳам йўқ эмасдир...

Сал сукунатдан кейин бечора аёл эрини нохуш хаёлларидан чалғитиш умидида анча тантанавор оҳангда давом этди.

— Ҳозир мен боплаб макаронпалов пишираман. Мазза қилиб еймиз!

Бойтўранинг дадаси индамади. Аёл давом этди. — Шукур қилишни ҳам билиш керак. Уйида бир чимдим макарони билан бир бурда нони бўлмаган одамлар қанча?! Бировлар қамалиб кетяпти, бировларга ажал тегяпти. Худога шукур: биз сиҳат-саломатмиз!

Бунақа машмашалардан озрурдадил бўлган Бойтўра сирғаниб ташқарига равона бўлди. Мен ҳам беихтиёр унга эргашдим. Иккаламиз одатдагидек, микро-районимиз ортидаги сокин зовур томон йўл олдик.

— Бу зовур эмас, зовурча, — деди Бойтўра етиб келганимиздан кейин, у ўзига алақандай ички ғурур билан, — чўлдаги зовурлар катта дарёга ўхшайди. Уйимизнинг орқасидаги зовур хавфли эди.

— Нега? — тергаб қўйдим.

— У ерда алвасти бор эди.

Кулгим қистади.

— Ваҳима қилма, — дедим.

— Ишонмайсан-а, Улуғ, — деди гинаомўз — ахир, мен бир неча бор овозини эшитганман, ўзини кўрганман.

— Қанақа экан?

— Барзангидай! Ҳамма ёғини жун бостан. Кўзлари ёнади!

— Қаерда кўрдинг?
— Кечаси деразамизни тақиллатди. Биз кўрқиб, овоз бермадик. Парданинг ортидан қарасам, сочлари ўсиб, елкасига тушган ажина. Алланималар деб гўлдирайди де. Фақат иккита сўзини эшитиб қолдим.

— Нима деди?

— Золото, золото, — деди-ю, ўша қамишзорга қараб кетди.

— Ажина ҳам русча гапирарканда, — ёлғонини фош қилмоқчи бўлдим унинг.

— Нега гапирмас экан? Ҳозир русчани ҳамма билди.

— Ёлғон.

— Нон урсин — рост! Форишлик бобом: «Бу Вадим чолнинг арвоҳи, ҳовлисига қизилча кўмган бўлса, ўшанинг илинжида келган, бундай пайтда Кулҳу олоху аҳадни ўқиш керак», дедилар. Менингча бўлса, у арвоҳ эмасди, ҳақиқий алвасти эди. Авваллари қамишзордан эчки бўлиб маърагани, мушук бўлиб миёвлангани юз марта эшитганман!

Дилимда енгилгина хавотир пайдо бўлди. Шабадада чайқалиб ётган қамишларга эҳтиёткорона назар ташлаб чиқдим. Шеригим бўлса ҳамон ваҳимали гапларни ўзига хос ҳаяжон билан гапирарди. — Лекин адамнинг тахминларича, у арвоҳ ҳам, алвасти ҳам бўлмай Вадим чолнинг бошини олган ўша шериклари эмиш.

— Уни — шериклари ўлдиришганми, — қизиқшим тобора ортиб борарди.

— Менингча, шерикларимас, алвастилар бошини олишган. Тобутга қўйишганда, боши бир жойда турмай, юмалаб кетаверган. Кейин суянчиқ қўйишган.

— Бошини танасидан батамом жудо қилишганми-ди?

— Ҳа-да.

— Нега? Бир бошдан батафсилроқ гапирсанг-чи!

— Вадим бобо ондатра териси билан қундуз терисини теллак қилиб сотарди. Жа-а бой эди, қурғур! Тиллоси кўп, дейишарди унинг. Лекин даргоҳига бирорта бегона одамни йўлатмасди. Ҳовлисида немис овчаркаси бўларди. Бир куни десанг, Вадим чолнинг уйини милиция босади. Райцентримиздан биров «ол-

* Олтин.

тини бор» деб ёзиб берган, дейишади. Улар тиллони топишолмайди, ammo чолнинг ертўласини излаётган бир милиционернинг оёғини ногаҳонда қопқон қисиб қолади. Шу баҳона бўлиб, синчиклаб ўрганишса, чол бу қопқон билан мушук тутаркан. Унинг терисини ошлаб, боплаб бўяркан-у телпак тикаркан. Одамлар қундузники деб сотиб олишаркан. Ондатра ўрнига бўлса эчки терисини ишлатаркан. Ана шу қилмишлари учун қамаб юборишди уни.

— Хўш, кейинчи? — дилимдаги хавотир алақандай ғулғулага айланган бўлса ҳамки қизиқишим устун эди.

— Вадим чол уч йил деганда кириб келди. Кейин овчилик билан машғул бўлди. Қўшотари билан чўддан сайғоқ, тоғдан алқор отиб келарди. Гоҳида тириклай тутиб оларди.

— Сотишгами?

— Шундай бўлса керак. Тоғда бир ғор бор экан. Қишда ёввойи каптарлар, какликлар, тоғ эчкилари ана шу қоронғи ғорга кириб жон сақлашаркан. Вадим бобо фонарини олиб кираркан-у, жониворларни қийналмайганига тутиб оларкан. Кейин бўлса, бошини кесиб, қопга соларкан. Юқорида турган шериги пешма-пеш тортиб олавераркан. Бир куни шериги қопни тортиб олиб, шундай ағдарса, ичидан Вадим чолнинг боши юмалаб кетибди.

Рости гапки, этим жунжикиб кетди, хавотирим тагин ошди. Ammo афсона ёки ҳақиқатлигини аниқлаб бўлмайдиган ана шундай мароқли суҳбатдан воз кечиш ҳам жўн иш эмасди. Ҳалиги одам дод деворибди, — давом этарди Бойтўра, — ҳаллослаганича милицияга югурибди. Кейин галалашиб ғордан Вадим чолнинг бошсиз танасини тортиб олишибди.

— Қотилни топишдимми?

— Йўқ, тополмади. Милиция бошлиғи буни Вадимнинг қамоқда орттирган жўраларидан кўрибди. Форишлик бобомнинг айтишларича, ана шу жониворларнинг деви бўлармиш. «Морбозро мор мекушад, оббозро об мекушад»*, дедилар у киши, буни ўша девлар қилган. «Менингча бу — алвастиларнинг иши».

— Бойтўра, тур кетамиз, жўра, — дедим атрофга қўрқа-писа қараб олгач.

* Морбозни илон ўлдиради, сузувчини сув.

У, йўқ демади. Йўл-йўлакай эса суҳбатни узилиб қолган жойидан давом эттирди.

— Кейин чолнинг ўғиллари ҳовлини сотишга қўйишди. Дадам бобомнинг гапларини ерда қолдириб, сотиб олдилар. Оқибат бунақа бўлди.

Мен Бойтўра билан хайрлашдим-у, ҳатто подъездимизга ҳам қўрқа-писа кирдим. Бурчақдан аллақандай кўланка чиқиб, кекирдагимдан оладигандай бўлаверди. Тушимда ...

Майли, қўяқолинг — бувим нохуш тушларни гапирма, дегандилар.

Бир куни ойимга бу ночор оила ҳақида гапириб берган эдим, у кишининг шафқат томирчалари зарб билан уриб қолди. Ҳафта ўтмай, мактаб ошхонасидан Бойтуранинг ойисига иш ҳам топдилар. Кейин Бойтўра ҳам ўша мактабга ўқишга ўтди. Шунга қарамай мен у билан бўлишни, бебош болалардан ҳимоя қилишни қанда қилолмадим.

Ўттиз тўртинчи б о б

ДИАЛОГ ВА МОНОЛОГЛАР

Бугун — 1985 йилнинг сўнгги, серташвиш куни. Уйдаги юмушлар одатдагидан анча мўл бўлиши турган гап. Шунинг учун ҳам бирор баҳона билан сирғаниб ташқарига чиқишни мўлжаллаб турганимда, дадам муддаоимни англаб қолдилар, шекилли, буйруқ оҳангида дедилар:

— Улуғ, телефоннинг олдида ўтир — Самарқандни заказ қилганман — амакинлар билан гаплашиб олайлик. Нол еттига телефон қилиб, коммутатордан суриштириб тур, бўлмаса ёддан чиқариб юборишади, падарқусарлар!

Буни — ипсиз боғланиш, деса бўлади. Тақдирга тан бериб, шу соқов телефоннинг атрофида тимискиланиб юравериш керак энди.

Чамаси ярим соатлардан кейин коммутаторга русчалаб нималар дейишни мўлжаллаб олдим-у, нол еттини тердим. Аммо кутилмаганда телефонимиз батамом бошқа линияга уланиб қолди. Бир аёл бағоят меҳрибон ва навозишли оҳангда давом этарди.

— ... қадрингиз жуда ўтивотти. Қоронғу тушаверса, бу кичкинангизнинг икки кўзи эшиқда бўлади. Шляпангизни кўрсатиб, бир нималар деб чулдирайди денг...

— Ҳа.

— Камчилик йўқ — биздан хавотир тортманг! Ёлғизлатиб қўйишмаяпти: идорангиздан гўшт, колбаса, арақ об келишди. Шофёрингиз хабар олиб турибди.

— Ҳа.

— Суви яхши эканми? Шароити тузукми ишқилиб?

— Ҳа.

— Бел оғриғингиз йўқолдими, дадажониси?

— Ҳа.

— Ялта — Тошкент эмас, иссиқроқ кийиниб юринг. Ёзда боринг, дедим, иш кўп, деб орқага сурдингиз. Ордона қолсин шу иш.

— А-а-а.

— Кеча дадам қовун олиб келдилар. Хоразмники экан.

— Да!

— Магазинларни айланганингизда, у кишига ҳам тузукроқ нарса олишни унутманг. Кексаларнинг кўнгли нозик бўлади.

— Ҳа.

— Болаларингизнинг ўқиши яхши. Мана, бари атрофимда навбат кутиб ўтирибди. Алишер билан гап-лашасизми?

— Ҳа.

— Салейкум, ада!

— Ўқишларинг тузукми, опангга ёрдам беривоссанми?

— Ҳа.

— Менга қара, гаражнинг калитини олгин-у, кириб мошиннинг бардачигини оч. Ичида битта арақ билан иккита минерал сув бор. Шу сувларни уйга об кир. У ерда музлаб қолса, мошинни расво қилади. Тушундингми?

— Ада, нима девоссиз?! Мошинни сотдик-ку. «Волга» оламиз, деб ўзийиз...

— А? Опангга бер!!

— Ҳа, дадажониси...

— Бу, мошин турибдими?

— Вой, дадажониси, ичвоганмисиз, дейман нима бало. Январда «Волга» беради...

— Кечирасиз, бу ўн уч ўн беш ўн учми?

— Телефонимизми? Йўқ, унақамас!

— Аввалдан шундай демайсизми?! Лақма аёл экансиз-ку!

— Бефаросат.

— Сочи узун, ақли калта.

— Ҳўкизвой ...

У трубкани шарақлатиб жойига қўйди. Мен беихтиёр кулиб юбордим.

— Ҳа, Улуғ. — ичкарида ойимга кўмаклашаётган дадам қизиқдилар.

— Шунчаки ўзим, — дедим ва беихтиёр сўрадим, — дада бу йил «Жигули» оламизми?

— Китоб чиқсин қани ...

Алламаҳалгача кўз ўнгимга харид қилинажак машинамизни келтириб, ширин хаёллардан завққа тўлиб ўтирдим. Бир неча дақиқа ўтгач, коммутаторга телефон қилиб, икки аёлнинг суҳбатига шерик бўлиб қолдим. Улар русчалаб нарх-наво ҳақида баҳслашишарди. Аёллардан бири қайта қуриш сабаб бўлиб арақ, шакар, гўшт қимматлашиб кетишини асослашга ҳаракат қилса, иккинчиси бунинг аксини каромат қиларди. Менга уларнинг суҳбати мароқли бўлиб туюлмади. Гиж-гиж рақамлар ва фактларнинг маъзини чақолмасдим. Бунинг устига бегона кишилар суҳбатини тинглаётганимдан дадам воқиф бўлсалар... Дастакни ўрнига қўйиб, алламаҳалгача ойимга ёрдам бердим.

Бу гал коммутатор жавоб берди. Самарқандни сўраган эдим, билдираб алланамалар деди. Сўнг трубқада икки эркакнинг вазмингина гуфту гўйи давом этди.

— ... бизда илон кўрдингми?

— Илон? У яхши. Мен ундан ёмонлик кўрмаганман.

— Мендан нима ёмонлик кўрдинг? Кесатмай, очиқроқ гапиравер.

— Ўзинг барини балодай биласан. Яхшилигинга муҳтож бўлиб қолганимда, мурувватингни дария тутдинг. Бу — ёмонлик эмасми, ахир?!

— Косов узун бўлса, қўл куймайди, деб эшитганмисан?

— Ўша ипирисқиларнинг қўлидаги косовга айла-
ниб қолганинг аянчли-да!

— Слушай!

— Ўзбекча гаплашаверайлик энди. Онамиз ўзбек-
чалаб алла айтган, қишлоқда катта бўлдик...

— Қайсар ва эзма одамсан!

— Бу дунёнинг остига ё эзма етади ё кезма, деган
экан бир донишманд. Мен остига етишни, тушуниш-
ни истайман.

— Йўқ, именно тушунишни истамаяпсан! Сен зем-
лягимсан-ку! Қандай қилиб ёрдам бераман?! Тирсак
яқин бўлган билан тишлаб бўлмайдик-ку! Тарафингни
олсам, бюро нима дейди?!

— «Земляк»нинг ўзбекча атамалари кўп: ҳамзамин,
қишлоқдош. Бу — бир, иккинчидан, ўшанда қўллама-
санг ҳам бетараф қолишинг мумкин эди-ку!

— Шеф бетарафларни ёмон кўради. — Умуман ма-
ҳаллийчилик билан миллатчилик принципсизлиқдир.

— Ҳамюрти билан миллатдошига носамимийлик
қилишчи? Бу жойизми? Нақадар пуч мантиқ!

— Менга қара, бу характеринг билан қандай қилиб
қирқ беш йил яшадинг? Қандай қилиб, тагин йигир-
ма-йигирма беш йил умргузаронлик қиласан?! Сен
зиммамдаги масъулиятни бундай тарозига қўйиб
кўрсангчи!

— Ҳа, ҳа, биламан, ҳозир мақтасанг — мақтала-
сан! Ўшаларга қараб тиржай, ўшаларни мақта. Лекин
ишончим комилки, виждонинг сени исканжага олаве-
ради. Бундан кўра мустабид дард йўқ! Дадамга жана-
за ўқитганим учун ишдан олдиларинг-а! Нақадар но-
жўялик! Ҳалиги райком котибини — адашмасам, фа-
милияси Шерқулов эди — қабристонни обод қилгани
учун не-не маломатларга гирифтор қилдиларинг. Одам-
лар нима дейди?! Сенга ҳам, Опага ҳам, Эшонга ҳам
тақдир жанозани, бир қулоч қабрни раво кўрмасин,
деб қаргамайдими?! Сизлар ...

— Халқ душмани, демоқчимисан! — Майли, нима
десанг, деявер. Шу гапларни телефонда гапираётган-
нингни ўзи ҳам бефаҳмлигингдан далолат. Лекин би-
либ қўйки, бу дунёда тарифи пишганинг товуғи бўлма-
санг, уни кўролмайсан!

— Бундай қилиб тарик егандан кўра, гўнг титган
афзал-ку, ахир!

Мен чўчиб кетиб, дастакни жойига қўйдим. Ва икки аламзаданинг дардли суҳбатини мушоҳада қилиб кўрдим. Қанақа зиддиятлар, асоратлар бўлмайди бу дунёда?!

Ногаҳонда телефон жиринглаб, хаёлларимни тум-тарақай қилиб юборди. Мен бувимнинг дилкаш овозларини эшитиш илинжида трубкани кўтардим, аммо аллақандай овсинлар суҳбатига уланиб қолдим.

— ... мен айтмай, сиз эшитманг, овсинжон. Дадам бу дунёда тузукроқ кун кўрмай кетдилар. Душманлари кўп эди — босмачи, деб қамаб юборишди, гўрингда тўнғиз қўпгурлар! Ҳеч бўлмаса, нариги дунёлари рўшно бўлсин деб қабрларига қора тош заказ қилдим. Мармарга номларини ўйдириб, атрофига Қуръони Каримдан оятлар ёздирдим. Хўжайин билан тошни қабристонга бешикастгина олиб борсак, биров денг дадамнинг мозорлари устига пишиқ виштдан сағана қуриб қўйибди.

— Вой, ўлай ...

— Бориб қарасам, Инқилоб ая деган бир аёлнинг расмини солиб, «Босмачига қарши курашган актив аёл эди», деб ёзиб қўйибди.

— Вой, ўлай.

— Жоним халқумимга келди, денг овсинжон. Дадамнинг ёмон кўрганлари шу аёл эди: ёвлашиб қолишган экан, қўлга тушиб, қамалиб кетишларида ҳам шу безурёд сабаб бўлган экан. Суриштириб билсам, гўрингда тўнғиз қолгўр селсоветдагилар адашиб, унинг қабрини дадамники билан чалкаштириб юборишибди.

— Вой, ўлай.

— Овсинжон, ҳукумат мени отса отиворсин, дедим-у, жаҳл билан болтани олиб, барини бузиб ташладим. Хўжайинга ҳам бир эски кетмон топиб бердим. Эртаси уста топиб келиб, оладиганингни ол-у, мана бу тошни ўрнатиб бер, дедим. Шомгача десангиз, айтганимдай қилиб беришди. Буниси майли-ю, овсинжон, шундан бери тобим йўқ. Сал бўлмаса ўлиб қолувдим!

— Вой, ўлай.

— Ўша кечаси десангиз, тушимга дадам билан Инқилоб ая кирибди. Икковлари денг бир-бирларига қараб нуқул йиғлашармиш.

— Вой ўлай.

— Эрталаб ўрнимдан туrolмай қолсам бўладими?! Аввал «скоропомoш»ни чақиришди. Докторлар дори-дармон қилгандан кейин хўжайин домлани эргаштириб келдилар. Бир ҳафтадан сўнг сал ўзимга келдим. Ҳозир ҳам уйқу йўқ. Ҳап дорилар зигирча наф бермаяпти.

— Вой, ўлай! Эшитган бўлсам, инсон эмасман-а, овсинжон! Бўлмаса — борардим.

— Э, ҳозир бировдан гиналайдиган замон эмас!

— Ўзи одамлар жинни бўлган, овсин. Менинг Ялламадаги тоғам денг оламдан ўтдилар.

— Вой эшитмабмиз-ку!

— Ҳа, туйқусда шунақа бўлиб қолди — битта-яримтага хабар ҳам беролмадик.

— Касал эдиларми?

— Йўқ, ўғрилар ўлдиришибди, овсин. Тоғам магазинга қоровулчилик қилардилар. Тирикчилик дегандай, одамларнинг ҳожатини чиқариб турардилар. Носми, арақми ...

— Ҳа, уяти йўқ, овсин, тирикчилик шерни тулки қилибди. Ўттиз икки тишнинг ўттиз икки иши бор, деган экан машшойхлар.

— Ўлигингни хабари келгур ўғрилар роса дўппослаб, пуллари, арақларини олиб кетишибди. Бошларига қаттиқроқ тепишган эканми золимлар, больницада ...

— Во-о-ой...

— Хўжайин моргдагилар билан гаплашиб, жасадни тушдан кейин олиб келдилар. Юзлари маматалоқ бўлган, десангиз, таниб бўлмайди. Бола-чақалари чирқиллайди, денг энди оҳу-зорига бағри тош одамнинг ҳам дийдасига ёш келади. Буниси ҳам майли, овсин, мурдашув ювиб чиқди-ю, «марҳумнинг оғизларида тилло тишлари бор экан, ҳозир қабрдан ҳам тунайдиган ўғрилар чиққан, тишларини олиб қўйиш керак» деб қолди.

— Вой.

— Ҳаммамиз анграйиб қолдик. Тоғамнинг бирорта тишлари тилло эмасди. Ўттиз икки тишлари ҳам соппа-соф эди. Кириб қарасак, ўлигингни хабари келгур духтурлар адашиб, бошқа одамнинг жасадини бериб юборган экан!

— Во-ой!

— Эркаклар тагин моргта боришди. Суриштириб

билишса, «Партсъезд» колхозининг кассири билан ал-маштириб юборишган экан тоғамни. У шўрлик ўша уни аварияда ўлиб, духтурларнинг қўлига тушган экан.

— Во-ой!

— Мен айтмай, сиз эшитманг, овсин. Бундай қис-матни душманингизга ҳам раво кўрмасин! Кассирнинг одамлари денг, тоғамни кўмиб бўлишган экан. Вой, бечора тоғажоним, деб йиғлайман, бошингизда етти ёт бегоналар садр тушдим, сағир қолган болаларингиз бошқа бировнинг жасади устида нолаю фигон чекди-ми?! Эй худо, дейман бундан ҳам баттар кўргилик борми?! Қайси гуноҳларимиз учун бундай қисматга дучор қилдинг?!

— Во-ой!

— Кейин десангиз, икковларини ёнма-ён қўйиш-ди. Катта мулла бор экан, шундай қилсаларинг, Мун-кар Накирлар адашишмайди, дебди. Энди ўликни ҳам алмаштирасанми, денг-а?! Бу сенга қўлқопмиди, этик-миди?! Ҳа, олган ойлигинг тешиб чиқсин! Ўлигингни хабари келсин! Нега ҳукумат буларни чиқариб, пешо-насадан отиб ташламайди?!

Аёл шундай деди-ю, йиғида давом этди. Менинг кўнглим эзилиб кетди ва трубкани жойига қўйдим. Кўз ўнгимда эса чуввос солиб йиғлаётган хотин-халаж, кўзида ёши фўлтиллаб турган болалар, қабр усти-да қироат қилаётган домла намоён бўлди.

Яна бирор соатлардан кейин телефон давомли жи-ринглади. Линияда Самарқанд эканлигини ҳис қилиб, ҳаммамиз аппарат атрофига ўралашиб олдик. Дадам амаким билан саломлашиб олгач, бувимни суриштир-дилар. Ҳадемай моможонимнинг янгроқ, қадрдон овоз-лари янгради.

— Болаларинг яхшими?

— Ҳаммаси яхши! Мана, интиқ бўлиб ўтиришибди.

Бирор дақиқадан кейин дастакни қўлга олдим ва менга илк бор ала айтган, афсоналар сўзлаб берган меҳрибон овоздан энтикиб кетдим.

— Улуғжон, яхшимисан? Сани жуда соғиндим.

— Ҳа, ҳа тузук, дедим, негадир куруққина қилиб.

У кишининг саволлари, менинг дудмал жавобла-рим охирига етмаёқ, дастакни Моҳибону қўлимдан юл-қиб олди.

ОМОНАТ ТАҚДИРЛАР

Бугун — сентябрь (1986) ойининг олтинчи куни. Мана, бир ҳафтадирки камина — ўнинчи синф толиби.

Мукаррам Самарқанддан Тошкентга қайтиб келганимизга эса ўн беш кунлар чамаси бўлиб қолди. Дадам гарданимизга арқон солгудай қилиб, тўртинчи қаватдаги бетон кавакка судраб келдилар. Тош деворлар мисли хумдон ҳид берарди. Жўмракларни бура-сангиз, ташналиқдан оҳ тортгандай бўларди. Шунинг учун ҳам сувни пастдан ташиб, хоналарни тозалашга тўғри келди.

Эртаси синфдошим — Ҳусниддинни кўриб қолдим ва иккаламиз алламаҳалгача суҳбатлашдик. Қаттол ёзни, у шўрлик тандирдай қизиган ана шу жазирама уйда ўтказганини эшитиб, шафқат томирчаларим жадалроқ тепгандай бўлди — беихтиёр ачиндим.

Биринчи сентябрь завқ-шавқлари, ҳаяжонларининг тафсилоти хусусида эзмаланиб ўтиришим унчалик шарт эмасдир. Бундай дақиқаларда ҳамма ҳам ўз таассуротларини андак кўпчилик гапиришга, бўяб-бежаб кўрсатишга мойил бўлишини яхши биласиз. Ўша кунги муҳим воқеалардан бири — синфимизнинг янги раҳбари — Айдар Алимович билан танишишимиз бўлди. Одатдаги тантанали йиғилишдан кейин синфга кириб, бир-биримиз билан ҳазил-мутойиба қилаётганимизда, ўттиз-ўттиз беш ёшлардаги келбатли, сокин киши кириб келди; назаримда совуқроқ саломлашгандай бўлди. У рўпарамизга савлат билан ўтириб олиб, хотиржамгина журналга кўз югуртира бошлади. Мен ҳам ўз навбатида дўстларим қатори «янги раҳнамомиз»га (пичинг — меники) разм солдим. Унинг елкалари кенг, мускуллари чайир эди. Муаллимдан кўра, кўпроқ тренерга ўхшаб кетарди. Сочини орқасига ташлагани, негадир ёдимга Максим Горькийнинг ёшлигини солди. Юзидаги сокин, хотиржам ифода нописандликдай, калондимоқликдай бўлиб туюлди. Дилимнинг аллақарида унинг соғлом вужуди: бақувват бармоқлари-ю тоғдек елкаларига нисбатан ғайирлик, ҳасадга ўхшаш нохуш туйғу ўйронди. Синфда ҳамон мавҳум бир су-

кунат хукм суар ва у тагин андак давом этгудай бўлса, шатрамароқ дўстларимдан бирортаси «пиқ» этиб кулиб юбориши ёки ҳазил-мутойибами, нозикроқ аскиями қилиши турган гап эди. Чунки уларнинг дилида ҳам: бу одамнинг «мен»дан устун эмаслигини намоиш қилиш истаги (айниқса, қизлар наздида) жунбушга келаётганди. Муаллим буни дафъатан ҳис этгандай бошини илкис кўтариб, бизга нигоҳ ташлай бошлади. Бургут нигоҳлари менга қадалганда эса, ботиний бир шиддат ҳис этгандай бўлдим — дилимда бу одамга нисбатан ҳадиксираш аралаш ҳурмат уйғонди: бебош, сарсари туйғуларим тиниқлашгандай бўлди.

Кейин муаллим йўқлама қилди. Ҳар бир ўқувчи ўрнидан қўзғалган заҳоти синчков нигоҳлари билан бир сидра «пайпаслаб» чиқди ва рўпарасидаги янги таниши ҳақида муайян хулосаларга келди. Ўзи ҳақида эса заруратдан ҳам мухтасарроқ маълумот берди: фамилияси, номини, физкультурадан дарс беришини айтди, холос. Сўнг эса совуққина хайрлашиб чиқиб кетди. Мавлон билан Ҳусниддин унинг «так» деган сўз бот-бот такрорлашини мазах қилишди. Суриштириб, муаллимимиз ҳақида тагин талай маълумотларни, жумладан, миллати татар эканлиги, енгил атлетикадан спорт мастери бўлганлигини билиб олдик.

Биз тагин уч кундан кейин — физкультура дарсида учрашдик. Ўзига ярашиқ спорт либослари вужудига шиппа ёпишиб турган Айдар Алимовичнинг мускуллари тагин ҳам бўртиброқ намоён бўлганди. У бизни спорт майдончасига эргаштириб борди-да, баримизни сафга тизди, зоҳирий бир қизиқиш билан бўй-бастларимизни нигоҳдан кечирди, кўзларимизга синовчан назар ташлаб чиқди. Сўнг кутилмаганда буйруқ берди.

— Сигарет чекадиганлар икки қадам олдинга чиқинсин!

Жуда ноўнғай эди бу фармойиш. Биз (чекувчилар) бир-биримизга сирли назар ташлаб олдик, аммо ҳеч ким ўрнидан жилмади. Ҳангоматалаб қизлар бизнинг андак ожиз ҳолатимиздан мийиғларида кулиб, бу савол-жавобнинг оқибатини кута бошладилар.

— Чиқинглар, чиқинглар, — давом этди Айдар Алимович ўша хотиржамлик билан — мард бўлиш керак!

«Мард бўлиш керак!» Бу гап, энг аввало, Мавлон-

нинг гурурини қитиклаб қўйди. Топшириқни қойил қилиб қўйиб, орден олишга шошилаётган шахдам сарбоздай икки қадам олдинга чиқди. Эҳтимол тўғри ҳам қилгандир — у бизга ўхшаб яшириб чекмас, бунинг устига кўп йиллик «стаж»га эга эди. Лекин хумпарнинг ҳозирги «жасорати» бизни таҳликага солиб қўйди: ўрнимизда тураверишни ҳам, олдинга чиқишни ҳам билмай гарангсиб қолдик.

Иккинчи бўлиб Ҳусниддин чиқди. Кейин Лёша (аслида Алишер), Аҳмад, камина...

— Тилаб чекувчилар ҳамми, — қўрқа-писа сўради Вали.

— Чиқ, — буюрди муаллим.

Қизлар, чекмайдиган олифталар қиқирлаб кулишга киришдилар. Шу пайт Норқул бир қадам олдинга чиқиб, биз билан чекмовчилар оралиғида туриб олди. Унинг бу қилмишидан ажабланиб турганимда, Айдар Алимович сўради:

— Бошловчимисан?

— Йўқ, нос чекаман.

Гарчад нос чекишини баримиз билсак ҳамки, гуриллаб кулдик. Бундай пайтларда кишининг бошқалардан кулишга мойил бўлишининг сабаби — ўзига хос ҳангоматалаблик ва ўз гуноҳини енгиллаштиришга уриниш бўлса ажаб эмас.

— Барибир, кашандасан, — деди Айдар Алимович, — так вот «геройлар» сафида тур.

Етти кишига етдик. Муаллим биринчи бўлиб Мавлонга мурожаат қилди.

— Неча йилдан бери тортасан?

— Бешинчи синфдан бери.

— Ота-онанг билишадими?

— Ҳа.

— Индашмайдими?

— Аввал уришишарди.

Жилла паузадан кейин Айдар Алимович Ҳусниддинга юзланди.

— Сен?

— Икки йилдан бери чекаман. Тилаб...

— Уйдагилар?...

— Билишмайди.

— Аданг чекадиларми?

— Гоҳи-гоҳида.

— Тилабми?

— Ҳа.

— Сен? — ниҳоят навбат менга етиб келди.

— Бир йилдан бери чекаман, уйдагилар билишмайди, — мухтасар қилдим энгил зарда билан.

Жаҳдга минганимнинг боисини эса ўзим ҳам айтолмайман. Муаллимнинг сен-сенлаб мурожаат қилиши ўтиришмадими ёхуд биринчи куниеқ сир-асроримизни билиб олиши зуғум бўлиб туюлди — номаълум. Шу билан бирга ўқитувчи бу асрорни уйдагиларга айтиб қўйишидан энгил хавотир ҳам торта бошладим. Йўқ, бу одам пўписа қилмади, қилмишимни юзимга солмади, аксинча гуноҳдаримизни ҳатто андак енгиллаштиргандай бўлди.

— Бу савилни бир вақтлар ўзим ҳам чекканман, — деди надомат оҳангида, — кейин қарасам — бўлмайдиган: ташладим. Ундан воз кечиш учун фақат бир нарса керак.

У сукут сақлади. Биз дилтанг бўлиб, ўша «бир нарса»ни кута бошладик. Ажабо, нима бўлди экан у. Садо бўлавермагач, тоқатим тоқ бўлди.

— Айдар Алимович, нима у: «бир нарса»?

— Ирода, — жавоб берди муаллим бепарвогина.

Ундан кейин муаллим турникда осилиб туришимизни талаб қилди; ўзи эса соатига тикилиб турди. Аввал биз — чекувчилар осилдик. Ростини гапки, муаллим бирортамиздан ҳам мамнун бўлмади.

— Так, еттовинг жами бўлиб, беш минут-у йигирма секунд турдиларинг, — деди ҳафсаласизгина, — мен бир қўлим билан олти минутдан кўпроқ тураман.

Биз исбот талаб қилмадик. Ишониш мумкин эди унинг бу қудратига. Кейин узоқликка, балаңдликка сакрадик. Шукурларки, у бошқалар, яъни чекмайдиганларнинг ҳам бу борадаги натижаларини мақтамади.

Кейин ноўнғайликка барҳам бериш, дилимиздаги вазликни йўқотишнинг саъй-ҳаракатида бўлди; ҳазилмутойибалар қилиб, латифанамо саргузаштлардан ҳикоя қилди. Аммо биз — кашаңдаларнинг тилимиз андан қисик бўлиб қолгани — кўнглимизга ҳатто вақтичоғлик ҳам сирмасди. Қизлар пичинг-у кинолар қилиб устимиздан кулаётганда, Айдар Алимович ариқ бўйида тин олиб, уларни саволга тутиб қолди.

— Қани қизлар, ким айтади — сув оққанда нега шаддираган овоз чиқади?

— У тошларга урилиб, садо чиқаради, — деди ғолиб бўлишни истаган ойимтиллалардан бири.

— Қани, бу ерда тошдан ном-нишон йўқ-ку, — деди Айдар Алимович ўша совуқдонлик билан.

Мен ҳам зўр бериб ўйлай бошладим: нега бу жўн ҳақиқат ҳақида ҳозиргача бош қотириб кўрмади экан-а?! Овоз сувнинг қаеридан, қай тариқа чиқаркан?

Синфдошларим чулдираб бир-биридан мантиқсиз, пайдар-пай жавоб қайтараётганда, Гули деган аълочи қизимиз бу ҳодисани ўзича илмий жиҳатдан исботламоқчи бўлди.

— Сув — кўзга кўринмас майда молекулалардан иборат бўлган модда; у ҳаракатта кирганда, ана шу заррачалар бир-бирига урилиб, овоз чиқаради.

Айдар Алимович унинг жавобини охиригача диққат билан тинглади-ю, мийиғида кинояомуз кулиб қўйди. Бу — жавобнинг ғўрлигидан далолат эди. Кейин ўзи тушунтиришга ўтди.

— Сув оққанда унинг орасига кўплаб ҳаво кириб қолади-ю, беҳисоб пуфакчалар ҳосил қилади. Ҳаво сувдан енгил бўлгани учун бу пуфакчалар юқори кўтарилиб, бирин-кетин «портлайверади» так, натижада шаддираган овоз чиқади.

Биз индамадик. Чунки инкор этиб, бўлмасди унинг мантиқий далилларини. Баримиз интиқлик билан унинг янги саволларини кута бошладик.

— Менинг укам туғилган йилни оёғини осмондан қилиб ёзсанг ҳам мазмун-моҳияти ўзгармайди. Так, у нечанчи йили дунёга келган?

— Саккиз юз саксон саккизинчи йили, деди Мавлон шошиб ва мантиқсиз жавобидан ўзи ҳам хижолат чекди.

Айдар Алимович дадамдан тақрибан ўн ёшлар кичик (дадам 1941 йилда туғилган) эди. Шунинг учун мен муаллимни 1951 йилда туғилган деб тахминладим ва ундан кейин келадиган рақамларни бирма-бир ўнг ҳамда тескари ҳолатда кўз ўнгимага келтира бошладим. «1961» рақамига келганда қувониб кетдим.

— Укангиз бир минг тўққиз юзу олтмиш биринчи йили туғилган.

— Молодец, Улуғбек, — деди у.

Мен дафъатан енгил тортдим.

Ўша куни ўқитувчимиз булардан ташқари ҳам бир талай жумбоқлардан воқиф этганини таъкидлаб утишим керак, албатта.

— Бундан кейин, — деди муаллим хайрлашиш олдидан, — ҳар шанба куни дарсдан кейин экскурсия уюштирамиз.

Бу хушxabарни маъқуллаб турганимизда, у давом этди: — Келаси шанба куни сизларни «Пахтакор» стадионига олиб бораман. Командамиз «Даугава» билан майдонга чиқади.

Мен «Пахтакор» стадионини, умуман футболчиларни фақатгина телевизорда кўрган эдим. Стадионнинг бунчалик салобатлиги, гавжумлигини тасаввур ҳам қилмагандим. Айдар Алимович ҳамон мурғак тасаввурларимизни бойитиш билан банд эди.

— Бу стадион минг тўқиз юзу элик олтинчи йили қурилган; унга элик беш минг томошабин сиғади. Ўзим ҳам икки йил тўп тепганман бу ерда.

— Нега ташлаб кетдингиз, — сўради Ҳусниддин.

Муаллим бу саволни негадир жавобсиз қолдирди. Аксинча гап ўзанини бошқа томонга буриб, насиҳатомуз давом этди.

— Бизнинг ҳар биримиз ўз ўлкамизнинг шаҳару қишлоқларига, хиёбону биёбонларига, шу жумладан, футбол командасига ҳам меҳр қўйишимиз керак. Бразилияликлар, энг аввало, ўз ватанларини севишгани учун ҳам футболда голиб.

Шу пайт ўйин олдидан янграйдиган таниш оҳанг бизни хушёр торттириб, дилимизни илиқ ҳаяжонга тўлдирди. Ҳар иккала томондан рақиблар чаққон югуриб чиқиб, бир-бирларига эрмак тўпи ошира бошлашди. Сўнг стадион бўйлаб Ахбор Имомхўжаевнинг таниш овози янгради.

— Дикқат! Дикқат! Ҳурматли футбол мухлислари! Бугун марказий «Пахтакор» стадионида Тошкентнинг «Пахтакор» ва Риганинг «Даугава» командалари ўртасида баъоят масъулиятли учрашув бўлиб ўтади. Учрашув шунинг учун масъулиятлики, «Даугава» жадвал пешқадами, бизнинг «Пахтакор» эса, афсуски, охириги ўринда. Демак, меҳмонлар ғалаба қозонишса, улар олий лигага йўлланма олишади. Бизнинг команда эса иккинчи лигага тушади. «Пахтакор» ғалаба қозонса, ҳар

иккала команда ҳам биринчи лигада қолишади. Шунинг учун бутун ҳар бир ўйинчи бор куч-қувватини ишга солиб ўйнаши табиий.

Мен ўйин тафсилотини тўла тасвирласам, эзмалик бўлиб кетар. Ўйин иккию ноль ҳисобида «Пахтакор» галабаси билан якунланганини айтиб ўтишим керак, албатта. Биринчи таймда анча лоқайд ўтирган бўлсам ҳамки, иккинчисида бир неча бор ҳаяжонландим. Аммо одамларнинг бақириси, ўрнидан туриб кетавериши, негадир ғайритабиий бўлиб туюлди менга.

Қайтишда Айдар Алимович бирма-бир бутунги таассуротларимизни суриштирди. Мавлон бундан кейин бирорта ўйинни қолдирмай томоша қилишни айтди. Ҳа, бутунги кураш унга, дафъатан таъсир этганини нигоҳларидаги ҳаяжондан ҳам англаб олиш қийин эмасди. Мен бўлсам, бирор хулосага келолмаганим учун жавобим мужмалгина бўлиб қолди. Шунинг учун бўлса керак, уйга қайтиб, дадамнинг бу борадаги қарашларини қитиқлаб кўрдим.

— Дада, нега сиз ҳеч футболга бормайсиз? Ахир, Ўзбекистонни севиш учун «Пахтакор»ни ҳам яхши кўриш керакку?!

— Футбол одамларнинг энг қимматли вақтларини ўғирлайди. Ана шу минглаб одамлар кечқурун бола тарбияси билан шуғулланганларида ёки китоб ўқиганларида жамиятга ва ўзларига кўпроқ наф келтирардилар.

— Бу сизнинг шахсий фикрингиз, албатта, — эътирозга чорландим ва муаллимнинг боя йўлда айтган мулоҳазаларини қурол қилиб, ҳужумга ўтдим: — Минглаб одамлар қимматбаҳо ана шу кечки вақтларни базмларда валақлаб ўтказадилар ёки бетайин ишлар билан шуғулланадилар. Бундан кўра футболга боргани маъқул-ку уларнинг!

Дадам бу фикрларни шахсан каминаники деб ўйладилар, шекилли, тин олиб, менга разм солдилар ва маълум даражада муросага бордилар.

— Назаримда, иккаламиз ҳам сал максималистлик қилганга ўхшаймиз. Биров футболга ишқибоз бўлса, бошқа биров... Мени биласан: бўш вақтимда боққа чиқиб, дарахтларга термулишни хуш кўраман.

— Мен эса дарахтда бирор мўъжиза кўрмаганман, — дедим, — дарахт-дарахтда! Келаси шанба куни

муаллимимиз ботаника боғига олиб бораман деганда, кўпчилигимиз ундан кўра ҳайвонот боғи маъқул, деб туриб олдик.

— Кейинчи?

— Бир тўхтамак кела олмадик.

— Бизнинг Тошкентда ҳайвонот боғининг ҳам, ботаника боғининг ҳам аҳволи — ночордан ночор, — дедилар дадам чинакамига куюниб, — газеталарда неча бор танқид қилдим нафи бўлмади. Иккаласини ҳам хароб қилишди, хароб!

Тошкент ботаника боғи бир неча бўлимлардан иборат экан. Мен бу ерда илк бор талай дарахт-у буталарни учратдим. Лекин улар ҳам (масалан сарв, липа, қуббадор эман) одатдагидек тана, шох ва барглardan иборат жўн мавжудот бўлиб туюлди.

— Мана бу дарахтнинг номи, — давом этди Айдар Алимович, — ботқоқлик сарви; ватани — Америка. Ўз ватанида бундан ботқоқликларни қуритиш учун фойдаланилади. Минутига юз йигирма литргача сув буғлатади. Қаранг: баландлиги ўттиз метрдан кам эмас. Сувни ана шу баландликка кўтариб беришнинг ўзи бўлмайди-ку! Энди илдизларига қаранг: уларнинг бир қисми ер юзига чиқиб ётибди.

Ҳа, мен бундай ҳолни кўрмагандим, йўғон ва беўхшов илдизлар ер устига чиқиб ётар; шу кўринишда бир кўлини ер бағрига суқиб, иккинчисини осмону фалакка кўтарган инсонга ўхшаб кетарди. Самарқанддаги истироҳат боғида дадам ботқоқлик сарвини кўрсатган эдилар. Ўшанда, негадир унинг илдизларига эътибор бермаган эканман.

— Меваси борми, — савол берди қизлардан бири Айдар Алимовичга.

— Умуман мевасиз дарахт бўлмайди, — давом этди муаллим, — фақат айримларининг ҳосили иштаҳамизга тўғри келмайди. Масалан, бу дарахтнинг меваси олмахонлар, паррандалар учун энг тансиқ таом. Ундан аллақандай дори ҳам тайёрланади, ёрочидан ажойиб мебеллар ясашади. Барглари ҳам ҳар қандай дарахтдан кўп кислород чиқаради. Хўш, Америка қаерда-ю, Тошкент қаерда?! Шунинг учун ҳам ана шу дарахтни олиб келиб, бизнинг шароитимизга мослаштириш жасоратдир. Биз денгиз ортидан картошка, помидор, маккажўхори олиб келганмиз. Бугун дастурхонимизни ана

шу неъматларсиз тасаввур этиш мушкул. Ботқоқлик сарвига ҳам худди ана шу нуқтаи назардан қараш керак. Чунки у Ўрта Осиёдаги ягона дарахтдир.

— Айдар Алимович, — унинг сўзини кесишга мажбур бўлдим, — бунақа дарахт бизнинг Самарқандда ҳам бор.

— Ундай бўлиши мумкин эмас, — тан олмади у бир неча дақиқали мушоҳададан кейин, — буни бизда иқлимлаштирган киши катта мукофотларга сазовор бўлганди.

— Ўз кўзим билан кўрганман.

У сукут сақлаб қўя қолди. Кейинроқ Кавказ флорасини* томоша қилаётганимизда, оқ халат кийган аёлга назокат ила мурожаат қилди.

— Кечирасиз, мана бу рижий ўқувчим билан баҳслашиб қолдик; ҳамон бир тўхтамга келолмаяпмиз. Ботқоқлик сарви Ўрта Осиёда ягона дарахт дегандим, у рад этиб турибди.

— Ҳа, Самарқандда ҳам бор экан, — деди у ийманибгина, — Америкадан олиб келдик, деб бизни роса лақиллатибди.

Муаллим андак ноўнғай бўлди.

Икки томонини турфа дарахтлар қоплаган тоза ва намчил асфальт йўлак бўйлаб алламаҳалгача сайр қилиб юрдик ва охирида келаси ҳафта отчопарга ёки ҳайвонот боғига сайр уюштиришни таклиф қилдик. Муаллим бош тебратиб маъқуллади. Аммо жума куни ногаҳонида фикридан қайтди.

— Эртага судда қатнашамиз, — деди тантанавор оҳангда.

Судда? Нима учун? Шу дақиқадан эътиборан баримизнинг хаёлимизда ана шу савол чарх ура бошлади.

Суд биноси — шундоққина мактабимиз йўлида. Икки қаватли турар-жой биносининг хоналарини жиҳозлаб, суд биносига айлантиришган. Мен гарчанд ҳар куни унинг олдидан икки бор (мактабга боришда ва қайтишда) ўтсам ҳамки, бу сирли катакларда инсон тақдири ҳал бўлишини тасаввур қилиб кўрмаганман. Гуноҳкор бандаларни шу хоначаларга қамаб қўйишди, деб ўйлардим. Кейин билсам, бу ерда ҳукм чиқа-

---

* Усимликлар олами.

ришаркан. Аммо суд ҳақидаги тасаввуротим ҳам ҳаминқадар эканлигини кейинроқ ҳис этдим.

Хуллас, суд бошланишидан олдин кириб залнинг поёнига ўтди-у, писинибгина ўтириб олдик. Мени ажаблантирган, ҳатто кулгимни қистатган биринчи ҳолат — ҳайъатидаги уч кресло суянчиғининг ҳаддан ташқари баландлиги бўлди. Ажабо, нега у тиш докторининг ўтирғичидай баланд, масхаравознинг курсисидай бесўнақай. Балки креслоларга ўтирадиган кишилар жуда серсавлатдирлар, эҳтимол, улар нималари биландир тиш доктори ва тағин алланималари билан масхаравозга ўхшаб кетишар.

Энди мени ўйлантирган иккинчи жумбоқ хусусида сўз юритмоқчиман. Бу бинонинг остонасидан хатлаган киши негадир бирдан жиддий тортиб қолар, шивирлаб гаплашар, тиржаймас; аксинча одамовига ўхшаб қоларди. Биз стадионда, ботаника боғида бўлганимизда бир-биримизга сўз бермай, Айдар Алимовичга саволлар ёғдирардик, баҳслашардик, ҳазиллашардик. Бу биқсиқ бинога киргач, шундай жасур муаллимимизнинг ўзи ҳам қийналиб имтиҳон топшираётган ўқувчидай пешонаси тиришибгина ўтирди. Бошқалар ҳам ҳуркак бир ҳолатда эдилар. Қора либос кийган икки аёлнинг нигоҳларида аллақандай армон, мунг намоён эди. Улар кўз ёшларининг аччиқ таъмини роса татиб кўрганликлари сезилиб турарди. Ҳассаса суяниб олган биз тенги ўсмир ҳалиги аёлнинг саволларига бош тебратиб жавоб қайтарди-ю, нарироқ бориб ўтирди. Оғриқдан бўлса керак, юзи буришиб кетди. Кейин пайдо бўлган турфа тоифадаги эркакларнинг юзидан ҳам жила илиқроқ бирор туйғу илаб ололмадим. Улар негадир намоз ўқиётган кишилардай жиддий эдилар. Бир маҳал елкасига автомат илиб олган икки сарбоз қирқ ёшлардаги қорачадан келган ўрта бўйли, кўринишидан бечораҳол амакини олиб киришди ва панжаралар билан тўсилган курсига ўтқазишди. Бу тадбирда ҳам мен ғалати бир номувофиқликни, мантиқсизликни кўргандай бўлдим. Руҳи тушиб кетган судланувчи кўринишдан хоксор; ожиз нигоҳларида хи-жолат, илтижога ўхшаш туйғу акс этган бўлса ҳамки унга бўлган муомала давлат хоини ёки ашаддий хунхўр одамкушга бўлган муносабатга ўхшаб кетарди. Мадомики, автомат тутган соқчилар бўлмаса ҳам, бу одам

бир оғиз сўз билан шу машъум панжара орасига кириб ўтириши муқаррардай эди, назаримда. Демак бу ерда ё соқчилар, ё панжара ортидаги одам рол ижро этаётганлигига шубҳа йўқ.

— Туринглар, суд келяпти!

Гув этиб ўрнимиздан турдик. Дилимиздаги ҳайиқиш, хавотирланиш ошди: қизил чарм папка қўлтиқлаган дадам тенги ориқроқ киши бепарвогина кириб келди-ю, ўртадаги креслодан жой олди. Унинг бўйи кресло суянчиғидан анча паст эди. Бу одам судья эканлигини таъкидлаб ўтишим шарт эмас, албатта. Унинг мен тасаввур қилгандек серсавлат бўлмаганлиги дилимга ўтиришмади. Суд раисининг ўнг томонидан жой олган мўйсафиднинг кўксигаги нишон унинг жангда қатнашганлигидан далолат берарди. Чап томонида ийманибгина ўтирган, катта рўмол боғлаб олган аёл (кейин билсам, сут соғувчи экан) ҳам худди судланувчидай бошини ҳам қилиб олганди. Биринчи қаторга папка қўлтиқлаган казо-казолар (терговчи, оқловчи, қораловчи дегандай) келиб ўтиришди.

Айблов фикри жуда узундан-узоқ, ғализ эди. Унда «Ўзбекистон ССР Жиноят кодекси», «судланувчи», «жабрланувчи», «гражданин», «жиноят» деган иборалар ҳар бир гапда икки-уч мартадан тилга олинарди. Бунинг устига, айбномани ўқийдиган киши шанғиллаб овоз чиқарар, кишини бездирарди. Лекин воқеанинг ўзи ғалати экан. Шунинг учун мен бу тафсилотни ҳужжатларнинг расмий тилидан анча холи ҳолда ҳикоя қилиб бермоқчиман.

Тошкент — Назарбек йўлининг еттинчи километрида «Жигули» (2106) маркали машина КРАЗ автомашинасига бориб урилади. Бунга эса енгил машинани бошқариб бораётган (айни пайтда залда ҳасса суяниб ўтирган) ўсмирнинг тажрибасизлиги — кўча қондасини бузиши, тезликни ошириши сабаб бўлади. Ўн саккизга ҳам кирмаган бу бола ҳали машина ҳайдаш ҳуқуқига ҳам эга эмас экан. Кабинада ўсмирдан ташқари унинг онаси ҳам бўлган. «Тез ёрдам» уларнинг иккаласини ҳам клиникага олиб кетган. Аёл ўша ерда ҳаётдан кўз юмган.

Қора курсида мунғайиб ўтирган (уни шартли равишда П. деб атаيمان: чунки суд ҳукм чиқармасдан айбдорнинг номини элга ёйиш ножоиз экан) одамнинг

бу воқеаларга ҳозирча заррача алоқаси йўқ. У жараёнга кейинроқ қўшилиб қолади ва бу хусусда батафсилроқ тўхталишга тўғри келади.

Хуллас, марҳумани уйга олиб келгандан кейин яқинлари аёлнинг чап қўли биллагидан узилганини кўриб, дарду аламлари баттар ортади. Бу саволга ўзларича турли жавоблар ҳам топишади, тахминларни ўртага ташлашади: «Қўл авария пайтида узилиб кетгандир». «Илиниб турган бўлса, докторлар...» Ҳа, буни ўсмир ҳам тасдиқлайди. Ойисининг чап қўли шалвираб қолганини, боши ёрилганига гувоҳ бўлганини айтади. Аммо аёлнинг эри исён кўтаради. «Хотинимнинг бармоғида йигирма минг сўмлик қимматбаҳо кўзли узук бор эди». Унинг панжаларини шунинг учун қирқиб олишган. Қўлини топиб беришмагунча, тупроққа қўймайман!»

Зудлик билан тегишли жойларга хабар беришади. Марҳуманинг одамлари бунга ҳам қаноат қилмай «Тез ёрдам» ҳайдовчиси, врачининг гирибонидан олишади. Улар эса бунда айбсиз эканликларини, яъни чалажон беморни клиникага топширганда қўли, ўз ўрнида бўлганлигини исботлаб беришади. Клиникадаги хирурглар группаси ҳам худди шундай гапни такрорлашади. Улардан бири қўлни тикмоқчи бўлаётганда, бемор жон берганини ва ўликхонага жўнатилганини айтади. Демак қўл моргда қирқиб олинган, деган хулосага келишади. Аммо у ерни роса ағдар-тўнтар қилиб, излаган нарсани топиша олмайди.

Худди шу пайтда клиника йўли бўйидаги акас остида дам олиб ўтирган бошқа бир бемор ўтлоқ орасидаги қонли қўлни кўриб, дод деб юборади. Текшириб кўришса — аёлнинг панжалари. Бу йўлдан морг машинаси ўтганлиги аён бўлади ва унинг санитари П. қўлга олинади.

Қора курсида ўтирган П. ҳақида аввал гапирган эдим. Қўшимча қилиб шуни таъкидлаб ўтишим керакки, П. жамики айбларни: узукни суғуриб олмоқчи бўлгани, аммо бармоқлар шишганлиги сабабли бунинг иложи бўлмагани — қўл узилиб кетганини, сўнг изни яшириш илинжида шу йўлни тутганини бўйнига олади.

Бор гап шу!

---

* Кейин аниқ бўлишича, икки минг сўмлик экан.

Йўқ, бор гап шу эмас! «Айблов фикри» деб аталган машъум қорозда ёзилишича, П. ҳали болалигидаёқ бир амалдорнинг кўксигаги Олтин юлдузни (У Социалистик Меҳнат Қаҳрамони экан) юлиб қочган. П. бу айбни ҳам бўйнига олган. Ўша Олтин юлдузни бир дўкондорга арзон-гаровга сотгани, кейин участка милиционери уни қайтариб олиб, эгасига тақдим этганини гапириб берди.

Аммо П. бўйнига олган тағин бир айб ҳақида сўз кетганда, ўйлаб қоласан, шубҳага бериласан киши.

Қадимий археологик ёдгорликларга туташ жойдан канал қазийтган экскаваторнинг беўхшов панжалари юқорига кўтарилганда, ундан қуёш нурларида ялтираганича шариллаб олтин тангалар тўкилиб кетади. Экскаваторни бошқараётган Гумбадзе тормозни босиб, саросималаниб тушади-ю, ҳалиги жойда мажақланган кўзани кўради. «Бунинг барини териб, давлатга топширишимиз шарт», дейди шериги Никитинга жиддий қиёфада. Улар лойда сочилиб ётган қадимий тангаларни бирма-бир териб олиб, целлофан халталарга солишади ва Гумбадзенинг эскигина жомадонига жойлаштиришади, сўнг топилмани обдон «ювишади». Бир маҳал Никитин ўзига келса, шип-шийдам чўлда бир ўзи ётибди. У кечгача шеригига умидвор бўлиб ўтиради, аммо унинг қораси кўринмайди. Шунда Никитин қонни қизитадиган бирор нима ичгиси («пахмел» қилгиси) келади. Пули бўлмагани учун боя танга тўкилган жойларни титкилаб, экскаваторнинг тишлари орасидан бир дона олтин танга топиб олади. Кейин қувонч билан ҳалигини кўтариб, сойликдаги қишлоқ дўконига равона бўлади. Бир шиша «чашма» билан балиқ консерваси сўраб, пули йўқлигини, иложи бўлса, эвазига ҳалиги тангани олишни илтимос қилади. Дўкондорнинг ва бундан воқиф бўлган харидорларнинг кўзлари ўйнаб кетади.

Никитин хароба вагонеткасига қайтиб роса кайф қилади. Эрталаб уйғонса, шеригидан ҳамон дарак йўқ. Никитин дўкондан у-бу олиш илинжида қазилмани роса титкилаб, тағин уч дона танга топади. Энтикиб, қишлоқ томон йўл олаётганда, иттифоқо шалоқроқ «Москвич» билан сотувчининг ўзи ташриф буюриб қолади. «Муҳтарам дўсти»га арақ, иссиқ овқат олиб келганини маълум қилади. Никитин ҳам ийиб кетиб,

уч дона топилмани корчалон сотувчига тутқасади. Ойни этак билан ёпиб бўлмайди, деганларидек, бу гап қулоқдан қулоққа ўтиб, тегишли жойга етиб боради ва Никитиннинг оёғини ерга тегизмай олиб кетишади. У шўрлик ҳам бор гапни оқизмай-томизмай гапириб беради. Сотувчининг хиқилдоридан олишлари билан у олган омонатини қайтариб беришга мажбур бўлади. Прокурор Гумбадзени топиш вазифасини эса ўта жиддий жинойтларни очувчи терговчи Балаяннинг зиммасига юклайди. Орадан икки йил ўтса ҳамки, грузин йигитдан ном-нишон топилмайди. (Балки олтинни олиб, чет элга равона бўлгандир, эҳтимол хужжатлари-ю киефасини батамом ўзгартириб юргандир).

Хўш, бу гапларни: олтин кўза-ю, грузиннинг; бугунги суд жараёнига нима алоқаси бор, деб сўрарсиз. Ҳа, алоқаси йўқ! Лекин айблаш фикри муштини тираб, алоқаси бор, деб турибди.

Тасодифни қарангки, П. ни ҳам ўша Балаян деган киши тергов қилади ва: «Мен икки йилдан бери излаб юрган, Гумбадзе ҳам мана шу. У хужжатларини ўзгартириб олган,» деб туриб олади. Бахтга қарши, расмий қорозлар, айрим гувоҳлар ҳам бу фикрни тасдиқлайдилар. Терговчи хулосасида бу хусусда шундай вализ жумлалар бор.

«... гражданин П. қадимги металл (олтин) тангаларни давлатга ўз ихтиёри билан топширишдан атайин бош тортиб, жинойий ҳаракат содир этган ва 1984 йилнинг 12 апрел куни Тожикистон ССР Ленинобод шаҳар поликлиникасининг тиш доктори Муборакшоевга тўрт дона танганинг ҳар бирини 300 (уч юз) сўмдан сотади ва Жиззах шаҳрига келиб фамилияси, номи, миллати ўзгартирилган қалбаки паспорт оладики, бунинг Муборакшоев ва паспорт бўлимининг ишдан олинган паспортисткаси ҳам тасдиқлайди. Ўзбекистон ССР ЖК сининг 114 ҳамда 148 ст. билан айбланувчи гражданин П. ўз изини адаштириш учун 15 (ўн беш) ой давомида Помир тоғларига яшириниб юради ва бундан 6 (олти) ой муқаддам бойлик орттириш ниятида ўликхонага санитар бўлиб жойлашиб олади ва ...»

Тафсилотнинг давоми сизга аён. Аммо бу айбномадаги жумбоқлар, гумонлар ҳам озмунча эмас. Булардан аввалроқ эса мени ажаблантирган тағин бир ҳолат ҳақида тўхталиб ўтмоқчиман.

Суд жараёнида бир талай саволларимга жавоб излаб, ҳайъатдагилар ва пастда ўтирган кишиларга бирма-бир назар ташладим: уларнинг юзидаги ифодалар барометрини кузатдим ва ажабландим. Масалан, мен ҳалокат тафсилоти, ўтлоқ орасидаги топилган қўл, унинг юлиб олинишини тинглаганимда, вужудим жимирлаб кетди. Ёнимда ўтирган синфдошларим, Айдар Алимович ҳам бундан лоқайд қолишмаганини ҳис этиб турдим. Аммо, бутунги анжуманнинг бош ҳаками — суд раиси дастлабки дақиқаларда қандай ланж ва лоқайд ўтирган бўлса, охиригача бу ҳолатини зарра ўзгартирмади. Ўта расмий мажлисларга раислик қиладиган ўзи ҳам ғирт расмий бўлган кишини бир лаҳза кўз ўнгингизга келтириб кўринг-а! Бу тоифадаги одамларга анжуманнинг ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам ойнадай равшан. Ерга суқилган таёқдай қаққайиб турсанг бас — бошқалар таомилни бузишмайди.

Ҳарқолда, айнан шундай бўлмаса ҳамки, шунга ўхшаш бир мешчан фалсафа унинг ғоясига, аниқроғи иш тутумига айланиб қолганди. «Сих ҳам куймасин, кабоб ҳам» деган нақлни бот-бот такрорлаши — ишни тезроқ ва силлиқроқ яқунлашга шошилаётганидан далолат берарди. Йиллар ўтиб, унинг кўксидagi юрак бир парча гўштга айланиб қолгандай эди.

«Сиз аввал узукни олиб, кейин қўлни юлдингизми ёки..» сўрашди айбдордан. «Узукни олаётганимда, қўл узилиб кетди», деди у. Суд раиси лабининг бир чеккаси билан илжайиб қўйди. Назаримда, унинг хаёллари батамом бошқа ёқда эди. Аслида инсон тақдири ҳал бўлаётган дақиқаларда, бундан кўра муҳимроқ масала бўлиши мумкинми?! Аммо йиллар ўтиб, бу одамнинг ҳис-туйғулари ўтмаслашиб кетганми ёки ўзи туғма тўқимтабиатми, айтиш қийин. Ким билсин, айна пайтда хаёлига келган нарса бундан мароқлироқдир. Балки бугун маош олгандир, эҳтимол, бошлиғи мақтаб, ўлкасини қитиқлаб қўйгандир.

Раиснинг ёнидаги отахон ҳам негадир тумшайиб ўтирар, хомушроқдай эди. Жангда орттирган жароҳати қақшаётгандир балким?! Балким нафақасининг жуда камлигидан дилтанг-у дилқаш бўлаётгандир?!

Вожаб! Ҳатто П.нинг ўзи ҳам айтилаётган гапларнинг барига безътибордай: суд уни отиш ҳақида ҳукм чиқарадими ёки мукофотлайдими — барибирдай эди.

Судья раисига ўхшаб, бу машмашаларнинг нима билан тугагини аниқ биладигандай саволларга истар-истамас жавоб қайтарар, ўзини оқлашга заррача ҳаракат қилмас, айбларни ҳам рад қилмай, бўйнига оларди. Гоҳида жавоблари шунчалик жўн ва сар-сари чиқиб қолардики, бундан ўзи ҳам хижолат чеккандай бўларди. «Олтин тангаларнинг қолган қисмини аввал йўлда йўқотдим, дедингиз, кейин эса уйдан ўмариб кетишибди, дедингиз», савол беришди унга, буларнинг қайбирига ишонмоқ керак?! «У дудуқланиб турганда, Балаян ўрнидан турди-ю, русчалаб узоқ изоҳ берди. Унинг таъкидлашича, тангаларнинг аксарияти — мис экан, аммо ўша куни П.нинг кайфи борлиги учун қаерга қўйганини яхши эслолмас экан. «Сиз грузин тилини биласизми», деб сўрашди. У негадир «ҳа»ям демади, «йўқ» ҳам. Руҳинг тушиб кетса, отинг ҳам яхши чопмайди, деганларидек унинг қолган жавоблари ҳам маъ-юс ва мантиқсиз чиқди. Тагин анча гаплардан кейин, адвокатга сўз беришди. Бу одам жами жумбоқларга аниқлик киритиб, сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиб ташлайди, деб ўйлагандим, аммо ундоқ бўлмади. Терговчи шўрлик П.ни бориб турган жиноятчи қилиб қўйган бўлса, буниси қўй оғзидан чўп олмаган бегуноҳга, беайб фариштага чиқариб қўйди. «Муҳтарам суд хайъати, азиз биродарлар, деди охирида куйиниб, шундай мўмин-қобил одам жиноятга қўл уриши мумкинми?! Ҳеч қачон! Узукни олган ҳам, олтин тангаларни олиб қочган киши ҳам мутлақо бошқа киши»...

Булар бари самимийлик ниқоби остидаги мазахга, кинояга ўхшаб кетади. Шундай эмасми?!

Берилиб монолог ўқиётган адвокатдан нигоҳимни узиб, тагин суд ҳакамига, пастдаги казо-казоларга, П.га кўз югуртираман, аммо уларнинг ҳиссиз қиёфасида тариқча ўзгариш кўрмайман, нималардандир қониқмай қоламан. Адвокат моддаларни энгиллаштиришни, жарима солиш билан кифояланишни таклиф этганда, беихтиёр энгил тортдим. Аммо бу таклифдан қувониб турганимда П.нинг ўзи сўз олиб, ҳафсаламни пир қилиб юборди. «Ёшлик қилдим, деди бошини гуноҳкорона ҳам қилиб, хотиним, бола-чақам борлигини ҳисобга олиб (у иккинчи қаторда болаларини пинжига қисиб ўтирган аёл томон имлади) адолат қилишларингизни сўрайман. П.нинг иқроридан тагин

шунга нарса аён бўлдики, айбномада таъкидлаганидек, икки йил давомида Помир тоғларида бошқа мақсадда юрган экан. «Геология техникумини битиргандан кейин ўша ёққа ишга юборишди, деди у бу хусусда гап кетганда, лекин болалар катта бўлиб қолишди — қайтиб келдим».

Унга таяин бир талай саволлар бериб, дудмал, пайдар-пай жавоблар олишди.

— Судланувчига саволлар борми, — сўради раис машмашага тезроқ яқун яшаш мақсадида мижговланиб.

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Ваҳоланки, қўйиб берса ўзим ҳам бир талай жумбоқларни сўраб олардим. Гуржи шундай қисқа вақтда ўзбекка айланиб қолиши мумкинми? Помирга қочиб кетганми ёки ўзи айтгандай — ишлаганми? Нега айбдор учун ҳам терговчи жавоб бераверади?

Шундай тумтарақай хаёллар оғушида ўтирганимда, Айдар Алимович қўлини кўтарди.

— Прокурорнинг рухсатлари билан мен бу ерга юқори синф ўқувчиларини олиб келганман. Так, вот уларнинг кўпчилиги ана шундай (у сўз излаб қолди. Аслида анжуманни, демоқчи эди)... нимани биринчи бор кўряпти. Бу ёшлар адолат тантанасини, қонунларимизнинг нималигини ... (устиворлигини, демоқчи бўлди) кўргани келишган. Шунинг учун ҳамма нарса ойнадай равшан бўлишини истардик. Мумкин бўлса, мен судланувчининг хотинига бир-икки савол бермоқчи эдим.

Аввал судья раиси, кейин бошқалар андак ҳушёр тортишди. Муаллим давом этди:

— Кеннойи, тўрт йил аввал тўйларингиз бўлган экан, ўшанда хўжайинингиз нима иш қилардилар?

Аёл бир лаҳза саросималаниб турди-ю, жавоб берди.

— Техникумни битириб, иш дараклаб юрган эдилар.

— Миллатлари ўзбек бўлган, албатта а?

— Вой!

— Энди мен қонунларимиз қўриқчиси — суд раисига мурожаат этмоқчиман. Хўш, ҳужжатларга қараганда, бу одам тўрт йил муқаддам экскаватор ҳайдаган, миллати грузин бўлган. Қоғозларга ишониш ке-

ракми, аёлга? Ҳарҳолда, аёл ҳақиқатни гапирётганини сезиб турибмиз-ку...

Айдар Алимович тагин сўз излаб қолди. Бундан фойдаланган терговчи Балаян ўрнидан ирғиб турди. Рус тилида бурро қилиб бегона одамлар савол бериб, жамоатчиликни чалғитиши қонунга зидлигини гапирди, бизнинг залдан чиқиб кетишимизни талаб қилди. Аммо прокурор ўринбосари бизга ён босгач, Балаян бояги ҳужжатларни зарда билан варақлаганича гапларини далиллашга киришди.

— Энг муҳими, ҳужжатлар ҳам, аёлнинг гапи ҳам эмас, — деди иддао билан, балки айбдорнинг иқрориди. Мабодо у бор айбларни бўйнига олган экан ҳеч қандай провакацияга ўрин қўймаслик керак!

— Кечирасиз, — русчага ўтди Айдар Алимович ҳам овозини бир парда кўтариб, — ўша — ўттиз еттинчи йили «халқ душмани» деб айбланган кишилар ҳам «айбларини» бўйинларига олишган.

Ногаҳонда ҳақиқат ва адолат эпкинни эсгандай бўлди. Ғала-ғовур бошланди. Кимдир Сталиннинг номини тилга олиб, экспертиза ва сўроқлар қиёмига етмаганини айтди. Иш чигаллашиб кетгани учун бўлса керак, судья раиси ўнгайроқ йўлни танлади.

— Иш терговга қайтарилсин! Хом жойлари кўп.

Терговчи норози бўлиб, ачиган сутни ҳидлаган кишидай юзини бужмайтирди, одамлар ҳам норози оҳангда ғала-ғовур қила бошладилар. Мажлис ёпиқ, деб эълон қилинди.

Айдар Алимович баримизнинг нигоҳимизда кўп нарсаларга қодир, адолатпеша, халоскор бўлиб кўринди. Шунинг учун ҳам уни саволларга кўмиб ташладик. Муаллим алламаҳалгача жимгина одим ташлаб борди-ю, сўнг ўзига хос орифлик ва маъруфлик билан мулоҳазаларини баён этишга киришди.

— Назаримда бу одам ўша узукни олган. Так, бунга муҳтожлик сабаб бўлган. Лекин олтин тангаларга алоқаси йўқдай...

— Бўйнига оляпти-ку, — рози бўлмади Мавлон.

— Мажбур қилишган, — фикримни айтдим, мен

— Йўқ, менинча, мажбур ҳам қилишмаган, — эътироз билдирди Айдар Алимович, — терговчи П.ни алдаган бўлса керак. «Шу жиноятни ҳам бўйнингга ол, кейин ёрдам бераман», деган П. ҳам лаққа тушган.

Чунки бу иш терговчининг бўйнида «осилиб қолса» — минусда. Унга нима бўлса ҳам «мураккаб ишни очди» деган мақтов керак. Менингча, шундай! Бу каззоб тугунни бир қўл билани ечиб ташламоқчи. Кўзбойла-ничга ўхшаб...

— Наҳотки П. шунча лакалов бўлса, — ажабландим.

— У кўринишда муте. Бу тоифадаги кишилар қилич излагандан кўра қафасга киришни афзал деб билишади. Чунки одамлар уларни оёқости қилишга мойилликларини яхши билишади.

Мен ажабландим. Инсон тақдирининг бу тариқа омонатлиги, беқадрлиги, безаволлиги дилимни ғаш қилди. Йўл-йўлакай одамлар орасидаги муносабатларнинг мураккаблиги, чигаллиги ва чалкашликлари ҳақида ўйлаб кетдим.

Ўттиз олтинчи б о б

БЕЗАБОН НОМАЛАР

1987 йилнинг январь ойида дадамни нашриётлари («Меҳнат») томонидан Москвага қирқ кунлик малака оширишга жўнатишди. У киши баримиз билан ўпишиб хайрлашдилар-у аэропортга қараб равона бўлдилар. Дилимиз мўнғайибгина қолди.

Кўл ўтмай, Москвадан мактуб олдик. Дадам, одатдагидек, ҳазилкашлик қилиб, хатни эски ўзбек тилида битган эдилар. Биз бу безабон номани ўқиб, роса кулдик. Ойим ҳам жавобан жўнгина хат ёзмай сатрлар орасига кимёвий формулалар, илмий атамаларни (у киши кимё ва биологиядан дарс беришларини унутмаган бўлсангиз керак) ва нозик шаъмаларни атайин тикиштирдилар.

Ана шу ёзишмаларнинг айримларини андак қисқартириб, зътиборингизга ҳавола этаман.

Московдан мактуб

Бисмиллоҳи-р раҳмони-р раҳим!

Ушбу номаи безабонни узоқ Москов шаҳринда мусофирчилик ситамин тортиб турғон Абу Улуғ ибн

Раҳматулло ва дағи Нусратилло Самарқандийдан деб
биладурсизлар.

Аллоҳу таолога ва боз Муҳаммад ибн Алайҳисса-
ломга минг қатла шукроналарким, аларнинг муборақ
паноҳларида сиҳат-саломат рўзгургонлик қилиб юриб-
гурман. Илло, ҳеч нарсадан зориқиш йўқдур; яккаю
ягона муҳтожлик гўдақлар ва қавмларнинг дийдорла-
ридур. Зеро, машойихлар (аларнинг руҳини ўзи боқий
қилгай) инчунин демишларким, мусофир бўлмасанг, му-
сулмон бўлмагайсан!

Қисса кўтоҳ, эмди Москов шаҳрин таърифун тав-
сиф этадурғон ўлсам, анинг бисёр серғалва ҳамда но-
тинчилигини битмоғим ҳам қарз, ҳам фарздур. Уруссия
шаҳарлари арасинда қўхандур; урусмачитлар (алар чер-
ков деюрлар) кунжак-кунжакдан жой олғон бўлиб, са-
нобталаб бандалар ижобат истаб, зўр бериб чўқинур-
лар, магарким ғайридиндурлар, бисёр хокисор, мўъмин;
мурчага озор етказмаслар.

Шаҳр кесиб наҳр ўтур — отини Москов река деюр-
лар, чиллага ҳам яхбаста эмасдур: ичинда оҳанин қа-
йиқлар сузур.

Бу қаттол шаҳарнинг савуқини ман қоғозга бит-
май, сизлар ўқуманглар. Шабу рўз изғирин эсар, қор
ёғар, локинда чағдаст фаррошлар пешма-пеш барта-
раф этурлар. Савуқдан бандаси дилхун бўлиб, озор
кўрур; танкўчадаги жаниворлар ғужанак тортиб ке-
тур. Ўзбекистон афтобининг қағри чунон ўтурки, ҳеч
нимарсага баробар эмас.

Дарахтларини қаламга оладурғон бўлсам — эман,
арча, акас, қарағай; паррангалари — чумчуқ, зоғ, қарға,
қаро кабутар.

Кўчалари бефайзроқ, мардумлари мудом саросар,
мусофир бирла иши йўқ; гоҳинда бағдаст бандалар
ҳам учраб турур ва фақир бундой пайтда, алҳазар деб
ўзимни бир кунжакка олурман.

Шаҳарда оғам бисёр. Хаёл қилурсанки, замин ёрил-
ган-у, бандалар юзага чиққан. Тупроқ тагинда ҳам ра-
вон йўллар бордурки, аларни, метро, деюрлар. Кўрмуш-
нинг кавогидай чор тарафга лахмча қилиб кавлаб ке-
таверганки, поёни бесарҳаддур. Яқо туптиб, ё навзан-
биллоҳ, демоқдин ўзга имкон топмагайсан.

Алқисса, хобгоҳим хусусинда эки оғиз калом. Ул
шаҳар илкиндаги қарибгина мусофирхона бўлиб, мисли

кафтархона, бандаи мўъминлар кириб-чиқиб ётурлар. Камина камтаринни еттинчи қаватга чиқориб, каткакдек уйчани лозим кўрдилар. «Пажалиста» деди, хизматчи хотун калит тутқозиб. Ман ҳам хушодоблик таомилини бузмай «спасиба» дедим: бисёр сарафроз ўлди. Хобгоҳга эки каравот қўйилган бўлиб, (авахтага ўхшаб) таҳоратхона-ю, ҳожатхона ҳам ушбу каткакдагур. Пастга назар солсам, одамлар бамисоли мўрча — зир-зир югурурлар.

Ялғуз қолиб, хаёл ғарқинда бўлдим, валлоҳу-аълам, сизларни ўйладим. Тирикчиликларнинг не кечмишдур, ўғулларнинг таҳсили нечукдур, қиз балаларнинг одоби-чи? Сиз — жуфти ҳалол, озор чекмадингизму?

Хулосаи калом, ҳамхона пайдо бўлмади ва мисоли маҳбус ялғуз тонг оттурдим. Туш кўрсам, ўғулларим Мирзо ибн Нусрат бирла Ферўз ибн Нусрат шашқатор ёш тўқуб йиғлар эрдилар. Бисёр дилғаа-шу, дилтанг бўлдим. Баъд кўча кезиб, бир фолбин жўтига дедимки, гап шундоқ-шундоқ. Таъбирини гапурсанг, бир сўлкавой санга — садқаи сар. Бу маҳмадона заифа кўлумни тутиб, таъбир айтмоққа киришди. Бисёр ва беҳудуд жаврашидан шу нарса аён бўлдики, кўз ёши — рўшнолик экан. Фақир хотиржам бўлдим.

Саҳармардонда чалахоб уйютиб, «по автобусам» деган авоз бердилар. Камина, иншооллоҳ, қўл-бетимни ювиб, аломонга қўшулдим. Йўл юрдик, йўл юрсак ҳам мўл юрдик. Охир-оқибат бир пурҳашам саройга олиб кирдилар. Кофирми, мусулмонми мисли қўй бир қиротхонага қамадилар. Камина улуглар насиҳатига амал қилиб, миён жойдан ўрун олдим. Баъдазон бир оқсоч мўйсафид, қайсики, бармоқлари ларзадан тин олмас эрди, минбарга чиқиб, ваз айтди. Фақир сукут бирла қулоқ бердим, локинда ҳарчанд зўр берган бирла ҳеч нимарсанинг фаҳмига етмадим. Фикри ожизимча, ул зот ислоҳот хусусинда (алар перестройка дерлар) кўйиб-пишиб сафсатавозлик қилар эрди.

Вақти шом хобгоҳимни ихтиёр этиб, бисмиллоҳ, дея остона ҳатласам, не кўз била кўрайки ҳамсоя, каравотда бир муғулбашара, ҳирстабиат, махлуқсуроб одам нимлuch бўлиб ётибдур. Бефаҳмликни кўрунгики, на салом бор-у на алик. Э санга одоб ўргатганнинг зори-ни... Ҳамшира ғар! Гирдиган нари ўтдим, бери ўтдим — мисли мурда садо бермайди денг. Бадазон дедимки, кел

шу занғарни бир гапга солай — не дарди бордур? «Как дела?» дедим ҳолпурслик ила. У шукрона изҳор қилди, эчки кунлик юмуш бирла сафари Москов ихтиёр этганини аён айлади. Исми-шарифи Александр аталмоғини айтгач, Искандар деб атамоққа ижозат сўрадим. Бетавфиқ рози ўлди. Боз Узоқ Шарқдин неча шабу рўз йўл юргонини, бисёр мушуқларга гирифторм бўлгонини изҳори дил қилди. Алҳол Москов келиб тажанг бўлгонини, сабабики, дўконларда ҳеч вақо йўқлигини, тижорат издан чиққонини, кунни бирла санқиб, бир қулт шароб топмагонини ҳасрат этди. «Санники Узоқ Шарқдан, маники яқин Шарқдан — Тошкандан», дедим. Бу ҳазилимдан ул тўқумтабиат ҳамроҳим андак нимтабассум қилгон бўлди. Тошканда мардумларнинг тириклиги не кечгонлигини савол айлади: дўконлардаги богаю ширишликларни гараклади. Дедимки, шу кунларда андак тахчилроқдур.

Аммо-лекин, бу алвастисуроб шундоқам хурракаш чиқдики, то саҳар миҳжа урган бўлсам, харна бўлай! Во, ҳиқилдоғинг кесилгур! Во овозинг ўчгур! Сизларга ялгон, худога чин — зорағарнинг хуррагидан хона ларзага кирар эрди. Нохуш овози аввал ҳирсга, бад ҳўкизга, паланга менгзар, аларга тақлид қилур эрди. Хурракашликни шу тариқа авж пардага кўтариб, бадазон тўп отқондек, «пақ-пақ» қилур эрди. Ҳаромининг авози бир фурсат сўнар ва дилим таскину фароғат топар эрди. Локинда бу шодлигим кўпга бормас, дақиқа кечмай, ул бетафқиф боз садо берур эрди.

Вақти саҳар ул барзангига дедимки, бу қандоқ ҳамхоналик бўлдики, шаби гароз каминага озор етказдинг?! Хиҷолат чекди дедики: Фақирни афв эт! Боз дедики, пишакдек жимгина ётур эрдим, валекин бунинг учун бир қултум оби зам-зам. яъни майи ноб зарурдир. «Жавоб айладимки: Айтганингни пайдо қилурман, каминани уйқудан бенасиб қилмасликка онт ич». Ҳаромивачча бу суҳанни эшитиб, бо мисли қўйган калла қулди, бадазон бисёр қасамхўрлик қилди.

Эй хотунжон! Машойихлар демиларким, бошинга ҳар не келибдур, қилмишингандур. Таҳсилдан озор бўлиб (бугун ҳам калламга бир калом кирган бўлса, мусулмон бўлмайин) шароб сўроқладим ва бисёр саргардон бўлдим. Московдек шаҳри азимда бу сабил қолгур бамисли анқоннинг уруғи, камёбу камчил эркан. Не-

не ғирром дўкончилар-у, бағбахт қаравуларга, худонинг зорини қилдим — инсофга келмади. Бозор тушиб сўроқладим: бир нобақор, нокас фалон пул берсанг, то-пурман, деди. Ани рози қилдим.

Кўлтуғимдаги хишшани кўруб, ғайридиннинг кўзи ўйнаб кетди. Кўларимни ўпди, аёғимга йиқилди. Бир пиёла тўлдуриб, айтдимки: «Буни захру маҳрингга ичгин-у, ўлукдек бўлиб ёт!» Боз қасамхўрлик қилиб, дедикки: «Санга озор етказсам, ичгоним ичимга кетсун!» Мисли ташна туя бир қултум қилди-ю, айтдики; «Сан ҳам андак «попробуй». Жавоб бердимки: «Тоат-ибодатимни бир пул қилма!» «Андоқ бўлса, деди, тағин бир мисқол тўх, ман ётурман». Бажо келтурдим. Багазон зум кечмай савол бердиким: «Ты меня уважаешь?» Бу ҳирсбашара, нокасни ҳурмат этмоқ фақир учун хўкизга илтифот кўрсатмоққа борабардур. Валек муросаи магора дегонларидек, бош кўтармай: «Иززат қилурман», дедим. «Ундоқ бўлса, бамисли меҳрибон ҳамтабақлар ўпишурмиз», деди. Айтдимки: «Эй Искандари девона, нари кетки, жаҳлим тез, муштумим бозарбадур». «Майли, деди, истасанг ман ғарибни ур, аёқинг тағига ол, локинда бир пиёла гулобингни дариғ тутма». Ҳай, сан багнафснинг жиғилдонинг тешилсун. Боз бир пиёла узотдим. Фурсат кечмай, ўзи ҳам ором олмай ва каминага ҳам ҳаловат бермай, мисли маймун қилиқлар қилиб, тархашлик кўрсатди. «Во сани ҳолангни... дедим жаҳлга миниб, маюс ўтурмасанг, башарангга солурман сан гарданшикастанинг!» Багазон ул бефаҳм сукут қилди, бечораҳол бўлуб кўзига ёш олди. Бунга ҳам тоқати бардош бермай, дилхун бўлиб йиғламоққа киришди. Ёзум ҳам бисёр ноўнғайлик чекдим. Худои таоло дилимга раҳму шафқат солиб, савол бердимки; «Эй ҳамхонаи ғариб, нечун дилхунсан?» Жавоб бердики: «Дарди дилим беҳаду бехудуддур!» Дедим: «Изҳори дил қил — енгил тортурсан». «Дедикки: «Саргафтаримни кўзламоқ бўлсанг, май узот. Дигар йўл йўқдур». Узоқ мулоҳаза қилдим ва садқаи сар қилиб, бир пиёла май узотдим. «Локинда, дедим, эмди каминани саргардон қиладурғон ўлсанг, онаизорингни Учқўрғондан кўрсатурман!»

Ичди, бетавфиқ! Энди десанглар, бу нокасининг нохуш қилиқларини бирма-бир тасвир этмоққа қаламим ҳам номус қилур. Девона мисол қаҳ-қаҳ отур, овоз қўйиб

ашўла айтур ва зум ўтмай кўз ёши тўкиб қолур эрди. Парво қилмадим, дедимки: «Баттар бўл, баччағар!» Бағ дедикки: «Эй ҳамхонаи саховатпеша, бир қулоч чил-вирму, арқонму топилурму?» Дедим: «Ушбу буюмларга не ҳожат?» Жавоб айладикки: «Ўзимни осурман — токи бу дунёи бақаламўннинг беҳад азобларидан фориг ўлай!» Дедим: «Девона бўлма! Иншоолмоқ, тириклик шукрини қил». «Йўқ, ман, тирик мурдаман, надомат чекди, зан-ғар, бундоқ ночор рўзгурзонлик этмоқдин кўра савуқ гўрда ётмоқ устундир!» Ул десам, бул деди, бул десам, ул. «Ихтиёр ба дасти Бахтиёр, деди бир мурдат фурсат кечгандан сўнг, магарким арқонни дариг тутсанг, ўзимни тиризадан отурман!» Дилимга ўт тушди, фикр айладимки, бу ... фўрўш бир кори-ҳол қилса, маломатга қолмагайманму?! Қавму қариндоши, хешу-ақрабоси, гўдаклари бордур — қақшаб қолмасунлар. «Искандар-қул, дедим, ҳишшадаги манабу сабилнинг юқини ют-гил-у, хоби вафлатга кет!»

Мурдор ичди, локинда хомуш бўлмади. То саҳар ҳар на балолар деди, қилиқлар қилди. «Эй карамии олам, дейман, дард чекиб ўзумча, бундоқ азобларинг ҳам бор эрдими-у?!»

Саҳар чоғи падарлаънат ҳушёр тортди. Гина қилиб, дедимки: «Мани дилранж айлагинг». Бош эгиб, айтдики: «Извини, земляк!» Бадазон паноҳи худо қилдик.

Экки кун ҳамхона бўлмади. Андак ёлғузлик тортиб, навбатда турадурғон хотунга дедимки: «Бир мўмин-мусулмон ҳамро бўлса, гурунг қилиб ётур эрдим». Деди: «Харашо, ман койиш қилурман». Кулбаи танг-у, торимга ўтуруб, бедаво Искандарни ёдга олиб турғон маҳалим эрдикки, эшик очилиб, бояғи хотун бир алвастисуроб, яввойибашара одамни етаклаб келди. Ани кўруб, нафасим ҳиқилдоғимга тиқилди. Анинг сочсақоли поки кўрмаган, ўзи сарлуч, камзули ҳирсининг пўстидан, чоруғи ҳам, оллуҳу-аълам, бирор махлуқни-кидур. Ўзи пакана, чўққисақол, абгор бўлиб қолганлардан. Хотираларингда бўлса, бултур саратон маҳал болачақа бирла шаҳар тушиб, «Дерсу Узала» деган бир кинони тамоша қилиб эрдик. Бу мўйсафиг ўша Дерсу Узала деган чолнинг қўйиб қўйган нусхаси эрди.

«Бу киши сизга ҳамхона бўладилар», деди, навбатчи заифа манга. Бадазон ул алвастисифат мўйсафигда ўқдурдики, интизом бисёр қаттолдур, бу жойни Мос-

ков деюрлар, зинҳор ва зинҳор Тайгадаги тўқай эмас-
дур. Магарким издан чиқса, бисёр ноҳушликлар бўлғай.
Боз каминана ишора айлаб айтдики: «Бу одам ҳамхона-
дур, жумбоққи бордур, санга айтар ва гағи кафилдур-
сан». Иллоҳ, кайфим учди. Ул заифага дедимки: «Меҳ-
мон хурракаш йўқдур, боз шаробга мойил эмасдур?» Ул
хотун авоз кўтариб, савол айлади, бисёр ишоралар
кўрсатиб, саъй-ҳаракатлар қилди. Локинда бағбахт
чол забонни тушунмоқдин ожиз эрканми, чулдираб арзу
доғ изҳор қилди. «Маники Тайга, маники Тайга», деди.
Заифа бу яввойидан зудлик билан қутулиш пайида хай-
ру хушни ҳам насия қилди-ю, эшикни ёпди. Ҳамхонаи
ногаҳон ҳамон қаққайиб турур, ундан бағбўй ҳид келур
эрди. «Сан — Осиё?» алқисса савол айлади у шаҳодат
бармоғи бирла қорнимга ниқтаб. Маъқул ишорасида
бош тебратдим. Бадазон забонга кириб, тахминимча
исму шарифини, авлоду аждодини, пушту камарини
гапурди. Хошири ожизимга бир калом ҳам қолмади.
«Сан — Дерсу Узала?» дедим ҳазиломуз кулиб. Ул бағба-
шара мамнун бўлди, кулиб маъқул ишорасини бажо
келтирди. Турфа ишоралар ва чалазабонлик ила гуфти-
гу қилмоққа киришдик. Сўроқ айладимки, не дард бирла
Москов сафарин иштиёр этмишдур. Пайдар-пай калом
ҳамда имо-ишора ила сардафтарини очди; дилхунлик,
дилтанглик ила суҳан юритди. Фаҳми ожизимча, арзу
доғ бирла подшоҳ ҳазрати олийларига кирмоқ ниятин-
да экан. Дунёга келгандан то бутунги рўзгача бешазор-
ларда, дарёлар яқосинда умргурзонлик қилғонини, ша-
ҳар деб номланмиш аждаҳо комига илк бор рўбарў бўлган-
нини арз қилди. Подшоликка не арзи бор — ҳарчандки
такрор қилди — фаҳмига бормадим. Ҳарибу нотаваонли-
гидан надомат тортиб, шанғи овоз бирла гап берар,
танаффус қилмасди. Камина андак дилтанглик-у, дил-
ранжлик тортиб: «Эмди сукут сақла, ором олур вақти
етди», дедим. Локинда ул вайсоқи жаврашдан гапе
олмасди. Дарду ҳасратини тўкадурдон ҳамхонага муш-
тоқ эканму, шўрлик боз баланд пардаларда гўфтигу
қилар, лекин фаҳмига етмоқ ҳамон мушкул эрди. Фақир
бу дарди бедаводан андак халос ўлмоқ илинжида чаппа
ёнбош тортган эрдимки, елкамга уруб: «Эй Осий, эшит»,
деб ғалча забон бирла надоматлар тўқур эрди. Бу бағ-
бахт баччагардан кўзумни олмасам ҳамки, андин халос
бўлиш мўлжалини ўйлар эрдим. Локинда осмон — олис,

замин бўлса — қаттиқ. «Дерсу Узала оға, дедим юшоқ оҳангда, эмди ювиниб, ухламоқ фурсати етди». Бад бу калтафаҳмга тартиб-қоидаларни бир-бир гапурдим. Аммо тирикликнинг бу тарзи анинг табиатиға ёт эрди. Бир маҳал ҳожатхонаға кирди ва ҳаял ўтмай чиқиб, мани чорлади. Фикр қилдимки, бирор жумбоқнинг фаҳмиға бормади. «Эй Осиёлик деди, унитар устиндаги илга ишора айлаб, сан бу илни тартиб тур, мен қуйидан су ичурман». «Эй, бадбахти бефаҳм, дедим, қайсиям тўқумтабиат бу жойдан су ичур?! Бу жой ҳаромдур!» Бадазон пиёлага тўлдируб су бердим. Начора, ул гулшикаста шўрликка гуноҳ йўқ. Бедаво сержоқ боз сафсата сотмоққа киришди. Фаҳмимча айтдики: Рўзғорға шайтон бир арвоҳлар аралашдилар: кут-баракка учди, ўғил-қизлар қарибни тарк этдилар. Дарёдан лаққа бирла зоғора тутиб, рўзғор тебратар эрдим, эмди балиқлар ҳам ман бадбахтдан юз ўгурдилар. Ушбу ноомадликларнинг жами, шайтонлар бирла арвоҳларнинг қаро қилмишидур». «Эй гумроҳ, дедим, шайтону арвоҳға бало борму?! Эмди алар йўқдур!» Дедики: «Осиёлик — сан соғдасан — билмагайсан. Алар бисёрдур, валеқ бу кунларда одам қиёфасинда юрурлар. Бу унсурларнинг аксари идораларға кириб олганлар ва боз усталиндилар». Во эмди гапға кўнсачи. «Дерсу Узала, дедим сабр косам тўлуб, ухламоқ фурсати етди: дам олмоқ жоиздур. Боз саҳармардонда турурмиз. Алқисса рози бўлди. Лоқинда каравотнинг устиға ётмай, анинг тагиға кирмоқ ташвишға тушди. «Эй саҳройи, дедим, бунинг устиға ётурлар — таомил шундоқдир. Айтдики: «Сан устиға ёт, мен такка. Боисики, заминжунбуш бўлса, тирик қолурман. Боз: панаға кирсам, арвоҳи ланлар мани тополмай чекинуллар — балои қазодан холи бўлурман.

Саҳар турсам, ҳамхонамдан ному нишон йўқ, ҳайрону лол бўлдим. Андин қайта дарак бўлмади. Дуо қилдимки, худои карим корига кушоиш берсун!

Пайшанба бирла жума ўтди. Аввал худоға шукроналар ўқуб, бундоқ фароғатдан бенасиб қилмагайсан, ямон ҳамроҳ, ҳамхона офати жондур, андин ўзинг сақла, дедим, аммо билурсизларким, бангаси беқаноатдур, ношукурдир. Уч шаби рўз кечган эрди зиқ бўлдим, гулим косаси ҳасратға тўлди. Тағин тангриға илтижо этдим: «Москов шаҳринда забони узилган гунгга, қулоғи

қирқилган карга айлантириб қўйма. Фариблик бирла мусофирлик азоби устихондан ўтди. Бир сўфишабиат ҳамроҳ юборким, ул мўмин бирла адолат, диёнат ва охират ҳақинда суҳбатлар қурайлик». Иншооллоҳ, охузори осмону фалакка етди чоғи, эшик нозиктаъблик бирла тақиллади. Бирор заифа келдиму, номаҳрамлик бўлмасун деб, яктагимни елкамга олдим. Магар заифа бўлса, қандоқ муомила қилурман, деб андишаларга бордим, то ҳаттоки шайтони лайн каминани ножоиз йўлларга бошламоқ пайида ҳам бўлди, лек гуноҳга юз ўгурмасликка қарор айлаб эшик очдим. Остонада денглар, эмди қиличдай хушқомат бир йигит турур эрди. Эҳтиром сақлаб: «Ассалому алайкум, устози муҳтарам», деди. Ўзга осмон тагинда она каломни эшитмоқ— бисёр хузурбахш ҳамда серҳаловат эрди; дилим завқ олиб, қарочуғимда ёш айланди. «Ваалайкум ассалом!» дедим фақир ҳам қироат бирла. Ногаҳоний шогирд кучоқ очиб, каминани бағрига босди. Дедики: «Сиз муҳтарам зотни фалон йилдан бери билурман ва эҳтиромим бисёрдур. Зера, сизни кўрмоқликдан сарбаланду сарафроздурман!» Бисёр ва боз бисёр мамнунлик топдим. Ана дейман заковат; боз тағи орифлик бирла маъруфлик! Анинг ўзи бисёр эмин, суханронлиги шоҳиста эрди. Мисоли юз йиллик қадрдондек апоқ-чапоқ бўлдик. «Мани Шарқий геюрлар, давом берди шогирдим, заковатпешалик бирла, тўлуғ номим — Шарқий ибн Ота Араб Бухорий». «Бундоқ бўлса, асли Бухорои шарифдандурсиз?», савол айладим. «Бале, деди, зукко ва аълофаҳм устозларнинг садағаси кетсанг арзир».

Ҳанган гап чиқиб, шу нарсалар аён бўлдики, (магар деганлари чин бўлса) падари бузруквори араб, модари муҳтарамайин тожик, ўзи бўлса ўзбек экан. Тағи дедики; «Етти тилни билурман, уч забонда шеър битурман». Бир маҳал денглар, Қуръони шарифдан шундоқ сураъ қироат қилдики, тукларимга жон кирди. Ҳай, ҳай, дедим сани тарбия қилгоннинг падарига раҳмат! Бухорои шарифда ҳам, Тошкану Московда ҳам уйи бор эмиш. Ўзи олими бозарба, шоири зукко (гапини шеър қилиб айтади) экан. «Эй шогирди камолрас, дедим, андак андеша тутиб, магарким уй учта бўлса, хотун ҳам...» «Эй устози пурҳавас, деди бош эгиб, бир қошук қонимдан кечинг, эмди, вақтида шундоқ гуноҳ қилганмиз». Фатво бердимки, бу шариятда раводур, хижо-

лат портмоқ чикора?! Гуфтигўйимиз авжига чиқди. Аён бўлдимки, казо-казо зотлар ва пешволар бирла ҳамнишин-у ҳамроз бўлган экан. Жайхун бирла Сайхун аролиғинда ани билмайдурғон киши чиқмоғи амри маҳол эмиш. Шарқий фақат ўзини улуғламай бот-бот каминани ҳам сифатлар, ҳамду сано ўқурди. Бу ҳолдан сарафроз ўлмоқни ҳам, хижолат чекмоқни ҳам билмасдим. Ҳа, тиллотабиат эрди бу одам. Чунони бамисли Искандар хуррак портмас, шаробни оғзига олмас; Дерсу Узаладек сержоғ-у бефаҳм эмасди. Гапину етти ўлчаб гапирар, иззат-оғобни жойига қўйиб қўярди.

Устозу шогирд то нисфишаб суҳбат қурдик. Бевафо умрнинг бебақо ташвишлари, пул топмоқ, рўзвор тебратмоқ хусусинда ҳасрату нағоматлар бўлди. Шарқий — Саъдий, Ҳофиздан байтлар, рубоийлар ўқуб, нопок амалдорларга нафрат ўқурди. Аён бўлдимки, ҳақиқатгўйлиги сабаб, бисёр мусибатлар чеккан экан. Зукколик ила миллат хусусинда жонсўзликлар қилар, ғайридинларга нописандлик кўрсатарди. Нопок эркаклар, қаллоб шогирдлардан андоқ нафратландики, ҳадди йўқ.

Вақти саҳар таҳсилга йўл олдим. Рўзи дароз вазонликдан дардисар бўлиб кулбамга ихтиёр этсам, шогирд шеър бирла пешвоз чиқди.

Эй устоди меҳрдор,
Шарқий сизга интизор!

Дедимки: «Зукко ҳамда ҳозиржавоб шогирднинг садағаси кетсанг. Бундоқ жаннати одам бирла ҳамхонаю ҳамсуҳбат бўлмоқ...» у суханимни кесиб, давом берди: «... савобларга тўлмоқ». Зуд ўтмай, ул садоқатманд шогирд чой келтурди ва камина ҳаловатдан ийиб кетдим. «Мулло Шарқий, дедим, сизни каминага худонинг ўзи юборди; баръакс дилхуну дилранж бўлур эрдим. Экки банда ҳамхона бўлди — ман қон қақшадим. Деди: «Сизга озор етказган онкўрга худо жазо берсун! Неки хизматларингиз бордур каминаи камтарин камарбастадур!» Жавоб айладим: «Шу каломнинг ўзи кифоя ва андин сарафрозман.»

Багазон хушчақчақлик қилдик. Шеърхонлик, латифгўйлик бўлди. Бир маҳал савол айладимки: «Эй шогирди баркамол, хотун учта деган эрдингиз, бала-чақачи?» «Бала -бор-у, чақа йўқ, чақа бор-у ақча йўқ», суханбоз-

лик қилди у. Эй дегим, офарин сандай зуккога. Шарқий бўлса шакаргуфторликда давом этарди:

Устоз отадан улуғ,
Дили шафқатга тўлуғ.
Шарқий шугир ҳақ йўли —
Табаррук устоз пули!

Во баччагар, дегим ичимда, бу нимага шаъмаю ишора қилди? Ё шаҳри мусофирда камхарж бўлиб, пулга зориқиб қолдимиз?! Боз андак танаффус ўтказиб, савол айладим: «Эй шогирд, пул дегани қўлнинг киригур ва ул бебақою бесамардур. Магарким, бесармоядурсан — ранж тортма!» Деди: «Аълофаҳм устозларнинг қурбони бўлсанг арзир.» Жомадонимни шартта очдим-у, бойламадан фалон сўмни олиб, қўлига тутқаздим. Дили равшан тортиб, кифригига нам олди. Қўлимни ўпмоққа харчанг азм қилди — имкон бермадим. «Устози бузруквор, ушбу саховатингиз ўн бўлиб қайтгай», деди.

Айни шом маҳали фалаки бебақонинг кечмишлари борасинда гуфтигўй қилиб турган эдикки, эшиб очилиб, остонада экки жонона юз кўрсатди. Ушбу жувонларни таъриф этадурёон бўлсам, уларнинг ҳар бири бир парилайкарга баробар эканлигини таърифлаб ўтмоқ ҳам қарз, ҳам фарздур. Ана ҳақиқ лаблар-у, ана хипча беллар! Яноқларнинг гулгунлиги, чехраларнинг бегуборлиги, кўкракларнинг баркамоллигини бирма-бир таъриф этадурёон бўлсам, гуноҳга ботишдан чўчурман. Вой сани... Кўзларнинг хуморлиги, гилосранг лабларнинг ташналигини кўруб, хаёл қилдимки, бу ҳам оллоҳнинг бир инояти ва биз бегуноҳ бандаларга кўрсатган кароматидур.

Алар ўзларини ичкари олиб, Шарқий бирла гарму жўшон кўришдилар, ҳолпурсликлар, шакаргуфторликлар қилдилар. Англадимки, қўҳна ўйношлардур. Бадазон икковлон Шарқийни силаб-сийпашга, ялаб-ясқашга киришдилар. Камина бу ножоиз ҳолдан андак ҳижолат тортиб, каловланиб, бо дағи эсанкираб қолганимни гарданига олмоғим жоиздур. Бир замон алар мандан тариқча ҳам тап тортмай, бир-бирларига андак бешарму беҳаё гапларни айтишга киришдиларки, фақир бисёр дилтанглик тортдим. Жувонларнинг серишваси шогирдимга савол айлаб қолди. «Шарқий, бу амаки кимдур?» Илло унинг сўроғидан: «Нечун бу бефаҳм чиқиб

кетмайдур», деган сўроқни ўқудим. Ҳамхонам хориж тилинда бепарво жавоб айлади: «This is mai costrate pedvo» Тушунмаган бўлсам ҳамки ани хотирга олдим. Беҳаё заифалардан бири нимлўч бўлғоч, тоб беролмай, ташқари равона бўлдим. Фикр қилдимки, Искандар бир-ла Дерсу Узала бу бетавқиф шогирддан чандон устун эрдилар. Қайтиб кулбамга кирмоққа юзим чигамди ва шаби гароз совуқ кўчаларда гарбагар бўлиб юрдим. Эй Карими қудратнок шу ситаминг ҳам бор эрдими, деб зор-зор, чун абри навбахор йиғлаб, илтижо этганим бутурур.

Не гуноҳлар қилган эрдим, эй тангрим,
Кўча-куйда бани сарсон қилдинг-о.
Устихондан ўтди Москов савуғи
Мусофирни зору гирён қилдинг-о!
Садо бергил умматингга Муҳаммад,
Ман — фақирни мисли хазон этдинг-о,
Зор қақшарман эмди билсанг то саҳар
Қақшатдинг-у, тағи ҳайрон этдинг-о!

Саҳарда ҳам уйимга кирмай, сабоқхона томон йўл олдим. Лекин гулим беҳад ғаш эрди, кўзимни уйқу босарди. Шарқийнинг бундоқ беандишалигидан надоматлар тортдим. Бир маҳал луғат варақлаб, ҳалиги суханни таржима қилсам, шуноқа гап. Жоним халқумимга тиқилди. Вой сен ҳаромининг ҳамширангни... дедим. Санақа бетамиз шогирдни ҳиқилдоғингдан буғиб, тавба-тазарру қилдирмасам, номимини башқа кўюрман!

Жаҳлга миниб, хонамга келсам, бу ноодами нокас хайр-хушни ҳам насия қилиб, думини тугиб қолибди. Вой сен ипирисқининг башарангга аёғим! Лаҳатга кўнда-ланг бўлгур! Шайтони лаинга берган пулим садқаи саркуя, жомадонимдан ҳам талай заруратларни ўмарибди, пагарлаънат! Қайдин ҳам топурман эмди — бу жўғибаччани?!

Ҳа майли, бош ёрилса, қалпоқ тағида дерлар. Танижон соғдур-бунинг ўзи давлатдур! Бу ҳол сабоқ бўлур ва бадазон хушёрлик қилурман.

Шу бирла номам охир!

Хонадонга сиҳатлик ҳамда хушёрлик устаб, Нусрат ибн Раҳмат. Имзо чекдим. Мелодий саксон етти, чилла маҳали. Бегоҳи пайшанба. Москов. Ҳарибхона.

* Менинг бичилган хизматкорим (ингл.).

ИККИНЧИ КИТОБ

Биринчи б о б

КАМИНА – ОЛИЙГОҲ ТОЛИБИ

1987 йилнинг 22 августида Тошкент аҳолиси биттага камайиб, Самарқанд фуқаролари нақ бир кишига кўпайди. Чунки қабул комиссиясининг раиси дўрилоқ овозда эълон қилди.

– Раҳматов Улуғбек Нусратович! Сиз Самарқанд Қишлоқ хўжалик институти ветеринария факультетининг биринчи курсига қабул қилиндингиз! Табриклаймиз!

Сўнг у қоғоздан бош кўтариб, аланлаганича, нигоҳлари билан, абитуриентлар орасидан каминани қидира кетди. Гарчанд номим тилга олиниши биланоқ ўрнимдан турган бўлсам ҳамки, алламаҳалгача илғамади. Нигоҳларимиз тўқнашгач, юзига табассум суртган бўлди. Мен ҳам жавобан ажабтовур қилиб илжайдим.

Фалати. Нега у ясама табассум қилди ва мен ҳам зўрма-зўраки кулган бўлдим? Эҳтимол ўқишга кирганимдан мамнунлигини изҳор этмоқчи бўлгандир. Нега бундан қувониши керак?! Раҳматов кирадими, Аҳмадов кирадими – унга фарқи йўқ-ку! Балки таомил шунақадир: хушхабардан кейин кулиб қўйиш лозимдир. Яхши гапни киши безрайиб туриб гапирмайди-ку!

Шу тобда ҳамма воқеалар иккинчи даражага ўтиб, нуқул одамларнинг кулгисини кузатгим келиб кетди. Қабул комиссиясининг раиси худди магнитофондай ҳалиги гапни (албатта, фамилия номини ўзгартириб) такрорларди ва лабининг бир чеккаси билан жилла кулиб қўярди. Болаларнинг реакцияси (таъбир жоиз бўлса) турли-туман бўларди. Бири лаби қулоғига етadиган даражада баралла илжайиб юборса, тагин бири безрайибгина бош силкиб қўя қолади. Бир бола қозоқчалаб аланима деди. Назаримда миннатдорчи-

лик изҳор этди. Ҳамма қатори мен ҳам қарсак ча-
либ қўйдим.

Ҳарҳолда ўқишга киришим унчалик жўн кечмага-
нини таъкидлаб ўтмоғим керак. Биринчи имтиҳондан
(биология) «тўрт» қўйишди. Илк савол — ботаника-
дан: ўсимлик пояси хусусида бўлиб чиқди. Мазкур
мавзуни яхши билардим: гўза, ошқовоқ, печак пояси
мисолида тик ўсувчи, ётиб ҳамда чирмашиб тараққий
этувчи поялар ҳақида имкон қадар батафсилроқ сўз
юритдим. Жавобимни тугатиб, муаллимга қарадим-у
юзида қилт этган ўзгаришни ҳам сезмадим. Ҳиссиз
сукунатга қўшилиб қотиб қолган одамга ўхшарди у.
Йўқ, у хотира галадонини хаёлан титкилаб, мени ган-
гитиб қўядиган қўшимча савол излаётган экан.

— Картошка пояси ҳақида гапиринг!

Картошка пояси. Шунақа қитмирона савол берили-
ши эҳтимоли борлигини ойим қайта-қайта такрорла-
гандилар. Гап шундаки, картошка пояси деганда, кўплар
унинг ер устидаги қисмини назарда тутишади. Аслида
эса бу ўсимликнинг ҳақиқий пояси биз истеъмол қила-
диган картошкадир. Ботаникада у шакли ўзгарган поя
дейилади (ундаги куртакларнинг навбатма-навбат жой-
лашишига эътибор беришингизни сўрардим). Жаво-
бим поёнига етар-етмас домла худди ўчакишгандай
зарпечак пояси хусусиятларини сўради.

Табиатнинг бу сарғиш гиёҳга ато этган мўъжиза-
вий қудрати ҳақида ҳам анча-мунча билардим. Ҳеч
қайси ўсимликнинг ҳаёти бу валати мавжудотникига
ўхшамаса керак. Унда иддиз ҳам, барг ҳам яшил хло-
рофилл ҳам йўқ. Борлиги — поя. Уруғдан униб чиқ-
қан заҳоти ён-теграсидаги ўсимликка чирмашиб, унинг
ширасини сўришга киришади. Поядан чиққан тишлар
(шакли ўзгарган барглар)нинг ўсимлик танасига боти-
ши ва ундаги озиқани сўриб олиш жараёнини кузатиб
ҳайратга тушганман. Қизифи шундаки, уруғдан унган
майса ҳаммаси бўлиб икки сантиметрча ўсади ва соат
мили йўналишида бир икки бор айланиб ҳам олади.
Шу орада нимагаки илингудай бўлса, унга чирмашади.
Ё квадратингдан, Табиат!

Дадам бир маҳаллар Самарқанд туманидаги Бадал
қишлоғида яшаган қариндошлари Девкор ота ҳақида
гапиргандилар. У кишини Эргаш девкор ҳам дейи-
шаркан. Умуман азал-азалдан ўша авлоднинг номига

«девкор» ибораси тиркалиб келинаркан. Девкор отанинг кампирлари дадамнинг аммалари бўлганлар. У кишини негадир қутидор кампир дейишаркан. Нега бундай дейишларини эса дадамнинг ўзлари ҳам билмадилар.

Девкор бобонинг Катта Фарғона канали ёқасида Усмон Юсупов билан тушган суратларини район газетасида эълон қилишгани ёдимда. Барваста, девқомат киши. Мен у кишини элас-элас эслайман. Дадам билан чол-кампирни кўргани боргандим: икковлари ҳам букчайиб, муштдайгина бўлиб қолишганди.

Бадал қишлоғи марказидаги ҳовузни канал қурилишидан қайтган Девкор ота бир кечада қазиб, сув тўлдириб қўйган эканлар. Эрталаб ҳамқишлоқлар янги ҳовуз супасида чой ичиб ўтирган Девкор отани кўриб, роса қойил қолишган, дейишади.

Мавзудан узоқлашиб кетганим учун узр. Зарпечак ҳақида гапирётган эдим-а. Ўша йиллари колхознинг ўн гектарлик токзорини зарпечак босиб кетибди. Ваҳоланки, колхоз ана шу токзордан вино тайёрлаш ҳисобига тирикчилик қиларкан-да. Туман ва вилоятдан не не зукко агрономлар, донғи кетган олимларни олиб келишибди, аммо нафи тегмабди. Шунда отахон: «Токзорнинг парваришини менга беринглар, иложини қиламан» дебдилар. Колхоз раҳбарлари аввал иккиланишибди, кейин рози бўлишибди. Отахон баҳорда токларни очиб, кундалар остига зичлаб намланган похол тўшаб чиқибдилар. Ҳамма ҳайрон қолибди, кўпчилик Девкор отанинг устидан кулибди ҳам.

Ўша йили токларга бирорта ҳам зарпечак илашмабди. Аён бўлишича, отахон сарғиш текинхўрларни бошлаб чалғитган эканлар. Уруғдан униб чиққан зарпечак майсалари похолга чирмашиб, ўзи ҳам қовжираб қолган экан. Кейин бир олим шу усулни ёзиб, профессор ҳам бўлган дейишади.

Имтиҳонда булар хусусида батафсил гапириб, эзмалик қилганим йўқ, албатта. Зарпечак ҳақида билганларимни гапириб бердим, холос.

Иккинчи савол — Мендель ва унинг қонуни ҳақида эди. «Мен редакцияданман» деган китобларида дадам бу хусусда анча қизиқарли қилиб ёзганлар. Шунинг учун бўлса керак хотирамга кўчиб, михланиб қолган эди бу гаплар!

«1860 йилда Чехословакиянинг Брно шаҳридаги мактабнинг физика ва табиатшунослик фанлари муаллими Грегор Мендель монастыр борида шундай тажриба ўтказди: у кафтдеккина ерни тимдалаб, жўяк олади. Жуякнинг бирига сирти силлиқ, иккинчисига усти ғадир-будир нўхат экади. Уларни яхши парваришлайди ва майсалар гулга киргач, бир-бирига чапиштиради. Ҳосил етилгач, қараса, дуккақдаги донларнинг бир қисми отасига, қолгани онасига тортган экан. Муаллим келаси йил уларни қайтадан экади ва дурагайлашда давом этади. Яна ва яна. Етти йилгача.

Кўриниб турибдики, бу тажрибада ҳеч қанақа мўъжиза йўқ. Биз ҳам кўп жиҳатдан, табиийки, отамиз, онамиз, холамизга ўхшаймиз. Шайхур-раис (Ибн Сино) ўнлаб касалликлар ҳақида қалам тебратиб, улар авлоддан авлодга ўтишини Менделдан саккиз аср муқаддам ёзиб қолдирганлар. Аммо Грегор Менделнинг буюк хизмати шундаки, у биринчи бўлиб, ҳар бир мавжудот ҳужайрасида ирсий аломатларни олиб ўтадиган алақандай модда борлигини башорат қилади; ўз тадқиқотларини аниқ жадвалга солиб, ота-она хислати ёки илатлари қайбир авлодда такрорланишини ёзиб қолдиради.

Ўқитувчи вафотидан нақ ўттиз беш йил ўтгач, Европанинг уч мамлакатаида уч биолог олим бир-биридан ҳамда Мендель кашфиётидан беҳабар ҳолда унинг ихтиросини қайтадан кашф этишади. Олимлар ўзаро мукофот талашиб турганда, бу жараёнларнинг барини оддий бир ўқитувчи анча илгари мукамал ёзиб қолдиргани аён бўлади. Шу тариқа ҳалиги жумбоқ моддага ген деб ном берилади. Навқирон генетика (ирсият) фани шу асосда дунёга келади.

Фараз қилайлик: қора кўчқор ва қора совлиқдан оппоқ кўзичоқ пайдо бўлди. Бир қарашда бу ирсият қонунига зиддай — ахир, аждодлар тим қора-ку! Аммо Мендель системасига кўз югуртирсангиз, ҳалиги кўзичоқнинг алақандай «бобокалони» ёки «момокалони» оқ бўлганига ишонч ҳосил қиласиз».

Ва ҳоказо ва ҳоказо. Учинчи саволга ўтмасимданок муаллим сўзимни кесди.

- Ўтиринг.
- ...?
- Тўрт. Розимисиз?

Маъқуллаб, бош тебратдим. Чунки эрталабдан буён ҳеч кимга «беш» қўйишмаганди.

Кимёдан эса куттанимдай бўлмади. Водород сульфид кислотасининг сифат реакциясини ёзолмай қолдим. Биринчи зарбадан кейин жавобларим ҳам андак пайдар-пай ва дудмал чиқди, шекилли, муаллим «уч» қўйди.

Бу нохуш ҳол эди. Конкурс катталиги ва бунинг устига иш стажим бўлмаганлиги сабаб уч имтиҳоннинг камида иккитасидан «тўрт» олишим талаб этиларди. Ташқарида мени кутиб ўтирган ойим билан дадамга юзма-юз бўлиб, нима дейишимни ўйладим — юрагим зириллаб кетди. Дадам аллакимларга бош эгиб илтимос қилганликларини, ойим кимёвий формулаларни ойлаб миямга қуйганликларини хотирладим-у, ношуддигимдан ўзим ҳам ўкиниб кетдим.

Улар намчил увотга тўшалган газета устида мунгайиб, хавотирона ўтиришарди. Дилимдаги бояги ўксиш аччиқ аламга айланди: уларнинг бировлари анча-мунча китоб ёзган ёзувчи, таъин бирлари забардаст муаллима бўлсалар-у, мен лакаловни деб шундай афтод ҳол ва ғарибона ўтиришса. Зинадан тумшайиброқ тушганимдан бўлса керак, икковлари ҳам нохуш ҳолни дарҳол сезишди.

— «Уч» — дедим, улар савол бермасданоқ. Сўнг қўшиб қўйдим: — Болаларнинг ярмига «икки» қўйишди.

Йўқ, бу гапни гуноҳимни енгиллаштириш илинжида айтмагандим. Ичкарида болаларни тугдай тўкишаётганди, бераҳмлар! Ҳарҳолда ноумид бўлиб чиққанлардан кўра аҳволим тузук эди.

Дадам билан ойим беихтиёр бир-бирларига қараб сукут сақлашди. Аммо бу дилгир сукутда ҳайқириқ ҳам, дашном ҳам, далда ҳам мужассамдай эди. Дадам казо-казоларга яхшилик қилганликларини, улар албатта ёрдам беришини ва камида «тўрт» олишимни каромат қилган бўлсалар, ойим ҳар гал тайинлардилар: «Кимёдан» «тўрт» ёки «беш» олмасанг, мактабимда бош кўтариб юролмаيمان!» Ҳа у киши химия ва биология фанининг қаттиққўл муаллими эдилар. Менинг кимёдан «уч» олишим ноўнғай эди ойим учун. Лекин «уч» деб аталадиган шу қурумсоқ (студентлар тили билан айтганда — «международный» баҳо) ҳам

кўпларга насиб этмаяпти-ку! Ана, не-не ўсмирлар кўз ёшларини артиб чиқишяпти; не-не ота-оналар лаънати «икки»дан норози бўлиб, ректор эшиги олдида навбат кутиб ўтиришибди.

Мен дадам билан ойимнинг бир-бирларига тўкиб солмай, сукут сақлаган гапларини тахминан шунга йўяр эдим. Яна ким билсин!

Биз жимгина дарвоза томон йўл олдик. Йўл яримлаб қолганда, ёдимга шеригим — Артур тушди.

У билан эрталаб танишгандик. Тошкентдан келганимни айтгач, негадир ота-оналар томон имлаб: «Демак иккаламизнинг ҳам одамимиз йўқ эканда», русчалади ҳамдард оҳангда. Ташқарида дадам билан ойим туришганини айтмай қўяқолдим. «Сен ҳам бошқа областдан келдингми, сўрадим». «Йўқ, самарқандликман, деди ва совуққон қилиб қўшиб қўйди: — Детдомданман». Бу жавобдан кейин шафқат томирчаларим зарб билан тепакетди. Ўзимни унга имкон қадар яқинроқ олишга ҳаракат қилдим. «Мединститутга кирмоқчи бўлгандим, қарасам, Самарқанддан жуда кам олар экан», — деди. Ўшанда оладиганлари ҳам катталар билан серпулларнинг болалари. Кейин бу ёққа топширдим. Одам доктор бўлдим нима-ю, мол доктор бўлдим...»

Биз беихтиёр кулдик. Тезда шу нарса аён бўлдики, Артур рус мактабида таҳсил олган экан; химияни сув қилиб ичган экан ўзи ҳам. Биологиядан менга ўхшаб «тўрт» олибди. Кейин имтиҳон бошланди-ю, гапимиз узилиб қолди. Ҳарҳолда уни кутгим, табриклагим келди шу топда.

— Бораверинглар, мен етиб оламан, — дедим дадам билан ойимга чайнаиб.

— Нега? — ажабланишди улар.

— Жўрам бор эди, чиқсин.

Орага мавҳумгина жимлик чўқди. Уни ойим бузди-лар.

— Ким у, жўранг?

— Артур деган. Болалар уйдан.

— Болалар уйдан? — бараварига савол беришди улар ва маъқуллаб бош тебратганидан кейин бояги серташвиш, жиддий қиёфалари, нигоҳларида неқбахтлиқ, шафқат аломатлари хувайдо бўлди. Дадам меҳрибон оҳангда давом этдилар.

— Ундай бўлса, биз ҳам қайтамиз!

Йўл-йўлакай тагин Артурни суриштиришди: қандай қилиб болалар уйига тушган, қаерда яшайди, ўқиши қанақа, миллати нима ва ҳоказо. Табиийки, бу саволларнинг кўпига жавоб қайтаролмадим. Билганларимни айтгандим — улар ачинганнамо бош тебратишди.

— Уни ҳам уйга олиб кетамиз, — дедилар дадам, — бирга дарс тайёрлаб юрасизлар!

— Ҳалимиз кўп бўлса яхши-да, — орзу-ҳавасларини ҳам ўзларига хос беғуборлик билан тўкиб сола бошладилар дадам, — кейин, кейин икковингни бир кунда уйлантириб қўяман!

— Хомхаёлсиз, андисиз, — койиб берган бўлдилар ойим, — ҳали у...

Узилиб қолган бу каломда: синалмаган отнинг сиртидан ўтма, деган нақл ётарди. Аммо дадам ногаҳонда тилло топган қулдай қувончдан тошиб кетавердилар. Артур ҳақида алланималарни суриштириб, уни интиқлик билан кута бошладилар.

У беш-олти кишидан кейин чиқди ва эшик олдидаги тирбаңд оломонга зарра эътибор бермай, йўлида давом этди.

— Артур! — унинг эътиборини тортишга мажбур бўлдим.

У тўхтаб мен томон юзланди. Кулиб, тўрт бармоғини кўрсатди. Бу қолдан дадам билан ойим ҳам дафъатан қувониб кетишди. Биз беихтиёр ўша томонга қараб интилдик. Ота-онамнинг жуда ҳам очиқликларидан янги танишимнинг энсаси қотмасин деган тахминда уни огоҳлантирган бўлдим.

— Дадам билан ойим... (сени табриклашмоқчи).

Дадам барибир жунгина табрикламай, Артурни қучоқлаб олдилар, ўптилар. Ойим ҳам ийиб кетиб, шакарғуфторликлар қилдилар. Ростини гапки, бу ногаҳоний илтифотлардан Артур хижолат бўлди, ўзим ҳам ноўнғайлик сездим. Биз беихтиёр йўлда давом этдик. Узилиб қолган суҳбатни улаш ниятида ойим савол бердилар.

— Артуржон, қанақа саволлар келди, ўғлим?

У билетдаги саволни ва қайтарган жавобини такрорлади. Артурнинг зукколигига ойимнинг чандон ҳаваслари келди. Дадам унинг ҳаётига оид алланима-

ларни сўраш учун лаб жуфтлардилар-у, назаримда но-
зик туйғуларига тегиб қўйишдан хавотир тортиб, гап
ўзанини бошқа томонга бурдилар.

— Энди Артуржон Улуғбекка ёрдам берасан. Ик-
ковингга бир хонани жиҳозлаб бераман. Кейин...

Дадам Тошкентда яшашимизни, бу ердаги ҳовли-
миз бўшаб ётганини гапирдилар. Артурнинг ўзини
кўрмасданоқ уни фарзанд қилиб олиш нияти пайдо
бўлганини ҳам яширмадилар.

У индамади. Аниқроғи, хушламайгина қўйди. Бе-
катта яқинлашгач эса шошаётганини изҳор этиб, хайр-
лашмоқчи бўлди.

— Қаёқда борасан, — дедилар, дадам, ажабланиб —
биз билан юр. Бирга бўламиз. Ҳа энди иссиқ-совуқ
бор дегандай... Ёмон одамлар эмасмиз. Ёлғизлик —
ёмон!

У рад этди ва совуққина хайрлашиб жўнашга шо-
шилди. Дадам имтиҳондан йиқилиб чиққан боладай
ноумид ва маънос бўлиб қолдилар. У кишининг бояги
худудсиз ҳаяжонлари ва ҳузурбахш орзуларини ло-
қайд (тошбағир, десам оқирроқ бўлар) Артур ўғирлаб
кетгандай бўлди. Хомуш тортиб қолган дадамга ойим
далда берган бўлдилар.

— Шукур, бефарзанд эмассиз! Учта Рустамдай
ўғлингиз бор!

Дадам ҳамон узоқлашиб кетаётган Артурнинг ор-
тидан ғамза билан термилиб турардилар.

— Яхши бола эканда, — дедилар, ниҳоят у кўздан
ройиб бўлгач, — тақдири нечук кечаркин, бояқиш-
нинг?!»

Кейин уйга келиб, учаламиз сўнгги имтиҳон — иншо
ташвишига тушиб кетдик. Мен шпаргалка дарақладим,
улар таниш-билиш излашга киришдилар. Аммо имти-
ҳон арафасида шу нарса аён бўлдики, химиядан кўплар
қулаб кетгани сабаб, болалар мўлжалдагидан оз қоли-
шибди. Шунинг учун ректор бирор кишига «икки»
қўймасликни тайинлабди.

Тағин бирор ҳафтадан кейин каминага студентлик
билетини топширишди.

Табиийки, мен ётоқ олмадим. Дадамнинг маслаҳат-
лари билан бўш ётган ҳовлимиздаги бир хонани жи-
ҳозламоқчи бўлгандек, бувим билан амаким кўнишма-

ди, ҳатто енгилгина жаҳлга минишди. «Биз билан ту-раверади!» дейишди баб-бараварига.

Дадам билан ойим каминага роса насиҳатлар ўқиб, йўл-йўриқлар кўрсатгач, тагин Тошкентга жўнаб кетишди.

Иккинчи б о б

КОНСПЕКТ

Студентликни бошдан кечирган ҳар бир киши унинг учун конспект деган матонинг нақадар муҳим ва бебаҳолигини обдон ҳис қилади. Айниқса синов-у имтиҳонлар эшик қоқиб, дилингда зоҳирий бир хавотир уйғонган дақиқаларда ана шу увада, бадхат дафтар умидлар саробига айланиб қолади.

Аксар ҳамкурсларим сингари мен ҳам дастлабки кунларданок домлаларнинг ҳар бир каломини апилтапил қорозга тушириш пайида бўлдим, албатта. Тезда бу мураккаб ишнинг ўнғай ройишини ҳам олдим: ичакдек узун гапларнинг лўндароқ мазмунини «тушириш», бир қатор ибораларни қисқартириш ёхуд шартли тарзда қайд этишга ўтиб олдим. Шу билан бирга кейин хотирада тикланиши ўнғай бўлсин учун варақ ҳошиясига бир ё икки-уч калом билан абзац ё саҳифанинг мазмунини қайд этиб борадиган бўлдим.

Маълумки, ҳар қандай конспектнинг мазмуни уни ўқийдиган домланинг иқтидори, тажрибаси, салоҳиятига боғлиқ. Тан оламан: айрим фанлардан ёзган конспектларимни ўзим ўқиб, мазмунини чақолмайман. Улар гализ, зерикарли, мавҳум. Лекин бу дафтарлар орасида ибратомузлари, ирфон ўчоғи бўлганлари талайгина. Ҳоҳишингиз бўлса айримларини варақлаб кўришингиз мумкин.

1. Анатомия

Бу дафтарни кўздан кечиришингиздан олдин шуни таъкидлаб ўтишим керакки, анатомиядан дарс берадиган домла етмиш ёшнинг нари-берисигаги букчайиб, муштгайгина бўлиб қолган профессор. Домла институт ташкилотчиларидан бири бўлиб, аксарият до-

цент-у профессорлар у кишининг шогирди экан. Профессорни каттадан кичик Султон домла, дейишининг боиси — у кишининг студентларга қараб, гоҳ-гоҳида ички бир илтижо билан «султонларим» деб мурожаат қилиши эканлигини ҳам таъкидлаб ўтишим керак. Юқори курс студентларининг (ўзларича ғамхўрлик қилиб) бизга берган маълумотларига қараганда, Султон домла лекция, семинар пайтларида талабчанликни ошириб, дағ-дағ-ю пўписалар қиларкан-у имтиҳон пайти чумолига ҳам озор етказмаскан.

Тағин: домла институт биқинида урушдан илгари қурилган икки хонали пастак уйчада ёлғиз рўзгурзонлик қиларкан. Тақдир у кишига хотин, бола-чақани на-сиб этмаган экан.

Султон домла аудиторияга илк бор киришдаёқ, кўпчилигимизда илқ таассурот қолдирди. У киши сокин одимлаганича аксариятимизга синчков назар ташлаб олгач. «Ораларингда чўпонларнинг болалари бўлса кўларини кўтаришсин», деди. Орқада ўтирган уч лалкалов ва андироқ бола кўрқа-писа кўл кўтаришди. Профессор надомат ила бош тебратди-ю ўша оҳангга давом этди: «Қани шаҳарлик болалар кўл кўтаришсинчи». Олдинда ўтирган аксарият студентлар кўл кўтаришди. Профессор индамади, аммо ҳамма ҳақиқат аён эди. Султон домла чўпон-чўлиқларнинг болаларини зоҳиран ҳисобга олиб кўйишини, уларга мадад кўрсатишини, ҳатто бошқа фанлардан «икки» олганда ҳам орага кириши (бизда «танка бўлиш», дейиладиган)ни айтишганди.

Домла аудитория бўйлаб тағин бир оз одимлади-ю, бағоят ёқимли овозда лекция бошлаб юборди.

* * *

Вужуд Анатомиа вужудимизнинг тузилишини ўрганадиган, тадқиқ қиладиган фан. Одам ва сўт эмизувчи жониворлар вужудининг шакли, ундаги физиологик жараёнларни эрамиздан илгари яшаб ўтган юнон алломаларидан тортиб, кечагина мединина, ветеринария ёки биология факультетига кирган студентгача тадқиқ қилишади, аммо поёнига етишолмайди. Инсон организмнинг буюк тадқиқотчиси Ибн Сино шунча жумбоқларни ечган-у, локинда

хужайра нималиги, қон айланиш системаси қанақалигини билмаган. Сиз билан биз буну биламиз. Қаранг: Ибн Сино билмаганини биз... Аммо шунга қарамай, минг йил муқаддам яшаган бобомиздан минг марталар бесаводмиз. Тирик организмни тадқиқ қилиш имкониятлари X асрга нисбатан чандон устун бўлишига қарамай Ибн Сино асрлар оша бизга йўл кўрсатади. Зеро Шайхур-раиснинг буюклиги худди ана шунда!

Биз инсон вужуди ҳақида нимани биламиз? Ҳеч вақони билмаслигимизни биламиз, холос! Сизлар инсон ва сут эмизувчи жониворлар анатомияси ҳамда физиологиясини икки йил давомида ўқийсизлар. Ана шу мугдатда катта генгиздан бир челақ сув олгандай бўласизлар, холос. Чунки у сарҳадсиз. Табиат ўзи шунақа: чексизликни хуш кўради; у мавжудотни ҳам, унинг имкониятларини ҳам беқамров қилиб яратган.

Мен сизларни инсон вужуди бўйлаб анатомик саёҳатга олиб чиқаман. Аниқроқ қилиб айтганда, бу хусусда андак тасаввур бериб ўтаман, холос.

Бош

Калладан бошлаймиз. Хўш, нечун табиат инсоннинг бошини тананинг учки қисмига қўндириб қўйган? Уни масалан, кўкракками, белгами ўрнатса бўлмасмиди?! Айиқнинг бошига эътибор берганмисизлар: у елкасидан паст бўлади. Тошбақанинг боши ҳам косасидан баландда эмас. Ялқов деган жониворнинг эса боши пастга осилган, шохга чирмашган оёқлари доим юқорига бўлади. Демак бўлар экан-ку! Йўқ, бўлмайди! Инсон айиқ, тошбақа ёки ялқов эмас. У ҳамшиша сарбаланд юриши зарур бўлган олий зот! Нигоҳлари узоқларга қадалиши, қулоқлари сархуш ёки нохуш садоарни тез илғаб олмоғи учун ҳам табиат инсоннинг бошини мағрур ва масрур қилиб яратган.

Айрон ош бўлмас, ошқовоқ бош бўлмас, дейишади. Ҳа, инсон боши ошқовоқ эмас, балки бағоят мураккаб табиий аппаратдир. Бош ҳақида гап кетганда, бир бошдан сўз юритганимиз маъқул. Сут эмизувчи жониворларда бош бир жуфт мугуздан бошланади. Чунки улар асрлар оша ана шу шохлари билан ўзларини ҳимоя қилишган, рақибларига ташланишган. Одамда мугуз йўқ. Кишилар бир-бирларини сўз билан ярадор қилиб, сўз билан ўлдиришига ўтиб олишган. Афсуски, шундай! Инсоннинг нохуш гапи ҳар қандай мугуздан хавфли.

Бизнинг бошимиз сочдан бошланади. Ҳалати-да, юзда соч йўқ-у каланинг лақаби — жунбош. Аслида юзда ҳам туклар оз эмас, аммо улар кўзга кўринавермайди. Бошдаги соч миянинг ташқи палтоси. Мияни уч ҳарф биланмас, тўрт ҳарф билан ми(й)я деб ёзишга одатланинглари. Бу борада тилчи олимларимиз билан роса тортишиб, уларнинг ноҳақлигини исботлаганман. Хуллас, мия совуқ қотмаслиги, зарбага учрамаслиги учун табиат сочни яратган. Ундай бўлса нега айрим амалдорларнинг бошида соч бўлмайди? Ҳалатида ўзи: аваллари калнинг устидан кулишган, уни калака қилишган. Боши калнинг кўнгли нозик бўлади; кўр бозорга бормади, кал ҳаммомга деган нақларни яратишган. Каллар азал-азалдан шумлик, қаллоблик тимсоли бўлишган. Бизнинг замонга келиб ҳам уларнинг бир қисми алдам-қалдам билан амал курсисини эгаллашди. Бу ҳам етмагандай: ялтирбошликни нуронийликка ўхшаш фазилат деб эълон қилишди. Йўқ, эълон қилишмади, ўзларининг ҳаракатлари, нигоҳлари ва жамики мантиқ-у хулосалари билан шунини таъкидлашди, тасдиқлашди. Биз гумроҳлар, тагин уларга ишониб, алдандик.

Булар бари ҳазил, султонларим! Ҳеч ким зарра кўнглига олакўрмасин. Зотан ўзим ҳам тепакалман. Уша амалдорларга тақлид қилиб, шунақа бўлиб қолдим, шекилли. Начора мансабдор зотига тақлид қилишга ўчмиз! Улар қоринни қўйиб юборишса, биз ҳам шунга мойил бўлиб қоламиз. Ваҳоланки сочсизлик ҳам, беўхшов қорин ҳам соғломликдан нишона эмас!

Сержаф чолни афв этинглари! Чалғиб кетдим. Сочда инсон организми таркибидаги аксар элементлар бор. Ўзим спектрли анализ қилиб, ундан мис, рух, темир, калий, кальций ажратиб олганман. Урушдан илгари Қизилқумда — чўпонлар ўтовига ойлаб яшаганман. Қадрдон бўлиб олгач, сочларидан бир тутам олардим-у конвертга солиб, Самарқандга жўнатардим. Бу ердаги лабораторияда анализ қилиб, саҳродаги одамлар вужудида қанақа моддалар етишмаслигини аниқлардик.

Маълумки, танамизда айрим элементлар кўпайиб кетса, модда алмашинуви бузилади. Соч ўзи билан ана шу ортиқча ёки ўлик зарраларни олиб чиқади.

Биз сочдан кўпроқ хуснга зеб бериш — зийнат сифатида фойдаланамиз. Хотин-қизларимиз причёска-

сининг адоғига етиб бўлмади! Анатомия ва санитария жиҳатидан эса буларнинг бари — ортиқча даҳмаза. Аёлми, эркакми — сочи қисқа қилиб олинган, тоза бўлса кифоя. Гапнинг ўзанини миллий анъаналаримиз томон буриб, қизларимизнинг узун, қирққокил сочларига қаршимисиз, деб сўрашингиз мумкин. Мен анатом олимман. Шу нуқтаи назардан қаршиман. Улама соч, парик ҳам узун сочдек ортиқча юк. Терига соч пиёзчалари бўлиб, унга кўплаб қон томирлари, нерв толалари келиб туташган. Соч қисқа ва эркин бўлгандагина, улар нормал фаолият кўрсатиши мумкин.

Бир афсонада айтилишича, улама сочли аёл у дунёга борганда, Жаброил унинг кокилларидан тутиб, айлантирганича ишқитиб юбораркан. Шунда улама соч унинг қўлида қоларкан.

Тери

Терига ўтамиз. Тери Огам Ато билан Момо Ҳаво томонидан деймизми, табиат томонидан деймизми инсон боласига кийгизиб юборилган ягона ва боқий либос. Биз умр сўнги-гача шу комбинзонни кийиб юришга маҳкум этилганмиз. Бу либос эскирмайди, вичимланмайди, йиртилмайди. Мабодо йиртилса ёки кесилса ўзидан ямоқ чиқариб, бишиб кетаверади. Тери таркибидаги хужайралар, тўқималар, қон томирлари, нерв томирлари, рецепторлар фаолиятини келаси йил обдон ўрганасизлар. Бу узвларнинг ҳар бири — алоҳида бир олам. Биргина рецепторларнинг тури ва вазифаси ўнлаб докторлик диссертациясига мавзу бўлади. Терининг турли қисмларида жойлашган рецепторлар турфа вазифаларни бажаради. Теригаги рецепторларнинг бири иссиқликни, иккинчиси совуқни сезса; тилдаги рецепторлардан бири шўрни, иккинчиси ширинликни аниқлаб беради. Ё қудратингдан, табиат, деб ёқа ушлайсан бундай пайтда.

Анатомик жиҳатдан ўпишиш — лаб терисини лаб ёки юз терисига тегизиш, холос. Аммо бу қолган икки томон ҳам лаззат топиб, энтикиб кетишини кўрсангиз. Баъзан кечки сайрга чиққанымда, ўпишаётган йигит-қизларни кўриб қоламан. Ёпишиб, яхлит вужудга айланиб кетишади, шоввозлар. Қизларнинг лабидаги бўёқни еб, ялаб юборишади бу очофат ўғлонлар! Тавба, дейман. Лоақал: мана бу чол ўтиб кетсин, кейин давом эттирайлик, деган андишага боришармикин, деб

кўзларим мўлтирайди. Йўқ, оч бўридай ялашишаверади! Буларнинг барига ўша қайсар ва беҳаё рецепторлар айбдор!

Тери — организм ҳароратини мўътадил тутиб турадиган мўъжизавий қудрат. Энг олий даражадаги шохона либос ҳам унинг наздида бир тийинлик мато. Бизнинг табиий чопонимиз ҳарорат паст бўлганда, ўзидан иссиқлик ажратади. Терининг бир кеча-кундузда ажратаётган иссиқлиги етмиш литр сувни қайнатишга баралла етади. Ҳаво иссиқ пайтларда эса намликни буғлатиб, мўътадил ҳолат яратади. Ҳаво таркибидаги зарарли газлар ҳар қандай қалин либосдан ўтади, аммо териға келганда, тақалиб қолади — киролмайди. Ҳалати. Жуда ғалати! Тери нафас олади-ю, зарарли газни киритмайди.

Халқда: фалончининг териси қалин, деган ибора бор. Бу маъжозий маънода айтилган қочирим сўз бўлиб, кўзга кўринмайдиган тери назарда тутилган, албатта. Табиий терининг қалин, маънавий терининг эса юқароқ бўлгани яхши. Яна: ишонмагин дўстингга, сомон тиқар пўстингга, дейишади. Сизлар бир-бирларингга серсадоқат, маҳбуб бўлинглар, султонларим!

Соч билан теридан кейин табиий каска, яъни бош суяги бор. Кўрдиларингми. Табиат мияни нечоқлик муҳофазага олган?!

Буюк рус олими Павловдан инсоният бир умр қарздор. Олим жониворлар, жумладан, итлар бош мияси устида талай тадқиқотлар ўтказган. У кишининг лабораториясида мия яримшарлари олиб ташланган итлар ҳам яшайверган. Лекин бу жониворлар, энг аввало рефлексларидан жудо бўлишган.

Рефлекснинг нималиги ёдларингдан кўтаришган бўлса керак-а?! Ҳозир хотиррасон қиламан. Кўз олдингизга тухумдай келади-ган, силлиқ, сап-сарик, тиллоранг лимонни келтиринг. Хўш, энди хаёлан пичоқни олиб, бу неъматни паррак-паррак қилиб кесинг. Юқароқ, юқароқ. Унинг шарбати томчилай бошлади. Энди тўхта! Айтинг-чи, оғзингизнинг суви оқдими, йўқми? Оққанда қандоқ. Нечун организмимизда ана шундай физиологик жараён содир булди?! Ахир, лимоннинг ўзидан ном-нишон йўқ-ку ҳали! Гап шундаки, бизнинг алданган туйғуларимиз мияга сигнал беришди; у ҳам ўз навбатида сўлак без-

ларига шира ажратиш ҳақида фармойиш юборди. Бунинг номи — рефлекс!

Мия яримшарларидан жудо қилинган итнинг олди-га мушукни кўясизми, суяк ташлайсизми; унга пўписа қиласизми — парво қилмай ётаверади.

Инсон миясида ўн тўрт миллионга яқин нейронлар бўлиб, биз уларнинг бир қисмидангина фойдаланамиз, холос. Қолганлари бир умр бекор ётишади. Мияни дангаса қилиб қўйманглар: кўпроқ ўқинглар, ўрганинглар! Майли, бу мавзуга тағин қайтармиз. Калла чаноғидан ташқарига чиқиб, вужуд бўйлаб саёҳатни давом эттирамиз.

Пешана Пешана инсон ҳаётида тери ёки мияга салмоқли юмуш бажармайди. Аммо пешанасиз яшаш қийин. Шунинг учун бўлса керак пешана ҳақида талай мақол-у ҳикматлар яратилган. Пешанасини силасанг, бўйи ўсади, дейишади. Бу нақлда кўп жиҳатдан студент билан от назарда тутилган бўлса ажаб эмас. Улар нималари биландир бир-бирларига муштарак. Студент билан отнинг пешанасини силаб туриш билан бирга қамчинни ҳам қўлдан қўйиш ярамайди. Халқ тағин нақл этади: пешанасида ёзилган, пешанаси шўр экан, манглайи қора ва ҳоказо. Инсоннинг пешанасига бирорта ҳарф ёки белги битилмайди; у шўрланмайди, қораймайди. Анатомик ва физиологик жиҳатдан буларнинг бари ортиқча сафсата. Маънавий жиҳатдан эса мазкур ҳикматларда қомусий мазмун мужассам.

Султонларим! Мен сизларнинг пешаналарингдан ўпман! Манглайларинг ёруғ бўлсин, дейман! Олдиларингга жуда улкан мақсадлар қўйинглар. Ҳаммаси шунга боғлиқ. Ота-оналаринг, ёр-биродарларинг, бутун авлод сизларнинг умидларингга!

Энди навбат — қошга. Бир-бирларингга қош қоқмай турсаларинг, уни ҳам таърифлаб ташлайман. Аслида қош деганни таърифламаган ошиқни топиш қийин.

Қош Шеърятимиз алломаларидан бошлаб кечагина қўлига қалам тутган шоиргача қошни мадҳ этиб, унга ҳамду санолар ўқийган. Ҳалатида ўзи: масалан, қулоққа таққослаб кўрадиган бўлсак, қош деганнинг инсон ҳаёти учун аҳамияти — денгиздан томчи. Табиат уни пешанадаги терни кўзга оқиб тушмаслиги учун қўндириб қўйибди, холос. Қу-

лоқчи? У бўлмаса... Ҳали эшитиш органи ҳақида ба-
тафсилроқ тўхталамиз. Лекин шунини айтиб ўтиш ке-
раклики, бирорта ошиқ ёки шоир қулоқни таърифламай-
ди. Қошинини қаросига хол бўлай аросига, дейишади-
ю, қулоқнинг супрасига тарсаки аросига, дейишмайди.
Ваҳоланки бу анча зарур, фойдали тадбир.

Демак, қошининг аҳамияти сизларга равшан. Лекин
қизларимиз у шўрликни ингичка қиламиз, деб табиий-
лигига путур етказишади. Қош — қош бўлганига на-
доматлар чекади. Киприкларнинг қисмати ҳам шунга
монанд. Турфа бўёқлар суркашади, буклашади шўрлик-
ни. Ситамкор ва ситамдийда қош-у киприкларга шаф-
қат қилайлик!

Кўз бағоят мураккаб табиий қурилма.

Кўз

Унинг соққаси зич оқсил пардадан иборат
бўлиб, олдинги қисмда у тиниқ шоҳ парда-
га айланади. Тасвир қорачуқлардан ўтиб, гавҳарга ту-
шади. Минглаб нерв толалари эса мия билан боғланиб
туради.

Бир кунини кўлимга кўзи ожизларнинг журнали ту-
шиб қолди. Унда нуқул кўрларнинг бахтиёрлиги мадҳ
этилган экан. Йўқ, мен бунга ишонмайман. Кўролмас-
лик бадбахтликдир! Қорачиқ — тақдирнинг инсон фар-
зандига ато этган энг бебаҳо неъмат. Тўғри, тақдир
инсонга нигоҳ ато этганда, айрим нуқсонларга ҳам
йўл қўйган. Масалан, биз бир вақтнинг ўзига орқани
кўролмаймиз. Эנסа ёки бўйинда ҳам бирорта кўзча
бўлса ортиқчалик қилмасди. Мана мен куйиб-пишиб
плакатдан кўз қисмларини кўрсатаялман-у, айрим сту-
дентлар шеригига кеча кўрган киносини таърифлаб
ўтирибди ёки кўзини қизлардан узмайди. Ҳатто ав-
томашинанинг ҳам орқасида чироғи бор. Кўзнинг нуқ-
сонларидан тағин бири кечаси кўрмаслигимиздадир.
Бойқуш, типратикан, кўршапалак, каламуш зим-зиё
тунда ҳам кўради-ю биз шўрликлар... Бойўғли дегани-
миз икки кўзи билан бирайўла икки томонга қарайола-
ди. Ўрнидан жилмаган ҳолда бўйинини юз саксон дара-
жага буриб, атроф-муҳитни кузатади. Биз бўлсак шаб-
кўрмиз. Майли, шунисига ҳам шукур! Кўрсичқон ёки
чувалчангдай кўзсиз қилиб яратилсак, дардимизни кимга
айтардик?!

Кўриш органининг тағин бир нуқсонини ҳақида
тўхталмасак, тасаввуримиз тўлақонли бўлмай қолур

зди. Бу ҳам бўлса, кўзни бот-бот шира босиб қолишидир. Кўзнинг бошқа касалликларини келаси йил ўргана-насилар, мен фақат шира босиб хасталиги ҳақида тўхталаман. Кўзни шира босса, кўп ҳолларда, пешанага қийин бўлади. Чунки оқибатда пешана бориб деворга урилади-га. Наҳоятлар бўлсинким, менинг шогирдларим орасида ҳам ана шу юкумли касалликка гирифтор бўлганлар йўқ эмас. Келажакда сабоқ бўлиши учун юқоридаги гапларимнинг остини чизиб қўйинглар. Имтиҳон пайти сизлардан ғаркўз, сузиккўз, қўйкўз, ўликкўз, уккикўз каби ибораларнинг анатомик ва маъжозий маъноларини сўрайман. Меҳр кўзда, дейишса ҳамки ўшанда менинг нигоҳларимдан шафқат изламанглар! У студент зотини тутдек тўқишдан роҳат топадиган қасоскор ва совуқ қорачуқларга айланади. Фақат яхши ўқиганларгина пулисиротдан ўтиб олишлари мумкин.

Кўз — гавҳари шамчироқ! Уни бамиқдор эҳтиёт қилинглар, султонларим! Ҳеч қандай бойлик унинг ўрнини босолмайди. Мен кун бўйи лекция ўқиб, имтиҳон олиб, шалвираб қоламан. Уйга қайтишда эса нигоҳим йўлдаги қиз-жувонларга тушади-ю, чарчоғим ёзилади қолади. Ёпирай! Демак кўзнинг бизга унча аён бўлмаган тағин бир талай хислатлари бор эканда?! Мен чолки кўзларимни сувориб, йигитга айланар эканман, сиз — ёшларнинг аҳволларингни тасаввур қилиб кўриш қийин эмас!

Афанди сартарош экан. У мухлисининг сочини тарашлайтуриб сўрабди: «Оғайни, қулоқ керакми?» «Ҳа, керак», дебди у. Афанди шартта кесиб, қўлига тутқазибди: «Керак бўлса, олиб қўйинг!» Навбат иккинчи қулоққа келганда: «Йўқ, қулоқ керак эмас!» дебди. Шунда афанди унинг қулоғини кесиб, итқитиб юборибди.

Дарҳақиқат, қулоқ керакми, йўқми? Фанда рудимент деган ибора бор. Яъни эволюциянинг маълум даврида иш бериб, кейин ярамай қолган узвлар — рудиментлар дейилади. Мен жумладан, қулоқ супрасини ҳам рудиментлар қаторига қўшардим. Чунки у бўлмаса ҳам баралла эшитаверамиз. Аксарият ҳайвонларнинг қулоқ супраси ишлайди: зарур дақиқаларда диккаяди, керак-сиз шовқин бўлса шалвираб, овоз йўлларини беркитади. Бизнинг шалпанг қулоқларимиз онадан туғилганда қандай диккайиб турган бўлса; умрнинг охиригача бу

ҳолатини ўзгартирмайди. Эҳтимол, ҳамма гапдан воқиф бўлишимиз учун унинг мудом диккайиб тургани маъқулдир. Лекин, менинчга, кўп гаплар студентнинг у қулоғидан кириб, бунисидан чиқиб кетмаслиги учун бекорхўжа супраларнинг бири букилиб турса ёмон бўлмасмиди?! Ёки зерикарли мажлис, бемаъни суҳбатлар бўлаётганда иккала қулоқни ҳам беркитиб, ўз ишингни қилаверардинг.

Қулоқ

Қулоқ супраларининг қаққайиб туравериши одамларга ўтиришмагани учун бўлса керак, унга ўзга вазифаларни юклашган. Вақт ўтиши билан ўғил болаларнинг қулоқлари тарбия воситасига айланган. Шумтакалик қилган ёки икки олиб келган болани урмайин, сўкмайин қулоғидан бураб олсангиз, кўзи мошдай очилади. Ҳа, бундан ажабланманг: организмдаги узвлар бир-бири билан боғлиқ. Туёғига урсанг, шохи зирқирайди, дейишади-ку. Шунга ўхшаб, қулоғини чўзсанг, кўзи очилади.

Қиз болаларнинг қулоқ супралари хуснини очадиган узвга айланганини таъкидлаб ўтишим шарт эмасдир. Ҳа, у ўз вазифасини ўзгартирди; молпарастлик билан олтин, кумуш сингари совуқ металл ҳамда тошларни кўз-кўз қилишга ўтиб олди. Начора?!

Бу гапларнинг бари қулоқ супраси ҳақида, албатта. Қулоқнинг ўзи бўлса, эшитиш органи бўлиб, усиз яшаш — машаққат. Одамлар ва атроф-муҳит билан мулоқот қилишдан маҳрум бўлиб, дилкаш оҳанглардан баҳра топмаслик — катта йўқотиш.

Табиат бизнинг локаторимизни жуда мукамал қилиб яратган, десак адолатдан бўлмасди. Ҳатто ҳашоратнинг мўйлови ёки кўршапалакнинг қулоғи ҳам ультратовушларни илғаб олади-ю, бизнинг қулоқлар уни эшитмайди. Овоз ҳаво орқали қулоқ пардасига келиб урилади ва биз эштамиз.

Султонларим! Шу гапимни у қулоқларинг билан ҳам, бу қулоқларинг билан ҳам эшитиб олинглар. Самарқанд деган шаҳри азимнинг тўрт нарсасидан огоҳ бўлиб яшаш керак. Бу — серкарашма қизлар, чағдаст киссавурлар, ўтқир коньяк ва имтиҳон олувчи чоллардир. Мен сизларнинг қулоқларингдан чўзмайман, юзларингга тарсаки тортмайман, аммо нимаси биландир қулоқ супрасига ўхшаб кетадиган «икки» кўйиб беравераман! Шунинг учун ўқинглар! ўқинглар! ўқинглар!

Тагин бир ҳақиқат ёдларингда бўлсин: ҳар қандай енгил ишга ҳам оғир юмушга киришаётгандай тараддуғ ва иштиёқ; ҳар қандай оғир ишга қўл уришдан илгари енгил юмуш бошлаётгандек совуқдонлик бўлсин сизларда.

Майли, энди бурунни таърифлашга ўтамиз. Табиат уни икки кўзнинг оралиғига қўндирган. Масалан, парранда ва балиқларнинг бурни кўзидан узоқда жойлашган. Инсоннинг кўзига ишониб бўлмайди-да. Улар бир-бири билан яшиллашиб қолмасин, деб табиат шундай йўл тутган бўлиши мумкин. Ихчам, келишган бурун — юз жозибаси. Картошка ёки нокка ўхшаган бесўнақай, беўхшов бурунлардан ўзи сақласин! Бир студент иккинчисидан сўрабди: «Икки тешик билан бир тешикни беркитиш мумкинки?» «Ҳа, дебди униси, бурнини оғзинга суқсам шундай ҳол рўй беради; кейин беъмани саволлар бермайсан!».

Бизнинг бўй илғаш фазилатимиз, масалан, бўриникига нисбатан арзимас даражада суст. Кулранг йиртқич бир неча чақирим наридаги ўлжаси ёки рақибининг ҳидини илғайди. Жониворларнинг ҳатто кечаги изларини ҳидлаб, улар қайси томонга йўл олишганини тахминлайди.

Биз шўрликларнинг гўзал бурунчаларимиз француз атри билан арақнинг ҳидини илғашдан ўзгасига ярамайди!

Бурун

Ҳид билиш инсон ҳаёти учун катта аҳамиятга эга. Бу хислатимиз бизни талай ноҳушликлардан огоҳлантиради ва эзгуликларга эш қилади. Аммо шунини билиб қўйиш керакки, буруннинг бурчи фақат ҳид билиш эмас, у ҳавони илтиб, ундаги чанг, ғуборларни тутати ва вужудимизни бало-қазолардан сақлаб қолади.

Буруннинг ана шундай беқиёс хислатлари билан бирга айрим нуқсонлари ҳам йўқ эмас. У ўзини дуқ келган жойга суқишни хуш кўради. Бунинг эвазига шўрлик қулоқ дашномлар, ҳатто ҳақоратлар эшитади.

Султонларим! Оғиз ҳақида сўз кетганда, оғизга қараб гапиришга тўғри келади. Лаб ёки аррадай ўткир тишлардан зарра чўчимаса бўлади. Одамнинг бахтига ҳам, қора қисматига ҳам кўп ҳолларда забон сабаб бўлади. Шуниси аламлики, гуноҳлари учун тилнинг ўзи жавоб бермай, унинг касрига юз шапалоқ ейди, пешана

шўрланади, бош маломатларга қолиб кетади. Аввалги замонларда гуноҳлари учун тилни кесиш одати ҳам бўлган. Аммо тил минбарларга чиқиб, бундай жазони қоралайвергач, у бекор қилинган.

Тил

Тилга ишониб бўлмайди. Айниқса кет амал курсисига ўтирганда, қўл кўпроқ пулғижимлаганда, лаб шароб сипқарганда тилнинг валдираши авж олиб кетади. Инсоният тарихида кўп бошларнинг кесилишига айнан тил сабаб бўлган. Қилич яраси битар, тил яраси битмас, деган нақлни ёдга олинглар. У дилозорликкагина эмас, ғийбатга, алдам-қалдамга, маломатга ҳам мойилроқ бўлади.

Майли, тил ҳам ўзимизники. Айбни фақат у шўрликка тўнқаб ўтирсак инсофдан бўлмас! Лафз деганимиз, кўп ҳолларда юрак билан мияга бўйсинади. Кўп ҳолларда ўшалар ноҳуш кўрсатма беришади-ю, биз тилдан кўриб юраимиз.

Тилнинг анатомик фазилатларини таърифлайдиган бўлсак, ҳайратдан ёқа ушлаймиз. Қанд ёки туз парчасини лабга тегизсангиз, ҳеч қандай фарқни сезмайсиз, лекин тилга тегизсангиз, бирининг ширинлигидан, иккинчисининг шўрлигидан воқиф бўласиз. Бу — мўъжиза! Тил ўзидан овқатни ҳазм қиладиган суюқликлар чиқаради; таомни тиш остига муттасил етказиб беради, уни ютиб юборишга кўмаклашади.

Танаффусгача жиллагина фурсатимиз қолди. Тишни-тишга қўйиб турсаларинг, ҳадемай ўтиб кетади.

Ўттиз икки тишнинг — ўттиз икки иши бор дейишади. Дарҳақиқат, курак тишлар бажарган юмушни қозик тиш ёки озиқ тиш уддалолмайди.

Тиш суягининг ўзи ҳиссиз бўлса ҳамки, у оғриб қолганда жонингни олади. Сизларни билмайман-у мен асфальтни бузадиган буровойларни кўрганимда ҳам ёдимга тиш доктори тушиб, жоним зирқираб кетади.

Тиш

Тиш деганимиз бир неча узвлардан иборат. Унинг илдизи жағ суягига ботиб туради. Сиртида эмаль қават бор.

Тиш — меҳнатқаш, беғуноҳ. У масалан, тилни тишламайди. Тишласа, тил иввогарлик қилиб, ўттиз иккаласининг ҳам синиб кетишига сабаб бўлиши мумкин.

Шу билан, султонларим, бугунги машғулотибимиз ниҳоясига етди. Бош ҳақидаги тасаввурларингиз андак

бойигандир. Бошларинг омон бўлсин! Нури нусрат тилайман сизларга!

Саволлар борми?

* * *

Мардумларнинг бир таомилларига эътибор берганимизлар: олий даражадаги давралар ва табақаларда, инчунин ҳаяжонли, сарафроз дақиқаларда бир-бирларининг қўлларини ўпишади улар. Бағоят назокат ва эҳтиром ила ижозат сўраб, андак таъзим бажо келтириб ўпишади. Қавмлар ва муҳтарам меҳмонларнинг, кекса боғбонлар ва кибор хонимларнинг ҳам қўлларидан қониқиш ила бўса олишади. Фалати. Нега энди, масалан, кулоқ, кўз, бурунни эмас, айнан қўлни ўпишади? Тўғри, кишилар гоҳида бир-бирларининг лаблари, юзларидан ҳам ўпиб қолишади. Аммо таомил ва мазмун жиҳатидан бу ҳол қўлни ўпишдан фарқ қилади.

Қўл Лабга — лаб босаётган ошиқ кўрқа-писа, атрофга аланглаб олади. Чунки мазкур муччада шоирона ва шахвоний мугдоолар пардаланган бўлади, ҳамда бу жараён ҳамшиша ҳам яхшиликка олиб келмайди. Юздан ўпич олиш-чи? Эътибор берган бўлсаларинг, кўпроқ болакайларнинг чаккаларидан чўпиллатиб ўпиб қўйишади. Болажонларга меҳрлари жўшиб кетганидан шундай қилишади, десак яқроқликка йўл қўйган бўламиз. Кўп ҳолларда уларни овутиш, кўнглини кўтариш; мезбон ва меҳмоннинг меҳрини қозониш учун ҳам шундай маккорона йўл туттишади. Кўриб турибсизки, буларнинг бирортасини панжалардан ўпишга таққослаб бўлмайди. Дунёдаги кўпгина элатлар ва миллатлар қўлдан ўпишни эзгу анъанага айлантиришларининг боиси шунки — жами моддий ва маънавий бойликларни меҳнаткаш қўл вужудга келтиради.

Антрополог олимлар қўл жуда қадим замонда *homo sapiens*нинг олдинги оёқлари бўлган ва эндиликда шамошли, вазифасини ўзгартирган, деб даъво қилишади. Мен эса қўл бир замонлар одамнинг қаноти бўлган, деб ҳисоблайман. Зотан у ҳозир ҳам қанотни эслатади. Юраётган, айниқса югураётган кишининг қўлларига бир лаҳза разм солинг-а: у қўшқанотдай бир маромда ҳаракат қилади.

Қўл ер ҳайдайди, уруғ сенади, металл қуяди, овқат

пиширади, бешик тебратади, китоб ёзади, қадаҳ уриштиради ва ҳакозо ва ҳакозо. Хўш, шунчалик бунёдкор ва беназир кўлларни ардоқламаслик, ўпмаслик мумкинми?!

Эркин Воҳидов ёзади:

Юракдай тинмаган асло,
Бу кўллардир, бу кўллардир...

Биз ҳақиқатгўй бўлишимиз — кўлнинг ноҳўя ҳаракатларидан ҳам кўз юммаслигимиз керак. Кўл гоҳида пора олади, ўғирлик қилади, қурол томон интилади, ўлим ҳукмига имзо чекади. Унинг қилмишларига кўп ҳолларда кўзининг очлиги, миянинг занглагани, юракнинг қоралиги ҳам сабаб бўлади.

Бош бармоқ Бармоқларга таъриф берамиз. Бош бармоқ ўз номига муносиб — амалдорлик вазифасини ўтайди. Аксар бошлиқларга ўхшаб, жонини кўпам қойишга тавармайди. Масъул юмушларнинг барини ўринбосари — кўрсаткич бармоқ зиммасига юклаб қўйган. Ёзи бўлса, қоматини юз тутиб, «ҳамма нарса жойида», деб тураверади. Ҳар қандай вазиятда: турғунликми, инқилобий ўзгаришлар даврими — ҳолатини зарра ўзгартирмай, «михдай» деган каломни тилдан қўймайди. Ана шу тадбиркорлиги унга кўл келади: бошлиқлар бунақаларни қадрлашади. Бош бармоқнинг тағин бир ноҳуш қилиғидан воқиф қилиб қўймоқчиман: уни инкор этсангиз ёки кескинроқ танқид қилсангиз, кўрсаткич ва ўрта бармоқ орасидан бошини чиқариб, зуғум билан мазах ва ҳақорат қилади. Бу беандишалиги учун ҳеч ким уни жазоламаслигини билади чоғимда.

Ҳарҳолда бош бармоқнинг зукко ва маъруф томонлари оз эмас. Кўл остидаги панжалар билан аҳил ва яктанлигини айтмайсизми?! Адолатсизлик, ноҳақлик рўй берганда, айнан бош бармоқ паноҳида мушт бўлиб тугилишади улар.

Кўрсаткич бармоқ Кўрсаткич бармоқ таърифига кенгроқ ўрин ажратамиз. У ўрта бармоқдан жуссасиз бўлса ҳамки, ундан салмоқлироқ юмушларни бажаради. Кўрсаткич бармоққа адолат юзасидан баҳо бериб, ютуқлари, нуқсонларини холис баҳоламоқ керак. Гоҳида у бош бармоққа ишониб, дадил ҳаракатлар қилади,

каттароқ гапириб ҳам қўяди. Минбарга кўтарилиб қолгудай бўлса, ўз номидангина эмас, мушт, юрак, мия номидан ҳам гапириб, одамларнинг энсасини қотиради. Шу билан бирга у халойиққа (гоҳида тўғри, гоҳида нотўғри) йўл кўрсатади. Кўрсаткич бармоқ танбур ёки чанқовуз чертганда, дилинғиз ҳаяжонга, завққа тўлади; у милтиқ тепкисини ёки бомба тутмачасини босганда, гийдаларингизга ёш қалқийди. Кўрсаткич бармоқ одамларни курашга даъват этади, маърифатпарварлик билан турфа манбаларга қадалиб, зарур нуқталарни кўрсатади.

Қолган бармоқлар

Қолган уч бармоқ хусусида мухта-сарроқ сўз юритамиз. Улар нисбатан лоқайд; ташаббускор эмас. Ўрта бармоқ шунча серсават ва киборлигига қарамай мустақил иш юритавермайди. Лекин бармоқлар жипслашиб, мушт бўлиб тугилганда ёки, шапалоқ бўлиб тизилишганда, ўзини чеккага олмайди, баръакс жонини аямай курашга тушади. Ўрта бармоқдан кейингисини номсиз бармоқ ҳам дейишади. Лекин уни қадрлашади. Шунинг учун ҳам бу беозор ва ҳалим бармоқни никоҳ узуклари, олтин ва марваридлар билан безашади.

Чимчилоқ нисбатан жуссасиз бўлса ҳамки, ўзгалар қатори жон тикиб хизмат қилади. Ўзига зеб беришни хуш кўради. Бош бармоқнинг огоҳлантиришларига қарамай, бот-бот гаров ўйнаб турадиган нохуш одатлари бор. Ўзга бармоқлар сингари чимчилоқ фаолиятини ҳам панжалардан ажратган ҳолда тасаввур қилиш бирёқламалик бўлур эди. Бармоқлар бирлашиб, ақл бовар қилмайдиган юмушларни бажаради. Масалан, инсон забондан маҳрум бўлса, бармоқлар тилга киради. Шунда ҳаммадан кўпроқ чимчилоқ «гапиради».

Бармоқларнинг хислат-у хизматлари шу билан чегараланмайди: улар «кўришади» ҳам. Кўзи ожизлар бармоқлари билан ўқишлари ва ёзишларини таъкидлашим шарт эмасдир?!

Юқориди мушт ҳақида сўз юритгандим. Вужудимизда ҳажми, шакли ва тағин алланималари билан муштга менгзаб кетадиган бир ҳудрат борки, у билан ҳисоблашмаслик гумроҳлик бўлур эди.

Гап юрак ҳақида кетаяпти!

Юрак

Юракнинг муштган фарқи нимада? Муштнинг бир икки бармоғи бўлмаса ҳам одам бу кемтикликдан катта озор тортмайди. Лекин юракнинг тугмачадай келадиган қопқоқчаси ишламай қолса ёки сочдай келадиган артерия томиридан қон ўтмаса, вужуд бу дунё билан видолашишга маҳкум.

Демак уни муштга муқояса қилиш ногуруст. Моторга ҳам таққослашади уни. Лекин энг мукамал мотор ҳам етмиш, саксон ёки юз йил узлуксиз ишлолмайди. Инсон дунёга келган заҳоти, йўқ, у ҳали она қорнида бўлганидаёқ юрак иш бошлайди ва соҳибининг сўнгги нафасигача хизмат қилади. «Оёқ юришдан тўхтади», ёки «Оғиз чайнашдан тўхтади» дейишса, унчалик парво қилишмайди, аммо: «Юрак уришдан тўхтади» деган калом кишини сескантириб юборади. Фалати. Кечаси мия, қўл, кўз, оёқ, қулоқ, тил, тиш ва ўзга узвлар дам олишади, аммо бечора юрак бу ҳаловатдан маҳрум.

Тағин бир ҳақиқат хусусида бош қотирганмисиз?! Табиат юракни қафаснинг кўзга кўринмас тубига яширган бўлса ҳамки, ғаним пичоқ санчганда ёки милтиқ ўқталганда шу бечорани мўлжалга олади. Нақадар адолатсизлик?! Нақадар жаҳолат! Нега энди муштни, қулоқни, бошни нишонга олмай, юракка қасд қилишадиги?!

Юракни анатомик жиҳатдан таҳлил қиламиз. Мана бу плакатда юрак ва унга туташ узвлар акс эттирилган. Кўриб турибсизлар: у қон айланиш системасининг маркази — ҳаёт ўзаги, жон қопчиғи. Булар — бўлмалар, артериялар, веналар... Султонларим! Имтиҳон пайти юракни ҳовучлаб ўтирмаслик учун мазкур узвларнинг ҳар бирини обдон ўрганинглар. Буларни билмасдан инсон ва жониворларнинг ҳаёт тарзини ўрганиш амри маҳол. Бунинг учун эса худди юракнинг ўзидай меҳнатга, изланишга ўч бўлиш талаб этилади. Атиги уч юз граммлик бир парча гўштнинг йигирма тўрт соат давомига бажарган иши қувват жиҳатидан ярим тонналик юкни ўн қаватли бино тепасига чиқариш билан тенг. Ўн қаватли бинога-я! Уни сифатлаганда фақат меҳнаткашлигини таъкидлаш билан чеклансак адолатдан бўлмайди. Юрак энг аввало, жўмардлик, жасорат, тик сўзликлик тимсолидир. Йўқ,

юрак бир парча гўшт эмас, у — олов, у — гул, у — беназир қудрат!

Юракка бахшида афсона-ю қўшиқлар, ҳангома-ю ҳазиллар бир талай. Одамлар кўплаб маъжозий номлар ҳам беришган унга: қалб, кўнгил, дил ва ҳоказо. Бу каломларни бир-биридан фарқлаган ҳолда қўлаш керак.

Маълумки, мардларга тақлид қилишади. Айрим хашаки шоирларнинг бачкана шеърларидан мисол келтириб ўтирмайман. Баъзи бир талабаларимиз ўртасига камон тири қадалган юрак тасвирини чизиб, остига ёзиб қўйишади: «Миша плюс Маша баробар Любовь». Тамиз қани?! Яна бир тоифадаги довдир бандалар кўкраклари, билакларига юрак тасвирини тушириб, пастрофияга беўхшов қилиб ёзишади: «Не забуду, Катя!» Масхаравозлик! Бу юракдек муқаддас қудратга шак келтирмоқликдир. Юрак иму-жим захмат чекади, матонатга эш бўлади. Ундан ибрат олмақчи бўлганлар ана шу хислатларни ўрганмоқлари, жорий этмоқлари керак. Юрак билан ўпка кўкрак қафасида жойлашган бўлиб, уларнинг муштарак томонлари анчагина. Юракка ҳам, ўпкага ҳам кислород керак. Бирига маънавий, иккинчисига табиий кислород. Лекин шунга қарамай юрак мардлик, жасорат рамзи; ўпка бўлса ҳовлиқмалиқ; энгилтабиатлик тимсоли бўлиб келган. «Ўпкани бос!», «Ўпкани шишиб кетибди», «Ўпка!» деган дашномлар зинҳор ва зинҳор вазмин, сокин одамларга нисбатан айтилмайди.

Ўпка

Ўпка дарҳақиқат ҳажман юракдан йирик бўлса ҳамки вазн жиҳатидан чандон энгилдир. Чунки у асосан ҳаво билан тўлган бўлади. Биз нафасимизни батамом чиқарганимизда ҳам ўпка пуфакчаларида таъин бир минг беш юз кубосантиметр ҳаво сақланиб қолади. Ўпкада дарахт илдизи-дек тармоқланиб кетган ҳаво йўллари бронхиаль томирлар дейилади. Уларнинг учки қисмида майда пуфакчалар бор. Ҳамду-сано, хушодад, мақтов худди ана шу пуфакчаларни қитиқлаб, ўпканинг шишиб кетишига сабаб бўлади.

Биз кўп синоатлардан воқиф бўлган доно одамлармиз. Эстрада артистларининг таржимаи ҳолидан ҳам, чет элнинг олди-қочди детективларидан ҳам хабардормиз. Лекин ўз организмимизни билмаймиз. Инсонга

ҳаёт бахш этувчи ўпка қаерда жойлашганини айтиб беролмайдиган ўпка талабалар, афсуски учраб туради. Зеро талабаларни айблаб нима қилдим?! Биз — олимлар коинот асрорларини очдигу, ўпка ишдан чиққанда уни алмаштиришни уғдалолмаймиз. Ўпка кислородни ютиб, карбонад ангидрид чиқаради, деб ёзамиз, холос. Ўпкамиз тортадиган арава юкининг тобора оғирлиги кетаётганлиги ташвишли ҳол. У ҳаводан асосан тоза кислород ва азот олиши керак. Аммо қани ўша — аввалги шаффоф ҳаволар?! Ҳаво заҳарга тўла бўлса ҳамки заҳматкаш ўпкамизнинг демай, ишлагани ишлаган. Буни кўриб, ўйлаб қоласан: эҳтимол уни енгилтабиатлик, ҳовлиқмаллик тимсоли эмас, вазминлик, сокинлик рамзи қилиб олиш керакдир?!

Энди кўкрак қафасидан жилла пастроққа — киндик музофотига тушамиз. Киндикнинг ҳаёт учун аҳамияти йўқ ҳисоби. Инсон она қорнида бўлган маҳалда эса у ҳаёт риштаси бўлган — киндикка туташ томирлар уни она вужудига боғлаган. Чақалоқнинг киндиги кесилган заҳоти у асосий вазифасини ўтаб бўлиб, тананинг марказ қисми бўлиб қолади. Шаҳарлик айрим ўпка болаларнинг: «Аканг қаравай Самарқанднинг киндигидан» деб кўкрак муштлаганига эътибор берганмисиз?! Демак, марказда бўлиш шарафли. Ҳатто ўз вазифасини ўтаб бўлган бекорхўжа бўлса ҳамки.

Майли, чалғиб кетмайлик. Хуллас, киндикдан ичкарига мўралаймиз. Эҳ-ҳе, ашқал-дашқалларнинг ҳисоби-га бориб бўлмайди. Жигар, меъда, ичак. Биз уларни ҳазм органлари, халқ бўлса лўнда қилиб, қорин деб қўя қолади.

Жигар талай юмушларни бажаради. Энг аввало, у вужудимиз фильтри, соқчисидир. Биз истеъмол қиладиган арақ ва бошқа зарарли моддалар жигарга келиб парчаланadi ва кучини йўқотади. Жигар бизнинг толмас ва садоқатли дўстимиз. Шунинг учун жигар қавмлик, ўта қадрдонлик тимсолига айланган. Кишилар энг яқинларини жону-жигарим, деб қадрлашади. Жигар — жигар, дигар — дигар, яъни ўзингники билан ўзганинг фарқи бор дейишади. Энг яқин одамларидан ажралган кишиларнинг: «Во, жигарим», деб фарёд чекишларига эътибор берганмисиз, бунинг сабаблари ҳақида бош қотирганмисиз?! Бизга

кўз тиккан дардни ўзига оладиган қалқон ана шу жигардир! Султонларим! Бир-бирларингга жигар бўлинглар! Агар инсоният шу туйғу билан яшаса, ер юзига қирғинлар, урушлар, адолатсизликлар бўлмасди!

Қорин бўшлиғида жойлашган ошқозон овқатни ҳазм қилади. Инсон — ҳаёт гултожи, деймиз. Могомики шундай экан, у неъматларнинг энг хушхўрини меъерига қараб танаввул қилмоғи керак. Амалдачи! Шундай бўляптими? Бир замонлар одамлар очликдан жон беришган бўлишса, энди тўқликдан — кўп ва нобон овқатдан завол топишяпти.

Қорин бўшлиғи

Қорни катталар. Улар тўрт тоифага бўлинишади: ҳомиладор аёллар, амалдорлар, ишەқмаслар, касаллар. Бу тўрт ҳолатда тўрт усул билан кураш олиб бориш керак. Ҳомиладор аёлларни тўққиз ой кутиш, амалдорларни креслосидан жудо қилиш, ишەқмасларнинг кўлига кетмонни тутқазиб, мушт ўдағайлаб кўйиш, беморларни эса даволаш.

Насиба билан нафснинг фарқи бор, султонларим. Насиба дегани, бу — яримта нон — роҳати жон демакдир. Ўша яримта нон пешана тери билан топилган бўлса, албатта. Хўш, нафс нима? Нафси бузуқ ҳайитда ўлар, дейишади. Фалатида ўзи: ҳарқанча боққанинг билан ҳам, масалан хўроз, така ёки бўрининг қорни бунақа бесўнақай бўлиб қолмайди. Бизда эса айрим эркакларнинг қорни мешколнинг ўзи. Бунга нафс, аниқроқ қилиб айтганда, багнафслик сабаб. Сомон бировники бўлса ҳам, сомонхона ўзингники, деган нақлни унутмаслик керак.

Биз истеъмол қиладиган айрим хўрақларни хўроз, така ёки бўри татиб кўрса, ҳар не дардларга гирифтор бўларди. Жумладан, биз стаканлаб сипқарадиган арақнинг бир қултумини ҳам улар ичолмайди. Сўнгги йилларда таомимиз тақрибда ҳар хил кимёвий моддалар ҳам кўпайиб кетаётганлигини гапирмаёқ кўяй. Ошқозонимиз эса гинг демай ишлайверади. Аммо ҳар қанақа сабру тоқатнинг ҳам чегараси борлигини унутмаслигимиз керак!

Шу билан киндик атрофидаги органлар таърифига яқун ясаймиз. Энди киндикдан бир қарич постга тушамиз.

**Киндикдан
бир қарич
паст**

?! . . . . . !!! . . . . . ?? . . . . .

Бўри билан профессорни оёғи боқади, деган нақл бор. Тан олишим керак, бу мақолни ўзим тўқиганман. Бўри деган жонивор бир оғиз луқмаи ҳалол деб ҳар кун юз километрлаб йўл босади. Ўлжасини таъқибга олиб ёки милтиқ тутган жаллодлардан қочиб, тоғ-тош, саҳро кезади. Мен ҳам бўрига ўхшаб эртадан кечгача кафедр-ю аудиториялар бўйлаб югураман, тикка турганимча куйиб-пишиб монолог ўқийман. Менинг бир жуфт оёғим кулранг жониворнинг тўрт оёғи ишини бажаради.

Оёқ ўзга узвлардан кечикиброқ иш бошлайди. Инсон фарзанди бирор ёшга етгандан кейингина оёққа киради. Тагин: умр поёнида ҳам у юрак, кўз ёки қўлдан олдинроқ ётиб олади. Лекин шу икки оёқ етмиш-саксон кило келадиган юкни етмиш-саксон йил кўтариб юришини ўйласангиз, қўлнимас, ана шу сокин ва захматкаш оёғни ўпгингиз келади.

Оёқ

ЧТЗ деган трактор бўғич эди: тўрттала филдираги темирдан бўлса ҳамки икки йил ўтмай оёғи ейлиб кетди. Кейин уларни резина балонлар билан алмаштиришди. Аммо бу филдираклар ҳам бизнинг оёқлардай чидамли эмас. Тез-тез дами чиқиб туради уларнинг.

Оёқ туфайли биз оламни: янги-янги мамлакатлар, қитъаларни кашф этдик. «Инсон оёғи етмаган жойлар» деган ибора бор. Эндиликда инсон оёғи етмаган жойлар қолмади, десак хато қилмаган бўламиз. Ҳатто ойда ҳам оёқ излари бор. Мансур оёқлар фақат футболчи учун тириклик ва шухрат манбаи десак бирёқ-ламалик бўлур эди. Чавандоз ёки геологни, чўпон ё ветврачни, студент ёхуд раҳбарни ва энг аввало, бизнинг ҳар биримиз ўзимизни бир лаҳза оёқсиз ҳолда тасаввур қилиб кўришимиз кифоя.

Оёқни қўполлик тимсоли ҳам дейишади. Гоҳи-гоҳида эшикни тепиб очганини назарда тутиб, шундай хулосага келишган, назаримда. Аслида оёқларимиз марғлик ва гўзаллик рамзидир. Биз унинг жасоратларини қисман таърифлаб ўтдик. Гўзаллиги хусусида сўз кет-

ганда: унинг чақмоқдай бўлиб рақсга тушганини эла-
шингиз кифоя. Ёки кибор хонимларнинг оппоқ ва жаж-
жи оёқларини кўз олдингизга келтиришингизни сўрар-
дим. Мен чолки бу ситамкор гўзалликни кўрганга шун-
ча энтикиб кетар эканман, сизларнинг хумор ҳолатла-
рингни тасаввур қилиш қийин эмас!

Тил билан кўрсаткич бармоқни минбарга олиб чи-
қиб, ўзлари дарахт илдиэларидек панада қоладиган ана
шу оёқлардир!

Она заминга тиралиб, ҳаётнинг оғир юкини кўта-
риб ўтадиган ҳам ана шу оёқлар!

Юмшоқ тупроққа ботиб, омоч кетидан қадам-ба-
қадам олға босадиган ҳам ўшалар!

Белида гарди борнинг оёғи қалтирайди, деб эшит-
ганмисиз? Бу кўпроқ студентларга тегишли. Имтиҳон
пайтлари тиззалари қалтирайдиган азаматларни кўп
кўрганман. Ҳа, жўмарг ва ёвқур оёқлар соҳибининг аф-
тодаҳоллигидан ор қилиб, ларзага тушишади.

Сут эмизувчиларда оёқ — тўртта, ҳашаротлар-
да — олтига, қирқоёқда — ўттиз иккита. Фақат пар-
ранда билан инсон боласида иккитадан, холос. Аммо
шунга қарамай биз бот-бот ёғоч оёқли ногиронларни
учратиб турамиз. Уларни ким мажруҳ этган?! Бир шеър
ўқиган эдим:

Ёғоч оёқ ғичирлайди,
Ғичирлаб хазин
Одамларга баён этар
Серҳасрат арзин:
Мен қайрағоч эдим бир замон —
Она ергинамнинг чайир ўғлони
Чорак аср аввал кесиб беомон,
Кесилган оёққа улашди мани.
Чорак аср мадаг бўлдим-у аммо
Оёқ бўлолмадим, бўлолмайман ҳам.
Чорак асрдирки менга муаммо:
Мажруҳ этар нечун
Одамни — одам?!

* * *

Мен одамнинг айрим узвлари ҳақида қисқа маълумот
бериб ўтдим, холос. Хўш, одамнинг ўзи нима?

Бу боқий жумбоққа инсоният асрлар оша мукамал

жавоб тополмайди. Одамнинг аниқ таърифи, теоремаси ёки формуласи йўқ! Менинг назаримда, одам дегани қаршимда ўтириб олиб, гапларимга диққат қилаётгандай бўлса ҳамки, хаёлига келган ширин хотиралардан илжайиб қўядиган студент. Сизларнинг назарингизда эса имтиҳондан йиқитаман, деб гаггага қилдиган сержаф профессор. Доктор учун одам — инжиқ бемор, сартарош учун сочи бот-бот ўсиб турадиган мухлис, ошпаз учун — хўранда; Сталин учун одам дегани — этик билан эзгилаб кетавериш мумкин бўлган чумоли; Литва шоири Межелайтис учун эса — оёқларини ерга тираб осмонни кўтариб турадиган беқиёс қудрат!

Сизлар одам зотини умр бўйи ўрганишларинг лозим. Бунинг учун энг аввало:

— одамда одамийликни хувайдо этишни одам қилинг;
— инсон ўзини ўрганмай, кашф этмай ўзгаларни билиши ножойизлигини ёдга тутинг;

— инсон фаришта эмас, агар уни фариштага айлантиришмоқчи бўлишса, одамийлигидан жудо бўлиши хавфи борлигини хотирдан чиқарманг;

— русларда «медовый месяц» деган ибора бор. Буни бизнинг Самарқандда «шакармоҳ» дейишади. Шундай қилиш керакки, инсон умрининг ҳар бир ойи шакармоҳ бўлиб қолсин!

Бу борада сизларга омад ёр бўлсин, султонларим!

2. Генетика

Генетика (ирсият) фанидан сабоқ берадиган домланинг ташқи қиёфасига қараб ёшини тахминлаш қалат. Бу новча, серҳаракат ва сергап одамни эликда деса ҳам, олтмишда деса ҳам бўлаверадигандай. Вужуди чайир, мулоҳазалари кескин. Ёшигина эмас, унинг миллати ҳақидаги хулосаларимиз ҳам дудмал бўлиб қолди. Исми шарифи — Владимир Абдулович Раҳметов. Рус тилини сув қилиб ичган одам, лекин ўзбек, тожик, қозоқ, татар тилларида ҳам гапириб кетаверади. Ёзбекча гапирганда, бот-бот русча ибораларни аралаштириб юборади.

Владимир Абдуловичнинг илмий даражаси йўқ экан. Юқори курс студентларининг айтишига қараганда, бир замонлар генлар хусусида илмий иш ёзган, аммо акаде-

мик Лисенко таълимотиға зид чиқиб қолган эмиш. Таъгин: домла имтиҳонда анча қаттиққўл экан, аммо билмай қолсанг нукул Григор Мендель таржимаи ҳоли билан ҳозирги генетик олимлардан тўрт-бештасининг исм-шарифини сўраркан.

Тан олмоқ керак, унинг маърузалари жуда шавқовар эмас. Конспект саҳифалари: Мендель қонунлари, жағваллари, хромосомалар сони, мутация ҳолатлари билан тўлиб кетган. Кўпгина ибораларнинг мазмунини ўзимга ҳам қоронғи. Лекин оммабоп саҳифалар ҳам йўқ эмас. Владимир Абдулович, айниқса савол-жавобларга кўпроқ ўрин ажратади ва дарснинг охириги дақиқалари завқоварроқ бўлиб кетади. Танаффусга чиқишга ҳам шошилмай қолади киши бундай дақиқаларда.

Мазкур саҳифаларни эътиборингизга ҳавола этишдан олдин хотирангизга шунини солиб ўтишим керакки, айрим дафтарларим, жумладан генетиканинг ҳам муқовасига бош чаноғини чизиб, тирсак суяклари расми билан крест қилиб қўйганман. Сабаби: бу конспектларда бешармроқ гаплар анчагина. Начора, шариятда шарм йўқ, деганларидек, фанда ҳам ҳаёга бориб ўтириш лакаловликдан ўзга нарса эмас. Лекин бу дафтарлар ўзгаларнинг қўлига тушиб қолиши нохушроқ. Шунинг учун айримларига ҳалиги расмни чизиш билан қаноатланмай: «16 ёшгача бўлганларнинг ўқиши ман этилади» деб ёзиб ҳам қўйибман. Маън қилинган дарахт меваси тотли бўлади деганларидек, амакимнинг тўртинчи синфда ўқийдиган ўғиллари (Баҳодир) нукул ана шу конспектларни ўғирлайдиган одат чиқарган.

Хулмас, ирсият дафтарининг айрим саҳифалари ҳукмингизга ҳавола.

С а в о л. Владимир Абдулович, бир қўшнимизнинг хотини устма-уст тўртта қиз туғди. Шундан кейин хотини билан ажралишга мажбур бўлди у. Биладан: сиз буни, эскилик сарқити ёки жаҳолат деб айблайсиз. Аммо лекин: «Ўғил керакдир йигитга» деган ашула ҳам бор...

Ж а в о б. Мен ирсият нуқтаи назаридан баҳо бераман ва дарҳақиқат, қўшнингизни жоҳилликда айблайман. Чунки ўғил ё қиз туғилиши батамом эркакларга боғлиқ. Унинг уруғида игрик хромосомалар бўлгандагина, ўғил туғилиши мумкин. Акс ҳолда — иложи йўқ!

С а в о л. Хўрознинг жинсий органи борми? Эшитишимча, ҳаво орқали...

Ж а в о б. Хўрознинг жинсий органи бор. Лаборатория машғулотида уни операция қилиб, ўша асбобларини кўрсатамиз.

С а в о л. Тошбақалар ҳам қовушадими? Қандай қилиб? Ҳаммаёғи суяк-ку.

Ж а в о б. Кўзга аранг чалинадиган ҳашаротдан тортиб, йирик сут эмизувчи ҳайвонларгача зурриёт учун курашишади. Тошбақа деган жонивор ҳам бу боқий лаззатдан маҳрум эмас. Қизилқумда урғочи тошбақанинг нари билан қовушганини нақд тўрт соат давомида кузатганман. Шунинг учун ҳам узоқ кузатишга тўғри келдики, тошбақа дегани ана шу шавқли, ҳаяжонли ишни ҳам бағоят суст, лоқайд амалга ошираркан. Унинг эркаги урғочисидан анча жуссасиз эди. Шўрлик эркак имиллаб урғочисининг устига чиқар ва ҳар гал тақирлаб сирғаниб кетарди. Маъшуқа бунга монелик кўрсатмас, бирор сай-ю ҳаракатга ҳам рағбатсиздай эди. Уларнинг йилда атиги бир бор бўладиган бу бағоят интим кечинмаларига ҳалақит бериб қўймаслик учун ўрнимдан жилмай, зимдан кузатардим. Ниҳоят эркак тошбақа бу гал сирғаниб тушиш жараёнида урғочи билан орқама-орқа чатишиб қолди. Иккала беҳаё ҳам гарданларини охиригача чиқариб, лаззатданми ёки бизга қоронғи бўлган ўзга бир туйғуданми бошларини сарак-сарак тебратдилар. Бу шармандалар шу аллозда анча туриб, роса маза қилади, деб ўйлагандим. Аммо ундай бўлмади — бирор шарпа ёки кўланкадан ҳадиксирашдими — мода тошбақа беихтиёр йўлга кирди. Шўрлик нар ҳам ундан ажралмай, орқаси билан эргашди. Қовушганлар анча йўл юргач, ғурури паймол қилинаётган эркак тошбақага ачиниб кетдим ва уларни ажратиш илинжисига урғочисининг йўлига оёғимни қўйдим. У бошини ичкари тортиб, тўхтади, аммо жабрдийда жуфтини қўйиб юбормади. Андак тургач, оёғимни олдим: у тағин эркагини суграганича йўлга тушди. Жуда раҳмим келди, бечора эркак тошбақага.

С а в о л. Тошбақа жинсий қониқишдан ҳаловат топади, дейишга қандай асосларимиз бор?

Ж а в о б. Бунинг исботлаш учун ё сиз ё мен тошбақага айланиб кўришимизга тўғри келади. Аммо аввал шунини айтиб ўтишим керакки, табиат тошбақа деган

жониворни яратишда чинакамига эксперимент қилиб кўрганга ўхшайди. Ҳамма мавжудотнинг скелети организмнинг ички қисмига бўлса, тошбақаники — ташқарисига. Бунинг устига қаттиқ ва оғир юк. Шунинг учун ҳам у махлуқ дангасалик рамзига айланиб қолган. Тақдир уни шу кўйи яратган бўлса нима қилсин?! Лекин шунга қарамай тошбақани дунё лаззатларидан маҳрум дейишга асосимиз йўқ. Модомики кўриш, эшитиш, ҳис этиш қобилияти бор экан, шаҳвоний эҳтироси ҳам жўш уриши мантиқий ҳолдир.

С а в о л. Асалари оиласига ягона урғочи ари бор. Бунинг устига у шоҳ. Шундай бўлгандан кейин урчиш ишлари қандай кечади. Шоҳ билан ҳазиллашиб бўлмайди-ку!

Ж а в о б. Қовушиш жараёни ҳам шоҳона тарзда кечади. Матка яъни маликаи шаҳаншоҳ бағоят қизиққон ва талабчан. Чунки у ягона бўлгани сабаб кўплаб тухум кўйиши керак. Ҳар гал унинг шаҳвоний ҳирси безовта қилганда, қанотларини кайритабиий қоқиб, мавқеёига нолайиқ ҳаракатлар қилади. Унинг теграсида ҳамиша йигирмага яқин эркак ари парвона бўлиб юради. Асаларичилар уларни трутун дейишади ва хушламай муттасил камайтириб туришади. Чунки бу азаматлар нектар ташишмайди, ин қуришмайди, соқчилик қилишмайди. Вазифа ҳам, кўлдан келадиган иш ҳам битта: маликанинг талабини қондириш. Шу. Қолган йигирма минг атрофигаги ишчи арини эса табиат қовушиш кайфиятидан маҳрум этган; уларни фақат меҳнат учун яратган. Хуллас, ҳалиги зотли отларга ўхшаган ҳавобаланд эркаклар шоҳнинг имо-ишораларини дарҳол фаҳмлаб, ҳаракатга тушиб қоладилар. Айримлари ташқарига парвоз қилиб, бу тағдир учун хилват манзилгоҳ дарақлайди. Мазкур манзилгоҳ гулларга бой, хатарсиз бўлиши шарт. Кейин малика оилани бир лаҳза тарк этиб, эркаклар қуршовида ана шу хилватгоҳга йўл олади.

Одатда оилادا шоҳ ари бўлмаса, тириклик тарзи ишдан чиқиши: сардорсиз қолган арилар иш ташлаб, хонани тарк этишлари ва охир-оқибатда очликдан нобуд бўлишлари керак. Аммо маликаи хубон эркаклар қуршовида кетаётганини кўриб, муддаони ҳис этишади ва бош кўтармай ишлашаверади. Хуллас, беҳаё эркаклар кўзлари хумор-хумор боқаётган хонимни силаб-

сийлаб кўз остига олиб қўйилган ҳалиги жойга олиб боришади. Ўша дақиқаларда уларнинг хушоматгўйлик қилиб, бачканалашиб кетишганини кўрсангиз, энсангиз қотади: эркак бўлганингизга надоматлар чекасиз. Галварслар бир-бирларига гал бермай маликага бол ялатишади; юзлари, кўкраклари, беллари ҳатто ундан қуйисини ҳам ўпишади, ялаб-ялқашади. Бу бетавфиқлар ўзининг устунлигини намойиш этиш мақсадида ҳаводаёқ бир-бири билан яжиллашиб ҳам олади. Шу тариқа баттоллар ҳукмфармон соҳибжамолни йўлдан оздиришади: у шаҳаншоҳлигини батамом унутиб, ана шу маст-аласт оломонга қўшилиб кетади, қўшиқ айтади, рақсга тушади. Ниҳоят дажамроқ, бақувватроқ ари у билан рақсга тушаётиб, устига чиқиб олади. Беҳаёлик бошланади. Қолганлар эса маст-аласт рақс қилаверадилар. Кейин бари поёнига етади: улар ҳеч гап бўлмагандай маконлари томон равона бўладилар. Аммо энг муҳим ишни бажарган яъни шоҳни уруғлаган эркак ари майиб бўлиб қолганлиги сабаб шу ерда жон беради.

Зурриёт шу тариқа давом этади.

Бу ўринда чумолининг ҳам ана шундай мутлақо шахсий ва махфий ташвишлари хусусида тўхталиб ўтиш керакка ўхшайди. Чунки унинг эркаги ҳам асалариникига ўхшаб, қовушгандан кейин нобуд бўлади. Умр давомида атиги бир бор кайфу сафо қилиб, нариги дунёга равона бўлиш аламли, албатта. Аммо қовушиш жараёнининг ўзи шоирона. Маълумки, чумолилар ҳам оилада кўпчилик бўлиб яшашади ва эркак ҳамда урғочи чумоли вояга етишгач, қанот чиқаришади. Бу орада танишиб олишади, хуфя учрашувлар бўлиб ўтади. Кейин гапни бир жойга қўйиб, ҳамма ўз юмуши билан ангармон бўлган пайтда жуфтакни ростлаб қолишади. Ошиқи беқарорлар орзуларни оловантириб юборадиган озодлик ва висолнинг беҳудуд бир қувончи билан осмон-у фалакка парвоз этишади. Самога хавфхатарлар оз эмас: ногаҳоний шамоллар, очофат қалдирғочлар, фотимачумчуқлар. Лекин қовушиш инстинкти уларни дадил ва баланг парвозларга чорлайверади. Худди шу пайт мўъжиза рўй беради: маъшуқа ўз ошиқини опичиб олади. Ошиқ бўлса фурсатдан фойдаланиб... Шундан кейин бояқиш эркак ари мажолсизланиб, шалвираб қолади ва ерга тушиб, бу ёруғ оламдан кўз юмади. Урғочи бўлса баръакс, кучайиб қайратга

тўлади. Жуфти ҳалолини ёддаб чиқариб, серозиқа ва хилватроқ жойга қўнади. Кейин ин қазиб, тухум қўяди. Шу тариқа янги оила вужудга келади.

С а в о л. Домла, нега мушуклар қовушиш пайтида оламни бошларига кўтариб бақирришади?

Ж а в о б. Мушук дегани: шум ва беҳаё махлуқ, Куйга келган маҳаллаларда, айниқса эркаклари кекирдакка зўр беришади. Бу билан, биринчидан, маъшуқларини топиб олишади, иккинчидан, ўзларининг йўлбарс авлодидан эканлигини таъкидлашмоқчи бўлишади. Лекин ўзларинг гувоҳи, уларнинг овози йўлбарс бақирришдан кўра кўпроқ чақалоқ йиғисига ўхшаб кетади. Қовушиш жараёнини ҳам кузатганман. Эркаги унча мойил бўлмаётган урғочисини алдаб-сулдаб том устига олиб чиқди. Кейин эса шилқимлик қилиб, уни бурчакка қадаб борди. Уёғи пастлик энди, шунинг учун бўлса керак, урғочи кўниб қўяқолди. Эркак мушук унинг устига чиқиши билан уларнинг иккаласи ҳам баб-баравар чинқиришга тушишди. Бу ҳузурбахш ва тенгсиз ҳаловатнинг шоду-фарёди эди!

С а в о л. Мен қуённинг қовушишини кўрганман. Эркаги урғочисининг устига чиққач, жуда тез, шигдатли ҳаракат қилди-ю, ҳирси қониққач, шалвираб йиқилди. Кейин оёғи осмонда бўлиб ўлиб қолди. Бунинг сабаби нимада?

Ж а в о б. Қуённинг эркаги ҳам, урғочиси ҳам жуда темпераментли бўлади. Шунинг учун эркаги кўпинча мажолсизланиб қолади. Аммо нобуд бўлмайди, нафасини ростлаб олгач, ўрнидан туриб кетади. Сиз ҳам қуёнга ўхшаб шошмаганингизда бунга гувоҳ бўлардингиз.

С а в о л. Балиқлар қандай бирлашишади.

Ж а в о б. Балиқларнинг эркаклик уруғлари урғочиларига сув орқали ўтади.

С а в о л. Илонлар-чи?

Ж а в о б. Улар баҳорда бирлашишади. Хилват жойда ўнлаб илонлар тўпланиб, бир-бирига ёпишиб олади ва бир неча соатгача базми жамшид қилишади. Шу билан келаси йил баҳоргача алоқа қилишмайди.

С а в о л. Радиация баланд бўлган жойларда эркаклар жинсий қобилиятининг йўқолиши ростми?

Ж а в о б. Рост. Шаҳвоний органлари ва асаб толаларини табиат бағоят нозик, омонат қилиб ярат-

ган. Радияция, заҳарли моддалар, зарба, ҳатто асабийлик ҳам уларни ишдан чиқаради. Умуман табиатнинг зурриёт қонунлари ва таомилларига билибми, билмайми аралашиб хатодир! Қадим замонларда подшоҳларнинг ҳарамларида хизмат қиладиган эркаклар атайин бичилган. Яқин йилларгача эса аҳолиси кўпайиб кетаётган мамлакатлар эркакларининг мойасини олиб ташлашдек ваҳший одат ҳукм сурган. Булар — жаллодлик! Радияция билан инсон зурриётини нобуд қилиш эса буларнинг баридан чандон батарроқдир.

Гап инсон ҳақида кетяпти. Шахсан мен чорва моллари, паррандалар ҳатто ҳашаротларнинг ҳам бу интим кечинмаларига аралашибга қаршиман. Масалан, институтимиздаги сунъий урчитиш кафедрасини батамом ёпиш керак, деб ҳисоблайман. Тўғри. У ерда ўнлаб доцентлар, профессорлар ишлашади. Улар кўчқор, така ва буқаларнинг шаҳвоний ишларига аралашиб, ана шундай мартабаларга эришишган. Аммо булар табиийликка, Мендель таълимотига зид-ку! СЖК масаласи билан ўнлаб докторлик диссертациялари ёқланди, аммо бу усул бекор қилиниши билан ўша одамлар ўз дипломларини қайта топширишмади. Фан алданди, жамоатчилик чалғитилди. Ҳозир эса сигирларни сунъий қочириб афзалликларини ўзларича исботлашмоқда улар. Аммо суъний урчитиш жониворларни табиий эҳтирослардан маҳрум этади. Фақат шу эмас: йиллар ўтиб, буқалар сигирларга ирғишни унутишади. Бу эса келажакда қандай оқибатларга сабаб бўлиши мумкинлигини ман-ман деган олим ҳам айтиб беролмайди.

Ҳозир жинсий тузоқ қўйиб авжига чиқиб кетяпти. Бу ҳам ғайри-ахлоқий ҳол. Айрим денгиз жониворларини тутишда модасининг овозини чиқариб, шундай фойдаланишади. Овчилар машак каклик, бедана овозини магнитофонга ёзиб олиб, ундан ов қуроли сифатида фойдаланишяпти. Шўрлик эркаклар чалғиб, тўрга тушишмоқда.

Ўсимликларни муҳофаза қилиш кафедрасининг бир аспиранти зараркуанда ҳашаротларга қарши курашда уларнинг жинсий органларига радиий билан таъсир этиш мавзусида диссертация ёқлади. Сўзга чиққанлар ана шу усулнинг иқтисодий афзалликлари хусусида роса сафсата сотишди. Эҳтимол, кимёвий усул билан курашишга нисбатан бу афзалроқдир. Аммо ге-

нетика қонунлари-чи?! Табиат ўз фарзандларини «зарарли» ёки «фойдали»га ажратмайди. Унинг учун инсон ҳам, ўргимчаккана ҳам фарзанд. Мадомики ҳашаротлар жинсий органларини майиб қилиш қонуниятга зид экан ва бу иш келажакда қандай оқибатларга сабаб бўлишини билмас эканмиз, унга қарши кураш олиб бормоғимиз керак!

Ўзбек тили ва адабиёти

Камина таълим олаётган олийгоҳда порахўрлик борми? Ҳа, бор! Лекин амакимнинг таъбирларига қўшилиб: домлаларнинг бари пора олади, дейиш — гуноҳи азим. Бу даргоҳда Султон домла, Владимир Абдуловичдай пок-ҳалол, диёнатли одамлар анчагина. Надоматлар бўлғайким, фирромлар, тамагирлар ана шундай виждонли кишиларнинг ҳам номига доғ тегизишади.

Ҳа, порахўрлар бор, улар анчагина. Лекин бармоғимни бигиз қилиб: мана шу сўхтаси совуқ порахўр, деёлмайман. На маънавий ва на ҳуқуқий ҳаққим бор бунга. Номини етти иқлимга таралган терговчилар доғда қолаётган бир пайтда яриб бир студентга ким қўйибди кўкракка уришни? Мийивингизда кулманг. Ишончим комилки, ўрнимда сиз бўлганингизда ҳам айнан шундай йўл тутардингиз.

Шуларни ҳисобга олиб, қаҳрамонимга ўзга ном танлайман, аммо шаклу шамойилини бўямай-бежамай тасвирлайман: у билан боғлиқ воқеаларни ҳам айнан ўзидай қилиб қоғозга тушираман: токи башарасини кўзгуда кўрсин ва виждони (агар бор бўлса) олдида азоб чексин. Зотан виждон азобидан кўра мустабидроқ дард йўқдир!

Артур, Сурқаш (сурхандарёлик ва қашқадарёлик болаларни Сурқаш дейишга кўникиб қолганмиз. Асли номи — Сирож) деган ҳамкурсим билан институт дарвозасидан чиқиб кетаётганимизда «Волга»сининг пешойнасини бағоят киборлик билан артаётган амаки эътиборимни тортди. Бу паст юмуш унинг мавқеига муносиб эмаслигини намойиш этиш учун бўлса керак, латтани жеркинганнамо тутганича ишларди у.

— Бу одам...

— ... порахўр, — сўзимни кесди Сирож.

Аслида унинг олифталигини қайд этмоқчи бўлган-
дим, холос.

— Порахўрлиги шундайгина кўришиб турибди, —
қўшилди ҳангоматалаб Артур.

Начора, Султон домла айтгандай: қулоқ дегани ғий-
батга мойил. Худди ана шу фикрни таъжидлагим кел-
ди шу тобда.

— Шпоримиз — ғийбат ва тухмат. Лекин гумон —
имондан ажратади, деган нақлни ҳам унутмаслигимиз
керак.

— Йўқ, бу — ҳақиқат, — ўзиникини маъқуллади Ар-
тур. Унинг ашаддий ҳаромхўрлигини тирноғимнинг учи-
гача ҳис қилиб турибман. Юзини қара: сигирнинг ели-
нига ўхшайди.

— Афсуски, тирноғингни учини терговчининг пап-
касига тикиб бўлмайдди, — дедим. — Бақбақасининг та-
ранглиги ҳам тамагирлигидан далолат эмас.

Аслида мен уларни қитиқлаб, тергаб қўймоқчи
бўлгандим. Назаримда мўлжалим беҳато теғди: ҳам-
курсларим қизиқишиб, баҳсу мунозарани давом эттир-
дилар.

— Ўша, сен айтган далил менда бор, — қариллади
Сирож, — акам иккаламиз бу хумпарнинг ҳовлисига ўн
туп хурмо кўчати оббориб ўтқазганмиз! Жа бой экан,
ж...!

Анчайин эҳтиёткорлигига қарамай Сирож асосий
маълумотни айтиб қўйганди. Энди қолганини ҳам айт-
май иложи йўқ эди. Артур иккаламиз унинг гапларини
суғуриб ола бошладик. Сирожнинг дудмалроқ маълум-
отларидан шу нарсалар аён бўлдики, бу ҳаромхўр
ўзбек тили ва фалсафадан дарс бераркан ва камига
элик сўм чўзмаган талаба, магарам, мазкур фанни сув
қилиб ичган бўлса ҳамки, баҳо қўймаскан, вассалом!

— Элик сўм — унинг очний ўқийдиганлар учун бел-
гилаган ставкаси, — деди ҳамкурсим, — заочниклар
учун кўпроқ. Кириш имтиҳонларини эса сўрамай
қўяқолинлар!

Учаламиз ҳам мушоҳадага бориб қолдик. Мен ор-
тимга бурилиб, домланинг совуқ сўхтасига кўз таш-
лаб қўйдим.

— Сен нега энди ниҳол олиб бординг, — сўрадим
Сирождан, — имтиҳонга ҳали анча бор эди-ку! Ё қарз-
ни аввалроқ узиб қўйиш учунми?!

— Нега энди пул ўрнига ниҳол, — у жавоб беришга улгурмай саволда давом этди Артур.

Одатда шошқалолик билан сирни фош қилиб қўйган кишилар саросимага тушиб, беўхшов гаплар ёки ҳаракатлар қилишади. Аммо Сирож бундай ҳолга тушмай, аввалги ҳолатда давом этди.

— Бу, танишларидан натура шаклида ҳам олаверади. Бухоролик бир бола учта сур тери олиб келганини ўз кўзим билан кўрганман.

— Ғалати, — тағин кавлаштирмоқчи бўлди Артур — сен ниҳолни баҳорда олиб келгансан, албатта. У вақтда ҳали студент ҳам эмасдингку! Демак...

— ...
Мен унинг нигоҳларида: хомтама бўлманглар, уёғини валдираб қўядиган доводирлардан эмасман, деган ифодани уқиб олдим. Ким билсин, ўқишга киришига кўмаклашгандир ёки учинчи курсда ўқийдиган акаси сабаб бўлиб, бу тўнғизнинг хизматини қилгандир. Одамларнинг мавҳум туйғуларини титкилаш ҳам одобдан эмаску! Шунини ҳисобга олиб, гап ўзанини бошқа томонга бурдим.

— Сур, жуда бой дегин-а, хумпарни?!

— Сўрама. Бунақа данғиллама иморатни биринчи кўришим. Видео қўйиб берди: каратэни томоша қилдик.

Биз индамай йўлда давом этдик. Аммо ана шу адолатсизлик дилимни титкалайверди. Нега бундай бўлиши керак? Нега?

— Нима учун бу каламушни ҳиқилдоғидан тутиб беришмайди, — сўради Артур.

— Қопқонлар — омонат, — деди Сирож, бир неча сония сукут сақлагач. Қайси йилиям сиртқилар хабар беришган. Обхэсдагилар номери ёзилган пулларни бериб, шарт-шароитларни роса уқтиришган. Бари пулни чўзиб, баҳоларни қўйдириб олгач, аудиторияга кириб, шаппа кўлга олишган. Тасодифни қарангки, пул ҳали курсбошида экан. Чунки бу шайтон пулни бир-икки кундан кейин оларкан-да. Шўрлик староста етти йилга қамалиб кетибди. Шунинг ўзи давогар бўлиб чиқибди: «Менинг кристал номимни сотиб, пул тўплайдиганларнинг жойи — авахтада! Сталиннинг Сибирда қурдирган турмалари бўшаб ётибди. Бунақа тамагирларни ўша ёққа жўнатиш керак!» деди.

Мазкур учрашув ва суҳбат хотирамдан қарийб кўтарилган кунларнинг бирида, кутилмаганда, аудиториямизга шахдам қадамлар билан шу сўхтаси совуқ кириб келди. Биз ўрнимиздан турдик. Артур, Суркаш учаламиз нигоҳларимизни сирли тўқнаштириб олдик.

— Ўзбек тили ва адабиётидан, сизларга мен дарс бераман, — деди у ясама табассум билан. — Фамилиям...

Буни қисмат деса ҳам, кўргилик деса ҳам бўлаверди. Кафедрода ўнлаб муаллимлар бўлатуриб, айнан шу каламушнинг чангалига тушганимиз аламли эди, албатта.

У кириш сўздан кейин ўзбек тили ва адабиёти фанининг моҳиятини мадҳ этишга киришди...

— Сизлар жуда яхши касбни танлагансизлар. Менга қайтадан касб танлаш ҳуқуқи берилса, ҳеч иккиланмай ветеринария факультетига кирардим...

Ёлғон! Ясама мулозимат! Носамимийлик!

— ... чунки мол соғлом бўлгандагина, инсон касалланмай юриши мумкин. Билишимча, кўп касалликлар организмга гўшт, сут орқали ўтади. Лекин айтинг-чи, ўзбек тилини мукамал билмай туриб, чўпон ёки молбоқарнинг қалбига қўл солиш мумкинми?! Мутлақо мумкин эмас! Тил — дил калити, дейишган боболаримиз. Имоним комилки, қачонлардир ўзбек тилига давлат тили мақоми берилди ва ҳужжатлар русча ёзилмайдиган бўлди. Унда энди, фақат тил билганларнинг иши ўнгидан келади.

Бу гаплар жўясиз демоқчи эмасман. Аммо менинг кўзимга давлат тили ҳам, озиқ-овқат программаси ҳам кўринмасди, нуқул шу ж...га бериладиган пул гавдаланар, хаёлимни бўлар, кайфиятимни бузарди. Менга алам қиларди: бу ипириқнинг «Волга»си, данғиллама ҳовлиси, видеоси бор. Менинг гадам билан ойим... Гап бизда ҳали санаб ўтганларимнинг бирортаси йўқлиги ҳам эмас. Пул беришга мажбур бўлиб қолганимда қандай йўл тутаман, деб ташвиш чекардим шу тобда. Йўқ, гадам билан ойим тер тўкиб топадиган ҳалол пулни бунинг ҳаром кафтига тутқазिश мардликдан эмас! Ёглаб юбораман барини!

— Қошғарий бунини алоҳида таъкидлаб ўтган, — дэвом этарди домла. — Ўзбек тилининг асосчиси Алишер

Навоий — дарвоқе, бу одамнинг таржимаи ҳолини қаттиқ сўрайман сизлардан — ўз асарларида...

Аблаҳ! Ярамас! Наҳотки қандайдир элик сўм учун шундай буюк одамларнинг руҳини безовта қилиш шарт бўлса?! Муқаддас туйғулар, эзгу меросларни баднафслик ва мунофиқликка хизмат қилдириш бедодлик эмасми, ахир? Гадо бундан афзал-ку! У ўзининг ночор аҳволини айтиб, садақа сўрайди. Бу нокас бўлса пул учун тарихни, миллатни, меросни сотиб юборади! Пешанасидан отиш, йўқ, Эрондагидек оломоннинг кўзи ўнгига осиб керак, бу маразни!

— Бобур форс-тожик тилида ҳам шеърлар битган, лекин «Бобурнома»ни ўзбек тилида ёзган. У ҳинг тилини ҳам билган. Маркс: «Икки тилни билган киши икки одамдир», дейди.

Сенинг ўша сизир елинига ўхшаш башаранга оёғим ва ... им! Томоғингга суяк тиқилиб ўл! Хўш, жуда мажбур бўлганимда мен элик сўм орттиришим мумкин ҳам дейлик. Лекин шўрлик Артур нетади?! Менга ўхшаб Самарқандда меҳрибон бувиси, жонсўз амакиси йўқ унинг. Бутун ҳаёт-мамоти, тирикчилиги — шу қирқ сўмнинг устида. Олти сўмлик ботинка кийиб юради шўрлик. Туш маҳали ошхонадан фақат карам шўрва харид қилиб, роса нон бўктиради-ю еб олади. «Социалистик қашшоқликнинг жабрдийда қурбониман», деб беғубор кулиб кўяди сўнг. «Нега энди қашшоқлик ҳам социалистик бўлиб қолди?» сўрадим қайси кун. «Социалистик мусобақа», «Социалистик оила», «Социалистик реализм» бўлгандан кейин, қашшоқликнинг ҳам олдида бу сўзни кўйса ортиқчалик қилмас, деди у, ўзига хос донолик ва кесатиш билан. Бу шўрлик минг ўқиган билан ҳам ўзбек тилидан тузукроқ диктант ёзиши амри маҳол. Чунки рус мактабига таҳсил кўрган. У организмнинг энг зарур талабларини чеклаганда ҳам элик сўм орттиролмайди. Оқибатда ўқишни ташлаб кетишга мажбур бўлади. Демак, пора беролмаган ёки жирканч ишга ғурури йўл бермаган не-не азаматлар бу даргоҳни тарк этишган бўлса ажаб эмас..., Хўш, чўзганлар-чи? Уларнинг ҳам тақдирига ҳавас қилиб бўлмайди. Пора берган киши келажакда тамагир бўлмайди, деб ҳеч ким кафолат беролмайди! Ҳа; ҳалол ва беғубор ёшликни чиркин ботқоққа ғарқ қиладиганлар ана шу-

нақа тамагирлардир! Дикқатимни жамлаб, тағин унга кулоқ тутаман.

— ...Амир Темур ва Улуғбек, Охунбобоев ва Собир Раҳимов тилини билмаслик...

Сарҳадсиз ва кимсасиз саҳро бўлса дейман. Ўша қамалиб кетган курсбоши, Артур, мен ва тағин талай аламзадалар бу аблаҳни ўртага олиб, суғ қилсак. Биринчи сўзни ўша жабрдийдага берсак. «Биродарлар! Бу одам менга пул тўпла, деди. Мен каллаварам домланинг гапини икки қилолмадим. Кейин эса номардлик қилди. Агар ер юзига ҳақиқат ва адолат бўлса, мен қамоқдан чиқиб, бола-чақамнинг қошига боришим, ўрнимга эса бу ҳўкиз ётиши керак.» «Тўғри-тўғри», дейишса одамлар. Кейин Артур сўз олса: «Шу одамнинг фикрига қўшиламан, деса у, ўзини Сталиннинг Сибирда қурдирган қамоқхонасига юбориб, фарзандларини болалар уйига топшириш керак. Токи улар детдомда вояга етиш нималигини билишсин!» Кейин навбатни менга беришса. Артурнинг гапидан ўпкам тўлиб кетгани сабаб ж...нинг бақбақасини мўлжалаб мушт туширсам. Кейин тағин, тағин...

— Старосталаринг ким, — ногаҳонда савол бериб қолди домла.

Мен ҳушёр тортдим, чунки ана шу савол машъум элик сўмни қўлга киритиш учун қўйилган илк қадам эди-да.

Группа бошлиғи (фамилияси — Фиёсиддинов, лақаби — Махсумча) тиржайганича ўрнидан турди.

Майли, ўрнидан туриб турсин, мен эса тағин чекиниш қилиб, Фиёсиддинов ҳақида ҳикоя қилиб берман.

Ўқишга кирганимизнинг биринчи ҳафтаси эди чамамда. Бир кун декан ўринбосари шошилишч кириб келди-ю, группа саркори сайлашимиз зарурлигини айтди. Ихтиёр батомом биздалиги, демократик тарзда иш юритиш — замон талаби эканлигини таъкидлагач, ҳар эҳтимолга қарши гапирётган оҳангда қўшиб қўйди.

— Биз деканатда ҳужжатларни кўздан кечириб чиқдик, ораларингда бир киши — фақат ўртоқ Фиёсиддинов коммунист эканлар. Бунинг устига икки йиллик меҳнат стажлари ҳам бор. Ихтиёр тағин сизларда...

Фиёсиддинов ким экан деб атрофга алангладим; ўзгалардан жила бўлса-да, устунлиги сезилмайдиган шу

ҳамкурсимиз ўрнидан туриб, ҳозиргидай тиржайиб турарди. Ҳеч ким сўзга чиқмаёқ овозга қўшилди — ҳамма қўл кўтарди. Ёша куниеқ Артур унга Махсумча деб лақаб қўйди. Бора-бора ўзига ҳам махсум деб мурожат этадиган бўлди.

Орадан икки кунлар ўтган эди чоғи. Тушлик қилиб ўтирганимизда, Махсумча косасини кўтарганича, беихтиёр даврамизга келиб қўшилди. Бундан мурдда: биз (мен, Артур, Сурқаш) билан мумкин қадар яқинлашиш эканлигини (ҳарҳолда биз группа «шеф»ларидан эдик) фаҳмлаб олиш қийин эмасди. Фурсатдан фойдаланиб, Артур сардоримизнинг сардафтарини варақлади.

— Дадам бўрдоқчилик базасида веттехник бўлиб ишлайдилар, — гап бошлади, у сўзамоллик билан, — паханнинг ягона мақсадлари — менинг партияга ўтишим билан олий маълумот олишим. Чунки ўзлари ноҳақликка учраганлар: партияга киролмаганлар, институтга ҳам қабул қилилмаган. Шунда у киши: мен эришмаган орзуга ўғлим эришади, деб мақсад қўйганлар. Партия билетимни олганимда кўзларидан ёш чиқиб кетди.

Янги «раҳнамомиз»нинг суҳбати эътиборталаб, ҳатто ғалатиноқ бўлиб туюлди бизга. Суҳбатимиз узилиб қолмаслиги учун бот-бот тергаб қўядиган бўлди.

— Партияга кириш жуда қийин бўлганми?

Артурнинг савол оҳангидан бу масалага чинакамига қизиқаяптими, кесатаяптими ёки шунчалик ҳангома-талаблик қиялтими — билиб бўлмасди.

— Ҳа, осон бўлмади, — деди Махсумча. — Биринчи йил ўқишга балл етмади. Дадам ҳисобчига шогирд қилиб қўйдилар. Катталар нима деса, бўйин товламай бажариб юрдим. Кейин паханнинг маслаҳатлари билан парткомга ариза ташладим. Партком: у деди — бу деди: орқага ташлаб юраверди. Кейин дадам иккаламиз уйига бир-икки бор емиш олиб бордик.

— Қанақа емиш?

— Шелуха, комбикорм — ишқилиб, қўлга илинганини.

— Қандай, қўлга илинганини, — тубига етгиси келарди шеригимнинг...

— Ҳа, ўғрига мол қаҳатми, — кулди Махсумча, — мен девордан иргитардим, дадам илиб олардилар. Шун-

дан кейин партком сал қимирлаб қолди: райкомдагилардан лимит олиш учун битта-яримтасини зиёфат қилиш керак, деди чайнаиб. Кейин чўздиқ.

— Қанча?

— Ҳа, эй энди...

Буни сир тутгиси келди унинг. Шунинг учун ўқишга кириш тафсилоти билан қизиқдиқ. Аён бўлишича, икки йил устма-уст йиқилгач, «канал» топибди. Қабул бўлганини эшитиб, дадаси ўзидан ҳам кўпроқ хурсанд бўлибди. Махсумча орзуларини ҳам яширмади: келажакда мазкур бўрдоқиччилик базасида ветврач бўлиб ишлаш ниятида экан.

Шунақа гаплар. Кечқурун уйга келиб, тағин Махсумчани эсладим. Назаримда тақдирнинг ўзи уни староста қилиб яратгандай эди — чунки сертавозе бўлиш билан бирга бағоят интизомли, меҳнаткаш, ҳисоб-китобли, штоатгўй. Аммо шуларга қарамай группада яхши мавқега эга эмас у. Ҳамкурслар фақат орқаворотдан эмас, рўйи-рост ҳам мазах қилишади, бояқишни. Қизиқда: шўрлик аксариятимиздан кўп дарс тайёрлайди, тиришади, аммо масалан, кимёдан кислороднинг ажралиш формуласини ёки биологиядан ҳужайра таркибини ёзиб, тасвирлаб беришни уддалолмайди. Шундай жўн нарсаларга фаҳми етмаган довдирнинг органик кимё ёки генетика борасидаги савиясини тасаввур қилиб кўриш қийин эмас. Шунга қарамай муаллимлар унга «икки» қўйишмайди: юқорида санаб ўтилган хислатлари, қолаверса саркорлиги эвазига қониқарли яъни «уч» қўйишади, мабодо «уч»га жавоб бериб қолгудай бўлса, бир балл сийлаб юборишади. Бундай пайтларда Махсумча кибор ва димоғдор бўлиб қолади; айрим лакаловроқ болаларни «сахройи» деб камситади; қизларга беўхшов ҳазиллар, қочирим гаплар қилади. Чунки «тўрт»ни кўтаролмайди, шўрлик!

Назаримда мен группамиз сардорини салбийлаштириб қўйдим. Ёзингни эр билсанг, ўзгани шер бил, деган доно нақлни ёдга олиб ва қўлимни кўксимга қўйиб айтадиган бўлсам — каминанинг ҳам ундан устун томонлари ошиб-тошиб ётгани йўқ. Махсумчада, кечирасиз, Фиёсиддиновда мақсад бор. У олий маълумот олиб, базада ветврач бўлиб ишламоқчи. Шу мақсад йўлида тинмай курашади энди. Мен-чи?! Биринчи курсда ўқийману ветеринария врачлигини назарим илмай-

ди. Одамлар бу бағбўй касб-корнинг нимасига ҳавас қилишларини ҳануз тушунолмаймак. Ўшанда ойимнинг паррандачилик фабрикасида ишлашимни орзу қилганлиги бутун менга ғалати, ҳатто калтабинлик бўлиб кўринади. Бир бор паррандачилик фабрикасида бориб, ихлосларим қайтиб кетди. Бағбўй ҳид бир чақирим нариданоқ кўнгилни оздирарди. Фабрикага яқинлашганим сари очофат пашшалар кўпайиб, жиғимга тегабошлади. Ичкари кирмаёқ, аҳвол шу даражада забун бўлгач, қолганини гапирмай қўяқолганим маъқул. Ветврач бизни касаланган товуқлар бўлмасига олиб кирди. Бу ердаги паррандаларнинг кўпи ўлган, сасиган; қолганлари эса чалажон эди. Йўқ, товуқларга эмас, ветврачга раҳмим келди менинг. Ҳар кун асосий вақтини ана шу ерда ўтказиш, қоқсуяк товуқларни даволаш... Ажабо, уни тугиб турган куч нима экан? Товуқ гўштини? Маошми? Касбга меҳрми? Назаримда бу саволга унинг ўзи ҳам дудмал жавоб берса керак? Бундай жойда ишлашни иттигимга — ор, мушугимга — номус деб биламан мен!

Дадам ора-сирада фан билан шуғулланишимни: кандидат, доктор бўлишимни ҳам орзу қилиб қоладилар. Аммо каллани гиж қилиб, китоб ўқиш, тадқиқот ўтказишга тариқча тобу тоқатим йўқ. Ёрта мактабда ойим билан дадамнинг таҳдидларидан чўчиб дарс тайёрлардим. Ҳозир кўп ўқимайман ҳам: лекция пайтида қулоғимда қолган гапларни такрорлаб, «уч» — «тўрт» оламан. Бир вақтда ойим қон бўлиб миямга қуйган сабоқлар иш бериб туради.

Артур билан Суркашнинг ҳам Махсумчадан афзал томонлари йўқ ҳисоби. Лекин бировни камситишга, мазах қилишга уста, азаматлар. Билмадим, нега бунақамиз?!

Хуллас, «староста ким» деган ноҳуш савол янграши билан сардоримиз ўрнидан туриб, ясама товазе билан тиржайиб, бош эгиб турди. Мен тахминладим: домла бу билан яқинлашиб олгач, пул тўплашни буюриб қолса нима қилади? Тан олиш керакки, буни ўзига шараф деб билади. Коммунистлиги ҳам, Сталиннинг Сибирда қурдирган қамоқхоналари ҳам мене бўлолмайди. «Биродарлар, дейди бизни тўплаб, мана биринчи бўлиб ўзим тўлайман. Энди шароитга қарамаса бўлмайди.»

Худди шу пайт...

Ҳа, дунё тасодифларга лиммо-лим. Тасодиф дегани воқеалар ривожинигина эмас, одамларнинг тақдирини ҳам ўзгартириб юборади.

Махсумча тикка туриб, домланинг хизматига шай бўлиб турганда; Ҳаромхўр унинг олдига суяк ташлаб, югурдак воситачига айлантириш режасини тузаётганда, тасодиф рўй берди.

— Каттақўрғонликман денг-а, — сўради домла қитмирлик билан, — а ўзимиздан экансиз-ку!

— Пул ўлсин-а, пул ўлсин! «Ўзиники» эмиш. Башарангга сани..!

— Кимлар бор Каттақўрғонда, — давом этди у жавобдан кейин, — ота-она дегандай...

— Борлар: дадам, ойим...

— Яхши, яхши, бахтли одам экансиз.

— ...

— Дадангиз қаерда ишлайдилар? Балки танирман ҳам.

— Кэбэбэда!*

Домла вазиятни ўзгартирмай, бир неча дақиқа турди-ю, кейин қоши чимирилди, сўнг қовоғи солинди.

Мухтарам ўқувчим! «Уруш ва тинчлик» фильмидаги Пьер Безухов билан Долохов ўртасидаги дуэлни кўз олдингизга келтиришга ҳаракат қилиб кўринг-а. Иккаласидан бировини совуқ гўр кутаётган рақиблар бир-бирларига яқинлашади. Унгача қўлига қурол тутмаган, ўқувсиз Безухов тўлпончани икки қўлаб ушлаганича тепкини босади. Тасодифни қарангки, ўқ рақибига тегади. Аммо Долохов қисматга қасдма-қасд — заррача сир бой бермай, қорни ғарчиллатиб келаверади. Йўқ, бу ҳол узоқ давом этмайди: оғриқдан шўрликнинг юзи буришади ва йиқилади.

Айни пайтда домла худди шу ҳолатда эди: КББ деган ногаҳоний калом унинг қулоғига КГБ бўлиб эшитилди. Бўйнида илати борнинг оёғи қалтирайди, сундан оғзи куйган қатиқни пуфлаб ичади, деганларидек, бу калом унга ўқдай; йўқ, ўлим ҳукмидай нохуш, кўрқинчли бўлиб эшитилди.

Бу зоҳирий ҳолни Махсумча сезмади; шунинг учун ҳам ҳолатини ўзгартирмай тураверди. Секин Артурнинг қув кўзларига қарадим; ногаҳоний саҳнадан мамнунлиги сезилиб турарди унинг.

* КББ — Каттақўрғон бўрдоқчилик базаси.

Тилшунос домла тағин алланималар деб ғўлдирраган бўлди, лекин бу вайсоқиликнинг унинг ўзига ҳам, бизга ҳам кераги йўқ эди.

Учинчи б о б

МУНАВВАР НУР

Икки кундан кейин ўзбек тили ва адабиётидан бошқа муаллим кирди ва ўзини Исохон Исҳоқхонов деб таништирди. Тан олишим керак, бу одамнинг кўзларида мунаввар бир нур ялтираб кетгандай бўлди; юзидаги илиқ тароват дилимда меҳр ўйвотди.

Биринчи машғулотда бу одам ҳам асосан, грамматика ҳамда адабиётнинг моҳиятини улуғлади. Лекин Исҳоқхоновнинг гаплари беназир бир самимияти билан ажралиб турарди.

Биз унга тез кўниқдик. Орадан бирор ҳафталар ўтган эди, чамаси дарсдан чиқиб, шошилинч ташқарига йўл олаётганимда Исҳоқхонов енгимдан беозоргина тутганича гап бошлади.

— Улуғбек, дадангиз яхшимилар?

— Яхши, яхши, — каловланиб жавоб бердим, бундай яқинликни кутмаганим учун.

— У кишини бир кўрмоқчи бўлгандим. Самарқандга қачон келадилар?

— Шу ойда келишлари керак.

— Хабар берасиз-а? Бизнинг қишлоққа НУЖ* қўнди. Шунга газетага ёзардилар.

Еттинчи ноябр байрами (гап 1987 йил ҳақида кетяпти) арафасида дадам келганларида бўлиб ўтган ана шу мулоқотни айтган эдим, у кишининг қизиқишлари чандон ошиб кетди.

— НУЖ тушган бўлса, бир қизиқайлик. Ҳарҳолда валаги-ку...

Исҳоқхоновнинг «Запорожец» машинасига миниб, Туркистон тизма тоғлари бағридаги Жағалвой қишлоғи томон йўл олдик. Домла нуқул тўлиб-тошиб ўша ногаҳоний меҳмонлар ҳақида гапирар, дадам бот-бот унинг гапини кесиб саволлар берардилар.

— Сиз кўрганингизда тахминан қанча баландда эди?

* НУЖ — номаълум учувчи жисм.

— Кўпи билан бирор километр. Цирк биноси бор-ку — шаклу шамойили шунга ўхшаб кетарди. Ҳажми хийла кичикроқ эди лекин. Бундан аввал ҳам икки бор ташриф буюрган экан. Бизнинг қишлоқдошлар райкомга одам юборишибди, аммо у ердан бирортаси келгунча кўздан йўқолибди. Ерга тушган кун, афсуски, мен шаҳарда бўлганман.

— Кўрганлар бордир, ахир?!

— Ҳа, бари билан учраштириб қўяман: роса гаплашиб оласиз. Аввал ҳамма тумтарақай бўлиб қочибди-ю, кейин...

— Районга телефон қилишмабдими?

— Телефон қаёқда дейсиз?! Қишлоққа борсангиз, унинг афтодаҳоллигидан чўчиб кетасиз. Хўжалик қарзга ботган: ғалладан ҳам, чорвадан ҳам зарар кўради. Энди пахтами, тамакими экмаса, бойиб бўлмас экан.

— Ҳа, кейинчи, — гапни зарур ўзанга бурдилар дадам.

Алламаҳалдан кейин бригадир бир муаллимни, муллани эргаштириб, ҳалигининг яқинига боришибди. Буларни кўриб, бошқалар ҳам эргашишибди. Бир маҳал энлеонинг ичидан жаранглаган, ғайритабиий овоз чиқибди. «Эй, одам авлодлари» дебди...

— Ўзбекчалабми?

— Ҳа, бизнинг Жағалвой лаҳжамизда. «Эй одам авлодлари, дебди, биз сароб эмасмиз, ҳақиқатмиз! Бизнинг вужудимизда қон йўқ, хужайра йўқ. Шунинг учун жами офатлардан холимиз. Ҳақиқатни изламанглар, уни яратинглар! Ҳақиқат ҳам бахтдай нисбий нарса эканлигини унутманглар...»

— Ғалати, жуда ғалати! Кейин-чи?

— Тағин анча гапирган, аммо анчайин файласуфона бўлгани учун ёки илмийлиги сабабми — ҳайтовур халқ яхши тушунмай қолган. Масалан, ер апельсинга ўхшашлигини айтиб, унинг ҳозирги ҳолатини гапирибди, Муаллим айрим гапларни тушунган, холос. Қолганлар апельсин нималигини ҳам тушунишмаган.

— Қизиқ.

— Кейин люк очилиб, бир кўзли бош кўринган.

Одамлар қўрқиб, қотиб қолишган; мулла дуо ўқиган. Кейин оломон қий-чувлашиб, дуч келган томонга қараб қочган.

— Хўш?

— Бизда Тоштемир деган бола бор. Ўзи телбанамо, ҳафтафаҳроқ. Отаси ҳам шунақа эди — андилигини ҳозиргача гапириб юришади.

— Кейинчи?

— Хуллас, шу Тош деганимиз қурқиб қотиб қолганми ёки гаранглик қилиб қочмаганми — билиб бўлмайди.

— Так?

— Одамлар узоқ-узоқдан кузатишибди. НУЖдан уч девбашара тушиб, ҳалиги Тош билан роса гаплашибди. Кейин уни кабинага олиб кириб, осмонга учишибди.

— Қизик, қизик...

— Одамлар ўксиб қолишибди: шўрлик ўпкасани совуққа олдириб келади, деб ўйлашибди-да. Чунки отаси ҳам Сибир сурғунидан ўпкасани олдириб келган-дида. Йўқ, кўп ўтмай ҳалиги НУЖ Тоштемирнинг ҳовлисига қўнибди. Тошни уйига тушириб, ўзлари жўнаб кетишибди.

— Бола соғми?

— Отдай! Лекин лакаловлиги қолган.

— Гаплашса бўладими?

Исҳоқхонов жилла сукутдан сўнг вазмин давом этди.

— Гаплашиш қийинроқ бўлиб қолибди.

— Кеккайиброқ кетганми?

— Табиб бўлиб олган — эшигининг олди доим гавжум.

— Одамлар соғайишяптими, ишқилиб, — савол ортидан савол ёғдирардилар дадам.

— Биров тузалган, биров баттар бўлган, — деди домла андак сукунатдан кейин, — бир нарса дейиш қийин. Бир танишимнинг баданига яра тошарди — бормаган жойи қолмаганди. Шу болага икки бор келган экан, ҳозир тузук.

Дилимда Тоштемирга нисбатан ҳавасми, ҳасадми — ишқилиб, шунга ўхшаш бир нарса уйғонди. Аланималарни сўраб, аниқлик киритгим келар, аммо катталарнинг гапларига аралашидан андиша қилардим.

Шунақа суҳбат қишлоққа кириб борганимизча давом этди. Йўл-йўлакай нуқул коинотдан келган меҳмонлар хусусида сўз кетди, десам бирёқламалик бўлур эди. Бошқа мавзулар ҳам эътиборларидан четда қол-

мади уларнинг. Дадам бир бор ҳатто каминанинг ўқишим билан ҳам қизиқиб қолдилар.

— Улуғ — яхши йигит, — таърифлади домла жавобан.

— Мен китоб ўқигани, дарс тайёрлаганини ҳеч кўрмайман-ку?!

— Масалан, менинг фанимдан — «беш»га билади. Буларнинг группасида диктант ёзолмайдиганлар ҳам анча-мунча. Лекин «беш»ни ҳам осонлик билан қўймоқчи эмасман. Ишлатаман.

Охирги калом менга жумбоқ бўлиб туюлди. Нима демоқчи бўлдийкин?!

— Буни ишлатиш керак, кўпроқ ишлатиш керак, — жон кирди дадамга.

— Улуғбек яхши йигит, аммо кунт, иштиёқ, мақсад етишмайди, — давом этди муаллим андак танаффусдан кейин, — ҳозир аксар болалар шунақа. Мен билан сиз тирикчилик, келажак ваҳимасида бошимизни не-не деворларга урганмиз. Булар-чи?! Бу азаматларнинг ҳужайраларига ялқовлик вируслари ўрнашиб олган.

Улар беғубор кулишди. Дадам завқ билан давом эттирдилар.

— Ўша Тоштемир деганга кўрсатсак, даволаб юбормасмикан?!

Мен хижолат чекдим. Гапни бошқа томонга буришни мўлжаллаётганимда, домла давом этди.

— Йўқ, бу масала билан ўзим шуғулланаман. Бир йилдан кейин кўрасиз: қанақа тиришқоқ, қарсиллаган йигит бўлади.

Шундан кейин гап тагин энлеога бурилди: талай тахминлар, гипотезалар ўртага ташланди.

— Мен ўша гуманоид билан юзма-юз бўлиб қолганда, — деди Исҳоқхонов, — оғайни, оёғингга бош ураман: бир масалада мадад бериб юбор, деярдим.

— Хўш?

— Юқумли касалликлар ўз йўли билан, аммо маънавий майибларни тузатишга ёрдам бер, деярдим.

— Кўпми улар?

— Йўқ, кўп эмас. Аммо бу — бағоят хавфли касаллик. Рақдан ҳам, спиддан ҳам ёмон!

Шундан кейин домла институтимиз ректори Диа-

мат Абдукаримов билан обкомнинг саркотиби Назир Ражабовни сифатлади.

— Студентларимиз бу йил биринчи бор пахта теримига чиқишмади. Ражабов: «Ким эккан бўлса, ўзи териб олади, дебди, ҳамма ўз иши билан шуғуллансин!»

— Лекин Тошкентда талабаларни олиб чиқишди, — дедилар дадам.

— Самарқанд — биринчи пойтахтда. Энг эзгу ишлар, ташаббуслар шу ердан бошланган.

Улар беғубор кулишди.

Жағалвой қишлоғи. Уни таърифлайдиган бўлсак, одатдаги тоғ қишлоқларидан бирини кўз ўнгингизга келтиришингиз керак. Машина ўтганда чанг кўтарилиб, алламаҳалгача ҳавода осилиб қоладиган кўчалар, харсанг тошлардан тикланиб, устига таппи ёпилган пастак деворлар; ҳар бир йўловчига қизиқиш билан боқадиган бекорхўжа (аниқроғи — ишсиз) эркаклар... Октябр инқилобидан кейинги йиллар давомида Жағалвойда ҳеч қанақа ўзгариш бўлмаган десак, унчалик тўғри бўлмас. Ҳақиқатдан кўз юмиш яхшимас: бетон симёғочларда тортиб келинган электр симлари, яккам-дуккам бўлса ҳамки усти шиферланган, замонавий уйлар шу ўзгаришлардан далолатдир. Аммо умуман олганда, айниқса четдан келган кишининг кўзига яққол кўринадиган: қашшоқликнинг турфа бўёқлари. Бу ерларда деҳқончилик қилиш учун сув, мол боқиш учун яйлов бўлмагач, бошқа гапу сўзга ҳожат қолмайди, албатта. Аммо айтишларича, жағалвойликлар буни мутлақ табиий ҳол деб ўйлашганидан бўлса керак, ҳеч қачон камбағалликдан нолишмаскан.

Машинамиз гуриллаганича тор ва эгри-бутри кўчалардан юқорилаб, мактаб ҳовлисига келиб тўхтади. Мазкур мактаб урушдан илгари қурилган бўлиб, чорроқ дала шийпонини эслатади. Оқланган бўлишига қарамай пойдеворлари шўрланган, пештоқлари ночор аҳволга тушганди. Ҳовли спорт майдончасига мослаштирилган: эгри-бутри тол ёғочидан тикланган футбол дарвозаси (тўрсиз, албатта), турник, ердан бирор қулоч чамаси юқорилатиб ўрнатилган тўсин кўзга чалинади. Мактабнинг орти эса тоққа туташиб кетган олмазор боғ.

— Энлео худди ана шу ерга қўнган, — деди Ис-

ҳоқхонов, пойимиз остига ишора қилиб. — Эртаси райондан, областдан одамлар ҳам келишган, ҳатто бу ернинг тупроғидан ҳам анализга олиб кетишибди.

Бизни кўриб, аввал бир жиккак оқсоқол даврамизга яқинлашди, Исҳоқхонов билан куоқроқ кўришди, уни негадир «Эшон бобо» деб улуғлади. Кейин бошқалар ҳам ўзларини четга олмай, ҳар биримиз билан кўришиб чиқиб, гапга аралаша бошлашди.

— Мана шу боғда, — деди ҳалиги отахон анчадан кейин, — бу йил бирорта қурт йўқ. Авваллари бирорта мева қолмай остига тўкиларди. Бу йил қиш келяпти-ю... Бўлмаса дори сепганимиз йўқ.

— Бошқа боғларда-чи, — сўрадилар дадам.

— Уларда олма қолмади, — деди отахон.

— Шредер институтининг олимлари бу ҳолни текширишяпти, — масалага равшанлик киритмоқчи, бўлди Исҳоқхонов, — ҳақиқатан ҳам олма қурти топишолмаяпти. Эҳтимол: НУЖнинг нурида зараркундаларни нобуд қиладиган ёки қувадиган хислат бордир.

Мен олис-олисларга аланглайман: узоқроқдан бўлса ҳамки, НУЖни кўргим келади. Шу билан бирга одамларнинг бир-бирларига гал бермай айтаётган гапларига ташналик билан қулоқ соламан. Негадир, Тоштемирни тезроқ кўргим, у билан гаплашгим келади.

Суҳбатлардан тагин шу нарса аён бўлдики, боғнинг ёнбошида катта булоқ бўлган экан. Унинг ичида ширмой балиқлар гуж-гуж бўлиб юришаркан. Булоқ бўйи азиз жой — Жағалвой отанинг қадамгоҳлари бўлиб, одамлар узоқ-узоқлардан зиёратта келишишаркан. Қайси йилиям булоқ сувини кўпайтирмоқчи бўлишибди — юқоридан мутахассисларни тақлиф этишибди. Улар эса ўз навбатида булоқни чуқурлаштириш, кенгайтиришни маслаҳат беришибди. Сўнг экскаватор келиб, ҳамма ёқни алғов-далғов қилиб ташлабди. Чашманинг асрий сукунати бузилиб, унинг соҳиллари дабдала бўлибди. Лекин сув бўлса, кўпайиш ўрнига камайиб кетибди, балиқлар бу манзилгоҳни тарк этибдилар. Бу ҳам ҳолва. Қишлоқнинг этагида яшайдиганларга сув етиб бормаслиги сабаб дилсиёҳликлар жанжаллар бошланибди. Минг йиллар давомида бир отонанинг фарзандидай, бўлиб яшаган ҳамқишлоқликлар адоватли рақибларга айланибдилар.

— Увол бўлди, — деди отахон, — шу ердги мозор-

ни бузиб, чилонжийдани қулатишди. Гуноҳи азимдан қўрқишмади. Бизарам чурқ этмадик. Мана энди. Ким нима деса майли, лекинда ўша осмондан келганлар Жағалвой отанинг руҳлари. У киши безовта бўлдилар. Биз гумроҳларни қаргадилар.

Бир амаки латифанамо гапни ҳикоя қилиб берди. Коинот меҳмонлари келиб-кетгач, райондан лекторлар, олимлар келиб мажлис ўтказишибди. «Бу гапларнинг бари сизнинг тасаввурингизда содир бўлган, дебди, лектор. Илмий нуқтаи-назардан баҳолайдиган бўлсак, фанда иллюзия деган ҳолат бор. Ҳозирги қайта қуриш даврида ҳамма аллақандай мўъжиза кутяпти. Бу мўъжиза бировнинг кўзига НУЖ, тагин бировнинг кўзига ногаҳоний табиб бўлиб кўриниши табиий».

НУЖни кўришдан умидимни узгач, лоақал булоқнинг ҳозирги ҳолатини кўргим келди. Тошга ўхшаб қотиб қолган балчиқлар, уюлиб ётган соҳиллар нохуш манзара кашф этганди. Ҳавзадаги сув лойқа бўлгани сабаб, диққат билан тикилдик, аниқрофи, қолган-қутган балиқларни кўргим келди. Уларни учратолмадим, аммо тасаввуримда улар бу ерни батамом тарк этмагандай эдилар.

Машинамиз мотори гуриллади — биз Топштемир-никига қараб йўл оладиган бўлдик.

Пойдеворига ҳам, пештоқига ҳам бирор пишиқ гишт терилмаган пахса деворли, пастак уй. Бу вайронада бирор беморнинг шифо топишига негадир ишонгиси келмайди кишининг. Шошилинч тарзда тўкилган, лекин текисланмаган шағал уюмлари устида навбат кутиб ўтирган одамлар аллақандай асабий, тушкун эдилар. Ана шу одамларни мазкур вайронага етаклаб келган дард руҳларини пажмурда қилиб қўйганди. Бир аёл йиғма каравотга чўзилтириб қўйган мажруҳ ўғлига термосдан чой қуйиб берар, уни овутарди. Машиналарнинг номерларига қараб, уларнинг Хоразм, Қашқадарё, Жиззах ва бошқа вилоятлардан келганини англаб олиш мушкул эмасди. Айрим «Жигули»ларнинг ичида беморлар инқиллаб ётишарди.

Эшикка яқинлашишимиз билан одамлар бизга ёвқараш қилиб, норози оҳангда гап ота бошладилар.

- Хўв, очирадга қаралсин!
- Инсоф ҳастми?

— Икки суткадан бери...

Тоштемирни кўришим қийинлашишидан хавотирим ошди. Йўл бошловчимиз — Исҳоқхонов ҳам вазиятни ҳисобга олиб, иккиланиб қолди, умид билан атрофга аланглади; таниш одам тополмагач, менга юзланиб, паст овоз билан деди:

— Нарӣ томондан бориб киринг-у, Тоштемирга мен келганимни айтинг. У...

Орқа томон ҳам тиканақлар ўсиб ётган, ташландиқ жой экан. Анча қийналиб бўлса ҳамки ҳовлига кирдим-у, бу ердаги афтодаҳолик, пала-партишлик дилимни ғаш қилди. Кимлардир (шифо топгани учун бўлса керак) янги каравот, стол-стул, гилам олиб келган, аммо улар келтирилган кўйи ётарди.

Ёғоч карт устида бир беморни кўздан кечираётган киши Тоштемир эканлигини дарҳол тахминладим. Йўқ, у кўпам «бола» эмасди — камида мен тенги эди. Лекин анча масофаданоқ унинг дарвешона ҳолати кўзга ташланарди. Халқда: сал етишмайди, деган ибора бор. Назаримда имиллаб ишлаётган ва мен кўришга орзуманд бўлган Тош ҳам шунақадай эди. Оёғига калиш кийиб олган (пайпоқсиз), кимдир унга инъом этган костюм катталиги сабаб шалвираб турарди.

Тоштемир менга эътибор ҳам бермади. Ҳатто Исҳоқхонов домла келганини айтганимдан кейин ҳам анграйиб, ишида давом этаверди. Ҳафсалам анча пир бўлиб, гапимни такрорладим.

— Эшон бовоми, — сўради у карахт оҳангда.

Мен маъқуллагач, имиллаб дарвоза томон йўл олди. Мен кузатиб турдим: у Исҳоқхоновни кўриб, ажабтовур илжайди, аланима деб ғулдиради. Буни кўрган кишилар хайрихоҳлик билан йўл бўшатдилар.

— Бу киши — ёзувчилар, — деди домла ичкари киргач, дадам томон имлаб. — Тоштемирга, — сен билан гаплашгани келганлар.

Сухбатдошимизнинг юзида қилт этган ўзгариш ёки ифода ҳувайдо бўлмади. Бефарво давом этди:

— Майлида. Бу ерга милисасидан ҳам келган, райкомидан ҳам.

Бу ноўрин жавобдан Исҳоқхонов хижолат тортиб, гап ўзанини бошқа томонга бурди.

— Меҳмон — Тошкентдан. Бу киши одамларнинг

устидан ёзадиган ёзувчи эмас. Бошқача. Сан меҳмонни бир текшириб кўр!

Тоштемир уйқусирагандай бўлиб турди-ю, илтимос оҳангида деди:

— Яхшилигимизни аямаймиз. Энди меҳмон пахта масаласини ҳал қилиб берсалар.

Дадам иккаламиз ҳеч нарса тушунмадик. Аммо Исҳоқхонов бош тебратиб, маъқуллаб қўйди.

— Бу гапни ўзим тушунтираман.

— Шароф Рашидовга ҳам ёзгандик, ҳал бўлмовди.

— Ҳал бўлади, ҳал бўлади, — гапга яқун ясашга шошилди домла.

Ниҳоят у дадамдан устки кийимларни ечишни сўради. Дадам плашчларини ечиб, менга тутқаздилар. Менинг қизиқишим чандон ошди. Тоштемир иккала қўлни бамайлихотиргина олдинга чўзди, панжаларини озод ёзганича дадамнинг юзларига яқинлаштирди. Мен енгилгина хавотир тортдим. Сўнг бармоқларини дадамга тегизар-тегизмас қилиб, пастга туширабошлади. Шунда унинг қўлларидан нигоҳимни узиб, бир лаҳза юзига қарадим-у батамом бошқа одамни кўрдим: Тоштемирнинг қиёфасида аввалги довдирликдан зарра ҳам нишон қолмагани, худди операция ўтказаетган жарроҳдай жиддий эди у. Бармоқлари кўкрак қафасдан сал пасайиши билан нотинч қалтирайбошладилар, сўнг тавин хотиржамлик касб этишди. Тиззадан пастлашганда ҳам унинг қўллари қалтирагандай бўлди.

Ва ниҳоят қаддини кўтариб, дадамга хижолатомуз юзланди. Баримиз нафасимизни ичимизга ютиб, унинг хулосасини кутабошладик.

— Меҳмоннинг беллари чатоқ! Желудкалари билан оёқлари ҳам касал.

Ёспирай! У ҳақ эди. Дадам 1975 йили қишда Шофиркон туманида бир хўжалик фаолиятини ўрганаман деб шу дардни орттириб олганлар. Қиш бўйи ўт ёқилмагани сабаб колхоз меҳмонхонасидаги кўрпалар қат-қатигача музлаб кетган экан-да. Бод ҳозиргача суякларини зирқиратади у кишининг. Кейинроқ эса бунга ошқозон касаллиги ҳам қўшилди. Лекин оёқларидан нолиганларини эшитмаган эдим.

— Энди қандай қилиб тузатамиз бу дардларни, — савол бердилар дадам андак мушоҳададан кейин — Тоштемирга умид билан термилиб.

У алланималар деди, лекин яхши тушунолмадим. Негадир вирусларни тилга олди. Инсон вужудининг ҳужайрадан тузилиши ва унда қон борлигини қоралади. Дадам қайта-қайта ўз дардларига даво сўрадилар. Исҳоқхонов ўртага кириб, ёрдам беришини сўрагани — у рози бўлди. Ҳар ҳафта бир бор келишлари зарурлигини айтди. Тағин андак мулоқотдан кейин катталар суҳбат мазмунини НУЖга буришди. Лекин Тоштемирнинг бу хусусда гапиргиси йўқ эди.

— Аввал ерни кўрайлик, кейин осмонни, — деди.

Ҳа, аини лаҳзада дадам учун ҳам ўша НУЖдан кўра сиҳатлари ҳақида бош қотириш зарурроқ эди. Тоштемир беўхшов кулиб, райком котибини бир сенда даволаб юборгани билан мақтаниб қўйди. Бизнинг хайрлашишдан ўзга чорамиз қолмагани — навбат кутиб турганларнинг тоқатлари тоқ бўлаётганлигини ҳар биримиз чуқурроқ ҳис қилабошлагандик.

Дадамнинг таклифлари билан НУЖни кўрган бригадир ҳам муаллимга ҳам учрашадиган бўлди. Аммо бригадир мажлисга кетиб қолгани сабаб учрашининг иложи бўлмади. Муаллим бизни яхши қарши олди, кўрганларини газеталарга ёзиб юборганини гапирди. Аммо у ҳам асосан эшитганларимизни такрорлади. Менга янгилик бўлгани: гуманоидларнинг кийимлари ҳам, юзлари ҳам симобранг эканлиги, кўзининг қорачўғи йўқлиги бўлди. Муаллим шунингдек, уларнинг гапидан ҳам анчайин кўпроқ илғаб қолганлигини кўрсатди. Жумладан, улар жағалвойликларни: энг бахтли ва энг бахтсиз одамлар, деб атабди. Тағин: ҳамма офатлар ва фалокатларга вирус ва аллақандай нарса сабаб бўлаётганини, улар қон билан ҳужайрада яшашини гапирган экан.

Қайтишда ҳам асосан эшитганларини мушоҳада қилишди улар.

— Наҳотки меҳмонлар бирорта ашъвий далил қолдиришмаган бўлишса, — сўрадилар дадам.

— Буниси жуда қизиқ, — муҳим нарса ёдига тушгандай жонланди домла, — Самарқандда яшайдиган бир ҳамқишлоғимиз қишлоққа келганда, мактаб ҳовлисидан худди апельсинга ўхшаш тош топиб олади. Юмалоқ, ранги қизғиш. Кейин: «бунименга ўша меҳмонлар беришди», деб гап тарқатади. Тошга қизиқиш ошади. Бир олим лабораториядан текшириб кўрмоқчи

бўлиб нақ юз сўмга сотиб олади. Таҳдил қилиб кўришса, тош билан темир қотишмаси экан. Бу ҳақда газетага ҳам ёзишди. Орадан кўп ўтмай лаборатория ходимлари бир сирдан воқиф бўлиб қолишади: қарашса лабораторияда пашша билан таракан¹ батамом йўқ экан. Тасаввур қиласизми: кўшни хоналарда бор-у... Бунга ўша апельсиннамо тош сабаб, деб гумон қилишади. Кафедра мудирининг отаси рак бўлиб ётган экан. Бир киши нуқул чолнинг пашшасини қўриқлаб ўтираркан. Шу одам синаб кўриш учун тошни олиб бориб, дадасининг ёстиғи остига қўяди. Пашша йўламай қолади. Бу ҳам ҳеч гапмас. Ўлим тўшагида ётган одам эрталаб тилга кириб овқат сўрайди. Тагин бир кундан кейин оёққа туриб кетади.

— Қизиқ, жуда қизиқ, — ҳайратлари ошди дадамнинг.

— Шундан кейин ҳалиги тилсимли тошга талош бошланади. Бизнинг ҳамқишлоқ бориб, «пулингни ол, тошни бер», дейди, у бермайди. Бир армани унга элик минг сўм баҳо қўяди. Бошланади талатўп. Йигирма-ўттиз киши тилло топган қуддай ташланишади унга. Шу орада тошни биров ўғирлайди. Ҳозиргача йўқ у. Самарқандни титкилаб чиқишди. Бу билан мафия шугулланган деган гап бор.

— Ишқилиб, топилар, батамом йўқолиб кетмагандир, — умид билдирдилар дадам.

— Ким билсин энди — чет элга чиқиб кетган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Катталарга қўшилиб мен ҳам надомат чедим. Балки бу мўъжиза тошда вируслар ва бактерияларни нобуд қиладиган нур бордир, балки у билан рақдан ташқари, спид, вабо, инфарктни ҳам даволаш мумкин бўларди. Эҳ одамлар, одамлар! Нега бунча хариссиз?!

— Самарқандда бир яхудий, — давом этди Исҳоқхонов, — «Сехрли апельсин» деган кооператив очиб, ўшанга ўхшаш соққалар ясади. Лекин роса пулни ишлаб олди.

Биз баралла кулиб юбордик.

Мен орзуларни оловлантирадиган хомхаёллар оғушида сузардим: шу сеҳрли соққа менда бўлганда нима қилардим, деб хаёл сурардим. Энг аввало бирорта ярамас ўғирлаб қўймаслиги учун белимга боғ-

¹ Суварак.

лаб олардим. Тоштемирга ўхшаб, одамнинг кўнгли тортмайдиган табиб бўлмасдим: оқ халат кийиб олиб, яхши муомалалар қилардим одамларга. Энг аввал камбағал, ҳалол одамларни доволардим. Бир тийин ҳақ олмасдим улардан. Амалдорлар, бойваччалардан пича олардим...

— Тоштемир пахта масаласини гапирди — тушунолмай қолдим, — ширин хаёлимни бўлиб, домлага савол бердилар дадам.

Домла андак эслолмай турди-ю, сўнг хотирлади.

— Ҳа, атрофдаги пахтакор хўжаликлар биздан анча бой. Шунинг учун бизда ҳам пахта эксин, дейишади.

— Ахир, сув чатоқ-ку?!

— Давлат пахта эқдирадиган бўлса, сувини етаклаб келади. Гадо бўлиб юриш тоза жонга теккан.

Анча танаффусдан кейин дадам сукунатни бузиб, Исҳоқхоновнинг ижодий ишлари билан қизиқдилар, бир вақтлар яхши шеърлар ёзганини эсга солдилар.

Исҳоқхонов хижолат тортгандай бўлди.

— Халқ мақоллари, маталлари орасида, — деди ниҳоят, — бағоят ҳозиржавоблари, ўткирлари кўп. — Аммо улар чапанироқ, айримлари бешармроқ. Ана шу нақаларини тўплаб, сал юмшатишга, маданийлаштиришга бел боғлаганман.

— Масалан?

— Масалан, бўри қарисини сийлабди, қариси — барисини.

Дадам беғубор куддилар. Домла давом этди.

— Онагни қози сўкса, дардингни кимга айтасан?!

— Яхши.

— Кўрганни — кетини бурган енгибди.

— Тузук.

— Булбулнинг инидай жой.

— Бўлади.

— Ҳам гўрлик, ҳам пешгирлик.

— Давом этинг.

— Менга тегмайдиган қозонда бўтқа қайнасин.

Шавқовар ва ҳозиржавоб мақоллар Самарқандга кириб боргунимизча давом этди.

Хайрлашишдан олдин катталар келаси ҳафта олимлар билан тагин Жағалвойга бориб, НУЖ жумбоқларини тадқиқ қилишга келишиб олишди.

ФАҚАТ ХЎРОЗ ҲАҚИДАМАС

Ўзбек тили ва адабиёти фанидан конспект дафтаримни varaқлаб, завқовар саҳифаларни топишингиз амри маҳол. Грамматиканинг чигал қоидалари, жўн диктантлар, турфа мавзулардаги баён ҳамда иншолар... Исҳоқхоновнинг анчайин талабчан муаллим эканлигини таъкидлаб ўтишим керак. Масалан, Артур бир амаллаб диктант қораласа, қувониб «беш» кўядию, мен нисбатан мураккаб мақолаларни таржима қилганимда ҳам бу баҳони кўзи қиймагандай бўлиб тураверади. Аммо бундан заррача ўкинмайман, баръакс ҳазил аралаш хасислигига шаъма қилиб, айтганини дафтарга тушириб келавераман.

— Агар, — деди бир куни очилиб, — бирорта парранда ёки жониворнинг ҳаётини кузатиб, дафтарга тушириб келсангиз, чўнтагимда олиб юрган ягона «беш»ни сизга тақдим этардим.

Мен баҳога унчалик қизиққанам йўқ, аммо вазифа қизиқарли бўлиб туюлди. Зоологиядан фенологик назорат ўтказиб, қалдирғочнинг ин қуриш жараёнини кузаттандим. Нар ва мода қалдирғоч соатига неча бор лой ташиди-ю уни қай тариқа ёпиштириб кетганини қоғозга туширгандим. Аввалига ана шу жараённи жилла кенгайтириб, чуқурлаштириб, домлага тақдим этмоқчи бўлдим. Кейин фикримдан қайтдим — шундай самимий одамга нисбатан алдам-қалдам иш тутгим келмади. Кейин эса ўйлаб-ўйлаб ҳамқишлоғимиз Рофе амакининг даканча лақабли бахтиқаро хўрозини қаламга оладиган бўлдим.

Мазкур воқеани дафтарга туширишдан олдин уни бор бутунлиги билан ҳикоя қилиб бермоқчиман.

Аввало шуни ёдовар қилиб қўйишим жоизки, бу саргузашт фақат хўроз ҳақидамас. Шунинг учун гапни унинг соҳиби — Рофе амакидан бошлаганим ўринли.

У киши Самарқанддаги «Красный двигатель» заводида ишлайди; билишимча, тракторлар учун поршенлар ясайди. Рофе амаки хушфеъл ва муте одам. Муте одамлар хоксор бўлишади, аммо шуниси ёмонки, дуч келган қаланғи-қасанғи уларни оёқости қилиб кетти-

си келаверади. «Бизнинг заводдай яхши корхона йўқ, дейди кулибгина Рофе амаки эрталаб ушлаб кетишадди, кечқурун келтириб, қўйиб юборишади». Автобусда олиб бориб, олиб келишларини таъкидлаш яхши, албатта. Аммо киши ўзини бу оҳангда ерга уриб гап-ришига не ҳожат?!

Камбағал бўлса ҳамки, бундан зиғирча дилғаш бўладиганлардан эмас у киши.

Рофе амаки яшайдиган ҳовли катақдайгина бўлиш билан бирга учбурчак ҳам. Сабаби: ота-она вафотидан кейин даргоҳ учга бўлиниб, мазкур оилага теккани шгу бўлиб қолган. Тўғри, тақсимот пайтида анча-мунча дилсиёҳликлар ҳам бўлиб ўтган. Рофе амаки-ку ўз вазминлигида турган, аммо хотинлар бир-бирларини роса балчиққа булашган. Девордармиён акасининг хотини Офият (қўшнилар Офат келин дейишади. Унга худонинг ўзи тенг келсин). Рофе амакининг гадодай қашшоқлигини, хотинининг бозорчилигини (у жияк тўқиб сотади) юзига солган. Аммо гап Рофе амакида ёки унинг ночор аҳволи, катақдай (учбурчак) ҳовлиси хусусида эмас, балки бирданига кўпчиликнинг оғзига тушган... дакан хўрозида.

Биз таърифламоқчи бўлган жангари хўрози Рофе амакининг хотини Панжакент бозоридан харид қилганида чий-чийлаб юрадиган жўжа бўлган. Жияк сотгани борган аёл оловдек товланаётган жўжаларни кўриб, ҳаваси келади ва бештасини сотиб олади. Унинг биттаси йўлда нобуд бўлади, қолганларининг иккитаси хўроз, иккитаси макиён бўлиб чиқади.

Кунлардан бирида амакининг еттинчи синфда ўқийдиган ўғли икки жўжахўрознинг жиққамушт бўлиб уришаётганини кузатиб туради-ю, ғолиб чиққанига меҳр пайдо қилади.

Тагин бир куни ҳалиги бола даканчанинг ўз акси билан уришаётганидан воқиф бўлади. Кимдир деворга суяб қўйган тошойнадаги акси билан чинакамига жанг қилиши уни қизиқтириб қолади. Сўнг бу шавқовар спектаклни бот-бот такрорлаб, хўрозча шижоатини дадасига, дўстларига ҳам кўрсатади.

Орадан бир йил ўтиб, даканча таниб бўлмас даражада улғаяди. Ана паҳлавонларга хос виқор билан қадам босишлар-у, амалдорларга хос дўқ-пўписалар! Оёқлар йўғон, узун; панжалар темирдек бақувват, ни-

гоҳлар қарчиғайникидек ўткир, тирноқлар шамшир-дек тез. Дўриллаган овозларда зардаю важоҳат! Қўшни ҳовлилардаги хўрозларгина эмас, итлар ҳам зириллаб қолишади ундан.

Даканчанинг кўшни ҳовлидаги рақиби хусусида сўзлашдан аввал бу даргоҳдаги одамлар ҳақида тағин бир бор тўхталиб ўтишга тўғри келади. Мазкур ҳовлида Рофе амакининг акаси жангари хотини билан яшашини айтиб ўтган эдик. Ўшанда — овсини жўжа харид қилганини эшитиб, бу аёл бирийўла ўнта оқ жўжа олиб келади. Улар ҳам балоғатга етиб, олди тухумга кирганини айтиб ўтишим керак, албатта.

Даканча ўшанда илк бор балад деворга сапчиб чиқди-ю, чиннидай оппоқ товуқни кўриб, юраги ҳип-қириб кетди. Томирларида шимол қони гупираётган бу оқтомоқнинг кўкраклари бағоят бўлиқ, дудоқлари силлиқ, оёқлари жажжи эди. Даканчанинг хўрозларга хос шаҳвоний ҳирси кўпириб турганда бошқа товуқлар ҳам пайдо бўлиб қолишди. Бу оймитиллаларнинг ҳам бари оқ либосда бўлиб, ўзлари сервиқор-у серноз эдилар. Наҳотки шунча таннозни кўриқлайдиган, уларнинг эҳтиросини қондирадиган хўроз бўлмаса?! Йўқ, бор экан, аммо шуниси валатики, уни расман товуқлардан фарқлаш мушкул эди: ранги оқ, бўйни, оёғи қисқа. Фақат шалпайган тожи, осилган бақ-бақасига қараб ажратса бўларди. Даканча бир лаҳза иккиланиб қолди. Унинг пастга тушгиси, ўша оппоқ паризодга мавҳум туйғуларини изҳор этгиси, донлар топиб бериб, кейин бебош эҳтиросларини қондиргиси келди, аммо табиат ато этган инстинкт, хавотир бунга йўл бермади.

Ҳовли поёни пастак тутзорчага тутлашиб кетган. Пила қурти учун экилган тутчазор товуқларнинг энг мақбул сайргоҳи. Даканча мазкур хилваттоҳда юрган оқ товуқларни учратиб қолди-ю, ички бир қумсаш билан илк бор учратгани — оқтомоқни излади. У чек-кароқда ёлғизгина сайр қилиб юрарди. Даканчанинг шаҳвоний туйғулари гупириб кетди. Бориб андак хушомадгўйлик, шакаргуфторлик қилмоқчи бўлганда, ҳалиги оқ хўроз қоматини фоз тутиб, қа-қалаб қўйди: аниқроғи, даканчани сўқди, падарқусур! Гарчанд бу пўписа табиий ҳол бўлса-да, даканчага ботиб тушди. Ҳа, у ҳақорат эшитиб кетаверадиган лакалов, ҳеза-

лаклардан эмасди: жавобан зардалироқ овоз чиқарди ва икки хўроз дуэлга чойланаётган рақиблардай беҳудуд ғазаб билан бир-бирларига юзма-юз бўлдилар; бўйин патларини ҳурпайтириб, ваҳму важоҳатларини намоён этдилар. Улар ғазабнок нигоҳларини бир-бирларига қадаганча тикилиб қолишди. Йўқ, агар рақиб би бирини бўлиб ташламаса, даканча, мухбирлар тили билан айтганда, низони тинч йўл билан бартараф этишга тайёр эди. Модомики, оқлар томон ҳамжиҳат бўлиб яшашга рози бўлмас, киборлик қилар экан, унинг ҳам хўрозлик ғурури жунбушга келиши табиий. Рақиб унинг нақ тожини мўлжалга олиб, ҳужум қилабошлади. Аммо табиат дакан хўрозлар тожини қисқа, қаттиқ қилиб яратганини ҳисобга олмаганди у. Зум ўтмай ўзининг шапалоқдай тожи қонаб, курашишга халақит берабошлади. Кейин эса оқларнинг мағрур саркардаси ўз қаршисида навқирон ва анчамунча курашларда чиниққан хўроз пайдо бўлганини ич-ичдан туйди, шекилли чекиниб қўяқолди. Таомил талабига кўра: даканча уни нарироқдacha таъқиб қилиб борди-ю сўнг ҳеч гап бўлмагандай барини унутди. Аввал ўша оқтомоқ соҳибжамолга яқинлашиб, унга алланималар топиб берди, хушомадлар қилди. Сўнг... начора, хўрозчилик. Кечгача эса бошқа ойимтиллалар билан ҳам «шўхлик» қилиб қўйди.

Эртаси эса оқтомоқ тутзорга чиқавермагани сабаб боғ эшиқдан кириб борди. Шундай бўлиши табиий ҳолдай оқ хўроз ҳам ўзини бир чеккага олди. Бевафо товуқлар хўжаларидан кўра даканчага кўпроқ ҳабиб бўлиб, мойиликларини изҳор этишган бўлишса ҳамки, у кўпроқ ўз малаги билан бўлди.

Шу тариқа даканчага тегишли ҳудуд сарҳади кенгайиб, у мазкур музофотнинг ҳокими мутлақи бўлиб бораверди. Эндиликда тутчазорни четлаб ўтадиган Обидашт ариғигача бўлган катта империя унинг тасарруфига ўтган эди. Ариқнинг нарёғида ҳам аллақандай хўрозлар овозини бот-бот эшитар, уларни зоҳиран хушламас, барини буйсундиргиси келарди. Ҳа, бу атрофдаги талай хўрозлар у билан муросаю мадора қилишдан ўзга йўл йўқдигига ишонч ҳосил қилгандилар. Ана шу забту зафарларнинг бари унга куч ва ғурур ато этар; маҳорати ҳам такомиллашиб, тўлишиб борарди.

Бир куни даканча тутзор оралаб ҳарбий саркардаларга хос виқор билан юрганда, Обидашт томондан азимжусса хўроз нописандлик билан бостириб келаётганини кўриб қолди. У ўз авлодидан, яъни даканлар сулоласидан бўлса ҳамки жуда серсавлат, оёқлари ғайритабиий узун, йўғон; овозида оқсуякларга хос зарда, худписандлик, ашрафлик зоҳир эди.

Кутилмаган кибор меҳмон (балки босқинчи деса ўринли бўлармиди) Обидашт ариғининг нарёғидаги данғиллама ҳовлида яшашини, Қиём қимор деган бойваччанинг эркатоий эканлигини, лағат* лақаби билан бутун воҳага донг таратганини, ҳар якшанба Афросиёбда бўладиган хўроз жангларида иштирок этиб, соҳибининг ҳамёнини қаппайтиришини; хўжаси бу арзандани канақунжут, қони сизиб турган тузланмаган гўшт билан боқишини даканча билмасди, албатта. Лекин мулкини топтаб келаётган бу худписанд кучли ва маккор эканлигини ҳис этиб, дили хуфтон бўлди. Табиат ато этган азалий таомилга кўра қоматини адл тутиб, акбарона қақиллаб қўйди: бу ерларни сўрайдиган заминдор борлигини аён қилди. Лаънати лағат бўлса шавкати ва нописандлигини атайин ошкорароқ намоён этиб, ҳирс тўла нигоҳларини товуқлардан узмаганича қадамини тезлаштирди. Вой, ғаркўз! Сурбет! Сендақа зодагоннинг зорини!.. Бу ердагилар чумолимидики, оёғинг остига олиб, эзғилаб кетаверасан?! Даканча макиёнлар орасидан яккакифт бўлиб чиқди-ю, рингга тушган боксчидай човланиб турди. Ногаҳоний келгинди саросималанмай, ортиқча ҳаракат қилмай, бошини жилла хам қилиб, босиқлик билан кузатиб турди. Даканча андак шошқалоқлик, қизиққонлик ва жаҳл билан унга ташланди ҳамда илк зарбдаёқ кўксига санчилган тигдан жони зирқираб кетди. Ҳа, лағат фақат чўқиб олишнигинамас, бирайўла оёғи билан тепиб, ханжардек ўткир тирноқларини ғанимининг кўксига санчишнинг кифтини келтириб қўярди. Навбатдаги ҳужумдан сўнг даканча гангиб кетиб, орқаси билан йиқилди, лекин чапдастлик билан ўрнидан туриб, беомон ва тенгсиз жангни давом эттирди. Қаршисидаги куч раҳм-шафқатсиз бўлиш билан бирга оғир вазни эди. Даканча рўпарасида чандон устун ғаним турганини ҳис қилди ва ноилож,

* Тепувчи, каратэчи деган маънода.

умрида биринчи бор чекинди. Лекин дилидаги беҳуду бир интиқом, ғазаб ёлқинланиб қолаверди. На-чора, ал-қасосул минал ҳақ, деган талаб фақат жа-миятда эмас, табиатда ҳам ҳувайдодир.

Шундан кейин даканча бирор ҳафтагача тутчазор-га қадам қўймади. Бу муддатда у учбурчак ҳовлига ҳам чиқмади, десак ноўрин бўларди — бот-бот қўшни-никига ҳатлаб, оқтомоқ билан учрашиб турди. Аммо ҳалиги мустабид золим билан юзма-юз бўлишга ҳамон юраги дов бермасди.

Чекиниш ҳамиша ҳам мутлақ мағлубият эмас. Чун-ки, йиқилган курашга тўймас деган қоида амал қилиб туради-да. Шунинг учун, гарчанд, юзи андак шувит, юраги зоҳиран зириллаган бўлса ҳамки, эрталаб де-ворнинг устига чиқиб, бир икки бор зардали қичқир-ди-ю, ўзини тутчазор томонга отди. Ҳар қалай куни билан лаънати муштумзўрдан дарак бўлмади. Шунга қарамай, дилининг алақаеридаги хавотир уни сер-гакликка даъват этиб турарди. Лекин кўп ўтмай якка-ҳокимлик иштиёқи устун келиб, қанотларини қоққани-ча дардага қилиб қўйди: кейин соҳибжамоллар даврасида айш-ишрат қилиб юраверди.

Эртаси тушга яқин устига девдай бўлиб бостириб келаётган ларатни кўриб чўчиб кетди у; чекинмоқчи ҳам бўлди-ю, аммо макиёнлардан, айниқса, оқтомоқ-дан хижолат чекдими ёки умуман гурури йўл берма-дими — жангга ҳозирланди. Энди даканча ўткир тум-шуқларини ишга солиш билан бирга иккала оёғини ҳам шашт билан олдинга чўзарди. Тўғри, у кўпинча мўлжални аниқ ололмас, аммо бу билан ўз вужудини ногаҳоний зарбалардан ҳимоя қилишга улгурарди. Зо-лим ёв унинг бақбақаси ёки тожини мўлжалга олаёт-ганини фаҳмлаб, маневрлар (таъбир жоиз бўлса) би-лан бошини олиб қочишни ўрганди. Бечора даканча-нинг кўкси, бўйнидаги патлар юлиниб, бот-бот боши ва кўксига тия санчилгандай бўлар, аммо буларнинг барига сабот билан чидаб берар, ҳар бир зарбдан сабоқ чиқаришга ҳаракат қиларди. Зум ўтмай даққоқ ва бераҳм рақибдан, ҳарбийлар ибораси билан айт-ганда, талай тактика ва стратегияларни; ҳийла-най-рангларни ўрганди. Аммо шуларнинг барига қарамай ҳар зарбдан кейин у орқага сурилиб кетар, чунки бундай пайтда ларатнинг оғир вазни иш бериб қолар-

ди. Даканча тагин чекинди. Чунки лағат уни тобора деворга қисиб бораётганди.

Бокс ва футболда: муҳофазанинг мақбул усули — хужум, деган ҳикмат бор. Эртаси даканча кураш майдонига дадил чиқди-ю, ҳеч иккиланмай зилдай оғир, илондай маккор ранимига ташланди. Икки томони тутлар билан тўсилган ўтлоқ устига талай заррин патлар тўкилди, нозик майсалар топталди. Бу гал даканча шунга ишонч ҳосил қилдики, агар у оёқларини ерга маҳкамроқ тираб, гавдасини олдинга зарб билан ташласа, чекинмаслиги мумкин экан. Энди оёқларини ишга солиш, бошини муҳофаза қилиш билан бирга рақибининг оғир зарбига ҳам туриб беришни ўрганиб олди. Тагин: қараса, лағат икки қанотини андак ёзиб жанг қилар экан. Бу билан тана мувозанатини сақлаб қолади ва даканчадай йиқилиб кетмайди.

Учинчи раундга келиб, ҳолдан батамом тойган боксчиларни кузатганмисиз? Улар ашаддий рақибликларини ҳам унутиб, бир-бирларига осилганича нафасларини ростлаб олишади. Қирпичоқ бўлиб уришаётган хўрозлар шу ҳолга тушишди: бир-бирларига елкамаелка суяниб қолишди. Худди шу лаҳзада лағат тагин бир пинҳоний макрини ишга солди: даканчанинг тожидан тишлаб, уни ерга босди. Оғриқ азобидан бечоранинг кўз ўнги қоронғилашиб кетди; ўлиб қолишдан чўчиди. Шунинг учун ҳам аввал жон талвасасида фарёд чекди, кейин эса золимнинг чангалидан чиқиб бадар қочди. Лағат уни қувмай қўяқолди, чунки ўзи ҳаддан ташқари чарчаган эди.

Даканча жами ҳийла-ю найрангларни ўрганиш билан бирга муҳим, ҳа, жуда муҳим бир ҳақиқатни англаб олди: раним унга қараганда кексароқ эди — унга нисбатан тезроқ чарчаб қоларди. Ғалатида: тажриба-ю савлатдан ташқари куч ҳам бор, аммо ана шу қувват сарфлангач, уни тиклаб олиш қийинроқ кечарди. Буни унинг ўзи ҳам яхши билади. Шунинг учун қувватни бағоят хасислик билан харжлайди, ўзини у ёқ-бу ёққа ташламай, турган жойида жанг қилади.

Даканча бу гал узлуксиз хужум уюштирди. Ёвлашиб қолган бу икки вужуд энди бир-бирларига умуман тикилиб туришмас, аниқ маром, шиддат билан ташланишар, чекинишни эса ҳеч ким хаёлига келтирмасди.

Ўйлаб қоласан киши: нега табиат жами мавжудотларнинг эркак зотини бир-бирига ўчакиштириб қўяди? Нечун бу азоблар — мардликнинг машаққат синовлари?! Мулк учунми? Ор-номус учунми? Жуфти ҳалол учунми? Ахир, биз уларни онгсиз мавжудот деб биламиз-ку! Бу ҳаракатларнинг бари авлоддан авлодга ўтиб келаётган инстинкт деб ҳисоблаймиз. Гоҳ-гоҳида бу илмий хулосага шубҳа билан қараб қолади киши. Наҳотки бу ҳаяжонли, саботли ва гўзал кураш онгсиз олишув бўлса?! Наҳотки тафаккур зарраси бўлмаса: бу ҳийлалар, шижоатлар ва тағин алланималарда?!

Майли. Биз табиат қонунлари ҳақида нимани ҳам билардик. Кўп ҳақиқатларни билмаслигимизни биламиз, холос. Билмаганимиз учун ҳам инкор этиб қўяқоламиз. Чунки бу усул жўн, осон.

Узоқ олишувлардан сўнг батамом ҳолдан тойиб, оёқ босишга ҳам мажоли қолмаган бу эркаклар оғизларини каппа-каппа очганларича икки томонга баб-баравар чекинишди. Мазкур ҳолни шарҳлайдиган бўлсак, табиатнинг яшаш учун кураш деб аталадиган қонунини ёдга олишимиз, унинг мантиқини мададга қақиришимиз зарур бўлиб қолади. Мазкур қонуният талабига кўра тирик мавжудот ўз авлодидан бўлган душманини ўлдириши мумкин эмас! Кучлар тенг келганда, низоларга чек қўйилиши шарт!

Тўғри, қайсар одамлар бу талабни оёқости қилишди, улар бир-бирларини ўлдириш учун не-не маккорликлар, ёвузликларни ишга солишмади?! Майли чалғиб кетмайлик: гап одамлар ҳақидамас, жониворлар хусусида кетяпти-ку!

Лағат шу даражада чарчадики, аини пайтда қочишга ҳам мажоли қолмаганди. У чекинди — рақиби Обидашт ариғигача қувиб борди.

Афсуски. Бу ҳам ҳали тўла маънодаги зафар эмасди. Фанимни нақ катагигача қувиб бормай хотиржам бўлиш ясама тантана ҳисобланарди.

Ўтган кунлар давомида жароҳатлар битиб, курашга бўлган ташналиклари ошди ва душанба куни тушга яқин юзма-юз бўлдилар улар. Яқшанбада эса лағат Афросиёбдаги даврага тушиб, Арабхона ҳамда Панжакентдан келтирилган икки номдор хўрозни қочиргани, Қиём қиморни тағин бир ярим минг сўмлик ютуқ соҳиби қилганини; зафарнинг тотли нашидаси

фақат хўжасини эмас, хўрозни ҳам сарафроз этганини даканча билмасди, албатта.

Ҳакам: «бокс» дея беомон ва бешафқат курашга фатво берганидек, иккала хўроз ички бир ҳукму даъват билан курашга тушдилар. Бугун сўнгги жанг бўлиши, тутчалар орасида бошланган интиқом ё учбурчак ҳовлида ёки Обидашт ариғининг нарёғидаги серҳашам даргоҳда яқун топмоғи мантиқ тақозоси эди. Қонли машмашаларга барҳам бериб, зафар замзамасини суриш пайти келганди.

Жанг давом этарди!

Табиатнинг тағин бир жумбоғи хусусида хаёл суриб қоласан киши. Атрофдаги товуқлар, ҳатто хўроزلар ҳам ор-номус, ҳаёт-мамот жангига ўта бефарқ, безътибор эдилар. Одамлар бўлганда, бир-бирларини ажратиб қўйишарди. Йўқ, ажратишдан олдин алақандай манфаатларни кўзда тутиб, тарафкашлик қилишарди ва зиддият жиддиятга айланиб кетарди. Табиатда эса буларнинг ҳеч бирига ҳожат йўқ. Ўрмонда кучлилар яшайди, деган қонуниятни эшитган чиқарсиз?! Табиат кучлиларни сийлайди. Модомики шундай экан, улар ўз қудратларини мардона намоён этмоқлари шарт!

Даканча чекинди. Аммо бу ҳийла эди. Икки қадам ортга, бир қадам олдинга деганларидек, лағат уни озроқ бўлса ҳам қувиб борса, ҳолдан тезроқ тойиши эҳтимолдан узоқ эмасди-да! Лағат қувди, чунки умр бўйи шон-шавкатларга, олқиш-у саноларга сазовор бўлиб келган бу азамат учун чекиниш ўлим билан баробар эди. Аммо кутилмаганда рақиби ортга бурилди ва аввалгидан ҳам шиддатлироқ ҳужумга ўтди. Ногоҳонда гангитиб қўядиган устма-уст зарбалар ўз кучини кўрсата бошлади. Кураш уйига яқин жойда бўлаётгани учун ҳаттоки қадрдон девор ҳам дилига мадад эди унинг. Лағат қочишга мажбур эди. Обидашт ариғидан ўтиб олса, у ёғи рўшноликдай бўлиб туюларди.

Йўқ, навқирон ёв учун Обидашт ариғи марра чизиғи эмас экан. Даканча ариқдан қандай зарб билан ўтган бўлса, ўша шашт билан қувиб бораверди. Бундай бўлишини кутмаган лағат тағин тўхтаб, ортига ўтириди, аммо бечора шу даражада ҳолдан тойган эдики, рақибининг биринчи зарбасиданоқ умбалоқ ошиб кетди. Кейин эса патлари сийраклашган кўкрағи, ча-

йир бўйнига тушаётган беҳисоб зарбалардан халос бўлиш илинжида нажот қалъасига қараб қочди. Жонларига тегиб кетган эди — буларнинг бари!

Ҳовли ўртасида баланд, ҳашамдор шийпон қурилган бўлиб, унда уч шермаст забту зафарлари ҳақида сершавқ суҳбат қуришарди. Буларнинг андак сарбаланди, сармаст ва зармасти Қиём қимор бўлиб, меҳмонлар (иккаласининг ҳам номи — Ҳасан) савдо ҳамда чайқов билан шуғулланадиган, гоҳи-гоҳида хўроз уриштирадиган, аммо бу борада омадлари унчалик чопмай юрган бойваччалар эди. Қиём қимор такрорларди.

— Генага айтдим: ўша мақтаган итингни олиб кел, агар хўрозим бир чўқишда қочирмаса ноль олтимни* олиб кетавер!

Бу гапдан (гарчанд такрор бўлса ҳамки) меҳмонлар қаҳ-қаҳ этиб кулишади, лаватга ҳамду санолар ўқишади.

— Йўқ, арабни айтаман, арабни, — сарафроз бўлиб, овозини тагин баландроқ пардага кўтаради мезбон, — етти юзни санаб берди-ю, хўрозининг бўйнини шарт узиб ташлади, даюс! Ай, баччагар, жониворда нима гуноҳ?! Жаллод!!

Ҳовлида қувишиб юрган хўрозларни Қиём қимор дастлаб илрамадими ёки эътибор бергиси келмадими — буни айтиш қийин. Кейин эса ногаҳонда шапалоқ егандай ёки устига совуқ сув сепилгандай қотиб қолди.

Уни шухратларга эш қилаётган, шарақ-шарақ пулларга кўмаётган хўрозини (гарчанд афтодоҳол бўлса ҳамки) таниб қолганди. Ҳа, туйғулари уни алдамаганди: оғизни каппа-каппа очиб, қаноатларини беҳол ёзганича, рамақдажон бўлиб қочаётган хўроз, афсуски, унинг арзандаси эди.

Қиём қиморнинг кўз ўнги қоронғилашиб кетди. Кемаси ҳалокатга учраб, ноумид қолган кишидай руҳи тушди; иснод ва номусдан вужудига титроқ кирди. Кейин эса лоп этиб ёдига деворда илиқлик думила милтиғи тушди.

Йўқ, у ҳалиги арабдай жўмард эмасди — мана шу баланд айвон, пишиқ фишдан тикланган иморатлар, дарвозахонада ялтираб турган «Жигули»; қолаверса

* «Жигули».

қанчадан-қанча завқли, ғурурли дақиқаларни ато этган лағатни отиб ташлолмасди. Иззат-нафси, ғурурни оёқости қилган лағнати даканчани аспаласопинга жўнатишга аҳд қилганди у. Шундагина қасосга ўч дили бир оз таскин топиши мумкин эди.

У шашт билан қуролни олиб чиққач, Ҳасан (биринчиси) жуда вазминлик билан унинг қўлини тутди.

— Тўхта, жўра, жаҳл келса, ақл қочади. Сен ҳалиги баччағар арабдай қизиққон бўлма! Жониворда нима гуноҳ?!

— Қўйвор...

— Йўқ, ногаҳонда милтиқ отиш бехосият иш!

Жўяли гаплар! Шундай эмасми?! Аммо бу одам дўстини инсофга чақирганда, ана шу ишнинг фақат «гуноҳ эканлиги», «бехосиятлигини» назарда тутди, десақ бирёқдамалик бўлур эди. Ҳасан ҳам узоқни кўрабиладиган, маккор корчалонлардан эди. Лағатдек донғи кетган хўрозни олдиға солиб келаётган қаҳрли куч, доимо ғолиб, НАВҚИРОНЛИК эканлигини тирноғининг учигача ҳис этганди у. Бу навқирон қудрат тасодифий эмаслигини туйиш билан бирга, ички бир ҳирс юрагини таталаб, ана шу ғолибни қўлга киритишга дағват этабошлаганди. У лағатнинг бу марлубиятидан зоҳиран мамнун эди; бир вақтлар унга харидор бўлганлиги, аммо беш минг сўмни тилга олганда ҳам қайсар Қиём кўнмаганлигини эслади. Энди эса худо, ол қулим, деса... Ким бўлди экан — бу зафарбахш хўрознинг нусрат соҳиби???

Қиём тепкини босмади. Йўқ, бунга фақат дўстининг мантиқли маслаҳати сабаб бўлгани йўқ. Ногаҳонда унинг ҳам худбин дилида ана шу қиличдай кескир хўрозни қўлга киритиш нияти пайдо бўлганди. Лекин у бўғзига тикилиб келган қаҳру захрини кимгадир сочиши керак эди. Овозини вайритабий кўтариб, ўғлини чақирди, лағатни кўздан қочириб қўйгани учун бешарм гаплар билан сўқди уни. Бола йиғлаб юборди.

Фақат янги манзилгоҳни эмас, улфатларнинг харис дилларини ҳам забт этган бу зафар соҳиби Рофе камбағалга тегишли эканлиги аён бўлгач, дўстлари сингари иккинчи Ҳасан ҳам дафъатан енгил тортди. Сабаби: Рофе амакининг хотини билан узоқ қариндошлиги бор эди. Аёлининг гапини эри икки қилолмаслигидан

ҳам воқиф эди у. Нима қилиб бўлса ҳам хўрозни қўлга киритиш керак!

Табиийки, даврадошларнинг мастликлари тарқалди, гурунгда совуқлик тушди. Улар бир-бирларига ясама илтифотлар, ноўрин тавозелар қилиб тарқалишди.

Биринчи Ҳасан такси тутиб, тўғри «Красный двигатель» заводига йўл олди. Рофе амакини ноўнғай бир ҳайратга солиб, дастгоҳи ёнидан четга олиб чиқди. Йўл-йўлакай режалаштириб келган мўлжалларини ишга солди.

— Бемаҳалда излаб келганимдан ажабланманг, — деди ясама ҳазил-мутойибалардан кейин, шу уйингиздаги товукларни бизга совға қиласиз. Ҳавасим келди.

Рофе амаки бу одамнинг ногаҳоний ташрифидан қанчалик ажабланган бўлса, томдан тушган тарашадай таклифидан тагин ҳам анграйиб қолди. Нима дейишини билмай энсасини қашлади, дудуқланди. Сухбатдоши уни ноўнғай вазиятдан чиқарди.

— Менга айтинг: уйда нечта товук бор?

— Хўроз-у макиён — тўртта. Хотин бултур Панжакентдан...

— Шу тўртталасига неча пул берай, — унинг сўзини кесди Ҳасан, — Эркакчасига дангал қилиб айтаверинг!

— ...?!

— Хотинингиз нари борса икки сўмдан олгандир. Шундайми? Мен тўртталасига юз сўм бераман. Бўптими?

— Майли.

— Кам бўлса айтинг...

Бу валлакатлик эмас, қитмирона занчалишлик эди, албатта. Рофе амаки кўнғач, харидини кечқурун олиб кетишга сўз берди. Аммо ишдан қайтган Рофе амаки остонасидан ҳатламаёқ уни интиқлик билан кутиб ўтирган Қиём қимор жону ҳолига қўймай «бир пиёла чой»-га таклиф қилиб қолди. Рофе амаки рад этмади, лекин тўкин дастурхон атрофида қимтиниб ўтирганича коса тагида қанақа нимкоса борлигини тахминлар, нафс деган оч юҳо инсон боласининг кадр-қийматини тулроққа қориштиришини хаёлига ҳам келтирмасди.

— Сизга ишим тушиб қолди, — хўрозингизга ҳавасим келиб қолди. Тарбияласа бўладиган жўжага ўхшайди.

— Боя Ҳасан...

Уёғини айтолмади. Сухбатдоши устма-уст, пайдар-пай саволлар бериб, заводда бўлган гуфтигу тафсилотларини сўраб олди.

— У юз сўм деган бўлса, мен минг бераман!

Рофе амаки енгилгина сесканди, кейин эса нима дейишини билмай сукут сақлади. Машшойихлар эса: сукут — аломати ризо, деб кўйишган.

Бояқиш Рофе амаки бугунги саргузаштларини тўлиб-тошиб ҳикоя қилаётганда, хотини уни тўхтатди.

— Унисига ҳам, бунисига ҳам сотмаймиз. Ҳасан (иккинчиси, албатта) икки минг берадиган бўлди.

Қашшоқлик! У инсоннинг оловланадиган орзулари устига сепиб туриладиган совуқ сув; у мақсад куртакларини чилпиб турадиган занглаган қайчи; у нафасни бўғадиган илон; у юрагингни санчиб турадиган мустабид оғриқ! Бу офатдан кимнинг халос бўлгиси келмайди дейсиз? Умр бўйи қўлига икки минг сўм пул тутмаган рўзгор учун бу омад барча эшикларни очадиган саодат калити бўлиб туюлди! Эҳ, эр хотиннинг гап-сўзлари нақадар латофатли, сершавқ бўлиб кетганини кузатганингизда эди ўшанда! Орзулар сароби уларни юксакликларга кўтарар; бийрон ва бир-бирларига меҳрибон қилиб кўйганди.

— Беш юзини шундай бригадирга тутқазиб, тутча-зордан тўрт сотих ер оламиз, — деди аёл, — шундан кейин ҳовлимизга кирган кишининг кулгиси келмайди, у чоркунжак бўлади. Кейин тўйлар қиламиз.

— Билганингни қил, — рози бўлди эри, — менга икки юзини берсанг, санаторияга бориб келардим — зора шу оёқ оғриқдан қутулсам...

Аёл алақандай бисотларни тилга олаётганда, биринчи Ҳасан кириб келди. Эр-хотин ноўнғай ҳолга тушишди. Меҳмон гапнинг индаллосиданоқ кеч қолганини тушунди. Вале умидини узмай дангалчилик қилди.

— Одамнинг лафзи ҳалол бўлиши керак. Аслида биринчи савдо ҳисоб. Модомики ким ошди бўлса, бунисидан ҳам қайтадиганлардан эмасмиз. Икки ярим минг бераман. Маъқул бўлса, ўғлингиз хўрозни элтиб берсин.

У чиқиб кетиши билан даканчани олиб кетиш учун Қиём кирди ва воқеа ривожини эшитиб, вазабланди; орқага тисарилмай, тағин минг сўм қўшадиган бўлди.

Оила мавҳум бир фалокатдан, ногаҳоний омадсизлиқдан хавотирга тушди, эҳтиёткорликни оширди. Хўрозларини назардан қочирмаслик билан бирга унинг баҳоси тагин ошишига илҳақ бўлиб ўтиришди. Лекин ногаҳонда тилга тушган даканчага аниқ нарх белгилашолмас, бунга қувваи ҳафизалари ожизлик қилар, фалон минг сўм пул ҳам уларни аврашдек, йўлдан уришдек бўлиб туюларди; қатъийлик етишмасди, бояқишларда.

— Мен охирги марта келяпман, — деди бир куни Ҳасан зарда билан, — минг қўйлининг иши бир қўйлига тушибди: яхшилаб ўйлаб олинглар — ноль олти «Жигули»ни номларингга ўтказиб бераман.

Улар тагин сукут сақладилар. Вале бу сукут аломати ризо эмасди, балки туманли бир дудмаллик эди. — Рофе ака, ўзингиз ўйлаб кўринг, — давом этарди харидор, — шунча йил заводда ишлаб, бирингиз икки бўлмади. Бу мошин билан икки кунда бир ойлик маошингизни ишлаб оласиз!

У машинасининг нархи бозорда йигирма минг эканлигини таъкидлаб, бундай омад кишининг эшигини фақат бир марта қоқиши мумкинлигини ҳам қистирди.

— «Жигули» бўлса «Жигули», — деди ундан кейин келган Қиём, — меникининг мотори уникадай ноль учникимас. Ранги ҳам молочний. Ҳозир десангиз ҳам калитни тутқазиб кетавераман.

Рофе амаки хотинига қаради, аммо аёл ҳам бундай катта масъулиятни гарданига ололмасди. Буни ҳис қилган Қиём қимор ўйлаб-ўйлаб кўриш учун бир ҳафта муддат белгилади.

Дафъатан катта бойликка эришган қашшоқ киши нимаси биландир ногаҳонда занжирини узган қулни эслатади. Бу қулни ҳали озод ҳам, бахтли ҳам деёлмайсиз. Чунки у тайёр эмас буларнинг барига.

Даканчанинг ҳаёти мушкуллашиб қолганди. Уни кўпинча қамаб қўйишар, аҳён-аҳёндагина озодликка чиқаришарди. Жонивор эса биқиқ катакка кўниколмас, оқрухсор нозанинини, бирёғи Обидашт ариғига-ча чўзилиб кетган ўтлоқларни дард билан қумсарди.

Бир куни катақдан чиқди-ю, ички интиқлик билан қўшни ҳовлига ўтди. Шукурки, оқтомоқ шу ерда экан. Улар бағоят хушдиллик ва дилафрўзлик билан донлашиб юрган пайтда қайданам ҳовли соҳибаси пайдо

бўлди, даканчага ҳасад билан узоқ тикилиб қолди. Ахир, бу қандай бедодлик — унинг овсини «Жигули» — да юрса-ю... Барига мана шу хўроз сабаб. У эса ҳаммаси бўлиб икки қадам нарида юрибди.

Офият (Офат) катакка дон сепиб товукларини қамади, ҳатто оқтомоқ ҳам кирди. Аммо даканча сергакляниб, бегона катакка кирмади. Йўқ, аёлнинг ҳали аниқ режаси йўқ эди. Бу машғум мўлжал кейин пайдо бўлди. Нима бўлса ҳамки, даканчани гумдон қилиш керак! Шундагина овсини ундан устун бўлолмайди. Ҳамма тенг бўлиши лозим!

Эртаси у бир нечта маккажўхори донини бигиз билан тешиб (эҳ, макри минг туяга юк бўладиган аёллар!) ип ўтказиб қўйди. Бошқа товукларни қамаб, фақат оқтомоғни ёлғиз қолдирди. Мўлжалдаги вақтда даканча келиб, сайр қилиб юрганда, чиркин ниятини амалга оширишга киришди: уларга оз-оздан дон сепиб, ўзига кўниктирабошлади. Кейин аёл навбатдаги қадамни қўйди: бир ҳовуч маккажўхорини сепиб юборди. Даканча шоша-пиша ўшалардан бирини ютиб юборди. Устидан бир нечта дон егач, ҳиқилдоғидаги ногаҳоний оғриқни, алақандай куч уни силтаганини ҳис қилди. Чунки аёл ипнинг нариги учини тортаётган эди. У қичқирмоқчи бўлганди, овози ҳам чиқмади.

Офият ўлжасини ҳовлиққанича ошхонага олиб кирди, аммо қандай қилиб унинг жонини олишни режалаштирмагани сабаб, бир лаҳза каловланди. Сўнг бир оёғини хўрознинг кекирдагига, иккинчисини кўкрагига қўйиб, жониворнинг устига чиқди. Даканча нола чекиб, ғийқиллади, овзидан қон келди. Аёл алламаҳалгача оёғи остидаги вужуд жон талвасасида қалтираётганини ҳис қилиб турди. Тагин бир неча дақиқадан сўнг гардани шалвираб қолган ўлжасини эски дастурхонга ўраб, катта пақирга солди. Шундан кейингина дафъатан энгил тортди, аммо алақандай хавотир ҳам уни муттасил таъқиб этарди. Машғум қилмишига ҳеч ким гувоҳ бўлмаганига ишониш учун, бошини деразадан чиқариб, атрофга аланглаб олди.

Кўп ўтмай Обидашт ариғининг тезоб тўлқинлари устида лопиллаб оқиб кетаётган дастурхонга деярли ҳеч ким эътибор бергани йўқ. Унинг ичида бахтиқаро даканчанинг жасади борлигини ким ҳам ҳаёлига келтирибди дейсиз?!

Ҳа, маккор аёл жиноятини яшириш учун шу ўнғай йўлни танлаганди.

Бешинчи б о б

БИР ГУРУҲ ҲҲТОҚЛАРИ

Бас! Етар!

Зерикарли конспектларимни қўлингизга тутқазиб, уларни ўқишга қистайверишим инсофдан эмас. Қуруқ илмий ахборотлар, мавҳум иборалар меъдангизга тегиб бўлгандир?! Одамлар ҳақида, уларнинг турфа тақдирлари; қолаверса ҳангоматалаб ҳодисалар хусусида кўпроқ қалам юритишим зарур чамамда. Ойнайи-жаҳон, рўзнома ва ойномалар афсона ёхуд ҳақиқатлигини аниқлаб бўлмайдиган турфа ҳангомалар, (беқарор сиёсат, НУЖ, миллатлараро жанглар) хусусида жар солаётган бир пайтда талабанинг ҳаммабоп бўлмаган дафтарини титкилаб ўтириши, эҳтимол вақтнинг заволидир.

Алқисса, узоқ мулоҳазалардан сўнг, андак орқага ўтирилиб, Султон домланинг чигал ва хомуш тақдирини қаламга олишга бел боғладим. Хотирангиз панд бермаса, анатомиядан дарс берган ана шу маъруф мўйсафид ҳақида юлуқроқ бўлса ҳамки гапириб ўтган эдим. Бағоят хушсухан, ориф бу профессор институт ташкилотчиларидан бири бўлганлигини, бош корпус биқинидаги эски, пастқам уйчада яшашини айтган эдим. Султон домла (исму шарифлари Инқилоб Давлатович) ҳаётидан сўз юритишимга сабаб, у кишининг бандачиликни бажо келтиргани бўлди. Ўринларида чалқанча ётган ҳолда жон берибдилар. Икки кунгача бундан ҳеч ким хабар ҳам топмабди. Домладан дарак бўлавермагач, излаб боришса, эшик ичкаридан берк эмиш. Аввал овоз беришибди, кейин хавотирга тушиб, очишибди. Докторлар Султон домлани карбон газидан (аниқроғи, кислород етишмаслигидан) жон берган, дейишибди. Чунки домла газ печкасини ёқиб, ҳамма тирқишларни беркитган экан-да.

Видолашув учун тобутни олийгоҳ фойесига қўйишди. Домланинг захиллашиб кетган юзини кўриб, ростига гапки, сесканиб кетдим. Чехрасидаги нуронийлик ва

тароват ўрнини ўлимнинг совуқ сояси эгаллаганди. Ўнг томонда қора либос кийган бир жувон дилхуну дилваш бўлиб йиғларди. (Кейин билсам: асранди қизи Клара экан.) Алам ва ҳажрдан юз қиёфаси ўзгариб кетган бир амаки унга сабру бардош тилади, овутган бўлди. Мотам лентаси боғлаганлар орасида менга таниш ва нотаниш домлалар талайгина эди.

Митингда одамлар ёниб-куйиб гапиришди. Ректор Инқилоб Давлатовичнинг таржимаи ҳолини гапириб бергач, одамлар бирин-кетин сўз олиб, домланинг меҳнаткашлиги, одамохунлиги, ҳалоллигини қайта-қайта тилга олишди. Менга ҳаммадан ҳам Ленинграддан келган новча профессорнинг сўзи маъқул бўлди ва хотирамга кўчиб, миҳланиб қолди. «Ҳақиқий олимлар, афсуски, ўлимидан кейин қадр топади, деди у, одамлар марҳум ҳақида очикроқ, самимийроқ гапира бошлайдилар. Кўпларнинг унга бўлган муносабати ўзгаради. Билишимча, Инқилоб Давлатович ҳам шу тоифадаги одамлардан эди. Калифорния дорилфунунида бўлганимда, Инқилоб Давлатовичнинг тадқиқотлари, тақдир хусусида кўп саволлар беришганди. Унинг ватандоши бўлатуриб, тўла жавоб қайтаролмаганимдан ҳамон хижолат чекаман». Сўз олганлар бир-бирларини бот-бот такрорлаган бўлсаларда, талайгина маълумотлар олдим. Домла гарчанд анатомия ва физиологиядан дарс берса ҳамки, аслида энтомология соҳасида кандидатлик диссертацияси ёзган: асалари ҳамда қон сўрувчи каналар ҳаёти устидан тадқиқотлар ўтказган экан. Шу билан бирга умуртқалилар анатомияси ва физиологиясига оид ёзган дарслиги Москвада чоп этилиб, вазорат ҳамда нашриёт конкурсида биринчи ўринни олибди. Китоб талай чет тилларга ҳам таржима қилинган экан. Бир олим Султон домланинг фалсафа ҳамда генетика билан шуғулланганини айтиб, талай мисоллар келтирди.

Эртаси рўзномаларда шапалоқдайгина таъзиянома чиқди. Унда Инқилоб Давлатовичнинг таржимаи ҳоли бағоят мухтасар ва қуруқ қилиб ёзилганди. Фалон йили туғилди, диссертация ёқлади, кафедра мудирини бўлиб ишлади, профессорлик унвони берилди ва ҳоказо. Остига эса: «Бир гуруҳ ўртоқлари» деб имзо чекилганди.

Мен беихтиёр ўйга толдим: ким бўлди экан бу «ўртоқлар»?! Тириклигида қўлаб-қувватлаган, дили

махзун дақиқаларда дилафрўзлик қилган дўстлариминикин ёки...

Агар кутубхонамиз директори Ўткир Расулов бир оз кўмаклашишимни сўрамаганда, ҳикоямга шу қаторнинг ўзидаёқ нуқта қўйган бўлардим.

Султон домла вафотидан чамаси ўн кунлар ўтгач, дарсдан чиқиб уйга йўл олаётганимда Ўткир акага дуч келиб қолдим. У киши одатдагидек, ўқишларим билан қизиқиб, дадамнинг сихатларини сўрадилар.

— Яхши, яхши, — такрорладим йўлда давом этиш илинжида.

— Қизларга сал кўмаклашиб юборасизми, — деб қолди у киши кутилмаганда, — Султон домланинг китоб-журналларини саралаб, кутубхонага ташишяпти. Кўп нарса экан.

Рад этолмадим.

Домла яшаган уйга таъриф бериб, у урушдан илгари қурилган, кўримсизгина иморат эканлигини айтган эдим чоғи. Аммо ичкарига кириб ҳам кўнглим аланималардан ўксиб кетди. Шундай забардаст олим, фидойи фуқаронинг поллари, шувоклари кўчган уйчада яшаши дилимни ғаш қилди. Қишлоғимиздаги ночорроқ кишининг уй-жойи ҳам бундан ҳашамлироқ эканлигини таъқидлаб ўтишим ортиқчалик қилмас. Фирузранг халат кийиб олган кутубхона қизлари бурчак-бурчакда ўтириб, китоб-журналларни саралашар, уларни бирма-бир рўйхатга олишарди. Тағин бир аёл боғламларни пешма-пеш кутубхонага таширди.

Султон домла билан видолашган куни ҳаддан ташқари куйинган чайир амаки (кейин билсам, домланинг ёшлиқдан дўсти Суғдий (Камол) амаки экан. Қизларга қисқа-қисқа кўрсатмалар берарди. Унга салом бериб, ёрдамга юборишганини аён қилдим. Вале ишбошининг юз ифодасида қилт этган ўзгаришни илғамадим.

— Опага кўмаклашинг, — деди ниҳоят китоб ташиётган аёл томон имлаб.

Дасталаб боғланганлар орасида «Биология» журнаlining эллигинчи йилларда босилган, сарғайиб кетган юпқа сонлари билан бирга «Вестник Академии наук СССР», «Генетика», «Вопросы философии», «Пчеловодство» журналлари ҳам бор эди. Икки боғлам журнални кўтариб, беихтиёр манзил томон қатнай бошладим. Бир оздан кейин иш қўламини чамалаш нияти-

да журналлар, папкалар, қўлёзмалар, китобларга тағин кўз югуртирдим. «Большая Советская энциклопедия»-дан тортиб, Толстой, Достоевский, Диккенс, Эмиль Золянинг танланган асарларигача бор эди. Араб ва латин алифбосида битилган қадимий китоблар алоҳида жавонга терилганди. Тағин бир жавонда инглизча, немисча китоб-журналлар саришта қилиб тахланганди.

Шомгача тўртдан бирини ҳам ташиб улгуролмадик уларнинг.

Эртаси дарсдан сўнг кирмоқчи эмасдим, аммо Султон домланинг руҳи-хотирасига бўлган эҳтиромим ҳаққи тағин бош суқдим. Бу гал Суғдий амаки қўлёзмаларни тахлаб, тартибга солишимни сўради. Китоб жавонларининг саңдиқчалари ва ғаладонларига солиб қўйилган папкалар, қалин дафтарлар муқовасига қўлёзма мавзуси, ёзилиш муддати қайд этилганди. Бир қиз уларни қизиқиш билан варақлаб, ўқиётганини кўриб, мен ҳам чўқилаб-чўқилаб кўз югуртирдим. Ёзувларнинг аксари рус тилида бўлиб, анчайин илмий эди. Фенологик кузатишлар, давомий формулалар, кимёвий занжирлар, графиклар... Кечга яқин бир ғаладондан домланинг кундалиги чиқди. Бу дафтарлар ўзбек тилида битилганди. Дуч келган саҳифасини очиб кўз югуртирдим-у, қизиқишим чандон ошди. Султон домла чигиртканинг жинсий алоқасини жуда қизиқарли қилиб ёзганди. Мендаги ҳангоматалабликни ҳалиги амаки илғаб қолиб, хайрихоҳ бош тебратиб қўйди. Анча дадиллашиб, ўзга саҳифаларни ҳам ўқишга тутиндим.

Ён дафтар билан танишишга ошиқмаслигингизни сўрардим. Унда мароқли саргузаштлардан кўра илмий каломлар, шахсий кечинмалар, зерикарли қайдлар, фактлар, рақамлар сероброқ. Талай саҳифалар саросима ҳолатда чалакам-чатти ёзилгани сабаб уни ўқиш — амри маҳол. Тағин қалтис бир томонини эътибордан истисно қилиш мумкин эмас: ён дафтарда институт, шаҳар ва жумҳуриятнинг қатор олимлари, раҳбарлари (эндиликда собиқ) тилга олинган. Домла уларнинг айримларини улуғлаган бўлса, баъзи бирларини лаънатлаган. Инқилоб Давлатовичнинг яқин кишилари (Суғдий ҳамда Клара)нинг ижозати билан домланинг ҳаётига оид бўлган ва ҳеч кимнинг шаънига ботмайдиган, ибратомуз саҳифаларни кўчириб олдим. Улар

билан танишишингиз мўмкин. Аммо бу кўчирмалар Султон домланинг ҳаёт, фаолияти ҳақида тўқис маълумот беради деёлмайман. Чунки ихтиёримиздаги қирқ саккиз дафтарнинг ҳар биридан икки-уч бетдан олодим, холос. Бу эса дарёдан бир неча челақ сув олгандай гап.

Тағин: айрим жумлаларни таҳрир этганим ёки қавсда изоҳ берганимни ҳам айтиб ўтишим керак.

Олтинчи б о б

КУНДАЛИКНИНГ САРАЛАНГАН САҲИФАЛАРИ

9.09.45

25 га кирдим. Сўғдий шу дафтарни тақдим этди. Унга кундалик ёзиб бораман.

Кечқурун Фаттоҳ, Камол, Толиб келишди. Қизлар ва орзулар ҳақида сафсатавозлик қилдик. Сўғдийнинг шеъри ўлкамнинг пуфакчаларини қитиқлаб юборди. Мақтов — сийлов. (Фаттоҳ) микробиологиядан диплом иши олибди. «Энди боринглар, хўжайин соат 10 дан кейин ҳеч ким кирмасин деган», дедим. Шўрликлар ранжишмай, уйга равона бўлишди. Ёзлари ҳам ижарадага — шаҳарликларнинг феълени билишади.

15.06.49

Мавзуну тасдиқлашди: «Ишчи ари хоботоғи (тумшуғи)ни узайтиришда Кавказ ва Ўрта Осиё зотларини дурагайлаш самаралари». Менга сўз беришди. «Бедазорларнинг гектардан 250 ўрнига 50 кг асал оялмиз, чунки нектар чуқурда бўлгани сабаб ари тумшуғи қисқалик қиляпти. 200 кг асал қуриб, тупроққа қоришяпти. У дастурхонни безасин. Агар асалари тумшуғини 5 мм дан лоақал 8 мм га етказсак тағин 50 кг бол бизники бўлади. Қолган 150 кг ни олиш билан келажак авлод шуғулланади. Ўзбекистонда 500 минг га бедазор борлигини ҳисобга олсак, қанча асал олиш мумкинлиги равшанлашади».

Илмий раҳбарим маъқуллади, тўлдирди. «Фақат беда эмас, себарга, нўхат, акация каби дуккаклилар гулини ҳам табиат ари учун ноқулай қилиб яратган.

Шунинг учун тадқиқотнинг аҳамияти катта», деди. «Дурагайлаш, танлаш кўп вақт талаб қилади, деди нотаниш олим, ундан кўра Кавказ ариларини келтириб, иқлимлаштириш ўнғай». У ҳақ эмас. Бундай тажриба самара бермаган — Кавказ арилари шароитимизга мослашолмай нобуд бўлишган, тирик қолганлари кам маҳсулот берган. «Генетика (ирсият) қонунлари билан ҳисоблашиш шарт, деди Н., табиат ариларимиз тумшуғини 5 мм қилиб яратган бўлса, бунда бирор ҳикмат бордир. Эҳтимол, айнан тумшуқнинг узунлигини бизнинг шароитимизда халақит бериб ҳам қолар?!» Бу мулоҳазага ҳеч ким муносабат билдирмади, чунки шмий асослар йўқ эди.

3.06.51

Мусибат! Оғир мусибат! Фаттоҳдан ажралдик. Нақадар маъруф, хокисор, жонфидо одам эди-я! Орадан бирор соатлар ўтмай хотини ҳам ҳаётдан кўз юмди. Сўнгги дақиқаларда икковларининг ҳам ҳароратлари кескин ошиб, бошларига қаттиқ оғриқ кирди. Алаҳлашди, шўрликлар. Докторлар ҳарчанд қилишса ҳамки нафи бўлмади. Диагнозни сир туттишди. Назаримда бу — ўлат! Ўлат, вабо, бўғма, сил батамом тугатилди, деб эълон қилинган сабаб шундай йўл туттишди чоғи. Балки микроб каламуш орқали Фаттоҳга ундан хотинига ўтгандир. Аслида ўлатнинг бу тури жонивордан инсонга юқмаслиги керак эди. Эҳтимол каламушни ёрганда унинг қони яра ёки тирналган жойидан тўқималарига ўтгандир?! Эҳ, Фаттоҳ! Сен ҳали керак эдингку — фанга, миллатга, менга! Оламга келиб нима ҳам кўрддинг?! «Инқилоб, деди сўнгги дақиқада алаҳлаб, Клари сенга топширдим — хўрлатиб қўйма!» Бечора Клара бу мусибатлардан беҳабар ҳолда, лагерда ўйнаб юрибди.

Фаттоҳнинг кашфиётини ҳам сир туттишяпти. Чет эл айвоқчилари бохабар бўлмасин, деб бу хусусда гапирини ҳам таъқиқлашди. Чинакам фан билан қуролланган олим — қудратли куч. Ф. ўлмаганда, микробларни бизнинг фойдамизга ишлатишнинг кўп қирраларини очарди. Афсус. У минглаб кишиларни каламуш балосидан озод қилди. Ногаҳонда кўпайиб кетган кемирувчилар галасини рўзномалар «иккинчи фашизм» деб ёзди. Омборларни қуритиб, одамларнинг хонадонига ҳам

ташланишаётганди, пагаркусурлар! Унга қарши сафарбарлик наф бермади. Шунда Ф. ярамаслардан бир нечтасини тутиб, қонига ўлат микробларини юқтириб, қўйиб юборди. Улар оғиз ўпишиб кўришаркан. Шу тариқа касаллик бир-бирига юқиб қирила бошлашди. Ф. тадқиқотни шу ерда тўхтатганда ҳеч гап бўлмади. Мана, оқибат! Алвиго!

1.07.51

Кичик хонамни бўшатиб, жиҳозладим. Клара учун каравот, шкаф қўйдим.

Бир кучоқ гул териб, кутиб ўтирган экан. Йўл-йўлакай чулдираб, таассуротларини гапирди, ҳаялашгани учун дадаси билан ойисидан аразлаган бўлди. Тўғри қабристонга йўл олдиқ. Гулни иккига бўлдим. «Иккала қабрга қўй», дедим, диғдаларимни зўрға тийиб «Нега, амаки», сўради хавотирланиб. Унинг нозик бармоқлари қалтиради. Мен ётиғи билан бор ҳақиқатни гапириб бердим. Катта қиз бўлиб қолганини таъкидладим. Йиғламади. Назаримда болаларга хос гўрлик мусибат кўламини тасаввур этишга монелик қилди. Уйга олиб келиб, энг маҳбуб каломлар ила далда бердим, овутдим.

Энди ёлғиз эмасман — қизим бор. Ҳаётимни унга ва фанга бағишлайман!

3.08.51

Клара билан совхозга бордик. Муаллим (асаларичи) шу ерда экан. Дурагайланган она ариларни мақтамади. Улар асабий, дангаса, деди. Тажриба қутилари назоратдагидан атиги 2,7 кг кўп бол берибди. Ваҳоланки уларнинг хоботоғи 1,5 см узун. Мўлжал бўйича 1,4 ҳисса кўп маҳсулот бермоғи керак. Ҳалати тафовут.

Муаллим билан узоқ гаплашиб қолдик. Закий одам. Асалари оиласи ҳақидаги мавзунинсон рўзғорига улади ва уйланишим зарурлигига шаъма қилди. Аллақандай жувонни анча-мунча таърифлаб ҳам қўйди. «Қизим ўтайлик ситамини тортишидан кўрқаман», дедим.

Клара иккаламиз шприц билан тўплаган нектарларни лаборатория текширувидан ўтказдик. Сув камайиб, органик кислота, эфир ёғи, сахароза кўпайибди. Бу — яхши!

Мўйлов тағин келди. Энди уни кўрганда, кўзим қонга тўлмайди, муштим тугилмайди: хотиржам гаплашаман. «Жияннинг боласини (Клара) кўргани кевдум» деди. Меҳмон қилдим. У билан илк учрашувни эслашман. «Мен Паттони тоғаси бўламан» дегандан кейин уни дўстимнинг таъзиясида кўрганганимни элас-элас хотирладим. Зоҳирий яқинлик, қадрдонлик туйиб турганимда, устимга совуқ сув сепилгандай бўлди. «Жияндан қоған сағирни об кетгани кевдум» деди. Бу ёруғ оламда ягона такаюғимдан ажраб, қўлим осилиб қоладиган бўлди. Кемаси ногаҳонда ҳалокатга учраган ғариб йўловчидан ўқиб кетдим. Беҳудуд жаҳлимни жиловлаб, қизимни бу тасодифий қишлоқига бермасликни ўйлай бошладим. Негадир бу жоҳилнинг қўлига тушган Кларанинг тақдири аянчли бўлади, деган фикр бошимга тўқмоқ бўлиб урилабошлади. Шу тобда бир форс донишмадининг: «Қурашда жаҳли чиққан енгилари», деган нақли тушди. Ўзимни босиб, вазминлик билан гаплашабошладим: пайдар-пай саволлар бериб рақибимни синадим. Колхозда ишлашини, етти фарзанди борлигини айтди. Хотини ҳам у билан келиб, ташқарида кутиб турган экан. Кларани кийинтириб кетиш учун ўзларича либослар олиб келишибди. Гап орасида мўйлов ҳатто «ҳукумат» ҳам у томонда эканлигини шаъма қилиб ўтди. Қонун рақибим томонда бўлиши дилимни тағин ҳам хуфтон этди. Аммо умидларим сўнмаган эди. «Биринчидан, Фатто фарзандини менга васият қилиб қолдирган, дедим, иккинчидан, қизим сизлар билан кетишни истамаса керак!» Бу гапни ишонч билан қатъий қилиб, аммо жаҳлга эрк бермай айтганим сабаб, мўйлов жавоб тополмай каловланди. Шу жўнгина ҳақиқат олдида эсанкиради. Бу — ярим ғалаба эди. Аён бўлдики, мўйлов мен тасаввур қилгандай жоҳил, чапани, яқров эмас, кўплаб ўзбек деҳқони сингари соғда, ишонувчан, бечораҳол киши экан. Эр-хотин ноиллож қолиб, Кларани кўришга рухсат сўрашди. Дилимдаги ногаҳоний қаҳр ўрнини шафқат эгаллади — уйга олиб бордим: аёл қизимни кучоқлаб йиғлаб юборди. Раҳим келди. Аммо Клара ҳамон бегонасираб тураверди. «Булар қариндошлар бўлишади, қишлоқда яшашади. Сени олиб кетгани келишибди» дедим. Клара ўзини бағрим-

га отиб, ҳиқиллаганича йиғлашга тушди. Меҳмонлар ноўнғай саросималанишди. «Йўқ, нотўғри тушунма, гап оҳангини юмшатдим, меҳмон бўлиб борасан, бирор ҳафтадан сўнг ўзим олиб келаман». Клара бунисига ҳам кўнмай кўз ёши тўкишда давом этди. «Бўлти, дедим уни бағримга босиб, сени ҳеч кимга бермайман!» Ростини гапки, ногаҳоний ва мутлақ қалабадан аввал қувонган бўлсам ҳамки, кейин нагомат чекдим. Назаримда биз — катталар озурдадил, мурғак вужудни манфаатларимиз чиғирғига солиб, роса эзғилагандай эдик. Бу борада мен мўйловдан ҳам кўпроқ жоҳиллик қилгандим.

Бу гап мўйлов ўзга мақсада келибди: ўғлини агрофакка киришмоқчи экан. Ёрдам беришни гарданимга олдим.

18.03.52

Ура! Ёқладим!

«Аспирант бағоят мураккаб мавзуга қўл урган, деди тақризчи, бу ишни давом эттириб, докторлик қилишни маслаҳат берардим. Ленинградлик профессор мазкур мавзуда бизда ҳеч ким тадқиқот ўтказмаганини, АҚШлик Томпсон деган киши изланганини, аммо яхши натижаларга эришмаганини айтди. Эътирозлар ҳам бўлди. «Арининг тумшуғи узун бўлгани сари у юза ва қуюқ нектарни олишга қийналади» деди кавказлик доцент.

Мен билан бу ерга (Краснодар) Толиб, Шамс келишган. Сўғдий келмади. Эҳтимол, пули йўқдир, шўрликнинг. Толиб бунини садоқатсизликка йўймоқчи бўлганда, эътироз билдириб, ғийбатнинг йўлини тўсдим.

Нашриёт вакили диссертация асосида китоб ёзиб беришимни сўради, рози бўлдим.

20.02.53

Клара касалланиб қолди. Ҳарорати кўтарилиб кетди — жуда кўрқдим: хаёлимга ноҳуш гаплар кела бошлади. Докторларга худонинг зорини қилиб ялиндим. Мунаввар оламда мен ғарибнинг шу мурғак вужуддан ўзга бирор тақягоҳим йўқлигини изҳор этдим. Қаерданам Сўғдий пайдо бўлди, таниш докторларини ишга солди. Томоғи шамоллаган экан, холос. Енгил тортдим. Фойеда аламаҳалгача гаплашиб ўтирдик. «Шоир, ёзувчининг Самарқанддек чеккароқ шаҳарда яшаши — катта

йўқотиш», деди у. «Шоирлар қишлоқда туғилиб, Парижда ўлади», дедим. У Тошкентга кетиши ёхуд ўзга ишнинг этагини тутмоғи керак, назаримда. Таҳририятдагилар ишга олишмаётган экан.

2.09.56

Ректор чақирди. Қишлоқларга чиқиб, партиянинг янгича аграр сиёсатини тарғиб қилишимиз керак экан. Обкомдан айтишибди. Толиб билан унинг юрти Паст Дарёомга борадиган бўлдиқ. «Коммунизм» колхозига бизни яхши кутиб олишди. Зиёфат уюштиришди. Назаримда Т. ўзини ўзгачароқ тутиши керак эди. «Одамларни тўплаб жўрмайлик, йўлланмани беринглар, қўл кўяман», деди раис. Кулгим келди. Анча-мунча киши тўпланди. Негадир мен уларни тинглагим келарди. Сўз олганлар мухтасар қилиб замонга, партияга шукроналар ўқишди. Янгича аграр сиёсат тўғрисида гапирдим. Одоб билан тинглаётгандай бўлиб кўринишса ҳамки, фикр-зикрлари ўзга ёқда эди уларнинг. Нега жалб қилолмадим? Т. маст бўлиб қолди, валдиради. Уйга келиб ҳам одамларни ўйладим; нечун улар лоқайд?! Балки ҳар қандай янги раҳбар, ўзгача сиёсат ҳам деҳқондан кетмонни қаттиқроқ уришни талаб қилишини мендан чуқурроқ ҳис қилишар, кўпни кўрган бу одамлар?!

13.09.56

Проректорга кириб, микробиологиядан тадқиқот ўтказиш ниятида эканлигимни айтдим. Инсон ҳамон кўзга кўринмас рақибларнинг қурбони бўлаётганига мисоллар келтирдим. У латтачайнарлик қилиб, дудмал жавоб қайтарди: алакимлар билан маслаҳатлашиш зарурлигини уқтирди. Микробиология кафедрасининг мудири ҳам қувватламади, ўз соҳам — (энтомология) билан шуғуланишим зарурлигини уқтирмоқчи бўлди. Аслида насибасига шерик бўлишимдан чўчиди, хумпар! Иккаласи ҳам тенгдошим, дўстим, аммо мени тушунишни исташмайди. Мен аслида уларнинг ўзига мадад кўрсатмоқчиман: фанга, халққа хизмат қилмоқчиман, холос. Сино: ҳавода чанг-ғубор бўлмаса, инсон минг йил яшайди, деганда ҳаводаги микробларни назарда тутган. Буни исботлаш керак! Инсон кўзга кўринадиган рақиблари устидан ғалаба қилди, аммо кўзга кўринмайдиган кучлар унинг юраги, миясини кемирмоқда,

қонини бузмоқда. Булар микроблар, бактериялар вируслар; булар ҳасад, ғийбат, очкўзлик...

22.06.59

Шошилинич обкомга чақиритди. Россиядан келтирилган қора-ола зотли моллар касалланиб нобуд бўлаётган экан. Котиб масалани тушунтирди, унга андак сиёсий бўёқ ҳам чаплади. Ўзбекистон ҳукуматининг қарори билан сигирлар талай вилоятларга келтирилган экан. Қиммат нархда. «Уларнинг нобуд бўлиши фақат иқтисодий жиҳатдан эмас, сиёсий томондан ҳам хато», деди у. Қора-ола сигирларнинг ҳар бири 4000 литр сут беришини таъкидлади. Бош ветврачининг маълумотига кўра касаллик аломатлари: молнинг ҳарорати кескин кўтарилиб, қон сиябошлаган, муттасил қалтираган. Ҳафта ичига тўрттаси нобуд бўлган. Тағин 6 қорамол оғир ҳолатда. Дорилфунундан келган кекса генетик. Л. миграциянинг бундай усулини қоралади. «Сигирларни Европадан олиб келишдан аввал биз билан маслаҳатлашиш керак эди, энди — кеч», деди жаҳл билан. Котиб аччиқланди. Баримизни сиёсий оқсоқликда айблади. Партия к. хўжалик маҳсулотларини кўпайтириш масаласини қўйганини, бунинг учун сермаҳсул моллар зарурлигини ётиғи билан уқтирди. «Жайдарининг суги оз бўлса ҳам ёғлилик даражаси баланд, бу жониворлар қон сийиб ўлмайди, биз уларнинг шароитини яхшилашимиз керак», деди жавобан Л. «Бўлган иш бўлди, деди котиб, энди буюғини кўрайлик. Ҳозир мададларингга муҳтожмиз. Бир-икки авлод олсак, кейин мослашиб кетади. Ветеринар, генетик ва ҳашаротларга қарши курашувчи олимларни тўплашдан мўдгао ҳам хўдди ана шу».

Назаримда уларнинг иккаласи ҳам ҳақдай.

Кутубхонада китоблар, диссертацияларни варақладим. Кавказда ҳам шунга монанд касаллик бор экан, ammo моллар нобуд бўлмаскан. Касалликни қўзғатувчи пироплазмиз микробини қон сўрувчи ҳашаротлар тарқатаркан. Фалати: чивинмикан, канамикан, сўнамикан? Мазкур ҳашарот қон сўраётганда микроб мол организмга ўтиб, эритроцитни емираркан. Микроб ҳашарот қонига ойлаб уйқу ҳолатида бўлиб, сут эмизувчилар ҳужайрасига тушиши билан оммавий кўпайиши фалати ҳол эди.

1.07.59

Ҳафта ичига тағин 4 сигир ўлди. 7 таси касал. Улар сув ичмай қўйишди. Қолган сигирларнинг ҳам маҳсулдорлиги паст. Чуқурлар қазиб, сувга тўлдирамиз, унга дуст, креолин аралаштириб, моларни бирма-бир чўмилтирамиз. Лаънати кана заҳарланиб ўляпти. Жуда ноўнғай усул. Чанқаган сигирлар заҳарланган сувни ичиб қўйиб ҳам нобуд бўлишди. Заҳар сутга униши аниқ. Тупроқни, сувни заҳарлаялмиз. Атрофларни дезинфекция қилишимиз, қонхўрларни қўлда териб турганимизга қарамай лаънати кана камаймаяпти. Ҳалати, қаердан келяпти экан, бу текинхўрлар? Жумбоқ устига жумбоқ. Демак, аввал шу саволга жавоб топмоқ керак.

5.07.59

Эврика устига эврика! Топдим!

Ньютон дарахтдан узилиб тушган олмани кўриб, ернинг тортиш кучи ҳақидаги қонунни кашф этганидай бўлди. Кана чақавергани сабаб каравотимнинг тўрт оёғига ҳам консерва қутиси қўйиб, ичига дуст солдим. Барибир чақаверди. Бу қанотсиз махлуқ қандай қилиб мени топаётганлигини билиш шинжида каравотимда ярим яланғоч ҳолда ётиб, пойлай бошладим. Ҳали уйку босмасданоқ қорнимнинг устига бир кана пайдо бўлди. Уни қаердан келганини чамалаб турганимда шипдан тағин иккитаси қорнимга космонавтлар тили билан айтганда «юмшоқ қўнди». Уларнинг маскани шип эканлигига энди шубҳам қолмаганди. Ногаҳоний кашфиётимдан беҳад қувондим.

23.07.59

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ярамас кана шипда, дарахт шохларида 6 ойгача ҳаракатсиз ётаркан. Пастда ўлжа пайдо бўлган заҳоти ўзини унинг устига отиб юбораркан. Тағин: ўлжа келганини унинг қонидagi мой кислотаси ҳидидан аниқларкан. Қопқон ясадим: шисаларга мой кислотаси солиб, ҳар ер — ҳар ерга қўйдим. Қонхўр каналар ёпирилиб келиб, кислотага тушиб ўлабошлади.

Янгилик ҳақида газеталарда ёзишди. Бизни Марказкўмнинг биринчи котиби қабул қилиб, миннатдорчилик билдирди. «Энди бу усулни жорий этиш керак»,

дедим. «Яхши кашфиёт ўз-ўзидан ҳам тарқалади, деди, ҳозир ҳамма жойда қопқонлар ясашяпти». «Ишни тўхтатиб кўймаслик керак», дедим, иммунолог олимлар сиз сиз қонига оз-оздан пуро-плазмиз юбориб, уларнинг бардошлилигини ошириш зарур». «Ўзгалар мени қувватлашди. Қора-ола энди бизда яшаб қолади! Лекин ҳамон табиат жумбоқларининг сарҳадсизлиги ҳақида ўйлайман. Пироплазмиз кана қонига, кананинг шунда ойлаб ўлжа кутиб ётишида қонуний яқинлик кўраман. Ана шу жумбоқни очиш фанда чинакам кашфиёт бўларди. Инсонни, чорва молларини ҳам зарур бўлган пайтда олти ойгача ухлатиб кўядиган ўша сеҳрли модда ажратиб олинса эди. Эҳтимол бундай модда айиқ организмда ҳам бордир?! Фанга хужайра, ядро ва протоплазмаларни чуқур тадқиқ қиладиган забардаст олимлар, электр заррабинлари бўлган замонавий лабораториялар керак! Ҳукумат бор маблағни янги ерларни очишга сафарбар этмай, ана шу муаммоларга ҳам харжлаши керакка ўхшайди.

11.03.61

Вольтер (Франсуа Марк Вольтер — 1694 — 1779 — фаранг файласуфи) дунёқарашларимни остин-устун қилиб юборди. Бу одам Руссо, Дидро, Кеплер каби даҳолар билан тенг турса керак. Эҳтимол устун ҳамдир. Ҳарҳолда улардан кўра самимий ва дангалроқдай.

Талабаларга лўнда қилиб, аср фалсафани ўргатишимиз керак. Илмий коммунизм, атеизм, сиёсий иқтисод фанларининг соатлари кўп. Бу фанлардан дарс берадиганлар орасида кибор, ғийбатчи, тамагир махсумчалар анчагина. Ҳалати: улар қишлоқдан келганда камтарин, ҳалол, уятчан йигитчалар бўлишган-ку?! Шаҳар буздими ё кераксиз фанларнинг кераксиз мағдоҳларига айланиб қолишдими, шўрликлар?! Бу болакайлар табиий фанлардан жуда олисда. Табиатни билмаганимиз сабаб ҳам инкор этишга ўтиб олдик: динни ҳам, генни ҳам. Чунки инкор этиб кўяқолиш ўнғай. Лоқайдликнинг мақбул мантиғи. «Сен шубҳаланишни биласанми?» деб савол беради Вольтер. Ҳа, шубҳаланишни билиш керак. Ҳоялардан ҳам, ҳукуматдан ҳам. «Табиатни ўрганиш, уни тадқиқ қилиш учун унга тўғри савол бера билмоқ керак», дебди Вольтер. Шундай ўл тугтанганимизда табиат ҳақида ҳеч нарса билмаслиги-

мизни англаб қоламиз. Мана, қаршимда олов ёнапти. Нега унинг ранги қизғиш? Не сабабдан у тирикдай тўлғаниб, рақсга тушади? Аланганинг тутунга айланиш нуқтаси қаерда? Сув кислород билан водороддан иборат. Иккаласи ҳам ёнувчи модда, аммо оловга сув сепсангиз ўчади. Жуда жўн жумбоқларга ўхшайди. Аслида эса бу саволлар ўз кашфиётчиларини кутиб ётган докторлик диссертацияларидир.

1.06.61

Қизим туғилган кун. Ўн бешга кирди. Унинг тақдирдан бот-бот ташвишга тушаман. Ўқиши тузук, аммо она меҳрини туймай ўсаётганлиги ўз асоратини намоянча қилиб қолади. Андиша, урф-одат таомил масаласида оқсоқроқ. Эҳтимол, русча мактабга қўйишимнинг оқибатидир бу?!

Лаънатилар асабимни қақшатишди. Вилоят рўзномасида талай олимларни танқид қилишибди. Мени ҳам: «Асалари ёки алақандай ҳақканинг тумшуғини узайтиргандан кўра ишлаб чиқаришга наф берадиган тадқиқот ўтказиш керак эди», дебди ногон мухбир. Бунда алақандай «дўстларим»нинг қўли борга ўхшайди. Таҳририятдагилар билишмаса ҳамки ўша галварслар биларди-ку, нафини! Майли, садқаи асаб! Тағин: Толиб бухоролик қўйчивоннинг ўғлидан қорақўл тери ундирибди. Нақадар пасткашлик! Бунақа институт керак эмас! Лоақал битта порахўр бўлган ўқув даргоҳини ҳам беркитиш керак! Акс ҳолда у эпидемия ўчоғи бўлиб қолади. Бундай нотавонлардан таълим олган талабанинг келажақда ҳалол бўлиб қолиши амри маҳол.

Шомда дўстлар келишди. Толиб ҳам. Сир бой бермадим, аммо аввалгидай очилиб гаплашолмадик. Сен эзгу туйғусан, боқий ҳақиқатсан — самимият!

12.12.62

Докторлик билан шуғулланишимни маслаҳат беришяпти. Дўстлар ҳам, ректоратдагилар ҳам. Биологик кураш мавзусида тадқиқот ўтказишим тарафдори улар. Диссертация... Юрагим зириллайди. Кўплар биосулни яғона нажот йўли деб билишади. Менга шубҳалар бор. Тулкиларга қарши тозилар, канага қарши майнакушларни кўпайтириш билан курашиш кулгили бўлур эди. Тирик хужайралардан таркиб топган биологик

оламни тартибга солиб, йўналтириб турадиган бир қудрат бор. Унинг номи — Табиат! Табиатнинг эса ички ишларига аралашавериш ҳаммага ҳам мурод йўли бўлмаган.

Илмий кенгашдагилар ўргимчакканага қарши унинг кушандаларини ишга солишимни маслаҳат беришяпти. Майли, бир кўрайчи, зора далаларимизга пуркаладиган оқунинг андак бўлса ҳам камайишига, шудринларимиз беғубор бўлишига ҳиссам қўшилса...

24.07.64

Кларани олиб, совхозга бордим. Дипломатларнинг аввалги кузатиши тузук эди. Бу гал назорат барг остидаги ўргимчакканалар кушандалардан кўра кўпроқ кўпаяётгандай. Буниси нохуш ҳол, албатта! Лабораторияда кўпайтирилган кушандалар дала шароитида тоб беролмаяпти. Назорат баргларнинг ҳар бирида ўрта ҳисобда 13,5 зараркунанда бор. Фойдалилари эса озайиб кетяпти.

Кечқурун Бей-Биенко, Шванвич китобларидан ҳам саволаримга жавоб тополмадим. Бей-Биенко зарарли ҳашаротларнинг касалликларини тарқатишни тавсия этади. Аммо бу микробларнинг номи тилга олинмаган. Инглизча китобларда ҳам.

7.11.64

Ўргимчакканага қарши биологик усулда курашиш ҳозирча истиқболга эга эмас, деб эълон қилдим. Шу билан бирга икки йиллик изланишимдан воз кечганимни билдирдим. Илмий кенгашда: «Фанни, одамларни, келажакни алдашни истамайман!» дедим. Ғала-ғовур бошланди. Профессор З.нинг бармоқлари қалтираб, лаблари учиб, мени калтабинликка, нигилистликка, ҳатто бузғунчиликда айблашга киришди. Шўрликни тушуниш мумкин: шу мавзуда диссертация ёзиб, қариллаб юрганди. Менинг «манифестим» унинг ғирт ёлғончилигини фош қилди. Начора, ҳақиқат! Бу одам биоусул бўйича фан доктори бўлса ҳам қайси ҳашаротга, қачон қанча олтингугурт сепишдан ўзгасини айтолмайди. «Ҳашаротларга қарши энг самарали усул — олтингугурт сепиш», деган жумлани бот-бот такрорлаб туради. Аммо менинг икки йиллик кузатишларим бунинг батамом аксини кўрсатди. Ўргимчаккана олтингугуртга қарши

иммунитет пайдо қилибгина қолмай, уни еб «маст» бўладиган даражага етган экан.

Хуллас, ўргимчакканага қарши курашишдан ҳозирча ожиз эканлигимизни қуйидагича асосладим.

1. Инсон табиий мувозанатни бузиб, аксар майдонларга ғўза экди. Натижада ана шу ўсимлик зарарку-нандаси бўлиш ўргимчаккана кўпайиб кетди. Биосулни йўлга қўйиш учун энг аввал табиий муҳит керак: ғўза билан бирга беда, ғалла, сабзавот, озуқа экинлари...

2. Сурункали заҳарли модда қўлаш оқибатида ўргимчаккана унга бардошли бўлаборган, кушангалари эса баръакс ёппасига нобуд бўлади. Айниқса дефолиация пайтида экологик мувозонат бузилиб, йил буйи қилган тоат-ибодатинг бир пул бўлади.

3. Тараққий этган мамлакатларда ҳам кимёвий усулдан батамом воз кечилгани йўқ. Модомики шундай экан, бир ўргимчакканага қарши биосулда курашамиз деб аюҳаннос солишимиз ножоиздир.

4. Бу ишга кўпроқ микробиологларни жалб қилиш зарур. Бунинг учун замонавий ускуналар билан жиҳозланган лабораториялар, маблағ керак!»

Сўз олганларнинг деярли бирортаси мени қўлламади.

18.12.66

Менга тикилиб турган юз жуфт, эҳтимол ундан ҳам кўпроқ нигоҳларга қасдма-қасд тикилганимча, анатомия ҳамда физиология мўъжизаларидан ваъз ўқийман. Талабалар фикрларимни шоша-пиша дафтарга тушириб, оч эчкидай кўзларимга термилишади. Қирқ беш дақиқа давомида бирортасининг кўзига лоқайдлик кўрмайман, ўзаро гаплашишгани, хаёли оққанини ҳам ҳис этмайман. Бу ҳол менга куч, ғайрат ато этади. Ва завқу шавққа тошиб, монолог ўқийвераман. Қўнғироқ чалингандан кейин ҳам аудиториядан чиқишимга имкон беришмайди: саволлар, саволлар, саволлар... Мен ҳам вақтимни тариқча аямай беғубор ёшликнинг маънавий эҳтиёжини қондиргим келаверади; бундан ҳаловат толам.

Аммо ҳаргал маърузадан сўнг кафедрага кириб таъбим хира бўлади. Навқирон нигоҳларнинг бояги беғуборлиги, ташналиги ўрнини мавҳум, миждов муҳит эгаллайди. Ўрта даражадаги ёки ундан ҳам паст бўлган

олим ва олимчаларга хос ғараз, нописанглик, кибр самимиятга раҳна солади. Улар гапни чувалаштириб, анатом олиб бўлмай туриб бу фандан маъруза ўқиётганимга шаъмалар қилишади-ю, зарра хижолат тортмай мен ёзган дарслик асосига дарс ўтишади. Булар ўзларича: «Ғийбат — суҳбатнинг гули» деган нақл яраттишган. Занчалишлик билан ғийбат қилишдан ҳаловат топишади: ҳукуматни, институт, кафедрарағиларни, бир-бирларини...

11.11.69

Назаримда омаг мендан батамом юз ўгирганга ўхшайди. Клара қайтиб келди. Ўзи — оғироеқ. Рўзғорига ғурбат борлигини билардим, аммо ҳарчанг қилсам ҳамки сабабига фаҳим етмасди. Аввал аразлаб келганда, алдаб-сулдаб эргаштириб бордим; қайнона, қайнотаси билан гаплашиб бирор тўхтамга келолмадим. Назаримда улар ҳам, қизим ҳам баб-баравар ҳақдай ва ноҳақдай эди! «Рўзғорларини ажратиб домга кўчирсак, яхши бўларди», дедим. Аммо шу топда қайнона билан қайнотанинг ўксик нигоҳларига боқиб, уларга ачиндим. Чунки кув — ёлғиз фарзанд. Қиз бола, албатта она тарбиясини кўриб вояга етиши шарт! Қаттиққўл ва меҳрибон, серпўнса ва насиҳатгўй она! Ҳеч ким, ҳеч нима бу зотнинг ўрнини босолмайди. Қизим ҳаётигаги ана шу кемтиклик кўпроқ панд берганди назаримда. Мен галварс ҳам нукул ҳашаротлар билан банд бўлиб, қизим тақдирини ўйламай қўймадиммикин?!

21.02.71

Сурункали тиш оғриғига ўхшаш мавҳум бир ғашлик дилимни эзади. Очилмаган сўқмоқлар, навбат кутиб ётган жумбоқлар, ўз кашфиётчиларини кутиб ётган асрорлар лак-лак. Йўқ, буларни ҳал қилмай халқни бахтли қилиш мумкин эмас! «1980 йилда коммунизм қура-миз, бунга қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ва химиялаштириш туфайли эришамиз!» деган шиорлар кўпайиб кетди. Аввал тадқиқотлар ўтказиб, асослаш зарур. Ёша пайтга бориб бир квадрат метр тупроқда қанча чувалчанг ёки фойдали микроорганизмлар қолишини ҳеч ким ҳисоблаб чиққани йўқ. Ҳукуматнинг эконо-мик режалари экологик томондан асосланмаган.

16.12.73

Сўғдий келди. Уни соғинган эдим. Юртдошларимиз эртанги мунаввар кун, тўкинлик, эрк ҳақида баҳсу мунозаралар юритаётганда биз ҳибсга олинаётган, сургун қилинаётган шоирлар, олимлар тақдиридан ғуссалар чекдик. Балки бу реалликдир. Эҳтимол, омадсизлик аломатидир. Ҳа, омад деган қайсар кўноқ Сўғдийнинг ҳам эшигини қоқмай кўйдди. Ўз номидан ёзиб чиқаролмагач, асарлари тепасига ҳинд, араб, форс, турк ёзувчилари таҳаллусини кўйиб эълон қилишга ўтиб олди. Унга эса таржимон сифатида ҳақ тўлашади. Ўтган йил ана шу чалкаш ва омадсиз тақдирини қоғозга тушириб, машҳур ҳинд адиби номидан чиқарди.

14.07.74

Тошкентдаман. Юсупов помидоридан харид қилиш учун Олой бозорига кирдим. Фақат бир кишида бор экан. Шунинг учун навбат кутиб қолишга тўғри келди. Помидорпуруш чолга нисбатан дилимда ғаразга ўхшаш ғашлик уйғонди. Шу навни менга ўхшаган бир заҳматкаш олим яратган. Бу бўлса ўзгалардан икки-уч ҳисса қиммат пулаб, чўнтак қаппайтиряпти. Нақадар адолатсизлик! Олим зотини қадрламаган жамият эса инқирозга юз тутиши муқаррар!

Хаёлимга бу гаплар ўз-ўзидан келмаганди албатта. Кеча академик М. билан тўйда бўлдик. Тўй соҳибидан ўзга ит ҳам танимади бизни. Бир маҳал оинаи жаҳонда сухандонлик қиладиган қиз эри билан кириб келганда, гувв этиб ўша томонга ўтирилишди. Шивир-шивир қилиб, сухандон қизга ҳамду санолар ўқишди. Кимлардир у билан танишлигидан керилиб кўйдди. Ўксиб кетдим. Москва дорилфунунда бўлганимда аспирантлар, талабалар мени таниб қолиб, ўртага олишганди. Саволлари сарҳадсиз эди уларнинг. Рўзнамалар менга ҳамду сано ўқишганди. Ўз ватанимга бўлса... Ҳар йили Канада, АҚШ, Москва, Ленинград университетларидан юзлаб мактуб, бандерол, китоб оламан. Мен-ку майли-я, академик М.ни танишмагани аламли. Бу одам биринчи бўлиб Ўзбекистон тупроқлари ва экологияси картасини яратди. Тупроқнинг табиий унумдорлигини сақлаш масаласида академик Лисенкога, турли тоифадаги амалдорларга қарши чиқиб, беҳад азиятлар чекди. Шу тупроқ, шу одамлар деб тортди-ку бу азобларни!

Харидор сийраклашиб қолгани сабаб помидорни олдим-у, деҳқонни ҳангоматалаблик билан гапга солдим. «Биродар, мени яхши кўрганам Юсупов помидори, дедим, маъзи қовунга, йўқ, гўштга ўхшайди; шакли юракни эслатади». У маъқуллади, мен давом этдим. «Баримиз бу навнинг аълолигини биламиз, мақтаймиз, уни пуллаб, чўнтагимизни қаппайтирамиз-у, яратган селекционерни билан қизиқмаймиз». «Сиз олимми», — сўради деҳқон андак ёқинқирамай. Зоҳирий мамнуният билан маъқуллаб, бош силкиб қўйдим. «Олим зотини жиним сўймайди», деди у жавобан дулла-дурустдан. Бунисини кутмаган эдим, албатта. Унинг нонкўрлигини юзига солишни ҳам, қўл силтаб кетишни ҳам билмай, иккиланиб турганимда давом этди. «Бу навни яратган ўша Карим Юсупов — мен бўламан!». Қотиб қолдим. У давом этди: «Чугаренко деган навни бизнинг шароитимизда етти йил дурагайлаб, танлаш йўли билан яратганман бунни. Ўшанда газеталар роса шов-шув кўтарганди. Аммо дарҳол эсларидан чиқариб юборишди. Буниси ҳам майли — олимларимиз кўтара фирромлик қилишди: механизация учун нобол деб, тасдиқлашмади. Бари ҳам сизга ўхшаб, ҳосилга ҳамду сано ўқийди-ю, уни оддий деҳқон яратганини ҳазм қилолмайди. Суф-ей сизларга!»

9.09.79

Набирам Мирзамаҳмудни мусиқа мактабига эргаштириб боришни, йўл-йўлакай у билан суҳбатлашишни хуш кўраман. Кафедрода, уйда, кўчада беғуборлик, дангалчилик самимиятдек эзгу туйғуларга ташна бўлиб яшайман. Шунинг учун беш яшар боладаги хислатлардан диллим равшанлик топади. «Бобо, дейди чулдираб, сиз ўлиб қолсангиз, ойим роса йиғласалар керак-а?!» «Ҳа», дейман бу беғубор саволдан ранжимай. «Мен ойимнинг йиғлашларини ёмон кўраман» дейди у ҳадиксираб. «Ундай бўлса ўлмаганим бўлсин» дейман суҳбатимиз узилиб қолишидан чўчиб. Биз йўлда давом этамиз. У чулдираб аланималарни ҳикоя қиладди. «Бобо, дейди кейин овозини пасайтириб, ҳеч кимга айтмай-сизми?» «Йўқ», дейман. «Ойимни битта амаки ўпди». Аввал қаҳрга миндим, кейин қизиқа бошладим. Аммо қолганини айтмади. Мен билан очилиб гаплашадиган

шу набирам билан Суғдий. Ҳатто қизим ҳам бақамти ўтириб гаплашмайди.

11.12.79

«Жумбоқлар гўшаси» китобимнинг икки бобини машинкадан чиқардим. Биринчи бобда акулалар, уларнинг юқумли касалликка дучор бўлмайдиган ягона мавжудот эканлигига таъриф бердим. Америка олимларининг унинг тўқималарига рақ, вабо, ўлат микроблари юборишганда ҳам таъсир этмаганини қаламга олдим. Таъин: сувда яшовчилар орасида фақат ана шу океан йиртқичининг ҳаво пуфакчасидан маҳрумлиги билан боғлиқ жумбоқларни тасвирладим. Иккинчи боб: бағбўй ҳид таратадиган ҳашаротлар ҳақида. Кўпгина қўнғизларнинг бағбўй ҳид чиқариб, рақибларини гоҳида ҳушдан ҳам кетказиши қизиқтириб қолганди мени. Текшириб кўрсам, ўша газ таркибига гидрохинин ҳамда водород аралашмаси бор экан.

9.01.83

Мактубларга жавоб йўлладим. «Америка» ойномаси тахририятига «Ўргимчаккана ҳаётидан бир кун» деган мақолани жўнатдим. Лекин юрагим зириллаб турибди. Ваҳоланки бу мақолаларга тузумга зарофат етказадиган бирор калом йўқ.

8.06.84

Буюклар ҳаётининг тадқиқ қилинмаган қирралари ҳали кўп. Фалати қонуниятлар бор бу сирли оламда. Уларнинг аксарияти пакана бўлишган экан: Арасту, Афлотун, Бетховен, Кант, Моцарт... Тўғри, Толстой сингари новчалари ҳам учраб турган. Даҳолар бир неча соҳа билан шуғулланишган. Аристотель, Форобий, Беруний, Сино... Ҳозир бутун бошли бир илмий тадқиқот институти ана шу фанларнинг шохобчалари билан шуғулланади. Аксар буюк одамлар: Бобур, Эдгар По, Бехбудий, Фурқат, Бруно, Свифт, Лондон умрларини сайру саёҳатда ўтказишган. Мен ғариб чегарадан нарига ҳам чиқолмадим. Канада, ГФР олимларидан таклифномалар келганди, аммо бўйдоқлигимни важ қилиб қўйишмади. Нақадар пуч мантиқ! Буюк алломалар бу тор дунёга сиғмай ўзларини ўлдиришган ёки шунга ҳаракат қилишган: Арасту, Толстой, Руссо, Ла-

марк, Сарой Мулк Хоним... Мен ҳам гоҳ-гоҳида серғус-са оламни тарк этгим келади. Сўнгги дақиқаларда жон азобига ўлганларга ҳавасим келмайди. Ўнғай усул — СО гази...

7.08.87

Калтабинлик! Ёзувчилар, публицистлар, журналистлар гўзани ёмонотликқа чиқаришга, қоралашга тушдилар. Жами мусибатлар ва дилсиёҳликларга шу гиёҳ сабаб қилиб кўрсатиляпти. Кечагина уни «оқ олтин» деб таърифлаган кишилар бутун анчар дарахтига тенглаштиришмоқда. Кишилар эътиқоди, меҳрини экин-дан, заминдан совитадиган ҳар қандай мафкура ғайри-ахлоқийдир! Ўзбекистонда бундан кейин ҳам госсипиум (гўза) экилади ва одамлар унда ишлайдилар. Аввал буйруқ кучи даъват этган бўлса, энди сўм кудрати далага олиб чиқиши керак уларни. Баски шундай экан, эътиқодлари учун байроқлар, насибалари учун дастурхонлар, гўдаклари учун йўрғақлар тўқиладиган экиндан одамларнинг ихлосини қайтариш ноинсофликдир!

Еттинчи б о б

ҚАЙДНОМА

Сўғдий билан Кларанинг топшириғига кўра Султон домланинг қўлёмалари орасидан унинг васиятномасини ҳам роса излаб, тополмадим. Аммо дафтарлар орасидаги муқовасига «Қайдлар, афоризмлар ва ҳикматлар» деган қўлёмза чиқди, бу ҳам диққатга молик экан. Мазкур гурдоналарни домла турли манбаълардан тўпламаган, аксинча ўзи ижод қилган. Улар сизнинг ҳам ақлингиз ва қалбингиз ганжинасини бойитади, деб умид қиламан.

* * *

Одамларни тушуниш қийин. Уларнинг аксари оғма ва беқарор. Қишлоқ ёшлари шаҳарга интилади-ю, бир азобда ўрнашиб олгач, қолган умрларини шаҳар ва шаҳарликларни ёмонлаш, ғийбат қилиш билан ўтказишади. Ёки кексаликни олинг. Ҳамма ҳам мўйсафид ёшлар-

га етишни орзу қилади. Унга етиб олгандан сўнг эса кексаликни лаънатлашади. Ўзлари танлаган касбу-корни, сайлаган депутат ҳамда ҳукуматни ҳам ёмонлашгани-ёмонлашган улар.

* * *

Статистика — ҳаққўй ва даққоқ қария. Фоизма-фоиз айтиб беради: одамлар қанчага кўпайгани, жиноят қанча ошгани; нон истеъмол қилишнинг кўтарилиш кўрсаткичи, гўштнинг қимматлашуви... ҳуллас ҳаммасини. Аммо энг муҳим кўрсаткич — инсоннинг нечоғлик бахтли ёхуд бахтиқаро бўлганлигини айтишдан ожиз у.

* * *

Ташвиш сени ташвишга солмагунча сен ташвишни ташвишга солма!

* * *

Халойиқ серқатнов йўл бўйича икки гагонинг рижиллашиб қолганига гувоҳ бўлганман.

— Сен, ипирисқи иккинчи бор бу ерга келсанг, уриб оёғингни синдираман. Бу ер учун ойида элик сўм тўлаганман!

— Вой, паст-ей! Элик сўм дейди-я! Мен юз сўм бериб чиқдим, бу жой учун.

Йўлда давом этар эканман ўйладим: ким экан ана шу гадолардан ҳам бож ундирган? Албатта, амалдор! Тиланчидан ҳам паст турган ярамас!

* * *

Йўқ, миллатни ер ости бойликлари фаровон қилолмайди. Халқ заковатли, угдабурро, тежамкор бўлгандагина бири икки бўлиши мумкин.

Бир кўза олтини бор довдирдан, кўлида яхши ҳунари бўлган хушфеъл ва ишчан одам бой ва бахтлидир.

* * *

Биз кўп соҳаларда қадимги юнонларнинг ихтироларини қайта кашф этиб юрибмиз. Айниқса, биология ва тиббиёт соҳаларида фаннинг юза қатламидамиз. Ваҳоланки, инсониятнинг келажаги кўп жиҳатдан ана шу икки фан тараққиётига боғлиқ.

* * *

*Ақл, ақл, ақл! Бирламчиси шу! Жамият ва мила-
тга кўплаб ақлли ёш-олимлар, шоирлар, файласуфлар ке-
рак! Уларни бало-қазодан асрайлик!*

* * *

*Сиз ногаҳонда севиб қолдингиз. Лекин у эртанги
ёки кечки. Бу ишқ кимларнингдир ҳаловатига зомин,
кўз ёшларига боис. Ана шунда бу бевақт муҳаббат
балосидан гўқ-пўписалар, панд-насиҳатлар эмас, фа-
қат анатомия фани совитиши мумкин. Бунинг учун
севгилингизни эслаган, кўрганда унинг сочлари ва қош-
ларини инсоннинг ҳамма жойида (кафт ва товон бун-
дан мустасно) чиқадиган жамики сут эмизувчиларни-
кидан фарқ қилмайдиган жун эканлигини, унинг юзи
ҳеч қанақа ойга, ширмойга ўхшамаслигини, балки ости-
да мой безлари, артериялар бўлган тери эканлигини,
ингичка бели умуртқа поёна ва ҳазм бўлган овқатлар
ўтадиган ичакдан иборат эканлигини назарда тут-
сангиз бас!*

* * *

*Бир корчалонни билардим. Иши тушган кишини
жуда устакорлик билан сифатлаб, ийдириб юборар ва
ишончини қозониб, устаган кўйга соларди. У билан
жигдийроқ қизиқдим. Билдимки, у ўз қурбонининг ил-
латини илғаб олиб, ўша ернинг хужайраларини хузур-
бахш қитиқлаб кўяркан. Бир саводсиз профессорни ўз
соҳасининг катта донишманди, ҳалтурачи шоирни ис-
теъдоғ соҳиби; порахўрни — ҳалол, қурумсоқни — Ҳота-
митой деб таърифлаганига гувоҳ бўлдим. Ниҳоят у
мени ҳам «улфат одам» деб, таърифлади. Тўғри, ке-
йинги пайтларда ташвишларим кўпайиб, вақтни қиз-
ғанганим, танҳоликни хушлаб, одамёқмас бўлиб қолган-
ним рост.*

* * *

*Сен болам, табиий фанларнинг иқтидорли олими
бўлишинг мумкин. Модомики шундай экан, сиёсатга
меҳр кўйишинг, зоҳиран амалга интилишинг яллати,
сенинг ўрнинг парламент ва ҳайъатлар эмас, лабора-
тория ҳамда тажриба далаларидир.*

* * *

Бу соҳага мардикорлар эмас, чинаками хўжайинлар керак. Сен яхшиси, кооперативга бориб кўяқол. Шунда рўзгорингга ҳам, эҳтимол жамиятга ҳам кўпроқ наф келтирарсан.

* * *

Даҳоларни даҳо қилган меҳнат ва истеъдоддир. Улар ҳар қандай шароит ва вазиятда ҳам иштиёқ билан ишлашган, ишлашган.

* * *

Ҳозир Архимед тирилиб келиб: «Менга таянч нуқта ни беринглар, ер шарини силжитаман» деса, мутасаддилар қандай жавоб қайтаришларини тасаввур қилман.

РЕКТОРАТ. Афсуски, бу масала билан биз шуғулланмаймиз. Ариза ёзиб, юқори ташкилотларга мурожаат қилинг. Аризангизда ана шу ишнинг халқ хўжалигига қанча наф келтиришини кўрсатинг.

ФАҲЛААР АКАДЕМИЯСИ. Ҳурматли ўртоқ Архимед! Сизнинг бундан олти ой муқаддам ёзган фалон рақамли хатингиз яқинда бўлиб ўтган кенгашида кўриб чиқилди. Бир неча кекса академикларимиз сўз олиб, нуқта ни сизга бериб юборишга қарши чиқдилар. Таянч нуқта ўзимизга керак дейишди. Шунингдек, кўп олимлар Архимед деган олимни танимасликларини айтдилар. Шунинг учун бизга ёки бошқа идораларга мурожаат қилганингизда туғилган жойингиздан маълумотнома (миллатингиз кўрсатилган бўлиши керак) ўқув юртини битирганингиз ҳақидаги ҳужжатнинг асл нусхаси, сўнгги иш жойингиздан ва доктордан ҳужжат илова қилиш керак.

ВАЗОРАТ. (Биринчи мактуб) Ер қатламининг силжиши оқибатида вайрон бўлган мактаблар ва илмий тадқиқот институтлари қурилиши шу йилнинг иккинчи кварталда ўтказиладиган қўшма йиғилишда кўриб чиқилади.

(Иккинчи мактуб) Ҳурматли ўртоқ Архимед! Бизга хат ёзишни бас қилинг! Сиздан олдин мактубига Аристотель, Гиппократ, Пифагор деб имзо чеккан кишиларни руҳий касалликлар шифохонасига жўнатишга мажбур бўлганмиз?

УНДАН ЮҚОРИ ТАШКИЛОТ. Ерни қимирлатиб нима қиласиз? Экстремистлар билан империалистларнинг қимирлатгани етиб ортади ўзи! Биз ташаббусни бўғмоқчи эмасмиз, албатта! Майли, депутатлар кўришсин.

БИРИНЧИ ДЕПУТАТ. Газимизни олиб кетишди, олтинимизни олиб кетишди, энди таянч нуқтамизни ҳам олиб кетишмоқчимиз?

ИККИНЧИ ДЕПУТАТ. Агар валюта билан ҳақ тўласа, бериб юбориш керак!

РАИСЛИК ҚИЛУВЧИ. Демак масала аввал институтда, академияда ва бошқа тегишли ташкилотларда ўрганилиши керак, ундан кейин муҳокамага қўйилсин, деганлар қўл кўтаришсин. (Ҳамма қўл кўтаради.)

* * *

Фараз ва фантазияни хомхаёлдан фарқ қилмоқ керак. Энг улуғ кашфиётлар фараз ва фантазиядан бошланган. Фараз ўлжанинг изига тушган овчини эслатади. Уёғи эса унинг жасурлиги, сабр-тоқатига боғлиқ!

* * *

Ижодкор учун ёш мутлақ нисбий кўрсаткич. Қирқ ёшда қариб қолган ёки худди шу санада иш бошлаб, донг таратган ижодкорларни биламиз.

Сўнгги нафасигача ўзини навқирон ҳисоблаган кишига ҳавас қилса арзийди.

* * *

Ҳар ернинг тулкисини ўша ернинг тозиси билан овлаш керак, дейишади. Мабоодо ўша тозилар ҳам тулкига айланган бўлишсачи?!

* * *

Мухбирлар билан мулоқотда бўлишга ошиқаверма. Улар сен туфайли ўзларини тарғиб қилишга мойил бўлишлари мумкин.

* * *

Оиланг, авлодинг ва миллатингни ўзинг эмас, ўзгалар тарифласин!

* * *

Бир латифанома ҳангома.

Ҳусан деди: мен Ҳасан акамдан нақ бир соат ки-

чикман. У кишидан катта бўлишим мумкин эди-ю, аммо оламга келишда, аввал сиз чиқинг, деб мулозимат билан ўтказиб юборганман.

* * *

Буниси топишмоқнамо гап.

Қора сигир оқ сут, қора товуқ оқ тухум беради. Хўш ўзи қора бўлмай қора ишлар қиладиган сут эмизувчини топинг.

* * *

Йиғлама азизим! Кел сенинг кўз ёшларингни артиб қўяй. Нималарга қодир эканлигимни ҳали кўрсатаман у номардларга!

* * *

Ошириб юборма чироғим, ошириб юборма! Ошириб юборилган сифат — хушомадга, танқид — ҳақоратга, дори — заҳарга, меҳр — қаҳрга, ҳазил — зилга айланишига ишончим комил.

* * *

Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар»ни шу кеча-кундузда ёзса, унинг муҳокамаси тахминан қуйидагича бўларди.

ЁЗУВЧИ. Инимиз Абдулла Қодирий яхши ният билан роман ёзибдилар. Аммо роман қоралаш учун ниятнинг ўзи кифоя эмас, албатта. Ўзим ҳам роман ёзганча қанча ҳикоя, қиссалар эълон қилганман. Чехов бир умр роман ёзишни орзу қилган, лекин ёзолмаган. Мен гапни чўзиб ўтирмайман. Тан оламан: қўлёмани тўла ўқиб чиққаним йўқ, аммо бодрингнинг тахирлигини билиш учун уни ҳаммасини еб кўриш шарт эмас. (Залда кулгилар.) Аввало авторнинг ўзига Жулқунбой деб тахаллус танлагани менга ўтиришмай турибди. Жулқунбой (залда кулгилар). Бизда костюм, шими йиртилиб юрган кишини жулқунбой дейишади. Лекин бу киши... Майли, гап тахаллусда эмас. «Мавзунини мозийдан, яқин ўтган кунлардан, тарихимизнинг энг кир, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»дан белгилладим» дейди. Ўртоқлар, ўтмишни шунча йил қоралаб келганимиз етар. Қоралайвериб, шу кунга етиб келдик. Бундан беш-олти йил илгари бўлганда ҳам бу гап долзарб ҳисобланарди.

Ҳозир — қайта қуриш даври. Биз ўтмишни ҳурмат қилмасак.. Яна тишга тош бўлиб тегадиган жой. Қўлёманинг иккинчи саҳифасига Отабек кекса Ҳасаналига: «Бизга чой қайнатиб беринг» дейди. Бизнинг ўзбекда кексаларни жуда ҳурмат қилишган, ўртоқлар!

Хуллас, Абдуллажон асари устида жигдий ишлаши керак. У киши Ҳамза мукофотига сазовор бўлган романларимизнинг барини ўқиб чиқмоғи шарт. Майли мен ҳам бир китобимни тақдим этаман, бундан характер яратишни ўргансин.

ТАНҚИДЧИ. Бу асар онгимиз ва ақлимизга маънавий озуқа бераоладими? Бу саволга «ҳа» деб жавоб қайтариш қийин. Қандай ёзиш керак, деб эмас, қандай ёзмалик керак, деб савол берилса, ҳеч иккиланмай шу қўлёмани кўрсатиш мумкин бўлур эди. Бу бир сентиментал қисса бўлиб, ёзувчининг «мен»и индивидуаллик касб этмаган ва концепция жиҳатдан оқсоқ. Асар ўртасидан ўтган «қизил ип» гоҳида сунъий. Муаллиф ўзича феодал давр инқирозларини интригалар билан чизади. Хроникал фактлар, ўзгача қилиб айтсак, рационал мағз реалистик картинага айланмайди. Абдулла Қодирий Орол муаммосини ҳам, миллатлараро муносабатларни ҳам атайлаб четлаб ўтади. Бундай асар китобхон гидини ўтмаслаштириб қўяди.

НАШРИЁТ ХОДИМИ. Автор қўлёмани бултур олиб келган эди. Жой йўқ, десак ҳам қолдириб кетди. Мен ўқиб фикрларимни айтганман, лекин бу кишига тушунтиролмаяман. Бир эмас икки бор ички тақризга бердик. Асар ижобий баҳо ололмади. Бу йил қоғоз миқдори уч қисса қисқарди. Бултур туширган қўлёмаларимиз босилмай турибди. Унта названяни саксон саккизинчи йилга ўтказишга мажбур бўлдик. Нашриёт ҳам хўжалик ҳисобига ўтди. Комитет фойда бермайдиган китобни чиқарма деяпти. Ҳомий топиш керак бўлади. Шунинг учун илтимос: расмиятчилик бўлса ҳам қўл кўтариб, протоколни тасдиқлаб берсаларинг. (Ҳамма қўл кўтаради.)

* * *

— Ғам ема, азизим, ғам ема!

— Йўқ, ғам мени еяпти.

* * *

Йўқ! Уч, тўрт ёки ўн йилда ҳаммаси яхши бўлиб кетмайди. Чунки ҳар қандай шароитда ҳам бизнинг талаб эҳтиёжларимиз давр тараққиётидан олдинда туради.

* * *

«Бахтиёр кексалик» эмиш. Мен бунисига ишонмайман!

* * *

Тежамкор билан хасиснинг фарқи бор. Уларнинг бири бойийди, иккинчиси қашшоқлашади.

* * *

Минбарларга бот-бот кўтарилиб, мажлис аҳлини ўз қарашларига даъват этадиган кишини тез юрадиган соатга ўхшатардим. Одамларга эса тўғри юрадиган соат керак!

* * *

Халқ адашмайди, у ҳамиша ҳақ, дема. Халқ кўп адашади, ноҳақликлар қилади. Ахир халқ ҳам сен билан мендай кишилар гуруҳида.

* * *

Агар суҳбатдошинг далил ва асосларга ҳам кўнмай яқровлик қилиб тураверса, баҳслашишни бас қил!

* * *

Бир замонлар денгиз сигири деган жонивор бўлган. Сут эмизувчилар оиласига мансуб бу ҳайвон бир оз сигирга, бир оз тьюленга ўхшаган. У сув остидаги кўкатлар билан озикланган. Ҳозир бу жониворнинг расми сақланиб қолган, холос. Гўшти хушхўр бўлгани учун одамлар қириб юборишган уни.

«Қизил китоб»га ўхшаш «қора китоб» ҳам ташкил этиб, диназаврлар, мамонтлар, денгиз сигирларини ҳам ёзиб қўйиш зарурга ўхшайди.

* * *

Бу одам кўзгуга боққанда, аввало ундаги доғни кўради.

* * *

Ғалати: Ўрта Осиё халқларининг барида «дўст» ва «душман» сўзи бирдай.

* * *

Одамларнинг сен билан ҳисоблашишларини ҳис қилиб туриш мароқли.

* * *

Йўқ, бу тўпланганлар халқ ғамига эмас. Уларнинг ҳар бири ўзининг устун томонини намойиш қилиш иштиёқидадир.

* * *

Сени номдор ёзувчи қилган истеъдодинг эмас, балки атрофингдаги кишиларнинг лақмалигидир.

* * *

Шаҳар кўрган эчки.

* * *

Ҳозир нотиклар ва журналистлар ўтмишни, марҳумларни ва мавҳумликни танқид қилишни авж олдириб юбордилар. Биз токи ўз-ўзимизни танқид қилишга ўтмас эканмиз, бурилишга эришишимиз қийин бўлади.

* * *

Бозордан айрилманг, бозордан! Пештахтанинг нарёғида турасизми, бериёғидами — барибир у сизни бурро, тежамкор, хушфеъл қилади.

* * *

Унинг ойнаи жаҳон дастуридан ўзга нарса ўқиганини эслолмайман.

* * *

Адабиётда омади чопмаган не-не азаматлар ўзларини сиёсатга уриб, анча-мунча шуҳрат эгаси бўлишди. Эҳтимол сен ҳам шундай йўл тутарсан?!

* * *

Қамиш ва қиёқлар айқашиб ётган ерга қулоқ сол.
Инграганга ўхшаган нолалар чалинади қулоғингга. Бу
ботқоқликка айланаётган тупроқ фарёдидир.

* * *

Диогеннинг бочка ичига яшаганини пеш қилаверма.
Ҳарқалай ўша бочка ичигаги шароит бетон уйдагидан
ёмон бўлмаса керак?!

* * *

- Шамол бўзлаяпти.
- Товба!
- Ой теракка илиниб қолди.
- Овсар.
- Чўққи новвотга ўхшайди.
- Ғалати-ку...
- Томоғимга тиқилар туйғу!
- Сув ич, гўсала!
- Сен сўқирсан, тўнка замондош!
- Бу бола айниганга ўхшайди!

* * *

Сен бузилдинг! Кечир, биз катталарни, ўсмир!

* * *

Совуқ қабр. Очкўз юҳо! У сен билан мени кутгани
кутган!

* * *

Ошла учун яшаш худбинлик эмиш! Безурёдлар, бағ-
ритошлар фалсафасига ўхшаб кетади. Шундай эмас-
ми?!

* * *

Барига минбар сабаб! Ёша бошсиз, ҳиссиз ёюч ла-
қиллатди бизни! Келинлар, ёқиб ташлаймиз, лаъна-
тини!

Одамларни иккиюзламачи қилаётган микрофони
ҳам...

* * *

Виждоннинг ўтмаслашиб қолишига тириклик тар-
зи ва нопок дўстлар сабаб бўлади.

* * *

Улуғ бўлсанг, улуғларни улуғла!

* * *

Сен икки миллатнинг қадимий дўстлиги ҳақида мисол келтираверма. Яхшиси, уларнинг манфаатлари тўқнашган тугунни кўрсат ва биз биргаликда уни ечиб юборайлик.

* * *

Икки киши жанжаллашса, айб — ақлисига. Икки миллат жанжаллашса, айб — зиёлиларга!

* * *

Войдоғ! Ҳуқуқшунослик ва тиббиёт куллиятига ҳам пора бериб киришяпти. Инсон тақдири... Билмадим... Бор-ей!!!

Саккизинчи б о б

ҲАРБУ ЗАРБ

Хотирам панд бермаса, сиз билан 1988 йилнинг ёзида хайрлашгандик. Мазкур бобда бир йиллик ҳаётим, яъни юқорида тилга олган санадан 1989 йилнинг мукаррам ёзигача бўлган давр ҳақида нақл қилмоқчиман.

Биринчи курсни битиришим билан (Самарқанд қишлоқ хўжалик институти, ветеринария факультети) ҳарбий комиссариатдан чақирув қовози келди ва докторлар мени отдай соппа-соғ деган хулосага келишиб, зудлик билан сочимни тарашлаб олишимни талаб қилишди.

Июл ойининг 28 санасида ойим, амаким, қариндошлар (дадам Тошкентда эдилар) каминани вокзалга олиб чиқишди. Жами маслаҳатлар-у насиҳатларни сабр-бардош билан тинглашга тўғри келди.

Самарқанддан Украинанинг Днепродзержинск шаҳрига бўлган сафарга таассуротлари ва ҳангомаларини қаламга олиш, эҳтимол, унча зарур эмасдир. Бизга раҳнамолик қилган офицер талабчан, интизомли одам экан. Деярли ҳеч ким унинг йўриғидан чиқмади.

Ҳарбий карантин деб аталадиган тадбирдан кейин бағоят тантанали тарзда қасамёд қабул қилдиришди. Баримизга тўтиқушга ўхшаб, Совет Иттифоқига хизмат қилишга, ҳарбу зарб асрорларини қунт билан ўрганишга, интизомли бўлишга сўз бериб, байроқ ўпдик.

Кейин қисмларга бўлишди. Мен (рус тилида анча бурро гапирганим учун бўлса керак) ҳарбий самолётлар механиги курсида таълим оладиган бўлдим.

Командирлар ҳатто нимани ўрганаётганимни ҳам уйдагилардан, бегона кишилардан сир тутишни бот-бот такрорлашарди. Аммо шунга қарамай айрим маълумотларни ошкор этишга журъат этмоқчиман. Чунки мазкур «сир»лар ҳеч кимга заррача зарар етказмаслигига ишончим комил.

Дастлабки ҳафтада Биринчи ва Иккинчи жаҳон урушида фойдаланилган ҳарбий самолётларнинг турлари, қувватини ўргатишди. Ундан кейин эса МИГ маркали бомбардимончи самолётимизнинг контроль-ўлчов асбобларини ўргата бошлашди. Ҳарбий муаллимлар бағоят қаттиққўл эдилар — двигатель, навигация асбобларини қисмма-қисм ўргатиб, зртаси сўрашарди ҳам. Техника хавфсизлиги масаласига эътибор бағоят кучли эди. Сабаби, бундан бирор ой муқаддам алақандай курсант учувчи ўриндиғига ўтириб, тахометрни тозалаётган пайтда қўли курсини юқорига итқитиб юборадиган тугмачага* тегиб кетган экан, осмонга учиб кетибди. Докторлар ўлим чангалидан зўрға қутқариб қолишибди шўрликни.

Хуллас, нақ тўрт ойдан кейин имтиҳонлардан ўтдим ва каминага ҳарбий авиация механиги, деган гувоҳнома тутқазишди. Сўнг Омск шаҳридаги ҳарбий қисмга ишга жўнатишди.

Урмининг анчагина саҳифалари ана шу шаҳар билан боғлиқ бўлгани учун у ҳақда айрим маълумотларни санаб ўтишим ортиқчалик қилмас.

Омск Сибирдаги энг йирик шаҳарлардан бири ҳисобланади. Шаҳар кесиб, Иртиш дарёси ўтади. Атрофда ўрмонлар, текисликлар, бутазорлар, кўллар бир талай. Шу билан бирга завод-фабрика ҳам кўп бу ерда. Аҳолиси — асосан руслар.

Мен одатда, парвоздан олдин самолётларнинг ўзимга

---

* Самолёт ҳалокатга учраганда учувчи шу тариқа жон сақлайди. Парашют уни ерга олиб тушади.

тегишли қисмларини кўздан кечириб, уларнинг ишга яроқлилиги ҳақидаги ҳужжатга имзо чеккач, шаҳар айланаман, қизлар билан танишиб (яшириб нима қилдим) уларни ўрмон, дарё сайрларига таклиф этаман. Гўшаларнинг сокинлиги, қизларнинг хушфеъллигидан дилим завққа тўлади.

Нақ бир йилдан кейин ҳукумат олий ўқув юртра-рида таълим олган собиқ студентларни ҳарбий хиз-матдан озод этиш ҳақида қарор чиқарди. Шу билан мен ҳам аскарлик погонини ечиб қўйдим.

Кўриниб турибдики, бир йиллик хизматим ҳеч қанақа ҳарбу зарб билан ўтгани йўқ. Вақт нуқтаи на-заридан тарозига солиб кўрадиган бўлсак, умр анча-йин беҳуда ўтганлигига ишонч ҳосил қилмай илож йўқ. Лекин ўзгалар икки йил хизмат қилишини эслаб, андак тасалли топган дақиқаларим ҳам бўлган.

Аскарлик давримни ана шу қуруқ хабарнома билан якунласам, ўқувчиларим дилгир бўлишлари мумкин. Шунинг учун ҳам бу даврда содир бўлган унутилмас воқеалардан айримларини ҳикоя қилиб бермоқчиман.

Омскдаги ҳарбий қисмга келганимнинг биринчи ҳафтаси эди. «Шаҳар кўрганим», инчунин рус, ўзбек, тожик тилларида равон гапирганим учун бўлса керак, одамлар билан тез тил топишиб кетдим.

Ўша куни кечки овқатдан кейин ётоққа кираётган-нида барваста бир аскар русчалаб (украин лаҳжаси-да) ўта нописанд сўз қотиб қолди.

— Эй, сен! (Эй, ты!).

Тўхтаб, унга разм солдим: сўқимдай гавдаси, ўта қўпол муомаласидан қиёфаси ҳам нохушроқ эди унинг.

— ...дўконга чиқиб, икки пачка сигарет олиб кел, — давом этди у.

Бир лаҳза иккиланиб қолдим: қандай йўл тутсам экан. Бу ерда янги одам эдим — танишларим мўл бўлгани билан дўстларим йўқ ҳисоби эди. Шунинг учун ҳам бу даққи каззоб билан зиддиятга бормай, тил топишиш керак, деган хулосага келдим. Бунинг устига ўзим ҳам дўқондан пайпоқ харид қилишни мўлжалаб турган эдим. Кўндим.

Аммо эртаси...

Бу орада менга шу нарса аён бўлдики, ҳалиги тўқимтабиат қашқадарёлик бир ўзбек болани нақ хиз-маткорга айлантириб олган экан. Унинг пули, либос-

ларини тортиб олиш билан бирга, кийимларини ҳам ўшанга ювдириб оларкан, жоҳил! Ҳамзаминим яқинда ўзга қисмга ўтиб кетибди. Бу занғар ўзга чўри дараклаб юрганда мен келиб қолган эканман. Йўқ, бунақаси кетмайди!

...кечки маҳал тағин иш буюриб қолди.

— Эй, сен! Мана буларни ювиб қўй!

У оёғининг учи билан кирланган пайпоғи, ички кўйлагини кўрсатди.

— Ювмайман! — дедим кескинлик билан.

У шашт билан яқинлашди-ю, юзимга тарсаки туширди.

— Ювасан!

Эҳтимол сиз ҳам ҳаётингизда ана шундай ноўнғай ва ноилож вазиятга тушгандирсиз?! Дилозорлик ва нописандликни гурур деб биладиган молтабиатлар билан муроса қилиш унчалик жўн иш эмас, албатта. Бундай пайтда нима керак? Жасоратми ёки муроса. Менимча вақт керак! Ўйлаб кўриш, мушоҳада қилиш учун. Ҳалиги ҳўкизвой худди шундай шароит яртиб берди менга. Тарсаки туширди-ю, чиқиб кетди.

Мағлуб бўлсам ҳамки, у билан яккама-якка муштлашишни ўйлаб, гўсса чекиб турганимда, бир озарбайжон аскар олдимга келди-ю, алланималар деди. Саросималаниб гапирганиданми ёхуд ҳали хаёлларимни жиловлаб олишга улгурмаганимданми — тушунолмадим. Фақат «мусулмон», «гардаш», «бирлашмоқ» деган узуқ-юлуқ каломларинигина илғайолдим холос.

Бу йигитнинг фамилияси Гусейнов эканлигини, ака-ука эгизаклар бирга хизмат қилишларини билсам ҳамки, акасини укасидан фарқолмасдим.

Авваллари русча муомала қиладиган Гусейнов энди негадир нуқул ўз тилида чуддирарди. Гапини яхши илғаб ололмаганимни ҳис қилди, шекилли имо-ишора билан секин тушунтиришга ўтди. Бу некбиннинг узоқ уқтиришларидан шуни билдимки, биз — мусулмонлар зудлик билан бирлашишимиз зарур экан, акс ҳолда ғайридинлар бизни оёқости қилишаркан.

— Тўғри, яхши гап, — дедим илиқлик ва эминликни сезиб.

Тасдиғимдан қувонган суҳбатдошим далда ва маслаҳат беришда давом этди. Ҳозир гаплашиб бояги сўқимнинг жазосини беришимиз керак экан. Бунинг

учун мен помирлик Давлатшо ҳамда қўқонлик, турк-манистонлик болаларни гапга солишим, кўндиришим керак экан. Гусейнов бўлса татар, авар болаларни эргаштириб келаркан.

Бу ҳамдилликдан хурсанд бўлдим.

Давлатшо деганимиз кенг ўмровли, сарғишдан келган, камсухан йигит. Бу ерга келганимдан бери унинг бирор киши билан мулоқотда бўлганини кўрмаган эдим. Ёзи ҳам мудом қовоқ уйиб, асабийдай бўлиб юради. Шунга қарамай, у мени тез тушунди. Ҳалиги жоҳилнинг қилмишидан воқиф бўлган экан шекилли, ғазаб алангасида турган экан. «Мусулмонлар уюшмаси»ни тузиш қўқонлик ҳамдиёрларимга ҳам жуда маъқул тушди. Аммо туркман йигитларни ўша пайтда тополмадим.

Кўп ўтмай рақибим пайдо бўлди ва таҳдидона менга ўтирилди.

— Эй сен! Ювмабсан-ку?!

Жавобимни ҳам кутмай, мен томон мушт тутиб келаётганда, кимдир унинг бўйни, жағи аралаш мушт тушириб қолди. Мен бу ногаҳоний ҳомийни биринчи бор кўришим эди. Аммо танидим: бу некқадам мусулмон эди. Шу пайт ғалати бўлди — Давлатшоҳ ғанимга ташланиб, уни оёғи остига олди. Гуёки пурвиқор тоғлар бағридан, серчашма гўшалардан ажралиб, тилбилмас муҳитга тушиб қолганига, мусофирчилик, ғарибликнинг жами азиятларига сабаб бўлган кишини топгандай унинг кекиртагидан тутди. Галалашиб, зўрга кутқардик.

Рақиб ўрнидан турди. У аввалгидай мансур ва нописанд эмас, баракс пажмурда вужудга айланганди. Атрофига хавотирона аланглаб, кўзларидан ўт чақнаб турган, қасосга ташна мусулмонларни кўрди. «Ну, ребята, зачем», деди зорланиб.

— Сен — деди Гусейнов, — ҳозир баримизнинг пайпоқларимизни ювиб берасан. Бўлмаса...

У дарҳол кўнди. Аммо болаларнинг бирортаси пайпоғини ечиб бермади.

Содир бўлган ана шу воқеа мушоҳада талаб, албатта. Ўзим ҳам ҳамон у ҳақда бот-бот ўйлаб қоламан. Ҳар қандай зулм ва истибдодга қарши бирлашмоқ керак, деган хулосага келиб қўйганман. Хўш, нега ўшанда ғайридинлар ҳам бирлашмади? Улар кўпчи-

лик эдику. Назаримда дўстлари адолатсизлик учун жазо олганлигини тушунишганди улар.

Тагин бир ҳангоматалаб воқеа.

Ёз кунларидан бирида кичик Гусейнов йўқолиб қолди. Ҳаммамиз хавотирга тушдик. Икки кундан кейин эса ўрмондан унинг жасадини топишди. Полк сесканиб тушди.

Сафдошимиз бошидан ўқ еганди.

Ким бўлди у олчоқ, қотил! Топиб, тошбўрон қилиш керак, онаварни!

Гусейновнинг Озарбайжондан келган қавмлари бу холни очиқдан-очиқ «мусулмонларга қарши террор» дейишди, нима бўлса ҳам қотилни топиш масаласини талаб қилишди. Ўзимизнинг ҳарбий саркардаларимиз бўлса, бу пинҳоний ўқни Совет армиясига қарши кучлар отган, деган хулосага келишди ва тергов органлари олдига масалани кўндаланг қилиб қўйишди.

Талаб қилиш, масала қўйиш, турфа тахминларни қалаштириш осон, албатта. Аммо чеки кўринмайдиган ўрмондан номаълум бир овчини топиш жўн иш эмас.

Шу машғум ҳодисадан кейин бизнинг ўрмон сайрига чиқишимизни таъқиқлаб қўйишди. Шаҳарга ҳам фақат гуруҳ-гуруҳ бўлиб юришимизга ижозат берилди.

Шаҳардаги шов-шувлар, қисмимиздаги норозиликлар авж олиб турган бир пайтда қотиллик тагин такрорланди. Бу гал соҳилда чўмилаётган бир аёлга ўқ тегди. Бераҳм овчи жувоннинг киндигидан бирор қарич пастроқни мўлжалга олганди. Докторлар (худо уларнинг имонини берсин) бу жабрдийданинг ҳаётини сақлаб қолишди. Аммо шаҳардаги ваҳима бундан ҳам авж пардаларга кўтарилди. Тахминлар, гумонлар, дегандай. Медэкспертиза аскар билан аёлни бир киши узоқ масофадан отган, деган хулосага келди. Шундан кейин қисмимиздаги бир полковник масалага тагин равшанлик киритди: машғум ўқ 28 калибрли карабиндан ёхуд дурбинли снайпердан отилган, деб ёзди у газетада. Бу қуроллар, айниқса снайпер икки километр масофадан ҳам бехато ураркан-да. Овози ҳам деярли эшитилмаскан савилнинг. Шундан кейин терговчилар гуруҳининг бошлиғи Тарасов деган киши, ана шундай қуроллар фақат ҳарбийларда бор, демак қотиллик шаҳар теғрасидаги қисм кишилари билан боғлиқ, деган хуло-

сага келибди. Бундан бизнинг командирлар тутақиб кетишибди. Фақат шубҳа, гумонлар эмас, норозиликлар ҳам авж олиб кетди.

Навбатдаги қўрошин бир амалдорга насиб этган экан денг. У ўйнаши билан ўрмонда юрганда, ўқ кекиртагига тегибди. Ўйнашининг қўлида жон берибди, бояқиш. Мутахассислар ўқ юқоридан туриб (дарахт ёки бино) отилган, деган тахминни айтгач, милиция солдатлар билан ҳамкорликда бутун ўрмонни тит-пит қилиб чиқишибди. Аммо одам овчиси бағоят маккор экан — ўзидан бирорта из, ашё, тахмин учун имкон ҳам қолдирмаган экан.

Галдаги қотилликка ўзим ҳам гувоҳ бўлдим. Давлатшо иккаламиз шаҳар портидан кичик кемага миниб, сайрга чиққандик ўшанда. Кема бир неча километр йўл юриб, орқага қайтиши керак эди. Аммо бу гал негадир ҳалиги манзилдан ҳам ўтиб, илгарилаб кетаверди. Бу ҳам етмагандек, лапанглаб, тик соҳилга қараб кетаверди. Ҳаммани ваҳима босди. Тўтиқушга ўхшаб, шаҳарга ҳамду сано ўқиётган қиз жон талвасасида ичкари кирди-ю, у ердан фарёд чекиб чиқди. Аён бўлишича, ўқ капитаннинг нақ пешанасидан теккан экан. Мукка тушганича ўлиб қолибди, бечора. Бусиз ҳам қўрқувда юрган одамлар талвасага тушиб қолишди. Бир одам ўзини дарёга ташлаб юборди. У сузиб чиқдимми, чўкиб кетдимми — билолмай қолдим. Кема биқини билан бориб, қирғоққа урилди — мувозанатини тутолмаган кишилар устма-уст бўлиб йиқишди. Кўп ўтмай одамлар ёрдамга келдилар.

Шаҳар ваҳима оғушида қолганди. Ҳамма жойда — дўкон-у ошхонада, бекат-у ётоқхонада ҳам шу гап эди. Галдаги қурбон ким бўларкин, мабодо мен эмасмикинман, деган нохуш ўй кишиларни тинч қўймасди. Одамлар ноиложликдан милицияни, тергов органларини ва ҳатто ҳукуматни рийбат қиларди.

Ҳа, тезроқ топиш керак эди ўша бераҳм, тошбағир қотилни!

Тергов гуруҳи ҳарбий прокуратура билан ҳамкорликда қуролларни қайта рўйхатдан ўтказганда, йигирма учта милтиқ (автомат, карабин, снайпер) кам чиқиб қолди. Командирларимиз типирчилаб қолишди.

Ҳарбий соҳада интизом ва ҳисоб-китоб қатъий дейишади. Балки бир вақтлар шундай бўлгандир, аммо

ҳозирги ҳарбийларни жуда ҳам садоқатли, ҳалол деб бўлмайди. Начора, ҳарбийлар ҳам шу жамиятнинг бир бўлаги — модомики, одамлар аввалгидай эмас эканлар, буни погон таққан кишилардан талаб қилиш — чикора?!

Узоқ вақтгача йўқолган қурооларнинг мутасаддисини топишолмай овора бўлишди. Хужжатларда нуқсон йўқ, айбни бўйнига оладиган мардни топиш мушкул. Лекин калаванинг учини топган терговчилар ўтган йил истеъфога чиққан бир ? полковникни айблашади. У анча-мунча тархашлик қилиб туради-ю, аммо фактлар, далиллар олдида бош эгади — «ишдан чиққан милтиқларни овчиларга инъом қилганини» айтади. Занғар, занғалиш! Отангнинг мулкимиди?! Уни қамоққа оладилар. Назаримда терговчилар ҳам қамчини ишга солишган бўлишса керак, ҳалиги подполковник 28 калибри снайперни элик ёшлардаги, ранги захилроқ кишига юз сўмга сотганини айтишга мажбур бўлади.

Ўтган ўн беш кун давомида тагин тўрт киши (қозоқ чол, Тарасов гуруҳининг бир терговчиси, «Жигули» шофери ва студент машъум ўққа учади). Калаванинг учини топган терговчилар ҳам ишни тезлаштирадилар. Ҳар куни юзлаб судданган, судланмаган, шубҳага олинган одамларнинг ўзини, суратини кўрсатишади ҳалиги милтиқпурушга. Аммо бир миллион киши яшайдиган улкан шаҳардан бунақасини топиш осон кечмайди.

Шаҳар мажлислар залида ўтказилган матбуот конференциясида баҳсу мунозара узоқ давом этади. Бир ўқитувчи сўз олиб, терговчилар батамом бошқа томонни титқилаб юборишганини айтади. Қотилни собиқ амалдорлар, брежневчилар, қайта қуриш душманлари орасидан излаш керак, дейди. Чунки улар халқ норозилигини ошириш учун шундай йўлни танлашганини тахминлайди.

Бош терговчини эса муаллимнинг фикридан кўра қиёфаси кўпроқ диққатини тортади. Чунки у элик ёшлардаги, ранги захилроқ киши бўлиб чиқадида. Ўша кунидек унинг суратини, кейинроқ эса ўзини подполковникка кўрсатишади. У эса иккиланади.

Ҳарҳолда уни ҳам тушуниш керак. Бундан неча ойлар муқаддам атиги бир лаҳза кўрган одамимизни биз ҳам яхши таниёлмасак керак.

Муаллимнинг таржимаи ҳоли эса мусаффо бўлиб чиқади. Умр бўйи милиция оstonасидан ҳам ҳатламаган экан, шаҳардаги энг яхши адабиёт ўқитувчиси ҳисобланаркан.

Бу гал милиция, хавфсизлик комитети, солдатлар ҳамкорлиқда пухта операция ўтказишади. Бир балиқчи навбатдаги ўққа учиши билан тахминан икки километр радиусдаги масофани ўраб олиб, ҳар бир кишини обдон текширувдан ўтказишади. Ногаҳонда шу ҳудуддан ҳалиги муаллим ҳам чиқиб қолади. Шубҳаси ортган терговчи тартиб-у таомилни йиғиштириб қўйиб, муаллимни дарахтга тирайди, хиқилдоғидан бўққанича биқинига тўппонча тирайди: милтиқ қаердалигини сўрайди. Қўрқиб кетган ўқитувчи ҳалиги машъум снайперни дарахт қавагидан топиб беришга мажбур бўлади.

Суд қанақа ҳукм чиқарганидан беҳабарман. Чунки хизматдан қайтганимда тергов давом этаётганди. Ва надоматлар бўлсинким, одамларни нишонга олишга муаллимни қандай куч мажбур этганини ҳам билолмай қолдим.

Эҳтимол, илк бор овга чиқиб, бирорта жониворни учратолмагандир ва милни беихтиёр бахтиқаро озарбайжонга тўғрилагандир?! Шундан кейин шаҳардаги шов-шувлар ўзини ҳам ҳаяжонга солгандир. Русларда «А»ни айтдингми, «Б»ни ҳам айт, деган нақл бор. Кейин тагин...

Балки шунақа касалликка дучор бўлгандир?!

Билмадим, билмадим... Инсоннинг дили галадон эмаски, титкилаб истаган нарсангни топсанг...

Тўққизинчи б о б

АРТУР

БОЛАЛАР УЙИ. (Детдом). Ота-онасиз ёки қаровсиз қолган болалар учун давлат томонидан очилган тарбия муассасаси. Асосан икки хил бўлади: мактабгача тарбия ёшидаги (3—7 ёшли) ва мактаб ёшидаги (7—18 ёшли)...

Дастлаб 6. уйлари 1918 йили ХКСнинг декрети билан етимхоналар асосида ташкил этилганди. Кейинроқ Ўзбекистонда бойлардан мусодара қилинган катта бино ва боғроқларнинг кўпчилиги б.у. ихтиёрига берилди.

Ўзбекистондаги б. у. сони 44 та бўлиб, уларда 7166 бола тарбияланади (1970.)

Энциклопедиядан

Курсдош дўстим Артур ҳақида ёзганларим ёдингизда бўлса керак. Магарам, такрор бўлсада, таъкидлаб ўтмоғим жоизки, у бағоят зукко, сердард, сермулоҳаза ва шу билан бирга мавҳумроқ одам. Танишганимиз, дўстлашганимизга икки йилдан ошган бўлишига қарамай, Артур камина учун ўқилмаган китоб, ечилмаган жумбоқ.

Бу дўстим учала (ўзбек, тожик, рус) тилда лаҳжасиз бурро гапиради. Мулоҳаза-ю хулосалари мантиқли, гарчанд, гоҳида нописанддай, ҳатто бағритошдай бўлиб туюлса, ёқинқирамай қолса ҳамки, кўпчилигимиз зоҳиран унга қараб интиламиз, жўяли гапларига, фалсафий мушоҳадаларига муштоқлик сезамиз.

Артурнинг болалар уйида вояга етганини эшитиб, дадам илк бор дафтъатан довдираб, ҳа йўқ, бе йўқ, уни ўтил қилиб олишга ошиққанларини айтган эдим. Аммо ана шу мўлжал-у муддаолар ҳам сароб бўлиб қолганлиги, ўзгача қилиб айтганда, Артур у кишининг оловланиб турган орзуларига совуқ сув сепиб юборгандан сўнг ҳам уни дараклаб турадиган, уйга эргаштириб келишимни бот-бот тайинлайдиган бўлдилар. Дўстимнинг одамовлиги эса бунга монелик қилар, деярли ҳечкимникига ҳам бормасди. Назаримда ўзининг ташвишлари етарлидай эди.

1987 йилдан, яъни ўқишга кирганимдан кейин ўтган давр мобайнида у билан анчайин қадрдонлашиб қолдик. Биринчи курсни битириб, иккаламиз ҳам армияга жўнадик. Шунда ҳам хат ёзишиб турдик. Аммо мен ҳис-ҳаяжон билан битилган уч-тўрт қоғозли мактубларимга бир неча каломдан иборат дудмалгина жавоблар йўлларди, холос.

Қисса кўтоҳ, дўстимнинг ижозати билан унинг ўзи ҳикоя қилган монолог-сардафтарини эътиборингизга ҳавола этмоқчиман.

...Ўшанда нақ ўн иккида эдим. Ногаҳонда ўз отаонам бўлишини беҳудуд дард билан қумсаб қолдим. Майлига, деярдим хаёлан ўзимга ўзим: улар ўқишмаган, кекса, хунук бўлишса ҳам... Дадам қулоғимдан чўзиб, таҳдид билан қўй ёки сигирни боқиб келишни,

ер афдаришни ёхуд ўзга ишларни тайинласа; ойим саҳар чоғи уйротиб, сувгами, сутгами юборса ҳам майлига. Ишқилиб, улар бўлишса бас! Йўқ, йўқ, ота-она бағрида ўсган болалар учун бундоқ ҳаваслар батамом бегона. Аслида ана шу саркаш туйғу, лаззатбахш умид аввал ҳам бот-бот ўзини ёдовар қилиб турар, локинда бунақа беҳудуд дардга, енгиб бўлмас орзуга айланмаганди. Эҳ! Бизнинг детдомда Зоир араб деган баджаҳл ва анчайин жоҳил бир қоровул бўтич эди. Эҳтимол, узоқ авлодлари араб бўлишгандир, аммо ўзи ва оиласи аксар самарқандликлар сингари ярим ўзбек, ярим тожикка айланиб қолганди. Девордармиён кўшни бўлиб, рўзгорини детдом ҳисобидан тебратарди. Ошхонамиздан ортиб қолган овқат-у чиқиндилар ҳисобига икки-учта новвос боқишарди. Ҳовлимиздаги дарахтлар остига ҳам беда, маккажўхори экиб олишарди. Оила камбағалгина, ҳалол яшарди. Ташландиқ кроват, стол-стуларни ҳам директорнинг рухсатисиз олишмасди. Зоир амакининг тўрт ўғли бор эди, бари бизнинг мактабда ўқишарди. Иккинчиси (Зокир) билан синфдош эдик. Гоҳида ошхонамизга таклиф этиб, сариёғ, колбаса билан сийлаб турардим.

...айрим мухбирлар меҳрибонлик уйини атайин «етимхона» деб камситаетганлиги, бу ердаги нуқсон ва муаммоларни бўрттираётганлиги сенсация излашдан ўзга нарса эмас. Ваҳоланки давлатимиз ҳар бир бола учун йилида етти юз сўм маблағ сарфляпти. Бу — ойига салкам етмиш сўмни ташкил этади ва бизнинг кўпчилигимиз оила бюджетидан бунча маблағ ажратиш имконига эга эмасмиз. Бугун аксариятимизнинг дастурхонимизда сариёғ, гўшт ва бошқа неъматлар йўқ ҳисоби. Аммо бизда ҳар бир бола кунига тақрибан 70 грамм сариёғ, 130 грамм гўшт, бир дона тухум, ярим литр сут, 300 грамм мева; қанд, нон, сабзавот истеъмол қилади. Уларнинг ҳақиға хиёнат қилишга ҳеч кимнинг ҳадди сизмайди.

Самарқанд шаҳридаги 6-болалар уйининг мудираси сўзидан. (1989)

...Бундай дақиқаларда дадасидан чўчиб турарди. Ҳа, фарзандларига нисбатан қаттиққўл, ҳаттоки жоҳилроқдай эди у. Бизга қиладиган шакарғуфторлигини кўп ҳолларда ўғилларидан дариф тутар, бот-бот уларга ба-

қириб ҳам қоларди. Мўъжазгина ҳовлиларида бўлган-нимда, ҳар қадамда талабчан, серзарда одамнинг қўли борлигини фаҳмлаб олардим. Зоир амакининг хотини касалвандроқ эди. Эри ўғилларини уришаётганда, хавотири чандон ошиб турар, гоҳида зорланибгина орага кирар, вазиятни юмшатиш илинжида бўларди. Ана шуларнинг барига қарамай хаёлимга: «шу оила мени (бешинчи) ўғил қилиб олмасмикин» деган умид келиб қолди. Муносиб фарзанд бўлардим, гинг демай, ҳамма юмушларни бажариб қўярдим. Садоқат, ихлос билан... Бунгача эса ота-онамни роса дараклаб, энди уларни ҳеч қачон тополмаслигимга ишонч ҳосил қилганимни ҳам айтиб ўтишим керак, албатта. Майли, бу хусусда кейин тўхталарман. Зоир амакига ўғил бўлиш илинжида у кишига ўзгача эҳтиром кўрсатадиган, астойдил кўмаклашадиган бўлдим. Мендаги бу ўзгаришлардан амакининг ўзи ҳам, ўғиллари ҳам, қолаверса тарбиячимиз ҳам ҳайрон эдилар. Ниҳоят, ўйлаб-ўйлаб, ана шу зоҳирий туйғумни Зокирга изҳор этишга қарор қилдим. У негадир лоқайдгина тинглади ва дадасининг раъйини сўрайдиган бўлди. «Ойинг менинг ҳам ойижоним бўлади, дедим тошиб, ака-укаларинг — жигарларим. Ҳужжатларни кейин ҳам расмийлаштираверамиз, рози бўлишса — бас! Тариқча оғирлигим тушмайди. Ҳаммаларингдан кўпроқ ишлайман. Тушунсангчи: бу ерда тургим келмаяпти. Мен, мен...» Уёғини айтолмадим. Аммо мен бахтиқаронинг бу ниятим ҳам хокитуроб бўлди. Эртаси Зокирнинг шалвираган, ноумид қиёфасига кўзим тушди-ю, барини тушундим. «Даданг нега кўнмадилар», сўрадим, у лаб жуфтламасданок. «...номинг ҳам маъқул бўлмади — мусулмон боласи бўлганда бошқа гап эди дедилар. Биз араб авлодиданмиз...» дудуқланди, охирида гуноҳқорона. Бу — кўргилик, зирқироқ қисмат эди. Номимнинг бир-икки ҳарфи ўрин алмаштирганда, масалан Азнурми, Анзурми бўлганда ҳам етимлигим барҳам топиб, ота-онали, ака-укали бўлиб қолармидим. Бошимни силайдиган одамлар бўларди. Кейинчалик тағин бир ҳақиқатни ҳис этдим, гап фақат номимда ҳам эмас экан — «қўлим ҳалолланмаганлиги» мақсадимга монелик қилибди. Менинг иззат-нафсим оёқости қилинган, умидимнинг мурвак муртаклари топталган эди. Эҳ, оғир эди бу дамлар. Шу-шу Зоир амакидан ўзимни четга оладиган бўлиб

қолдим. Жонимга қасд қилмоқчи бўлдим-у, аммо ота-онам вафот этган бўлишса ҳамки қавмларим бордир, уларни топишим мумкиндир, деган умид мени йўлдан қайтарди. Қариндошлар хусусида сўз юритишдан аввал ота-онамнинг ногаҳоний қисмати ҳақида гапиришим зарурга ўхшаб қолди.

1970 йилнинг куз кунларидан бирида Тошкент томон бораётган «Москвич» Булунғурдан бир оз ўтгандан сўнг катта тезликда келаётган МАЗга урилади. Шофер ўша заҳотиёқ жон беради. Аммо автомобил миршаблари, докторлар етиб боришганда унинг ёнидаги аёл ҳали тирик бўлади. Бояқиш «болам, болам», дея нолиш қилганича, атрофни тартибсиз пайпаслайди, илтижолар қилади. Қарашса, оёқ остида йўрғақланган бир чақалоқ чалажон бўлиб ётибди. Йўлда аёл ҳам жон беради, аммо гўдакни сақлаб қолишади. Ёша ба-локаш болакай менман, Артурман! Аслида, мен ўлиб, улар тирик қолишганда тузук бўларди. Сағир бўлиб яшагандан кўра... кўплар мени арманими, яҳудийми деб тахминлайди. Аслида ўзбекман. Онам айнан ўзбек-чалаб, «болам, болам» деб зорланганини эшитган милиция ходими ҳозир ҳам ҳаёт. Фамилияси — Меликов. Гўдаклар уйида мени ана шу одамдан Айрапетян деган аёл қабул қилиб олган ва ному насабсиз гўдакни Артур деб атаган. У ўша ГАИ ходимини ўз дафтарида негадир Мелников деб қайд этган ва кўп ўтмай менга **фамилия излашганда** Мелников деб қўяқолишган. Шундай қилиб, тақдирнинг қалтис ҳазили билан жабрдийда бир ўзбекнинг кимсасиз қолган гўдаги Артур Мелников бўлган. Кейинчалик тарбиячимиз Шоира опа мадади билан ота-онам, қариндошлар изини излаб, Айрапетян билан учрашдим. «Гўдаклигингда кўп йиллардинг» деди аёл хотираларини жамлаб. Нега кўп йиллаганимнинг боисини эса, йиллар ўтиб тобора кўпроқ, теранроқ ҳис этяпман. Майли, мавзудан чекинмайлик. Ўша армани аёл калаванинг учини топишда ҳам кўмаклашади: унинг мадади билан Меликовни топдим; қариндошлар ҳақида узук-юлуқ маълумотларга эга бўлдим. ГАИнинг собиқ ходими анчайин қариб қолган экан. Рўпарасида бундан ўн икки йил муқаддам чалажон бўлиб ётган болакай турганини эшитиб, ўпкаси тўлиб кетди. Муҳими, ота-онам ҳақида мухтасар бўлмасда айрим гапларни билиб ол-

дим. Бу маълумотлар анчайин тўмтоқ эди. Ҳатто исм-шарифлари, тураржойлари ҳам ёдида қолмаган экан. Икковлари ҳам Тошкентда аспирантурада ўқишаркан. Ургутданми, Китобданми — ишқилиб ўша томондан қариндошлар келиб, марҳумларни олиб кетишганини ҳам кўрган экан. Кейин эса салла ўраган бир амаки билан паранжили аёл чақалоқни (мени) олиб кетишмоқчи бўлишибди. Аммо батамом тузалмагунимча докторлар беришмабди. Кейин мени гўдаклар уйига (ҳали детдомгамас) топширишганда изимни йўқотишганми, ёки излаб келишган бўлишса ҳам беришмаганми — буниси менга қоронғи. Айрим дудмал маълумотларга қараганда, ўша саллали амаки бир амалдорнинг чўнтагига пул суққанда (эҳтимол мени олиш учундир) у жанжал кўтариб, акт тузган экан. Йиллар ўтиб, ўша саллали амаки билан паранжили аёлни бот-бот ўйлайдиган, ички бир интиқлик, безовталиқ билан қўмсайдиган бўлиб қолдим. Балки ўша эркак туғишган амакимдир, тоғамдир... хотини билан ҳамон мени дараклаб, армонда юргандир. Балки аёл аммамдир, мени ўйлаб ғусса чекаётгандир. Мен эса етимхонада қавмона илиқ каломга зор бўлиб ётибман. Ўшаларни топганимда эди... Оғушларига олишарди, албатта. Тоғам: «икки товоқ ош қилиб, қўлингни ҳалоллаймиз», деса ҳам гинг демасдим. Икки йил, ҳа, икки йил ана шундай илҳақлик билан яшадим. Дадам ва ойимдан ташқари ўша наслу насабимнинг ҳам сиймоларини тасаввуримда яратиб, уларга ҳудудсиз меҳр қўйдим. Кўчакўйда ихчам салла ўраган ёхуд ёпинчи ёпинган аёлларни кўрганимда, алланечук бўлиб кетардим. Шундай кунлардан бирида тушимга дадам кирибди. Ўзим тасаввур қилгандай хушқомат, маъруф экан у. «Мана, дебди енгил оҳ тортиб, савил қолгур диссертацияни ҳам ёқлаб олдим. Машинага мин — сени қавмлар билан таништирай». Қувониб, унинг ёнидан жой олибман; сойликлар, тепаликлар ортда қолабошлабди. Мабодо қаршимиздан МАЗ чиқиб қолмасин, деб енгил хавотир тортармишман. Ҳадемай бир қишлоққа етиб келибмиз. Қарасам, очиқ майдонда итлар галаси бир аёл билан эркакни ғажиб ётган эмиш. Салласи чувалиб кетган амаки итларга суякми, пулми бермоқчи бўлибди. Кейин уйғониб кетдим. Ҳақиқатан ҳам ҳовлида итлар ғашланиб, аккиларди. Зоир амаки кимни-

дир русчалаб сўқди, уни «бродяга» деди. Сўнг итлар ҳам жимишди — атрофга сукунат чўқди. Ҳадемай вақт ҳам шу сукунатга ўхшаб қотиб қолгандай бўлди ва нақ бўғзигача балчиққа ботган кишидай инграб юбордим. Эртаси тарбиячимизга тушимни гапириб бердим. Йўқ, таъбир сўраш учун эмас, ўша номаълум қишлоқларга бориб, жигарларимни дараклаш илинжида эдим. Локинда опамиз хайрихоҳ бўлмади. Назаримда нима-лардандир чўчиди. Аммо ноумид ҳам қолдирмади: муносиб ота-она топишга сўз берди. Шу орада детдомимизга кўзи ожиз эр-хотин фарзанд илинжида келди-ю, навбатда турган болалардан ҳеч бирининг боргиси келмагач, мен ўртага чиқдим. «Обдон ўйлаб олдингми, Артур» қайта-қайта сўрашарди директоримиз билан тарбиячимиз. «Ҳа, дедим, улар рози бўлишса — бўлгани. Қўлларидан етаклаб, йўлларини мунаввар қилиб юраман». Эр-хотин ҳассага суяниб, диванда мунғайибгина ўтиришарди. Шу икки дилга нури мунаввар ато этиш эзгулик эди, албатта. Директоримиз мени бўлажак отам ва волидам рўпарасига эргаштириб борди-ю: «Мана, сизларнинг фарзандларингиз», деди. Шунда аёл ўрнидан турди, энтикканича мени бағрига босди ва йиғлаб юборди. Фақатгина онаизорларга хос бўлган муаттар хиддан карахтланиб қолдим ўзим ҳам. Бағри меҳру ҳароратга лиммо-лим эди унинг. Мен дафъатан онаизоримни топгандай бўлдим. Томоғимга тикилиб келаётган шўртак туйғуни ютиб, аёлни қучиб олдим, бошимни елкасига қўйиб, гўдақдай йиғладим. «Бу — яхши бола, деди Шоира опамиз хайрлашарканмиз, уни — сизларга, сизларни худога топширдим». Мен дўстларим билан хайрлашдим. Катта кўчагача учаламиз ҳам сукут сақлаб бордик. Лекин бу сукунатга не-не надоматлар, ҳайқириқлар мужассам эди. Кўчани кесиб ўтиш олдидан сукунатни ўзим буздим. «Ойижон, қўлингизни беринг, мен олиб ўтаман». Уларнинг уйлари биринчи қаватда экан. Ҳаммаёқ саранжом-саришта эди. Бир хонани мен учун жиҳозлаб, ҳам қўйишган экан. Кейин меҳмон кутишга тараддуд бошланди. Мен ҳам ишга берилиб кетдим. Кечқурун талай кўзи ожиз кишилар тўпландилар. Аммо диллари равшан эканлиги сезилиб турарди уларнинг. Ойим ва дадам билан шунчалик кўришишса ҳамки, мени бағирларига босиб, ўпишарди. Ҳадемай кайф қилишди ва

эркаклар жўр бўлиб, «Сайдинг қўябер сайёд»ни бошлашди. Мени галати туйғу чулғади. Магарам бу ашулани авваллари ҳам тинглаган бўлсамда, ўзгача сеҳр билан таъсир қилабошлади у. Гуёки ана шу одамларнинг бари ва уларга қўшилган камина ҳам жаллод овчининг тузоғига тушган оҳуга ўхшаб кетардик. «Бечора экан мендек, бечора экан мендек, бечора экан...»

Назаримда тақдиримнинг нохуш кемтиги тўлаётгандай эди. Эҳтимол уларнинг ҳам... Бу шўрликларнинг йўлларига чароғон бўладиган фарзанд зарур эди, менга эса бошимни силаб турадиган ота-она керак. Йўлимга интиқ бўладиган, тобим қочса, пешанамга бармоқ босадиган, далда берадиган, тергайдиган одамлар бор! Меҳмонлар кетгач, уйни йиғиштирдик. Кайфи ошиб қолган дадам ҳамон энтикканича гапирар, ойим жимгина идиш-товоқ юварди. Биринчи тун уйқум келмади, тақдиримнинг кейинги варақлари қанақа рангда бўлишини ўйлаб тонг оттирдим.

Эртаси дадамни паспорт бўлимига олиб бордим. Анчайин расмиятчиликлардан сўнг уларнинг фамилиясига (Нуриев) ўтказишди. У ердан Артур Нуриев бўлиб чиқдим-у, мактаб томон йўл олдик. Мени олтинчи синфга қабул қилишди. Болаларнинг аксари тожик бўлишса ҳамки, дарс ўзбек тилида ўтаркан. Бу ҳолдан қувониб, янги ҳаётни бошлаб юбордим.

Она-отам уйда супурги яшашарди. Қил-чўтка фабрикасидан хомашё (сим, ёғоч, сунъий қил, боғланмаган чойсупурги) келтириб беришарди. Дадам билан ойим сандалдайгина дасттоҳда ўтириб, навбатма-навбат ишлашарди. Бу юмушни тез ўзлаштириб олдим, аммо мени кўп ишлатишмасди — аяшарди. Она меҳри деган бағоят тиниқ ва муқаддас туйғунинг устиворлигини илк бор туябошладим. Онажоним бошимни бағрига босиб, бармоқлари билан сочларимни майин тараганда, шакаргуфторликлар қилганда бахтдан ҳап-риқиб кетардим. Келажакда доктор бўлиб, унинг қорачиқларига гавҳари мунаввар ато этишни ўйлардим. Гоҳида дадамнинг кайфи ошиб, овозини бир парда кўтариб гаплашганда ойим — оналарга хос инстинкт билан чўчиб, жон ҳовучлаб турар, менинг нозик туйғуларимга тегиб қўйишидан хавотир тортар. унга хушомадлар қиларди. Дадамни ҳам тушуниш керак эди, албатта. Сўқир қисмат бу дунёнинг бетакрор рангла-

ри, турфа чехраларини кўришдан бенасиб этган, умри чўтка ва супурги яшаш билан ўтиб кетаётган, тирикчилик деган ғирром аравани тортишдан ўзгани билмаган бу одам учун арақ ягона умид, тасалли, таянч нуқтаси эди.

Тан олишим керак — мен барритош одамман. Эҳтимол, вақтида меҳрга қонмаганим сабаб шунақа бўлиб қолгандирман?! Кўп ҳолларда ойимнинг чексиз меҳр-муҳаббатига муносиб жавоб қайтаролмай қолардим; баръакс бошимни силамоқчи бўлганда, бурилиб кетардим, шакаргуфторликлар қилаётганда сўзини кесардим. Чунки буларнинг бари аллақандай ялтоқланиш бўлиб туюларди менга. Фарзанд меҳрига ташна аёл ҳар гал чанқоқлигича қолаверарди.

Лекин...

Лаънат барига! Мени ўша гўдаклик чоғимда таъқиб этган шумшук қисмат бу ерга ҳам етиб келди. Ойимни тоқ урди. Дазмолнинг сими яланғочланиб қолган экан — айнан менинг шимимни дазмоллаётганда... Мени мактабдан олиб келиб, қора чопон кийгизишди. Кўп йиғламадим. Эҳтимол, дийдаларим вақтида тош бўлиб кетгандир, балки сармаст ҳаёт ортидан аллақандай фалокат келишини ҳис этгандирман — буни каромат қилиш қийин.

Биз барча расм-русумларни адо этдик. Шундан кейин дадам тағин кўпроқ ичадиган, жоҳиллик қиладиган бўлиб қолди. Тўғри, ҳушёрлик пайтида надомат чекар, узр сўраган бўлар, валеқ ичиб олиши билан тағин ўша жаҳолат нуқси юзга урарди. Мен эса бардош билан ўтказардим барини. «Агар сен шумқадам бўлмаганинга, хотиним ўлмасди», деди у бир куни. Суяк-суягимдан ўтиб кетди бу маломат. Эҳтимол, у ҳақдир?!

Бош олиб кетишдан ўзга йўлим йўқ эди. Аммо қаерга бориш, нима иш қилишни билмасдим. Инсон боши тошдан қаттиқ деганларидек, мен манглайи қорани ҳеч қаерда, ҳеч ким кутмаётганди. Эрталаб сут олишга чиқдим-у, уйга қайтиб бормадим. Алламаҳалгача кўча-кўйда санқиб юргач, дилимда ногаҳоний гулгула, мавҳум хавотирланиш уйғонди. Бу кеча қаерга бориб тунашни чамалаб, бирор тўхтамага келолмасдим. Болалар уйига қайтиб бориш оғир эди — у ердаги рўйхатлардан ўчирилгандим, ўзгача қилиб айтганда, детдомдан

насибам узилганди. Шунда қайбирам газетада ҳозирги қамоқхоналар ҳақида ёзилган мақола ёдимга тушди. Унда маҳбусларнинг ҳаётига ҳавасми, ҳасадми бор эди. Эҳтимол мухбир ошириб юборгандир, аммо ётадиган жойи, нону насибасининг тайинлиги аниқ. Болалар уйдан учирма бўлган қисматдошларимнинг аксари бир-икки йил давомида қамоққа тушишининг айрим сабаблари равшанлашаётгандай эди назаримда. Лекин расмиятчилик асосида ташкил этилган жамиятимизда мақсадга эришиш (ҳатто қамоққа тушиш) унчалик жўн иш эмаслигига тезда ишонч ҳосил қилдим. Қандай қилсамки, ўша одамлар даврасига тушсам, деб ўйлاردим. Алламаҳалгача кўча кезгач, шаҳар марказидаги истироҳат боғида (албатта, Максим Горький номидаги) скамейкада ўтириб, турфа режалар тузабошладим. Шу пайт қаршимдаги йўлакда бир келинчак пайдо бўлди. Сулув эди у. Қомати, ҳуснидан нуқсон топиб бўлмасди. Эҳтимол куёв билан шу атрофларда учрашмоқчи бўлгандир. Шунини ўйладим-у, негадир ўша қайлиққа нисбатан дилимда ҳасад уйғонди. У аблаҳнинг ётадиган жойи, ризқ-рўзи тайин бўлиш устига, шундай соҳибжамолни ҳам бағрига олиб ётади. Бу қандай ноҳақлик, бедодлик?! Гуноҳим нимада?! Худди шу алам шайтони лаъйинга айланиб, мени васвасага солабошлади! Келинчакнинг бошидаги бухороча зардўзи дўпписини, тилло билагузугини тортиб олмоқчи бўлдим. Қўлга тушсам ҳам, тушмасам ҳам — фарқи йўқ! Нимадан бошлаб, нима билан тугатишни тагин бир бор чама-лаб турганимда, худди ниятимдан огоҳ бўлгандай келинчак хавотирга тўла нигоҳларини менга қадади. Алланечук бўлиб кетдим, гўзаллик қаршисида маҳв бўлиб қолгандим. Нигоҳларимни яшириб, шум ниятимдан ўзим ҳам надомат чекабошладим. Лаънат барига. Ўйлаб-ўйлаб, қаршимдаги радио-телевизор дўконининг яхлит ойнасини синдиришга аҳд қилдим. Бундан ҳеч ким озор тортмайди, мени эса милиция олиб кетади. Тош излаб, кўчанинг нарёвиге ўтган эдим, одамлар давра бўлиб, ниманидир томоша қилаётганини кўриб қолдим. Бош суқиб қарасам, уватга ўтириб олган ўрта ёшлардаги амаки қўлидаги уч дона карта билан қимор ўйнардди. Карталарнинг иккитаси қора, биттаси қизил эди. У ширакайф одамга ўхшаб, картани сузаётганда ҳар гал дудуқланиб: «Қизилини топсанг ютасан, қаро-

сини топсанг, бой берасан», деган жумлани тўтиқушдай такрорларди. Даврадаги тўрт-беш киши йигирма беш, элик сўмликларни ўртага ташлаб, нуқул ютишарди. Қолганлар андиша қилиб, ўзларини чеккароққа олишарди. Картанинг қизилини топиш жуда жўндай бўлиб туюлди назаримда ва пул ишлаш илинжида чўнтагимдаги ўн сўмликни ўртага ташладим, лекин дарҳол ютқазиб қўйдим. Жуда алам қилди. Бир маҳал анча барвасти ва ширакайф амаки келиб, ўйинга қизиқиб қолди. Кейин нарироқда лоқайд турган новча шеригини чақириб, у билан гаплашиб олгач, юз сўмликни тикди. Аммо у ҳам ютқазиб қўйди. Аслида тўғри кўрсатгандай эди, аммо назаримда қандайдир қаллоблик рўй берди. Йиқилган курашга тўймас, деганларидек, у анча қизишиб, тагин пул тикди. Бу гал қўли балан келди. Аммо шундан кейин устма-уст бой бераверди. Аламзадалиги ошиб, бирайўла икки юз сўм тикканда, бир кўзойнакли амаки ўйинга аралашиб қолди. «Ўша картага мен уч юз бераман» деди у. Дудуқ (карта сузаётган қаллоб) картани очмай, тагин оширадиганлар борми, деган маънода атрофга аланглади. Барвастининг шериги юз сўм қўшиши билан, кўзойнакли киши тагин оширди. Бай минг сўмга келганда тин олишди. Ҳалиги барвасти амаки шеригидан пул олаётганда, қаллоблик рўй берди: дудуқ кўзни шамғалат қилиб, бағоят чаққонлик билан карталар ўрнини алмаштириб қўйди. «Ҳирромлик қилди», бақириб юбордим. Шу пайт кутилмаганда ёнимда туриб одамларни ўйинга даъват этаётган ҳалиги кузойнакли амаки юзимга тарсаки тушириб юборди — кўзимдан ўт чақнагандай бўлди. Ногаҳонда давра тўс-тўполон бўлиб кетди — барвасти амаки қаллоб дудуқни оёғи остига олиши билан уч-тўрт киши уни аёвсиз тепабошлади. Шунда биров қаттиқ хуштак чалди — тўрт-беш киши ёв келгандай ўзини чеккага олди. Милиционерлар картавоз билан бирга барвасти амакини, кўзойнакли қаллобни, мени машинага тиқиштиришди. Ҳеч ким савол бермаган ва тингламаётган бўлсада, одамлар бир-бирларига гал бермай, ўзларини оқлашар, мусичаи бегуноҳ қилиб кўрсатишарди.

Бўлинмада бир капитан бизни сўроққа тутди. Жабрдийда барвасти бор гапни айтиб бергач, дудуқнинг чўнтагини титишди, аммо ундан карта ҳам, пул

ҳам чиқмади. Кўзойнакли ипирисқи бўлса қутилмаганда мени киссавурликка, ўша барвасти кишини менинг ҳомийимга чиқариб қўйди. Гапга аралашаман, деганимда капитан сўзимни кесиб тураржойимни сурриштирди. Мен олтинчи болалар уйини тилга олдим. Қолган гапларимни тинглагиси ҳам келмади унинг. Назаримда ҳаммаси равшандай эди... Кейин эса мен учун нохушроқ ҳол рўй берди — инспектор мени мотоциклга миңдириб, рулни детдом томон бурди. Болалар уйи пешанамга битилган қисмат эканлигига тан бериб, қаршилиқ кўрсатмадим.

Энди мен бирор кишига фарзаңд бўлиш орзусидан ҳам воз кечган эдим. Лекин кўп ўтмай тақдирнинг ўзи мени отага айлантириб қўябошлади. Тенгдошларим орасида пешанаси кўпроқ деворга теккани ўзим эдимда. Улар бот-бот маслаҳат-у мададимга муҳтож бўлиб туришарди, атрофимда жипслашишарди. Ўша йили саккизинчи синфга икки қиз, уч ўғил қатнардик. Ўша пайтдаёқ ўн саккиздан кейинги тақдиримиз хавотирга солабошлаганди бизни.

Ўн саккиз ёшга тўлиб, болалар уйини тарк этган ўсмирлар ва қизларнинг тақдири аянчли. Бу ёшлар ҳаётнинг аёвсиз имтиҳонларига тоб беролмай, кўп ҳолларда бухилиб қолишяпти. Энг ёмони, уларнинг бир қисми қамоқхонага тушмоқда. Гулдай қизлар қаллоблар, кўшмачиларнинг ифлос чангалига тушиб қоляпти. Бунга эса уларни тергаб турадиган, тўғри йўлга соладиган раҳнамоларнинг йўқлиги сабабдир.

Педагог сўзидан.

Буларнинг бошини бирлаштиришим, тақдирига ҳидояткор бўлишим лозим эди. Биз умр охиригача оға-ини бўлишга қасамёд этдик.

Аслида биринчи синфга борганимизда беш ўғил, тўрт қиз эдик. Ёдимда: биринчи сентябр куни тарбиячимиз тантана билан мактабга етаклаб борди бизни. Аммо мактаб остонасидан ҳатлашимиз биланоқ «детдом болалари» эканлигимиз билан ажралиб қолабошладик. Бу ётсираш, аниқроқ қилиб айтганда, нописандликнинг асл сабаблари ҳамон менга аён эмас. Болакайларининг қўлларидан етаклаб олган кибор ота-оналар ҳам, серташвиш, серҳаяжон муаллимлар ҳам, ҳатто лакалов болалар ҳам бизга зоҳирий ачиниш билан қара-

шаётгандай бўлишарди. Шу маҳзун нигоҳларнинг ўзи ҳам сени хору хасдай беқадр эканлигини бот-бот ёдга солаверарди. Биз ўшандаёқ уюшишимиз зарурлигини ҳис этдик. Баримизни рус синфига қабул қилишди. Чунки детдомда асосан русча савод чиқаргандиқда. Номимиз сингари миллатимиз ҳам омонатроқ эди бизнинг. Ўзбекми, тожикми, русми... фарқсиз эди. Йил ўтмай бир кишига камайиб қолдик. Дилора деган нозик-ниҳол қизимизнинг ота-онаси топилди. Бундан баримиз қувондик. Фалати бўлди ўзи ҳам: тарбиячимиз Шоира опа қизалоқнинг ота-онаси топилганини айтгандан сўнг нигоҳларимиз дарвозадан узилмай қолди. Бояқиш Дилоранинг ҳаяжонини гапирмаёқ кўяй. «Улар мени топиб келишларини билардим, дейди нуқул, ойим билан дадам тушимга ҳам киришган. Ойим ўзимдек ориққина аёл». Бир куни кечқурун ҳовлимизга «Волга» келиб тўхтади. «Дилоражон, келишди», қичқирди Шоира опамиз. Дилора ҳувиллаб йиғлаганича, машина томон югурди. Йўқ, ундан тушган аёл нозикниҳол эмас, баръакс хомсемизгина эди. Шиддат билан югуриб борган Дилора бир лаҳза иккиланиб турди-ю, кейин йиғлаганича аёлнинг бўйнига ёпишди. Биз ҳам алақандай интиқлик, ташналик, умид билан ўша томонга чопдик. Синглимиз аёлнинг қўллари, бўйинларидан ўпар, пайдар-пай гиналар, койинарди. «Нега мени ташлаб кетдингиз? Нега хабар олмадингиз?» Аёл ҳам кўзларига ёш олди, қизалоқни бағрига босганича, қалтираб, надомат ила бош тебратди. Биз — сағирлар шу дақиқадан кабирга айланган, Дилорага дил тўла дард билан тикилиб қолдик. Сўнг ноўнғай, ясама тавозелар ила кузатиб қолдик.

Кейинроқ англасам, булар бари — Шоира опамиз ўйлаб топган театр (аниқроғи, сценарий) экан. Ўша эр-хотин жуда бадавлат бўлишса ҳамки тирноққа зор эканлар. Кейин фарзанд олишга қарор қилишибди. Эр-хотин аввалроқ келиб, баримизни зимдан кузатишган ва Дилорага келганда диллари андак жизиллаган экан. (Дилоранинг асл ойиси — эрга тегмаган студент қиз бўлиб, уни туғруқхонада қолдириб кетган экан.)

Хулласи калом, бирор ҳафта ўтар-ўтмас биз — синфдошлар синглимизни кўргани борадиган бўлдик. Шоира опамизнинг маслаҳати билан гул ва торт сотиб

олдик. Мен энг аввало, бу хонадондаги ҳашам ва даб-даба ҳақида гапиришим керак. Шахсан ўзим мрамр фавворани, кибор товусларни, оғочлари тўласинча ўймакорлик қилинган, деворлари ганчкор айвонларни ҳеч кўрмагандим. Ичкаридаги юмшоқ креслолар, улкан пианино, рангли телевизор, видео... Баримиз (ҳатто опамиз ҳам) бу бойликлар олдида андак каловланиб, ўзимизни қандай тутишни билмай қолдик. Қадамимиз, ҳаракатларимиз, сўзимиз ноҳўя чиқиб қолишидан ҳавотиримиз ошди.

Дарвоқе, Дилора ҳақида. Унинг либослари шунақа шоҳона, кулгилари жарангдор эдики. Синглимиз ҳар биримизни кучоқлаб ўпишга рози эди, аммо биз ни-мадандир ийманардик, аниқроғи тафовут деган қайсар ҳақиқат кимлигимизни ёдга солаверарди. Дастурхондаги ноз-неъматларнинг айримлари бизга нотаниш эди; уларни егимиз келаётган бўлсада, тупугимизни ютиб, қўлимизни узатмасдик. Хайрлашар эканмиз, Дилоранинг ойиси келиб туришимизни сўраган бўлди, лекин шу билан бирга қизи бахтли бўлиши учун ўз ўтмишини унутиши зарурлигини ҳам нозик шаъмалар ила аён этди. Ўйлаб қарасам, унинг машғум ўтмишини ёдга солиши мумкин бўлган бахтиқаролар фақат биз эдик.

Олтинчи синф пайтимизда тагин бир кишига камайдик. Зухур деган дўстимизнинг отаси (ҳақиқий) қамоқдан қайтиб, ўғлини олиб кетди. Хотинини пичоқлаб (хиёнати учун) ҳибсга олинган экан, Зухур мўмин бола, содиқ дўст эди. Шунга қарамасдан, у ҳам биз билан боғлиқ ришталарни батамом узиб кетди.

Еттинчи синфга боришимиз арафасида Февзи деган дўстимиз мактабнинг тўртинчи қаватидан йиқилиб, ўлди. Бу хусусда батафсилроқ ҳикоя қилиш учун андак чекиниш қилиб, гапни ибтидодан бошлашим керак чоғи. Ўша йили вилоятимизга Қодиров деган киши саркотиб бўлиб келди. Бу одам иш бошлаши билан ҳақиқат ёки афсоналигини англаб бўлмайдиган шовшувлар кўпайди. Биров: Қодиров навбатда туриб гўшт харид қилганини гапирса, тагин биров: унинг стадионда футбол тепганини сўйларди. Булар бари ғайритабiiй эмас, албатта, аммо киборли амалдорларга кўникиб қолган кишилар учун ғалати эди. Биз болакайларга тагин шу нарса аён бўлдики, Қодиров Термиздаги

болалар уйида тарбияланган экан. Бу эса дилимизда унга нисбатан илиқ меҳр уйғотди. Болалар уйларида бўлиб, етимлар билан суҳбатлашаётганлиги, уларнинг ҳақиға хиёнат қилганларнинг думини тугаётганлигидан ҳам воқиф бўлдик. Афсуски, бу одам бизнинг детдомга келмади. Аммо Қодировнинг сағирларга бўлган ҳайрихоҳлигидан айрим корчалонларнинг фойдаланиб қолиши бизга қимматга тушди. Бунинг тафсилоти эса қуйидагича. Болалар уйида вояга етган, кейин комсомолда, милицияда ишлаган бир аёл саркотибга кириб, болалар уйига, айнан детдомда тарбияланган кишилар директорлик қилиши зарурлигини таклиф қилади. Бу гап Қодировга ўтиришади. Хуллас, кутилмаганда ўша аёл (уни шартли равишда К. хоним деб атамоқчиман) бизга директор бўлиб келди. У ишни (аксар амалдорлардек) интизомдан бошлади. Зоир мўйлов ишдан четлаштирилди ва ўрнига Улуғ Ватан иштиракчиси бўлган баджаҳл чол келди. Бу одам кун бўйи дарвоза олдидан жилмас, рухсатсиз кириб, чиқишга ижозат бермасди. Физкультура муаллимимиз ҳам янгиланди. Бу одам К. хонимнинг эри эканлигини бирор ҳафтадан кейин англадим. Аммо тубан ва қабиҳ эканлиги у ишдан кетгандан сўнг аён бўлди. Ана шу ипирисқи биринчи ҳафта юқори синфдан тўрт ўғил болани ажратиб олиб, самбони ўргатадиган бўлибди. Илк йиғилишда асосан кураш ва гомосексуализм ҳақида сўз кетибди, буларнинг ҳар иккаласи ҳам эркак киши учун зарурлигини шаъма қилибди. Иттифоқо ўшалар орасида Февзи ҳам бор экан. У ҳам индамай қўяқолибди. Бирор ҳафтадан кейин унинг руҳи пажмурда бўлиб, шалвираб қолди. Ҳарчанд қилсам ҳам бунинг тагига етолмадим. Гап шундаки, К. хоним анчайин миллатчи эди. (Ўзи қайси миллатга мансублигини билолмай қолганман.) Ҳатто Зоир амакининг араблигини қандайдир кесатиш билан гапириб юргани ёдимда. Бир куни йиғилиш бўлди. Аёл бизга халқаро аҳвол хусусида гапиратуриб, мавзунини беихтиёр қрим-татарлар масаласига буриб юборди. «Қрим-татарлар хоинлик қилишгани учун, Сталин уларни кўчириб юборган», деди. Хуллас, билибми, билмайми Февзининг юрагига ханжар санчди у. Февзи ўз миллатини севар, уни улуғлашга мойил эди. Йўқ, фақат шу қабиҳ тухмат учун ўзини ўлдирмаган экан у. Ундан бешбаттар ёмон ма-

ломатга дуч келибди, бояқиш. Ўша физкультура ўқитувчимиз (тилим бормайди) гомосексуалист экан. Февзидан... Ҳам хотини, ҳам эри томонидан таҳқирланган дўстимиз жонига қасд қилган, албатта. Унинг ўлимидан эҳтиётсизлик оқибатига йўйишди. Биз егимлар учун югуриб, ҳақиқатни юзага чиқарадиган мард топилмади. Февзининг ногаҳоний ўлимидан қанча гусса чеккан бўлсам, уни кўмиш маросимидан ҳам шунчалик ўқиндим. Ишдан четлатилган бўлишига қарамай жаноза ўқишга келган Зоир амакини эшиқдан киритишмади, калтабинлар! Ана шу оғир дақиқаларда қайғуришдан кўра аксар катталар фалокат оёқ остида эканлигига урғу беришар, негадир ўзларини оқлашарди. Бу ноҳақлик ва носамимийликлар аламимни чандон оширганини тасаввур қилиш қийин эмас. Такрор айтаман, ўшанда ўн тўрт ёшда эдим, лекин шунга қарамай дўстимни қабрга қўяётганда, пичирлаб К. хонимдан қасос олишга қасамёд қилдим. Аммо умр бўйи бирорта жониворга озор бермаган, камситилган, ўкситилган мендай бир бола учун бу унчалик жўн иш эмаслигини кейин ҳис этдим. Тасодифларнинг ҳам ўз қонуниятлари бор, дейишади. Тасодифлар гоҳида одамларнинг тақдирини ўзгартириб юборади. Гап шундаки, бир куни Зоир араб ўғли Зокирни савалаб қолди. Билсам, уларнинг бир қўзиси бангидевона уруғини еб нобуд бўлибди. Қўйларни ана шу гиёҳ бўлган жойда боққани учун тазирини берган экан. «Бангидевона уруғини К. хонимнинг овқатига солсам, ўлмасмикин» деган фикр келди хаёлимга. Бирор ҳафтадан кейин Зокирдан ана шу бутани кўрсатишни илтимос қилдим. Ва меваси добулғага ўхшаган ана шу бадбўй бутанинг уруғидан билдирмай бир ҳовуч олиб, қоғозга ўрадим.

К. хоним одатда эрталаб ишга келганда, навбатчи бўлган бола унинг столига бир стакан қаҳва билан бир стакан қатиқ қўйиши керак эди. Ошхонага навбатчи бўлганимда унинг таомига бангидевона солишни режалаштирдим. Галим келганда, ҳаяжонланмай уруғни янчдим-у уни қаҳвага солдим. Тахминан бирор соатдан кейин К. хонимни «Тез ёрдам» олиб кетди. Бир кундан сўнг, «К. хоним жуда оғир эмиш, уни кимдир заҳарлабди», деган овоза тарқалди. Докторлар келиб, ошхонамиздаги таомлардан намуналар олиб кетишди. Ўша куни К. хонимни кўргани борган Шоира

опа алаҳдаётганлиги, ҳеч кимни танимаётганлигини айтди. Йўқ, у (ҳарқалай) соғайди. Лекин даргоҳимизга ҳам қайтиб келмади. Ҳаёт аввалги — равон изига тушди.

Шу тариқа камая-камая ўнинчи синфгача уч ўғил (камина, Рафиқ, Мирдас) ва икки қиз (Умида, Клара) етиб келдик. Мен ўғил болалардан кўра қизлар ҳақида кўп қайғулардим, уларга бирор кори-ҳол бўлишидан чўчиб яшардим. Сингилларимни назардан қочирмасдим, кўчага ёлғиз чиқармасдим. Лекин ҳарбий хизмат бари ишларимни барбод қилди. Майли, бу ҳақда кейин.

Ўнинчини битириб, ветфакка кирдим. Медфакка кирмоқчи эдим-у, ўтиб кетишимга кўзим етмади. Шаҳарда ўқиганларни қабул қилишмаскан. Рафиқ бўлса педагогика институтининг филология факультетига ҳужжат топширди.

Адабиётта меҳри балаң эди — шеърлар ёзарди. Келажакда болалар уйи ҳаёти хусусида китоб ёзиш нияти бор эди. Лекин ҳужжат топширгач, шу нарса аён бўлдики, ректорнинг рўйхатига тушмаган бола умуман киролмаскан. Шоира опамиз не-не азиятлар ила қабул комиссиядагиларга илтижо қилибди. Аммо... Кўп ўтмай Рафиқни ҳарбий комиссариатга чақириб, олти ойлик ўқишга жўнатиб юборишди. Мирдас бўлса ўша йили консерва заводига (ётоқхонаси борлиги учун) ишга жойлашди. Умиданинг узоқ бир қариндоши топилиб, уни кооперативга (муқова тайёрлайдиган) ишга олиб кетди. Клара ҳам техникумга киролмай, пиллакашлик фабрикасига ишга кирди. Ўша маҳаллари ҳафта сайин улардан хабар олиб турардим. Германияга жўнатишгандан кейин ҳам эринмай барига хат ёзиб, жавоб талаб қилиб турдим. Шу орада нозанин ва масъум синглим Кларадан хат узилиб қолди. Зудлик билан Мирдасга хат йўллаб, ундан хабар олишни тайинладим. Маълум бўлишича, Клара ошхонага ишга (идиш, товоқ ювишга) ўтиб кетибди. Бунга эса ўша фабрика атрофида яшовчи бетайин болалар сабаб бўлган экан. Аблаҳлар тархашлик қилиб, жону ҳолига қўйишмаган назаримда. Шундан кейин дарагини йўқотиб қўйдим.

Армиядан қайтиб...

Йўқ, аввал бунинг тафсилотини гапириб берай. Бизнинг взводда Турғун деган оқдарелик бола бор эди.

Русчани билмагани, шаҳар кўрмагани сабаб бўш-баёвроқ эди. «Дедовшина» деб аталадиган даққоқлар учун бу айни муддао, албатта. У ярамасларга пайпоқларига-ча ювиб берадиган малайлар керак. Аслида кишининг ғурурини поймол қиладиган бу иллат билан детдомда танишганман. У ерда ҳам каттароқ, кучлироқ ўсмирлар ўз-ўзидан ҳукмфармо бўлиб қолишади.

Сўзнинг қисқаси, бизнинг взводда бир грузин бола уч ўзбек (жумладан, Турғун ҳам) ва бир тожик болани зир югуртириб юрган экан. Бир куни у Турғунга дўкондан сигарет келтиришни буюрганда, жавобан: «пошёл...» деворди. Малайидаги ногаҳоний ўзгариш грузинни ғалати ҳолга солди. Аслида эса бу ногаҳоний ўзгариш эмасди: мен ўша итоаткор йигитчаларни тўплаб, роса тарғибот ўтказгандим — бирлашиб ҳужум қилсак, ўзимиз ҳоким бўлиб қолишимизни уқтиргандим. Хуллас, Турғундан ҳақорат эшитган ҳалиги зўравон мушт тутиб ўрнидан туриши билан биз ҳам шайланиб келдик. Атрофни ўраган қасоскор мусулмонларни кўриб чўчиб кетди, бояқиш. Зарда билан қўл силтаб, «бусулбаны» деди.

Қисса кўтоҳ, Турғун уйига хат ёзиб, мен ҳақимда ҳам ҳикоя қилган экан. Кутилмаганда унинг ойисидан мактуб олдим. «Артуржон, деб ёзганди она, менинг олти ўғлим, уч қизим бор. Агар сен еттинчи ўғил бўлиб келсанг, бошимиз осмонга етарди. Келинни ҳам ўзим топардим. Йўқ, дема, болам». Бошимдаги ташвиш-у масъулиятларни бу бояқиш аёлга тушунтириш осон эмасди. Лекин шунга қарамай, қайтишда Турғунга ҳамроҳ бўлдим. Аёл ўғлидан аввал мени бағрига босиб, ҳувиллаганича йиғлаб юборди. (Эҳ, ўзбек аёллари — меҳри беҳудуд фаришталар!) Қавм-у қариндошлар ҳам бор меҳрларини нисор этдилар менга. Бир-икки кундан кейин уларнинг рухсати билан одамларимни дараклаб йўлга тушдим. Биринчи бўлиб, Мирдасни топдим — у ҳамон ўша заводда ишлаётган экан. «Ака-укаларнинг бари соғми», шошиб сўрадим, кучоқлашиб кўришгач. У кўзига ёш олиб, Рафиқнинг қамалгани, Кларанинг эса ном-нишонсиз йўқолганини гапирди. Оҳ, оғир эди бу зарба мен учун.

Аввал Рафиқнинг қамалиши тафсилоти. Инсонга жуда кўп нарса керакмас, уйда уни кимдир кутиб турса бас, дейди шоир. Аммо аксар етимхоналарнинг

болалари сингари ҳарбий таълимдан қайтаётган Рафиққа ҳам пешвоз чиқадиган одам топилмайди. Ўзим Самарқандда бўлганимдаку, ёлғизлатиб қўймасдим-а! Хуллас, самолётдан тушиб, қаёққа боришни билмай, гарангсиб турганда, бир амаки югуриб келиб, эски қадрдонлардек ҳол-аҳвол сўрайди. Бу ҳам етмаганидек, товозе билан қўлидан жомадонини олиб, ташқарига равона бўлади. Рафиқ беихтиёр унга эргашади. Ҳалиги амаки «Жигулиси»нинг багажига жомадонини жойлаб, Рафиқни кабинага таклиф этади. Йўлга тушишар экан ҳарбий хизмат қаерда, қандай ўтганлиги билан қизиқади. Шу кўйи машина чорраҳага етиб келади. «Қаёққа ҳайдайсиз», сўрайди шофер. «Билмайман» елка қисади Рафиқ. «Уй қаерда», «Уй йўқ». «Нега йўқ?» «Детдом боласиман». Ҳалиги амаки тўнғиллаб машинани бир чеккага олади, ҳафсаласи пир бўлганини яширмай, бу гапни тайёрагоҳда айтиш зарурлигини эслатади. Ҳа, аскар болаларни уйига элтиб, анчамунча пул, совға-салом олишга кўникиб қолган тамагирнинг ҳолатини ҳис этиш қийин эмас. Йўқ, у Рафиқни тушириб юбормайди — шафқат томирчалари тепиб қолади: аскар йигитчани уйига олиб боради, меҳмон қилади. Кечга яқин эса телефонда ким биландир гаплашиб, Рафиқ ҳақида қисқа-юлуқ маълумот беради, унга иш, ётоқ дараклайди. Сўнг тагин «Жигули»га миниб, Даргом канали томон йўл оладилар. Хилват жарликлар, тўқайлардан ўтиб, бетон деворлар ва плиталардан чала тикланган бино қаршисида тўхташади. «Тоштемир ака сизга шерик топиб келдим», дейди, қоровулхонадан чиқиб, савол назари билан тикилган амакига. «Тўлаган биладими», сўрайди у. «Ҳа, у билан келишдим» дейди шофер.

Ҳа, бунга омад деса бўлади. Кимсасиз етим, қўналмасиз бир сағир учун таппа-тайёр иш жойи, ётоқ катта омад эканлигини ҳамма ҳам ҳис этавермаслиги мумкин. Рафиқ бу жойни қурувчиларнинг омбори бўлса керак, деб тахминлайди. Дарҳақиқат расмий ҳужжатларда сув қурилиши трестининг чала бинноси ҳисобланган бу панагоҳ маскан аслида машина ўғриларининг омонатгоҳи эканлигини кейинроқ фаҳмлайди. Ўғрибошининг одамлари қўлга тушган чорчархаларни шу ерга яширишаркан. Рафиқ Тоштемир чолдан ана шу ҳақиқатни англагандан кейин ҳам чўчиб тушмай-

ди, дилида ваҳима уйғонмайди, андак ажабланади, холос. Аслида оқибат ва қисмат ҳақида ўйлаб кўрмаслик ҳам болалар уйи муҳитининг аччиқ мевасидир. Оиладда (эх, у муқаддас даргоҳ) ота-она болаларини турли бало-қазолардан, ногаҳоний фалокатлардан чўчитиб туришади, бу дунёда ўз эшикларидан ташқари касалхона, қамоқхона, қабристон эшиклари ҳам борлигини ёдовар қилишади; жиноят кўчасига оёқ қўйиш оқибатларини ўн чандон ошириб, боланинг дилида ваҳима-ю гулгула солишади.

Рафиқни бу ерга олиб келган амаки ҳам мафиянинг одами экан. У асосан аэропортда, вокзалда кира қилиб юраркан. Бир-ярим овсар шоферлар машиналарини очиқ қолдириб кетишлари билан бу ёққа ҳайдаб келавераркан. Кейин ўзи ҳалиги жабрдийдани топиб, далда бераркан, дилида умид уйғотаркан ва охироси оқибатда эгасига қайтариб сотаркан.

Ўғрилар орасида бир озарбойжон йигит, Гена деган рус ҳам бор эди. Улар ҳафтада бир-икки «Жигули» ёхуд «Москвич» олиб келиб, ўзга машинада чиқиб кетишарди. Бу машиналар кўп ҳолларда қисмларга бўлинарди. Тоштемир амакининг айтишича, бу иккаласи машинага минишаркан-у, чеккароқ чиққач, шоферга тўппонча тирашаркан.

Рафиқ бу ерда олти ойлар чамаси хизмат қилгач, кимдир Тошкент — Самарқанд йўлида ўғрибошини отиб кетади. Икки кундан кейин эса бу ерни ҳам милиция босади.

Бу ҳеч гап эмас. Рафиққа уч йил иш беришган экан. У чиқиб келади. Аммо Кларанинг кўргилиги анча маҳзун. Мирдаснинг бир таниши уни пинҳоний фоҳишахонада кўрган эмиш. Мен бир азобда ана шу одамни топиб, айрим тафсилотларни сўраб олдим. Унинг нақл қилишича, мазкур ғархона микрорайондаги ...уйнинг биринчи қаватида жойлашган бўлиб, тўғридан-тўғри бориб кирилавермаскан. Бағоят пинҳон тутишаркан. Айрим ресторону меҳмонхоналарда (у ўша одамларнинг аниқ номларини ҳам айтди) ўзларининг одамлари бўларкан. Сухбатдошим бу фоҳишахона хусусида изтиробли ҳақиқатларни гапириб берди. Унинг хўжайини бир маҳаллар катта лавозимларда ишлаган, уч-тўртта эрни, анча-мунча ўйнашни янгилаган бузуқи аёл экан. Ҳурдай қизларни алдам-қал-

дам билан қўлга тушириб, шу кўйга гирифтор қиларкан. Жумладан, ўқишга келган қизларга жой бераркан, пул тўларкан, кейин тўсатдан тўнини тескари кийиб олиб, қарзни талаб қиларкан. Акс ҳолда милицияга... Шунда уларга ён босган бўлиб, учинчи йўлни — бегона эркак қўйнига киришни тавсия қилиб қоларкан. Бу манжалақи, айниқса болалар уйидан чиққан қизларга кўпроқ тузоқ қўяркан, Чунки...

Мен Кларани шу ифлоснинг чангалидан қутқаришга бел боладим. «Табассум» ресторанида «маст бўлиб» чиқдим-у швейцарга (ўша аёлнинг одами) юзландим. «Шу тунни бирор жонон билан ўтказиш учун борлигимдан кечардим», дедим. «Нечун бу гапни менга айтаяпсан», савол назари билан тикилди у. «Ўзингни гўлликка солма, кўмаклаш» дедим илтижо оҳангида. Асосий масала қолиб кетиб, у мен билан мутлақо бошқа нарсаларни гаплашиб кетди. Ҳатто сиёсатга ҳам араллашиб, айрим депутатларни лаънатлади ҳам. Гап орасида эса қаерда ишлашим, тураржойим билан ҳам қизиқди. Бундай саволларга аввалданоқ жавобим тайёр эди. «ВАЗ устахонасида ишлайман, Самарқанд районида яшайман, тагин қанақа саволлар бор» сўрадим. Швейцар бошқа савол бермади. Жавобан телефон номерини териб, кимнидир чақирди. Аввал ресторан ҳақида гапирди, бугун товуқ олиб келишганини билдирди. Кейин мен ҳақимда узуқ-юлуқ маълумотлар берди.

Эшиқдаги тутмачани босиш олдидан ҳаяжонданми, қўрқувданми бармоқларим қалтираб, тиззаларим ўз-ўзидан букилиб кетаверди. Чол айтгандай қилиб, тўрт бор устма-уст босганимдан кейин қаршимда қорувли бир амаки пайдо бўлди. Салом-алиқдан кейин швейцар чолнинг саломини етказдим. Ичкарида диққатга молик ҳеч нарса йўқ эди. Мен фақат бир нарсадан — Кларага юзма-юз бўлишдан қаттиқ хижолат ва хавотирда эдим. Мезбоннинг таклифи билан анча уринган дивандан жой олдим. Шу пайт бегона овоздан воқиф бўлиб, олтмиш беш — етмиш ёшлардаги аёл чиқиб келди. Ёшига ярашмаган пардоз-андоз, ёлғон ишвалар, ясама табассумлар... бу — ўша эканлигидан далолат берарди. Ҳа, бу — ўша менинг (эҳтимол сизнинг ҳам) синглимни фаҳш йўлга ундаган, пул учун гулдай норасидаларни қурбон қилган, аблаҳ қўшмачи! Мен

юзимга зўрма-зўраки табассум суртиб, манжалақини ўлдириш учун бир неча дақиқа бўғиб туриш ёхуд бошига болта билан тушириш кифоя деган фикрни хаёлимдан кечирардим. «Паспортингиз ёнингиздами» минғирлаб сўради аёл. Ёнимда бирорта ҳужжатим йўқ эди, мен узр сўраган бўлдим. «Абдуллаев тузук юрибдиларми», «Юрибдиларку» дедим мен ҳам лоқайдгина, аммо бу одамнинг кимлигини билмасдим. (Кейин билсам ВАЗнинг бошлиғи экан.) У кейин соғлигим, даромадим билан қизиқиб, анча қаноатбахш жавоблар олди. Шундан кейин ҳалиги қорувли амаки мени ташқари олиб чиқиб, рўпарадаги эшикка тўғрилади. Ҳатто ичкарига олиб кириб, диванда ялпайиб ўтирган, юзларига бўёқ чаплаган сариқ қиз билан таништириб ҳам қўйди. Менинг юрагим дақиқа сайин қаттиқроқ тепар, ҳозир Клара пайдо бўлса ўзимни қандай тутишимни ўйлардим. Эҳтимол уни уришим, сўкишим ножўядир. Бояқишни ана шу ифлос даргоҳга етаклаб келган бадбинлик, муҳтожлик ва ҳидоятсизлик бўлгандир. Бирорта жигаргўшаси бўлганда, бу ҳолдан номус қиларди, йўлдан қайтарарди. «Уятчан йигитчага ўхшайсиз-а» ҳазиллашмоқчи бўлди ёнимдаги қиз русчалаб. Мен нима деб жавоб қайтаришни билмасдим. Бахтиқаро Кларани, бу жирканч қафасга тушган қизларни ўйлардим. «Ота-онанг борми?» сўрадим қиздан. Унга нечун бунақа савол бердим, аслида нима демоқчи эдим — ўзим ҳам билмайман. Балки булар бари парижонхотирлиқдир, алахсишдир?! Шу пайт бошқа бир қиз қаҳ-қаҳ отиб кулганича кириб келди. Мен уни танидим — бу Клара эди. У маст бўлиши устига ярим яланғоч ҳолатда эди. Ўрнимдан ирғиб туришим билан у юзимга тикилиб, шундай беҳаё гапни айтдики, умримда бундай таҳқирланганимни эслолмайман. «Клара!» дедим зарда билан. У жавобан яланғоч кўкрагини очиб, ўша гапни такрорлади. Мен унинг юзига турсаки тортиб юборишим билан диванда ўтирган қиз чинқириб юборди. Зум ўтмай мени шу ерга олиб кирган амаки пайдо бўлди, қаҳр билан қўлимдан тортиб ташқарига олиб чиқди ва подъезд зинапоясидан тушаётганимизда бўйним, елкам аралаш мушт туширди. Мен мункайиб кетдим, аммо йиқилмадим. «Амаки...» Мен бу муштумзўрга: «Амаки, сизнинг ҳам қизингиз, қолаверса, опангиз бордирку!» демоқчи эдим, аммо у

тагин юзимга тарсаки тортди. Ҳовлидан чиқиб, юви-
ниб олдим.

Кларадан батамом ажралганимга ишонч ҳосил қил-
гандим. У мен учун ўлган эди. Йўқ, бу бегуноҳ қизни
фақат қўшмачи аёл ёки анаву муштумзўргина эмас, у
билан бўлган ҳар бир ярамас замондошим ўлдирган-
ди. Пажмурда гавдамни зўрға судраб қадам босар экан-
ман, шу уйнинг бошқа қаватларида яшовчи одамлар-
дан, милиционерлардан, раҳбарлардан, бутун жамият-
дан нафратланардим. Мен армияда бўлганимда гулдай
синглимни ўлдирган ана шулар ҳам эди! Лаънат бари-
га!!

Ҳозир Мирдас иккаламиз ижарада яшаймиз. Ра-
фиқ ҳам чиқиб қолса керак. Уни кутиб олишга, албат-
та чиқамиз. Учовлашиб ишласак, ёмон бўлмас... Пул
тўплаймиз, уйланамиз. Фарзандларимиз етимлик нима
эканлигини билмаслиги учун ҳамма ишни қиламиз.

Худодан сизнинг фарзандларингизга саодат тилай-
миз!

Ўнинчи б о б

АМАЛИЁТ

Тўртинчи курс хотимасида — ёзга келиб, тўрт ой-
лик амалий машғулотта, яъни практикага борадиган
бўлдик. Декан ўринбосари Комил деган дўстим билан
қўшни туманга йўлланма берар экан, илтифот ифода-
сила обдон уқдиришга ҳаракат қилди.

— Шу тўрт ойда тўрт йиллик сабоқ оласизлар. На-
зария бошқа, амалиёт бошқа. Қийинчиликлар ҳам бўла-
ди, аммо уларни енгишни ўрганайлик.

У амалиётда бўлган йилларини хотирлаб, ўзини
анча-мунча улуғлаб қўйди. Начора, амалдорчилик...

Домланинг фақат бир гапидан: яъни бошқарма бош-
лиғи бизни иш, ётоқ билан таъминлашидан дилимизда
илиқ умидлар уйғотди. Ўзим, ҳар қандай қийинчилик
бўлса, «финг» демай ишлашга аҳд қилдим.

Биз бошлиқни кўролмадик. Котиба йўлланмани
кўргач, эшикни тўсиб, ветеринария бўлимига кири-
шимизни тайинлади.

Бу торгина хонадаги амаки ҳорфин, асабийдай эди;

у йўлланмани ўқиётганда юзида бирор нимарсани ўқиб олиш илинжида разм солдим, валеқ қилт этган ўзгариш сезмадим. Назаримда ана шундай тор хонада фикр, дунёқараш, тафаккур ҳам тор бўлиб қоладигандай эди.

Кейин амаки, кутилмаганда, чаққон ҳаракат қилиб, деворни муштлади, шеригим «пиқ» этиб кулди. Билсам: кўшни хонадаги ходимини шу тариқа чақираркан. Зум ўтмай бир бақалоқ хизматга шай бўлганидан сўнггина фаҳмладим буни.

Улар аввал қайбириам колхозда нобуд бўлган бузоқлар хусусида гаплашишди. Аллақандай актларни суришгиргач, бошлиқ мақсадга ўтди — бизни жойлаштириш зарурлигини ўқтирди.

— Практикантларни олмай қўйишди, — деди бақалоқ.

Унинг расмийроқ забони қандайдир мешчан фалсафаси менга эриш туюлди.

— Нега олмайди, — бошлиқ, гарчанд бундан хабардор бўлсада, овозини амалдорларга хос зарда билан кўтариб, телефон дастагини олди. Унинг бу кескинлигидан ички бир қониқиш туйган бўлсам ҳамки, тезда бақалоқ ҳақлигига ишонабошладим. Бояқиш ҳарчанд уринмасин у ёқдан надомат ё рад жавоби келатгани аён эди.

— Бу — Ждановми, — таҳдид билан сўради бу гал номер тергач ва жавобини тинглар-тингламас саволда давом этди: — ким бор? Раисми, замми, ветврачми...

— ..?

— Ҳа, Сарикүлов, — давом этди анча сукутдан сўнг, — бу бруцеллез нима бўлди? А, бошқа колхозлар эмлаб чиқди. Сизлар... Ҳа, вакцинани топиш керакда! Ҳозир шунақа замон!

— .?!

— Ничево, ҳаммамиз ҳам студент бўлганмиз.

— Тагин андақ мулозиматлар, йўл-йўриқлардан сўнг Комил иккаламиз автобус бекати томон йўл олдик.

Дўстим Комил хусусида илгарироқ ҳикоя қилишим керак эди. Аммо ҳеч бўлмаганда, кеч бўлган яхши ёки эзгуликнинг кечи йўқ, деган нақлларга амал қилиб, уни мухтасаргина тарифлаб ўтаман.

Асли самарқандлик. Дадаси Сирдаёрда каттагина лавозимда ишлайди. Аммо шунга қарамай уйдан «стипендия» олмайди у. Ҳар ҳафта боришда камёб нарсалар

лардан оливолади. Келишда ҳам. Курсимиздаги талай қозоқ болаларни кийим-кечак билан таъминлаб туради.

— Бизга ҳеч кимнинг кўзи учиб тургани йўқ, — деди у бояги муомалалардан ранжиганини яширмай. Мен далда берган бўлдим.

Колхозга келиб, биринчи учрашган кишимиз ветврач эмас, врач бўлди. Идорага раҳбарларни дараклаб келган бу одам ногаҳонда ҳасратдошларини учратиб қолгандай, дардларини тўкиб солабошлади.

— Бунақа амбулаторияни ёпиш керак! Ақалли йод йўқ. Бинт нима ўзи — шуни ҳам тополмайман.

Янги танишимиз сергап экан: фермага қараб йўл олар эканмиз, тинмай гапирар, бир мавзудан бошқасига осонгина ўтиб кетаверарди.

Колхоз Эргашев номига қўйилган бўлса ҳамки, одамлар Жданов дейишга кўникиб қолишган экан. Врачнинг ҳикоя қилишича, хўжаликни аввал марҳум райком котиби номига қўйишмоқчи бўлишибди. Ўша саркотибининг катта лавозимларда ишлайдиган қавмлари казозказоларни қўлга олиш билан қаноатланмай, кўп хоналарга ҳам кириб, масалани тушунтиришибди, розилик олишибди. Кейин катта мажлис чақирилибди. Масалан овозга қўйиладиган дақиқада бир муаллим (амалдорларнинг талай режаларини барбод қиладиган ҳам аслида муаллимлар) сўз олиб, хўжаликни унинг биринчи раиси Хўжаев номи билан аташни таклиф қилибди. Ўттизинчи йилларда раислик қилган бу одам фамилияси Хўжаев бўлганлиги учун (Файзулла Хўжаевнинг думи деган баҳонада) «халқ душмани» деб аталган ва беному нишон кетган экан. Оломон ғала-ғовур қилиб, иккиланиб турганда, ҳайъатда ўтирган прокурор қонунни пеш қилиб: «Бу — колхозчиларнинг умумий йиғилиши. Таклифни деҳқонми, чорвадорми айтганда — овозга қўйиш мумкин бўларди», дебди. Бу дастақда аллақандай қитмирликми, адолатсизликми борлигини ҳис қилган одамларнинг норозилиги тағин ошиб (ахир, муаллим ҳам етти ёт бегона эмас-ку) бир тўхтамга келолмай турганда, Махфират деган бир сут соғувчи ўрнидан туриб, ҳа йўқ, бе йўқ шовқин солибди.

— Илойим катталарга қирон келсин! Биттаси ҳам Нурмат акани эсламади. Ҳаммани эсидан чиқди. Кўр бўғурлар!

Ҳап шундаки, Нурмат ака деган киши урушдан қайтиб шу колхозга раис бўлган экан. Вақтида мухбирлар бу одамнинг фронтдаги жасорати, колхоздаги фидоийликларини ёзиб, роса гонорар ишлашган эмиш. Уларнинг қоралаган қоғозларига ишонадиган бўлсак, Нурмат ака партия билетини окопда олган, бир бор лагерга тушиб, ўша ердан ҳам қочган экан ва ҳоказо ва ҳоказолар. Орада районда ишлаб келган йилларини чеклаб ташлайдиган бўлсак, ўттиз йил раислик қилибди. Жуда хоксор, зукко, ҳалол одам экан раҳматли. Тўймаъраканинг бошида тураркан, колхознинг ҳар бир тийинини тежаркан. Бир бор райком бюроси ишдан олганда, одамлар тўполон қилиб обкомга боришган экан — тағин тиклаб қўйишибди. Лекин ноҳақликни қарангки, шу одам ҳам «пахта иши» («ўзбеклар иши», «кремл иши») билан қамоққа олинибди. Суҳбатдошимизнинг бу хусусдаги ҳикояси дийдамни намлатди.

— Каттақўрғон турмасининг ертўласига ташлашди. Қўлимиз ишга бормай қолди. Одамлар гуррас-гуррас бўлиб, бу ёғи Тошкент, бу ёғи Самарқандга йўл олишади. Бир мошин ҳар куни Каттақўрғон жўнайди. Раиснинг овозини эшитгани. Бир куни мен ҳам бордим. Қамоқхонанинг орқасида бир труба бор экан. Ертўладаги бадбўй ҳид чиқиб тураркан ундан. Бозорвой деган бригадиримиз шу трубага оғизни қўйиб, раисни чақирди. Бир маҳал уёқдан садо келди. Салом-алиқдан кейин пахтанинг аҳволини сўради. «Сув йўқ, қовжираб қоляпти» деди бригадир. «Чашмани олдини боғлат, — деди раис, инженердан насос олиб, сувни чиқар! Лапашанг бўма. Одамларнинг насибаси...» Кейин ҳалиги аёл саломлашди. «Махфират, яхшимисан, энажон? Тўйингни қилдингми?» сўради раис. Аёл жавобан увиллаб йиғлашга тушди. Шошиб трубага оғиз қўйдим. «Раис бово, раис бово, дедим, индамади. Кейин қаттиқроқ чақиргандим, ичкаридан: «Пошёл н..!» деди бир тўнгу такаббур овоз. Сўнг бир соқчи келиб, баримизни ҳайдаб юборди.

Хуллас, Нурмат ака бир йил ётиб, оқланибди. Аммо энди у батамом бошқа одам экан: касалвандлиги устига, камгап, хуркак, одамови...

Ҳаммаси бўлиб, бир ҳафта яшабди Нурмат ака. «Концлагердаги фашистлар булардан кўра раҳмдил эди», дебди ўлими олдидан.

Оллоҳ у кишининг жойини жаннатдан қилсин!

Хуллас, одамлар, бир мушт бўлиб, бир овозга айланиб, хўжаликни шу одамнинг номига қўйдириб олишибди.

Фермага етиб келганимизда эътиборимни энг аввало унинг пештоқидаги ёзув тортди: «Жданов номли колхознинг сут-товар фермаси». Лакаловлар!

Колхоз молхоналарининг манзараси каминага нотаниш эмас. Уларнинг аксари ташқи жиҳатдан зўрма-зўраки замонавий бўлса ҳамки, ичкарида ҳар қадамда ибтидоийликка дуч келаверасиз. Ночор ва ориқ мол-боқарлар ва улардан ҳам баттарроқ (таққос учун узр) сигирлар; бадбўйлик, дидсизлик, жўнлик, зўрма-зўракилик, шафқатсизлик....

Колхоз ветврачи (Сариқулов) билан учрашув ҳам маҳзун дилларимизга илиқлик бахш этмади. Қора халати уриниб кетган, кирза этиги чиркин; тахминан қирқ ёшлардаги чайир, ўйчан кишини кўз ўнгингизга келтиринг-а.

Йўқ, келажагим бундай афтодаҳол бўлишини сира-сира истамасдим.

Хоксор, мулоҳазали экан бу одам. Касбу кор, тирикчиликдан нолимади. Бизнинг институтни битирган экан, айрим домлаларни йўқлаб, сиҳатликларини суриштирди. Мавзу касбу корга келиб тақалганда, у мухтасаргина қилиб:

— Ҳозир инсонга дори йўғу, молга бўлсинми, — деди.

Кейин эса бруцеллёз, сил касаллиги кўпайганлиги, шу аллозда чорвачилик боши берк кўчага кириб қолажagini надомат ила сўзлади.

Ветврач бизни уйига ҳам олиб борди. Тирикчилик тарзи ҳам жўнгина экан унинг. Ўсмир ўғли дастурхон ёзиб, чой, нон, мева қўйди. Сариқулов кўрпачага ён-бошлаган заҳоти мизғиб қолди.

Бу хонадонда мени андак таҳликага солган бир ҳол хусусида гапириб ўтишим керак. Ҳалиги ўсмир эшиқдан чиқаётганда, бирдан қалқиб кетди ва узала тушиб йиқилди. Отаси югуриб бориб, уни босди. Ҳа, кўтармади, баръакс босди. Комил иккаламиз бир-биримизга савол назари билан қараб, безрайиб қолдик. Ўсмир тартибсиз типирчиларди.

Кейин билсам, йигитча қўянчиқ касалига гириф-

тор бўлган экан. Бу дард хусусида эшитган эдим, аммо бунчалик ваҳимали бўлишини тасаввур қилиб кўрмагандим.

Қисса кўтоҳ, биз ферма меҳмонхонасида уч кунча яшадик. Ёша Махфират опа чой, нонимиздан хабар олиб турди. Кейин ортиқчалигимиздан ноўнғайликка тушабошладик. Илтимосимиз билан ветврач ҳужжатларимизга имзо чекди. Унда икки ой давомида мазкур колхозда ветврач ёрдамчиси бўлиб ишлаганимиз, жамоа ишларида актив иштирок этганимиз ва бошқа «хислатларимиз» баён этилганди.

Уйда бекор санқиб юришим, укаларим билан сану манга бораверишим дадамни қаҳрлантирди ва каминани паррандачилик фабрикасига мавсумий ишга жойлаштирдилар. Бу ердаги кушхонага «ёлланма» ишчи бўлиб олдим. Ёлланма деган каломни кўштираюқ орасига олишимнинг боиси шундаки, бу ерда бир тийин беришмаса ҳамки ишга жойлашиш машаққат экан.

Иш бошлангандан кейин мен тезда англаган ҳақиқат шу бўлдики, фабрикада оддий фаррошдан тортиб, директоргача тухум ёки товуқ ўмариш пайида бўларкан.

Ҳа, бу чинакамига социалистик хўжасизлик эди!

Қиладиган юмушим жўн: тиф урилиб, боши шалвираб ётган, иссиқ сувга ботириб олинган товуқ патини чаққонлик билан юлиб, тасма устига қўяман; нарироқда турганлар ичини тозалайди ва ҳоказо. Шалдираб сув оқиб ётгани учун бу ер зах; бадбўй, аммо шунга қарамай ҳеч ким ишидан нолимайди. Айрим юмушларни осонлаштириш учун мосламалар ҳам келтирилган, валеқ уларни ҳам ўрнатиш саъй-ҳаракатини қилишмайди: одамларни қисқартириш хавфини пеш қилишади — ахир, уларнинг ҳам бола-чақаси бор-ку!

Бу корхонанинг ўнғайлиги шундаки, иш куни тугаши билан меҳнат ҳақини олиб кетаверасан. Натура тарзида. Аслида бир кунлик юмуш учун иккита товуқ олиш керак. Аммо лекин беш-олтитагача ўмаришмаса кўнгиллари жойига тушмайди.

Биринчи кун ойим нима иш билан шуғулланганимни суриштиргач, оқизмай-томизмай айтиб бердим.

— Сен товуқ олмадингми, — сўради у киши.

— .?!

— Одамлардан ажралиб, ола зор бўлиб қолма.

— Мен маъқулладим.

Кунлардан бирида (гап 1992 йилнинг ёзи ҳақида кетяпти) фабрика бўйлаб янги гап тарқалди. Бундан кўплар сесканиб тушишди. Юлаев деган бир яҳудий бутун фабрикани хусусий қилиб олармиш. У асли бухоролик бўлиб, ҳозир Австрияда яшармиш. Одамлар ўрнига автоматлар ишлармиш, бирор дона тухумни ҳам олгани қўймасмиш...

Бу гаплар кун сайин авж олар, назаримда кимдир уларни зўр бериб тарқатаётгандай эди. Бора-бора Юлаев деган ном худди Бериядай, Гдлянцдай совуқдик касб этабошлади.

Бир куни «жухуд келди, жухуд келди» бўлиб қолди. Рост экан. У инкубаторни, товуқхоналарни, омборни кўрибди. Тушга яқин кушхонамизга келиб қолди. Йўқ, қорачадан келган бу жиккак одамнинг нигоҳларида мен ҳеч қандай бадбинлик кўрмадим. У директоримиз ва ёнидаги бизга нотаниш кишиларга диққат билан қулоқ тутар, енгил тавозе билан маъқуллаб қўярди.

Ўша куни ҳоқимиятда (мажлисга дадам ҳам қатнашибдилар) мазкур масала муҳокама қилинибди. Дарҳақиқат, Юлаев фабрикани харид қилгач, тўрт юз кишини ёки одамларнинг етмиш фоизини қисқартиришини айтибди. Директорнинг тўрт ўринбосаридан бирортаси ҳам керак эмас, дебди. Албатта, бундай рафтор раҳбарларимизга ўтиришмабди: ишсизлар кўпайишига қарши чиқишибди. Шунда Юлаев иккинчи йўл борлигини айтибди: «Майли, дебди унда янги цехлар очиб, товуқ тирновидан мунчоқ, тумшуғидан пластмасса, патидан ёстиқ, нурисидан ўрит тайёрлаймиз. Аммо фабрика тирқишларини беркитаман!»

«Фабрика тирқишлари». Улар шунчалик беҳисоб ва сирлики... «Проходной» деган жойдан ҳам унча қийналмай олиб чиқиш мумкинлигига қарамай, турли чиқиндилар орасига, трактор ўриндиқлари остига солиб, белларига боғлаб, девордан итқитиб олиб чиқишади товуқ ва тухум деган неъматни. Дадамнинг мулоҳазаларича, бу тирқишлардан милиция, прокурор ва ҳоқимиятдаги казо-казолар ҳам...

Хуллас, Юлаевдан норозилик ошиб бораверди. Ҳатто маҳаллий амалдорларимиз ҳам уни орқаворотдан «буржуй», «капиталист», «эксплуататор» деб ҳақорат қиладиган бўлиб қолдилар. Норозиликдан чўчишдими,

юқоридан кўрсатма бўлдим — ҳарҳолда мажлис ўтказиб, масалага андак равшанлик киритадиган бўлишди.

— Ҳар қандай капиталистдан кўра, — деди бош зоотехнигимиз бизга битта товукбоқарнинг манфаати устун туради.

Бошқа оҳангдаги гаплар ҳам бўлди. Бир киши Юлаевни андак қўллаб гапирди. «Юлаев бизни туپикдан олиб чиқмоқчи. У дўкон очиб, ходимларга товукни арзон нарҳда сотишни йўлга қўяди».

Аммо уни минбардан тушириб юборишди. Мажлис фабрикани яҳудий ихтиёригамас, коллектив мулкига айлантириш ҳақида қарор чиқарди. Лекин шунга ҳам қарамай, бирор ҳафтадан сўнг қоровулхонага чет эл аппарати келтиришди. Эндигина тин олаётган шовшув тағин авж олди. Эмишки, Юлаев Тошкентдаги бир мансабдорга доллар бериб, ишини тўғрилабди. Бу аппарат ким нима илаштириб чиқаётганини кўрсатиб турармиш.

Фабрика меҳнат аҳлининг кўзига балодай кўринаётган бу мато кўп ўтмай чилпарчин қилиб ташланди. Буни эшитиб, Юлаев фабрикадан воз кечибди. Бундан жамоа энгил тортди.

Аммо-лекин шунга қарамай кўпчиликка, жумладан каминага ҳам зарари тегиб кетди фалокатнинг. «Яҳудий олтмиш фоизга қисқартираман, деган бўлса, сизлар лоақал йигирма фоиз одамни камайтиринглар» деб кўрсатма келибди, ўзимизнинг амалдорлардан. Шу талатўлда мен ҳам «сокращение»га тушиб қолдим.

Эсиз, семиз-семиз товуклар!

Товук туфайли эндигина мавқеим ошиб бораётган-ди-я!

Мен бағрингга, албатта қайтаман, птицефабрика!

Ўн биринчи б о б

АСАЛАРИНИНГ ИЧКИ ВА ТАШҚИ ИНТИЗОМИ

Интизом деган тушунчани «ички» ва «ташқи»га ажратиш мумкинми? Мумкин бўлса, бу каломнинг тафовут чизиғи қаерда?

Ёдингизда бўлса, марҳум профессор Султон домла

ҳақида қалам тебратган эдим. Интизом хусусида гап кетганда, лоп этиб шу маъруф инсон ёдимга тушади. Боиси — мен ҳали умримда бунақа интизомли кимсани учратмаганман.

Масалан, Султон домла институтдаги порахўрлар билан (улар отнинг қашқасидай аён) қўл бериб кўришмасди. Тасаввур этинг: фаррош билан ҳам, қоровул билан ҳам кўришадиган ва бақамти гаплашадиган шундай обрўманд одам ўзини зиёли деб ҳисоблаган тўнгу такаббур доцент ё профессорга дуч келганда, билинар-билинмас ияк қоқиб ўтиб кетаверарди.

Ректор ёки ОБХССдан чўчимай қолган (порахўрликни исботлаш қийин) бу олғирлар тариқча маъмурий ҳуқуққа эга бўлмаган Султон домладан ҳайиқишарди, ундан хижолаткорона ҳадиксираб юришарди. Эҳтимол, маънавий жазо дегани шу бўлса?!

Назаримда Султон домладаги айнан ички бир интизом, ғурур нопокларга қўл узатишга монелик қиларди.

Тан оламан, менда бунақа одат йўқ, Порахўрми, қаллобми, — тил топишиш пайида бўламан.

Атрофимдаги бандаларнинг ҳам аксари шунақа, оғмароқ.

Тағин. Султон домла студентлигидан бошлаб, умрининг сўнгги кунигача кундалик ёзганини айтган эдим. Ундан бир неча саҳифаларни эътиборингизга ҳавола этганман. Олтмиш уч йил давомида бугун нима ишлар қилганлиги, эртага қанақа вазифаларни бажариш зарурлигини ипидан игнасиғача ёзиб бориш учун энг аввал ички интизом, сўнг қатъият, ирода керак. Ўқиб кўрганингиздек, бу қораламалар қуруқ фактлардан иборат бўлган зерикарли ахборот эмас; тафсилотлар, изтироблар, хатолар, табассумлар акс этган шавқовар китоб.

Эҳ, ашраф боболар!

Биз гийбатчи авлод сиздақа интизомли бўлганда эдик...

Буларнинг барини ички интизом, маданият дейдиган бўлсак, ташқиси ҳаммага кўриниб турадиган ойна. Ишда, меҳмондорчиликда, далада қанақа кийиниш; минбарда, аёлларга тавозе пайтида, хўжайинлар ёхуд гумашталар олдида ўзини тутиш ва бошқа юзлаб аломатлар шулар жумласидандир. Қора костюмингизга

сочингиздан тушган кепаки (қазғоқ, перхот) инмаганми, дилкаш вужудингиздан билинар-билинемас муаттар ҳид келадими, пайпофингиз билан рўмолчангизда доғ йўқми ва ҳоказо ва ҳоказолар.

Майли, булар бари муқаддима. Энди муддаога ўтайлик.

1992 йил баҳорига келиб, дадам Андижони қишлоғида яшайдиган Фазлиддин ака Султонов деган хушфеъл амакидан уч қути асалари олиб келдилар.

— Бўлди энди, ҳаммамиз асаларичилик билан шуғулланамиз, — дедилар тантанавор. — Буларни кўпайтирамиз.

Кейин ўзим ҳам асалари билан астойдил қизиқиб қолдим. Унинг фақат интизомигина эмас, жамоа лидерининг тактика ва стратегияси, ҳокимият учун курашлар, норозилик намойишлари ҳайратимни оширди. Шунинг учун ҳам унинг атиги бир кунлик ҳаётини қоғозга туширишга аҳд қилдим.

Йўқ, интизом масаласида ҳам бу жониворларни ибрат қилиб кўрсатиш ниятида эмасман. Табиат ва жамият қонунларининг уйғунлигига ишора этиш ё экологик муаммони ўртага қўйиш ҳам бош муддаом эмас.

Ундан ҳар бир киши ўзи излаган моҳиятини кашф этиши истагидаман.

* * *

Одатдагидек, борлиққа фараҳбахш шуъла таралиши билан оилада безовталиқ, бесаранжомлик бошланди. Ҳамма ҳам ўзига ёд бўлиб кетган хизматни сидқидилдан, беминнат бажаришга киришди.

Бу оиладаги юмушлар шу қадар беададки, эрта тонгдан қоронғи тушгунча, баҳордан қора совуқлар бошлангунча тиним нималигини билмай ишлашса ҳамки, чексиз ташвишларнинг охири кўринай демайди. Ҳатто тунда ҳам, қаҳратон қишда ҳам ишлашга тўғри келади. Табиатнинг яшаш учун кураш қонуни, оиланинг темир интизومي, тирикчиликнинг жамики таомиллари шунга даъват этади уларни!

Шоҳ бу тун ҳаловат топмади. У сўнгги йилларда анча кексайиб, кам уйқу, ҳар нарсадан ҳадиксирайдиган бўлиб қолганди. Бу тун ҳам алақандай хавотирдан уйқуси ўчиб, ўзига тегишли мулкнинг бир қисмини кўздан кечириб чиқди. Назарида — қаердадир

подшоликка даъвогар малика вояга етаётгандай бўлиб туюлаверади. Йўқ, бехуда шубҳаланган экан: оила осуда эди. Қоровуллар сергак турганлиги, ишчилар тунги сменада ҳам кундузгидай тиним билмай меҳнат қилаётганлиги унга таскин, тасалли берди.

Мана энди олдинда — тагин серташвиш тонг. Қоронғи тушгунча марафонча югурадиган кишидай бор қувват ишга солиниши, асаблар таранг бўлиши керак. Шоҳ бутун оила масъулиятини зиммасида тутиб туриши, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган инстинкт, интизом қонунларининг заррача бўлса ҳам бузилишига йўл қўймаслиги, ҳаммани назардан қочирмаслиги зарур. Бу — осон эмас!

Одатдагидек, бутун ҳам у ишни олти қиррали бежирим бешикчаларда вояга етаётган ёш авлодни кўздан кечиришдан бошлади. Катакдан чиқмоқчи бўлаётган аричаларнинг ини устидаги юпқа пардани очишга кўмаклашди. Индан чиққан аричалардан бирини завқ билан кузатди. Қанотларини енгил қоқаётган бу муркак арича бутун ўйнаб-кулади: болалик гаштини сўради. Эртадан бошлаб эса ҳамма қатори меҳнат қилади, рўзворга наф келтиради. Йўқ, болалик даврони учун бир кун жуда кам муддат эмас. Инсон умрига таққослаганда, икки йилга тенг деган гап. Ҳа, бу жонивор (шоҳ билан эркак ари бундан мустасно) қирқ кунча умр кечиради, холос. Заҳматкаш ишчи ариларнинг умрини машаққатли меҳнат қисқартиришини шоҳ яхши билади. Бундан надоматлар чекади. Бу митти заҳматкашлар тақдирга тан бериб, ўша дашту далаларда жон берадилар. Ҳатто, жасадлари ҳам оила учун юк бўлишини исташмайди улар.

Шоҳ оиладаги қирқ минг ишчи арини, йигирмадан зиёд текинхўр эркакларни шахсан танийди, тақдирдан уларга омадлар тилайди. Ҳар оқшом оила жамулжам бўлганда, қадрдон гўшага қайтолмай йўлда жон берган ишчи ариларни эслаб қайғуради, уларни ибрат қилиб кўрсатмоқчи бўлади.

Шоҳ учун бунақа ташвишлар оз эмас. У тонг билан соқчилар ишини бир сидра кўздан кечириб чиқмаса — кўнгли тинчимайди. Чунки соқчилар ёш: тажрибасизлик қилиб бирор кори ҳолга йўл қўйишлари мумкин.

Соқчиликка навқирон арилардан мақбули йўқ. Улар

ўз умрини шоҳга мулозимлик қилишга бағишлаган эр-как арилардан ёки туллак бўлиб қолган кенжа ишчилардан афзал. Ёш арилар оиланинг ички ва ташқи талабларига хиёнат қилишмайди: мунофиқлик, дангасалик, айёрликдан нафратланишади.

Лекин шоҳ улардан кўп хавотир тортади. Чунки бу азаматларда соқчига хос ҳушёрлик, куч-қувват бор-у, аммо тажриба етишмайди. Оиланинг маккор душманлари бундан устамонлик билан фойдаланишади. Оила сардори бу душманлардан ҳамиша хавотирда бўлади. Улар озчилик эмас.

Бели ингичкадан келган сарғиш ари бор. Асалари бўриси дейишади, бу ёвузни. Кўпинча эшик олдида пойлаб туради-ю, нектар олиб келаётган арига ташланади. Жигилдондаги заррадай ширилик учун ўша ернинг ўзида нобуд қилди, бадкиркор! Бу жаллоддан хабар топган соқчилар югуриб чиқишади, аммо йиртқичга бас келиш осон дейсизми?! Бояқиш соқчилар бу нохуш хабарни зудлик билан маликага етказадилар. Аммо табиат жониворларга насиба улашаётганда, шу ҳолни раво кўрган бўлса начора?! Тўғри, бундай дақиқаларда шоҳ ҳаяжонланади, оилани ҳушёрликка чорлайди, нобуд бўлганлар ўрнига янги кучлар юборади, лекин душманга қарши ҳаммани сафарбар этолмайди. Бир-икки ари деб оила тақдирини хавф остида қолдириш яхши эмас-у! Гап фақат бунда ҳам эмас. Она табиат душманга қарши оммавий тарзда курашишни фақат чумолиларга ато этган.

Йўқ, маликага тождорни ташвиш, таҳликага соладиган асосий рақиб бўри эмас. Ундан кўра каркунак хавфлироқ. Минг лаънатлар бўлсин — бу йиртқич паррандага. У асалари инлари устида парвоз этиб, бол ташиётган ариларни тутиб еяверади. Ишчи арилар жон талвасасида унинг комига ниш ҳам санчадилар, лекин бу жоҳилга заҳар кор қилмайди. Осмонда каркунак пайдо бўлиши билан соқчилар безовталаниб оилани огоҳ этадилар. Шунда шоҳ жонини ҳовучлаб туради. Йиртқичнинг қорни тўйиб, нари даф бўлмагунча арилар парвозини тақиқлаш ҳақида фармон беради.

Бу ҳам ҳолва. Соқчиларнинг тажрибасизлиги, айрим ишчиларнинг бефаҳмлиги оқибатида гоҳида оилага варроа деган япон канаси кириб қолади. Ана шу балодан сақласин! Эпидемия! Ҳукмрон аввал бу зарарку-

нанда ҳақида тасаввурга ҳам эга эмасди. Ўтган авлоду аждодлар варроа нималигини билишмаган. Чет эздан келиб қолган дейишади. Ўтган йил уч-тўрттаси хонага кириб қолган экан, оила йил давомида азият чекди. Ўша зараркунандани илаштириб келган лакалов арини лаънатлади, уни каркунак еб кетмаганидан, бўри ёриб ташламаганидан надоматлар чекди. Эшик олдидаги турган соқчиларни ҳам лаънатлади. Аммо энди булар бари бефойда эди. Каналар аллақачон исқирт эркак ариларга ёпишиб, уларнинг қонини сўраётган, кўплаб насл бераётган эди.

Бир кун қопқоқни очган асаларичи одатига кўра уларга сўз қотиб қолди.

— Эҳ, жониворлар, кана босибди-ку сизларни!

Унинг анчайин ноумид бош чайқаганини кўриб, шоҳ ўксиб кетди. Чунки умид ягона шу одамда эди. Хўжайин ҳар қандай душмандан кучли, тадбиркор эканлигини биларди.

У ҳақиқатан ҳам ишончни оқлади. Кечқурун арилар жам бўлгач, тирқишларни беркитди-ю, қандайдир мослама билан иннинг ичини қиздира бошлади. Жониворлар ҳали бунақа дўзахий жазирамага дуч келмаган эдилар. Вужудни қовурадиган қайноқ ҳароратдан ҳамма жон талвасасида у ёқдан бу ёққа зир югурарди. Бардоши тутаган каналар эса беҳол бўлиб тутдай тўкила бошлади. Хўжайин уларни осонлик билан супуриб олиб, ёқиб ташлади.

Асалари жамиятини аслида шоҳ эмас, ишчи арилар тутиб турадилар. Кишилик жамиятидаги сингари тирикликнинг жами ташвишлари ана шу меҳнаткашлар зиммасида. Нектар ташиш, уни гул чангига аралаштириб, бол тайёрлаш, мумкатаклар ясаш, хоналарни тозалаш.. эҳ-ҳе, чеки йўқ юмушлар. Шунинг учун ҳам шоҳ ишчи ариларнинг муттасил кўпайиб туришини истайди.

Лекин улардан ҳам огоҳ бўлиб туриш керак. Ногаҳоний бадқирдорликлари йўқ эмас. Бирор кори қолдан норози бўлиб қолишса, бадқаҳр оломонга айланишади. Агар оилада бошқа бир навқирон саркор пайдо бўлиб қолса, ишчи ариларнинг осойишталиги, албатта, бузилади. Чунки бир гуруҳ экстремистлар ўша томонга ўтиб олиб, намойишкорона гуруҳбозлик қилишади. Улар нима талаб қилишаётганини ўзлари ҳам

аниқроқ билишмайди, ammo иш ташлаб, шовқин-сурон кўтариб, оила тинчини батамом бузишади. Ҳаёт ритми шу тариқа издан чиқади. Шуниси ёмонки, бу оломон гоҳида ҳокимиятни ҳам қўлга олади. Кейин собиқ шоҳ ва унинг яқинларига нисбатан адолатсизликлар қилишади.

Ҳозирги шоҳ ҳам ҳокимиятга шу тариқа эришганди. Ўшанда у мумкатақдан бош кўтариб чиқиши билан, аввалги ҳукмдорга тиш қайраб юрган ариларнинг тўполончилари у томонга ўтиб олишди. Кейин бошқалар ҳам шу гуруҳга қўшила бошладилар. Кампирнинг миждовлиги, инжиқлиги уларнинг жонига тегиб кетган бўлса ажаб эмас. Ҳукмдор бундай бўлишини кутмаган эди, албатта. Чунки ҳар қандай шоҳ, ҳоким ўзини дунёдаги энг адолатли раҳнамо деб ҳисоблашга кўникиб қолган. Ваҳоланки, кампиршо бағоят эҳтиёткор ҳам эди. У ҳар кун оилани кўздан кечириб чиқар, тахтга даъвогарлар бўлса, уларни мурваклиқдаёқ қатл қилдирадди. Ҳар қандай гуруҳбозликнинг олдини олар, бир ярим баджаҳл талабгорларни асал, катак билан сийларди. Исёнкор оломон билан тил топишиш жўн иш бўлмаса ҳамки, кампиршо уларга дилафрўзликлар қилиб, йўлга солиб оларди.

Ўшанда арилар нақ иккига бўлиниб қолишди. Асосий кучлар янги малика томон ўтиб, кампиршо билан ялтоқ эркаклар, даққи ишчилар, хизматкорлар қолишди. Кампиршо усталик қилиб дипломатия йўлини танлади: ўзига тегишли мулозимлар, содиқ ариларни эргаштириб, хонани тарк этиш, яъни истеъфо беришга қарор қилди. Чунки вазият қалтис эди; у ҳокимият учун курашишдан кўра жонни сақлаб қолиш зарурлигини тақозо этарди. Қолган умрни бирор гўшада ҳаловат билан ўтказиш мумкин эди.

— Ие, янгилик-ку! Бечора кампирни нима қилдиларинг?

Кампирнинг қисматини у биларди. Хўжайиннинг нигоҳларида ачиниш ҳам, мамнунлик ҳам зоҳир эди. Бу — табиий ҳол. Собиқ шоҳ кўп йиллар садоқат билан хизмат қилди, унинг раҳбарлигида анча-мунча асал олинди. Лекин у кексайиб ҳам қолганди. Кўп тухум қўйолмас, тез ҳориб қоларди. Оилага эса ишчан, талабчан, навқирон раҳбар зарур эди. Ҳа, навқи-

рон шоҳ ана шу зарурат юзасидан ҳокимият тепасига келганди. У дастлабки кунларда оила билан танишди, режалар тузди. Кейин эса ғайрат билан ишчиларни кўпайтиришга, ишлаб чиқариш қувватини оширишга киришди. Насл қанчалик кўп бўлса, асал ҳам мўл бўлишини биларди. Лекин йиллар ўтиб, тадбиркорлиги ошди, ютуқлари, хатоларини чуқурроқ ҳис этадиган бўлди. Дастлаб асаларичига сидқидилдан эътиқод қўйди, уни барча ариларнинг тақягоҳи деб билди. Аммо кузга келиб ундан ранжиди. Чунки жониворлар йил бўйи не-не машаққатда ташиган болни у ўта харислик билан тортиб олди. Лоақал чорагини ҳам қолдирмади. Қаршилиқ кўрсатмоқчи бўлган ариларни бераҳмларча ўлдирди. Оилада нохушлик, норозилик бошланди. У эса аросатда қолди: бир ёқда хўжайин, бир ёқда арилар.

Ўн иккинчи б о б

«КОНЦЛАГЕР ТОВУҚЛАРИ»

Асосий муддаога ўтишдан олдин сизни Самарқанд паррандачилик фабрикаси бўйлаб саёҳат қилдириш, зерикарли бўлса ҳамки иқтисод ва ветеринарияга оид ибораларни қаторлаштиришни вазиятнинг ўзи тақозо этапти.

Мазкур фабрика байтари (ветврачи) Пушкарга ўринбосар бўлиб ишга жойлашганимга ҳам олти ойлари чамаси бўлиб қолди. Энди мазкур даргоҳнинг пастбаландини анча-мунча биламан.

Фабрика олтмишинчи йилларнинг ниҳоясида ташкил топган. Унинг илк директори рус аёли бўлган экан. Шундан бери ўнлаб яхши-ёмон саркорлар келган. Ҳозирги ишбошимиз — Сафо Вафоев — асли бухоролик бўлса ҳамки руслашган зиёлилардан. Институтда рус гуруҳини битирганимни айтганимдан бери — камина билан ҳам шу забонда гаплашади. Русча ўқиганлар зукко бўлишини таъкидлаб туради. Одамлар уни мақташмайди ҳам, ғийбат ҳам қилишмайди.

Фабрика товуқ гўшtidан ташқари ҳар кун ўттиз беш — қирқ минг дона тухум беради. Режа — олтмиш минг. 1975 йили фабрика ҳозирги қувват билан беш

юз минг дона тухум берган экан. Унинг нархини олти тийинга туширишса ҳам харидор топилавермайди. Шунда маҳсулотни камайтириш ҳақида кўрсатма келади, аммо уни уддалаш қийин бўлади. Ҳозир (1993) бор саъй-ҳаракатлар бунинг акси: мажлислар, шиорлар, раҳбарлар билан мулоқотлар, ислоҳотларнинг руҳи тухум билан парранда гўштини кўпайтиришга қаратилган. Лекин уддалаш осон эмас.

Мен ишлайдиган саноат зонаси («промзона» дейишади) фақат тухум етиштириш билан шуғулланади. Бундан ташқари фабрикада жўжаларни вояга етказадиган, насли тухум етиштирадиган бўлимлар бор. Албатта, фабриканинг ўз қўрғони (поселкаси) озуқа цехи, кушхонаси, лабораторияси ва ҳоказолари ҳам йўқ эмас.

Бизнинг зонада ҳар бирига ўттиз минг бош парранда сиғадиган олтмишта товукхона бор. Шундан нари-бери ўнтаси банд. Қолганлари ҳувиллаб ётибди. Бундан ташқари бешта товукхонанинг томлари, деворларини ўмариб кетишган. 1992 йили австриялик яҳудий фабрикани харид қилиш пайига тушганида (бу ҳақда ёзганман) раҳбарлар биноларни ҳам пулалашга тушган дейишади. Эҳтимол, шундайдир.

Ўз зонамиздаги товукларнинг касаллигини аниқлаш, олдини олиш, даволаш мен билан Пушкар бошлиқ гуруҳ зиммасида. Ветбригадамизда етти санитар аёл ҳам бор. Посёлкада яшайдиган бир рус ва татар аёлдан ташқари аксарият тоққа туташ Оҳалик (аслида Оҳаклик) қишлоғидан қатнаб ишлайди.

Мен эрталаб соат тўққизда (ҳозирча дадамнинг «Жигули»лари билан) ишга келаман. Пушкар иккаламиз санитарларга иш тақсимлагач, кечаси ўлиб қолган товукларни териб чиқамиз ва акт тузамиз. Эпидемия бўлмаган даврларда ҳар куни (аниқроғи, туни) элик-олтмишта товук нобуд бўлади. Қайси касалликдан ўлганини аниқлолмасак, бош ветврачга ёки лабораторияга у ерда ҳам шубҳа бўлса, илмий-тадқиқот институтига олиб борамиз. Лекин бу ҳол аҳён-аҳёнда содир бўлади. Шўрлик товуклар ньюкасл дардига мубтало бўлганлиги беш панжадай равшан.

Ньюкасл — аслида Австриядаги шаҳар. Касаллик вируси илк бор шу ерда аниқланган бўлса ажаб эмас. Бундан бир неча йил муқаддам Ўзбекистонга тарқалган.

Дардга йўлиққан товукнинг иштаҳаси йўқолиб, ҳолдан кетади, гавдаси шалвираб қолади. Ҳарорати 44 даражагача кўтарилади; нафас ололмай, бўғиқ овоз чиқаверади. Сўйиб кўрилса, кекиртаги шилимшиқ модага тўлган бўлади.

Касаллик вирусини тупроқда, нурида бир неча ойгача тирик қолиши мумкин. У ёввойи паррандаларга ҳам юқади. Шунинг учун ҳам ветеринария қоидасига кўра, товукхоналарга бегона одам нари турсин чумчуқ ёки мусича киришига ҳам йўл қўймаслик керак!

Ньюкаслдан ташқари парранда чечаги, колибактерин сингари касалликлар ҳам учрайдики, уларнинг аломатлари ҳақида сўз юритсам, зерикиб қолишингиз ҳеч гап эмас.

Биз тушгача — аравага қўшилган қирчанғи отдай тинимсиз ишлаймиз. Ўлган товукларни крематорийга элтиб куйдириш; поллар, панжаралар, охурларни ишқорли ёхуд формалинли сув билан ювиш; бегона одамлар кирмаслигини назорат остига олиш; аптекага, идорага қатнаш; озуқага витамин аралаштириш... Эҳ, қай бирини айтай! Гоҳида юқори (Тошкент, Самарқанд)дан навбатдан ташқари вакцинация ўтказиш ҳақида кўрсатма келиб қолса, санитарлар йиғлагудай бўлишади. Тасаввур қилинг: юз мингга яқин товукни бир-бир тутиб, бурнига дори томизиб чиқишга тўғри келади.

Ҳориб қолганимиз учун ҳам тушгача ишлаймиз. Аёлларимиз тушликка талай товук, тухум пишириб (текин бўлгач) Пушкар иккаламизни чақирришади. Бад аз таом — калом, деганларидек, биз чой ичиб гаплашиб ўтираемиз; ишга қўлиб бормайди. Бир-ярим бошлиқларнинг қораси кўрингудай бўлса, алдам-қалдам ишлаган бўламиз. Бу бадбўй, узлуксиз ишга уч-тўрт соат уннаш кифоя деган, даққоқ хулосага келиб қўйганмиз.

Тушки сўхбунгун гийбатларимиз поёнига етар-етмай ҳар биримиз ўз улушимизни илиб чиқиш ташвиши, аниқроғи, ваҳимасига тушамиз. Бу жўн иш эмас. Эшик олдидаги дарбондан деярли чўчимаймиз. Уларнинг ўзи қўлимизга оч эчкидай термилиб туради. Аммо директор ўринбосари, қоровуллар сардори, юрист, назоратчилар бошлиғи, халқ демократик партияси котиби... хуллас, даққи нозирлар (аёлларимиз ибораси би-

лан айтганда, «эс-эсчилар») пайдо бўлиб қолса, бир дона тухум илиб чиқиш ҳам машаққатли бўлади. Бахтта қарши, бу ҳол бот-бот такрорланиб туради. Қўлга тушиш хавфли: ҳайдаб юборишади, бераҳмлар!

Хуллас, соат миля тўртдан ўтар-ўтмас аёллар Зайнаб деган жувонни «разведка»га юборишади. У «проходной» деб аталмиш қилкўприқдан ташқари идора атрофларини ҳам кўздан кечириб чиқади ва шубҳага ўрин бўлмаса, ҳар биримиз олтамиш-етмиш донадан тухумни сумкамизга солиб, устига халатимизни бостираемиз. Бу ерда биздан ташқари товукбоқарлар, механиклар ҳам бор. Ўшалар йўл бошлаб бергач, ортларидан эргашамиз.

Сафнинг олдида Пушкар бўлади. У катта портфелига камида юзта! тухум солиб олади. Чолни тинтишмайди: ёши анчага бориб қолган, галстук таққан, шляпа кийган доцентни шарманда қилгилари келмайди. Лекин шунга қарамай жон ҳовучлаб одимлайди. У фақат бир кишидан — фабрика бош ветврачи Суръат Асқаровичдан чўчийди.

Суръат Асқарович ўрта ёшлардаги, сергайрат, чечан, серзарда одам. Фабрика бўйича фақат шу одам бирорта тухум олиб чиқмаган, дейишади. Мен унинг ҳалоллигига ишонаман! У директорга ҳам, юқоридан келган нуфузталабларга ҳам рўйи-рост, тикка гапираверади. Боиси — тили қисик эмас!

Бир бор (шўролар пайтида) вилоят раҳбарлари Москва телевидениеси мухбирини олиб келишган. Мухбир собиқ молдўхтир экан: эшик олдида Суръат Асқаровични имтиҳон қилиб қолади — ветеринария қоидаларини сўрайди. Жавобдан қаноат ҳосил қилгач, ичкарини кўздан кечирмоқчи бўлади. «Ветеринария қоидаси бўйича, ичкарига кириш мумкинмас!» дейди Суръат ака. Бизнинг бошлиқларимиз ғазабга минишади. Лекин барибир у ўз сўзида туради.

Суръат Асқарович ўз ишининг устаси ҳам. У товукқа бир қарашдаёқ қанақа дардга дучор бўлганини бехато айтади.

Кечирасиз, чалғиб кетдим. Қилкўприқдан ўтишдаги «жасоратимиз» ҳақида гапираётгандим. Олдинда чол ва ундан кейин камина — ўлимга тикка бораётган ботирдай — қадам ташлаймиз. Мендан кейин татар опа (Шафиқа), Зайнаб ва бошқалар. Бояқиш Зайнаб

жуда кўрқади, унга раҳмимиз келади. Назоратчилар тўдаси бўлмай дарбоннинг ўзи ўтирганда ҳам: рангирўйи бир ҳол бўлади, бечоранинг! Бундай пайтда Шафиқа уни койийди, дадилликка даъват этади, зарур бўлганда сумкасини қўлига олади.

Бир куни худди шу алпозда олға қараб кетаётганимизда «эс-эсчилар» десанти пайдо бўлиб қолди. Улар орасида биз тилга олган ипирисқилардан ташқари милиция формасидаги нозир, камера кўтарган ўпкавой ҳам кўринди. Сесканиб тушдик: овлов ногаҳоний ва қаттол эди. Орқага қайтиб бўлмасди. Оёғини кериб турган бу занғарлар барини кузатишаётганди. Сталин ибораси билан айтганда: «Орқадаги кўприклар бузилган ва ҳатто ўқ тегса ҳам олдинга қараб йиқилиш шарт» эди. Мен Пушкарга зорланиб боқдим. Йўқ, бу қарашимда: «Эй буюк оғам — рус! Бизни олға чорла, токи эс-эсчиларни мудрофаа чизифидан улоқтириб ташлайлик», деган даъват зоҳир эмасди, балки «Менинг ҳам ўлжамни олиб чиқсанг, ўласанми, чол» деган ўтинч, зорланиш муҳайё эди. Лекин унинг нигоҳларидан: «Ўзим мададга муҳтожман», — деган дардни илғаб олдим. Шўрлик Зайнабнинг беҳуш бўлиб йиқилишига бир баҳя қолганда, Шафиқанинг мағрур овози жаранглаб қолди: «Кўрқманғиз! Явузлар алар! Аларнинг ўзлари настоящий ўғри! Биз олган оқчага бир нарса бермай! Бизга ёқинлашсанг, ...ни узиб қўлингга берман! Паразитлар!».

У овозини тобора кўтарар, дағдаға соларди. Шу алпозда Зайнабнинг қўлидагисини ҳам олди-ю, олдинга тушиб, назоратчилар томон дадил бораверди. Бизнинг ҳам дилимизда журъат пайдо бўлди ва унга эргашдик.

Бизга индашмади — жанжалдан чўчишди.

Бу аёлни аввал икки бор қўлга тушириб, ишдан ҳайдашган экан. Аммо у касабга союз, судга қатнаб қайта тикланибди.

Аслида Шафиқа ҳақдай! Бизни тинтийдиган, таҳликага соладиган бу насби юҳоларнинг бирортаси Суръат акадай инсофли бўлганда ҳам майли эди. Улар товукдан ташқари қоплаб ем ҳам олиб кетишади, ошна-оғайниларини сийлашади-ю, виждон томирчалари «қилт» этмай бизни қийнашади. Э, садқай одам... Одам-кушлар ҳақидаги бир ривоятни эшитганмисиз? Улар

бир бегуноҳни ўлдириб, дарёга ташламоқчи бўлганда, биттаси дермиш: «Тўхтанглар, бондодни ўқиб олайлик!» Катта гуноҳ қилиб, ўзини художўй ҳисоблайдиган ўша хунрезлар нимаси биландир ана шу сўхтаси совуқларга ўхшаб кетади. Начора, майда балиқлар ҳамиша каттасига ем бўларкан-да!

Шафиқа опа беҳудага маошимизни тилга олмади. Ойида олтмиш минг сўм-купон атрофида пул беришади. Ўзингиз таққослаб кўринг: бир килограмм гўшт 15 минг, бир буханка нон 150, шаҳар автобуси 50 сўм-купон. Нарх-наво кун сайин сапчиб боряпти. Шундай пайтда маош ҳисобига кун кўраётганларга шон-шарафлар бўлсин, дейсан!

Эҳтимол шунинг учун ҳам тушлик пайтида аёллар эзмалик билан, бир замонлар директорлик қилган сажий амакиларни алқашади. Олиб чиқилаётган тухум (гоҳида товуқ) она сутидай ҳалол эканлигини таъкидлашдан чарчашмайди.

Ветбригадамиздаги тагин бир аёл — Люда (Людмила Дмитриевна) тўғрисида гапирмоқчиман. Ўттиз беш-қирқ ёшлардаги бу жувон ёшлигидаги жозиба ва тароватларини йўқотмаган: шу бадбўй ишга ҳам озода кийиниб, дилни энтиктирувчи атир сепиб келади. У Пушкар иккаламиз билан русча, зоотехник, механик билан ўзбекча, аёллар билан тожикча гаплашади. Пушкар шу ерда туғилган бўлса ҳамки, ўзбекча, тожикчани ўрганишга рабати йўқ — чунки у кетмоқчи. Людмила Дмитриевна кетолмайди...

У бир вақтлар зооветеринария техникумини битирган, лаборант бўлиб ишлаган. Бу соҳадаги салоҳияти манман деган байтардан кам бўлмасада, маҳмаданачилик қилмайди. Дам олиш пайтлари ўқиган китоблари, кўп серияли фильмлардан ҳаяжонли ўринларини ўзгача ишва билан гапириб беради. Фақат бир масалада бизнинг ҳеч биримиз, ҳатто мутахассислар, олимлар билан ҳам келишолмайди. Люда: парранда касалликлари инсонга юқади, деган қатъий хулосага келиб қўйган. Бу борада мисол-у асослари лак-лак. Ожизланиб, касалланиб қолган товуқларни кушхонага топшириш ҳақида кўрсатма берган раҳбарларни халқ душманига чиқаради. Тушлик пайтида товуқ гўшти емайди; уйдан олиб келганларини тановул қилади. Зайнабнинг айтишича, товуқ гўшtidан аллергияси бор

экан. Албатта, доцент унинг фикрини рад этиб, мисоллар келтиради. Товуқ вируслари юқадиган бўлса, биз алақачон ньюкаслга дучор бўлиб — қирилишимиз муқаррарлигини такрорлайди.

Бу борада ўзимнинг ҳам ақлим қосир. Талай адабиётларни варақлаб чиқдим ва барибир, бу борада аниқ тўхтамга келолмадим. Назаримда бу соҳада ўнлаб докторлик диссертациялари ўз кашфиётчиларини кутиб ётгандай. Бир китобда лейкоз, аллергия дардларинсонга юқиши чала-чулпа ёзилган-у қолган сўроқларга жавоб йўқ.

Людмила Дмитриевнанинг эри 1978 йили Тимирязев ветеринария академиясини битириб, шу ерга (Люда билан) ишга келган экан. У қисқа вақтда ўзини кўрсатибди ва лаборатория мудирлигига кўтарилибди. Бирор йилдан сўнг эса фабрика товуқларига ўлат тегибди. Товуқхоналар ёппасига бўшаб қолаверибди. Лекин бу касаллик бизда сир тутилар экан. Люданинг эри ҳар куни ўнлаб товуқларни ёриб, буни исботлашга, ошкор этишга ошиқаркан. Бир куни операция пайтида унинг бармоғини тиг тилиб кетибди. Икки кун ўтгач, ҳарорати кескин кўтарилиб, ўлиб қолибди. Унинг ҳам дардини сир тутишибдими, аниқлашолмабдими — буниси дудмалроқ.

Оҳаликчилар бу йигитни қишлоқ қабристонига қўйишибди, ғамзада Людага сабру бардош тилашибди. Эри вафотидан кейин фарзанд кўрганда: аёллар навбатма-навбат туғруқхонага қатнаб туришибди, чақалоқни олиб келишибди ва ҳоказо.

Аёллар ҳозир ҳам Людани эъзозлашади, уринтиришмайди, дарвозадан чиқишда ўртага олишади. Ишга келмаган кунлари юмушини бажариб, прогул ёзишга монелик қилишади.

Люда посёлкада Шафиқа яшайдиган — бу ерликларнинг таъбири билан айтганда — «обком ўлган уй»га қўшни. Буни шарҳлайдиган бўлсак, тагин орқароққа қайтишга тўғри келади.

1975 йили вилоятнинг мафкура бўйича котиби ўз ўйнаши билан шу ердаги меҳмонхонага норасмий, яъни ҳуфёна ташриф буюради. Албатта, туни билан кайфу сафо, ҳалиги ишлар... Эрталаб улар чиқишвермагач, қоровул хавотирланиб, эшикни тақиллатади. Садо бўлавермагач, фабрика раҳбарларига хабар етказди. Улар

ҳам ошиқ-маъшуқни уйғотолмагач, эшикнинг ошиқ-маъшуқини бузишади. Кириб қарашса, бахтиқаро ўйнашлар ваннада Одам Ато билан Момо ҳаво кийгизиб юборган либосда бандачиликни бажо келтириб қўйишибди. Тўполон бўлиб кетади: милиция, экспертиза дегандай... Лекин ўлат касалини яшириш зарур бўлганидай, бу нохушликни, унинг асл сабабларини яшириш пайида бўлишади. Мушукка ўғирланган гўшт тотли ёки одамларга тақиқланган дарахт меваси ширин бўлади, деганларидек, одамлар бу жумбоқ билан астойдил қизиқиб, турфа тахминлар тўқиб чиқарадилар. Ана шу ҳодисага йигирма йил бўлганига қарамай, аёлларимиз ҳамон афсона ё ҳақиқатлигини англаб бўлмайдиган гапларни аллақандай ҳадик билан такрорлашгани такрорлашган.

Ўйнашлар ваннага киришлари билан кимдир ташқаридан туриб, қувурга ток тегизган эмиш; аёлнинг қавмлари иккаласини ҳам бўғиб ташлаган эмиш; коньякка заҳар солинган эмиш; котибнинг рақиблари мафия билан келишган эмиш... Нуқтаи назарлар, феъл-у атворларга қараб хулосалар ҳам ранго ранг. Масалан, Люданинг хулосасига кўра: улар тамадди қилган товуқ гўшти яхши пиширилмаган: уларга ўлат юққан. Шафиқа билан Зайнаб нуқул котибнинг ўзини айблашади, лаънатлашади. Бола-чақали, бунинг устига ахлоқ-одоб бўйича «катта ит» бўлатуриб, шилта йўллардан юрган, ҳаромхиштаклик қилган ҳезалак ҳангининг жазоси шу, деган фикрдан тойишмайди.

Хуллас, мазкур воқеадан кейин «хосиятсиз» меҳмонхонани ёпиш ҳақида кўрсатма бўлибди. Директор уни шофери билан кассирга тақсимлаб берган экан, Шафиқа ҳам ғалва кўтариб, бир хонасини эгаллабди. Отнинг ўлими — итнинг байрами, деганларидек, маъшуқаларнинг фожиасидан қувонганини ҳам яширмайди у.

Люда билан Шафиқа Зайнабни яхши кўришади, унга кўмаклашишади. Кейин билсам, раҳм-шафқат томирчалари уриб, меҳрибонликка даъват этаркан. Ҳаёт шўрлик Зайнабга чап қўлини чўзган экан. Эндигина йигирма беш баҳорни қаршилаган бу келинчакнинг ҳам қайнонаси, ҳам эри руҳий касалликка дучор бўлишибди.

У келин бўлиб тушган Обидзода оиласининг сар-

дори олтмишинчи йилларда Душанбега ўқишга кетиб, кейин аспирантурада таҳсил кўрган, фалсафадан диссертация ёқлаган: шу шаҳарда уйланиб, ўғил кўрган экан. Ўғли Абдусамад ҳам ота изидан бориб, институт, аспирантурани битирибди. Аммо Тожикистонда нотинчлик бошланиб, ёқлолмабди. Шу орада Ислон Уйғониш партияси лидерлари уни ишга олиб, маош тайинлашибди. Абдусамад уларнинг ҳужжатларини ёзар, гоҳида намойишларда сўз олиб, нутқ ҳам сўзларкан.

Хонадоннинг почта қутисига ташлаб кетилган машъум хат барча кўргиликларнинг дебочаси эканлигини улар қаердан ҳам билишсин?! «Бо зуд аз инчо куч! Баръакс сар мезанем! Мухлат—10 руз!»*

Хуллас, бу ултиматумдан оила сесканиб тушибди. Бундай руҳдаги хатлар ўзга миллат вакилларига ёзилаётган бўлсада, тожиклар мустасно экан. Дилларида, эҳтимол адашишгандир ёки шунчалик пўписадир, деган юпанч бўлишига қарамай хавотирлари чандон ошибди. Абдусамаднинг ойиси бир вақтлар руҳий касалликка дучор бўлиб, тузалиб кетган экан. Аммо ногаҳоний таҳликадан сўнг дарди тагин кўзиб қолибди: уни шифохонага ётқизишибди. Кўп ўтмай шифохонага емак олиб борган Обидзода қайтиб келмабди — уни отиб кетишган экан. Ёр-оғайнилар марҳумни бир азобда Оҳаликка олиб келишибди, бел боғлаб, расм-русумларни жойига қўйишибди.

Йил оши берилгач, Абдусамадни уйлантиришибди ҳам. Бу даргоҳга, шўрпешана Зайнаб келин бўлиб тушган экан. Никоҳнинг эртаси — ҳамма қуда-қудағайлар уй-уйига жўнаб, келин-куёв тўшакка киргач ва тун ярмига етиб, эҳтирос билан иш бошлашгач...

Эй худо! Қисматнинг буёқлари нақадар ранго-ранг. Бир донишмад айтганидек, бу дунёда бахтлилар бирига ўхшайди, аммо бахтиқаролар ўзга-ўзга бўлади! Эҳ, ташна лаблар, қоникмаган ҳислар!!! ...эшик зарб тақиллайди. «Очинглар, мен Азроилман, жонларингни олгани келдим» дейди ташқаридан йўгон, ясама овоз. Бечора Зайнабнинг тили калимага келмай қолади. У зор-зор, чун абри навбаҳор йиғлаётганда, овознинг оҳанги ўзгариб, ингичка тортади, аёлнинг зорланиши-

* Бу ердан зудлик билан кўч! Акс ҳолда бошларинг кетади. Мухлат — 10 кун.

га айланади. «Абсамаджон! Қўрқяпман! Мени кўлоб-ликлар отиб кетмоқчи. Хат ташлаб кетишди...» «Бу менинг ойим, тушунтиради Абдусамад қаллиғига, — касалланиб қолган». Кейин ташқари чиқиб, ойисини тинчитади. Эртаси аёлни шифохонага олиб кетишади.

Тўйдан кейин бирор ой ўтар-ўтмас Абдусамад Душанбега бориб келади-ю, ваҳима билан Зайнабдан сўрайди.

— Шу яқин орада концлагер борми?

— Қанақа концлагер, — ажабланади келинчак.

— Самолёт қишлоғимиз устидан ўтгандан кейин концлагер пайдо бўлди. Бараклари, тиканли сим билан ўралган деворлари, крематорий трубалари яққол кўриниб турибди.

Зайнаб кулибди.

— Бу музофотда ҳеч қанақа концлагер йўқ. У бизнинг птицефабрикамиз. Самолётда шунақа кўринади. Товуқхоналар баракка ўхшайди, ҳаром ўлган товуқларни крематорийда куйдирамыз.

Куёвнинг нотинч нигоҳларидаги девонавор хавотирланиш, меров шубҳа йўқолмайди, негадир рафиқасига ишонқирамайди.

— Сен душманнинг маккорлигини билмайсан, — дейди у, — иблислар концлагер қуриб, бу паррандахона деса, ишониб кетаверасан. Охир-оқибатда ўша машғум газ камерасида сен билан мени ҳам жизғанак қилишади, фашистлар! Илоҳим адашган бўлайин-у, келиб-келиб қишлоғимиз биқинига ажал фабрикасини қуришгани геноциддан ўзга нарса эмас!

Зайнаб баҳслашмай қўяқолибди.

Бир куни, аниқроғи, тун уйронса, куёв одатдагидек нариги хонада гўнғиллаб, китоб ўқиётган экан. Эрининг нуқул овоз чиқариб ўқишига кўникиб қолган Зайнаб эътибор бермайди. Лекин унинг уйқуси қайтиб келмайди ва эрининг жумлаларини илаб олишга ҳаракат қилади.

«...йўқ, йўқ, Сталиннинг Сибирда қурдирган авахтаоналари бўшаб ётибди. Айтинг, бизнинг қишлоқда концентрацион лагер қуришдан муддао нима? Микрофонни менга беринг? Микрофонни...».

Зайнаб ажабланиб, диққатини оширади.

«Эй, аҳди мусулмон! Бунинг бошқа томони бор. Улар ўзбек билан тожикнинг орасига нифоқ солиш-

моқчи. Йўқ, сен мусулмон бўлсанг, бу икки халқнинг қадимий дўстлиги ҳақида вайссайвермай, манфаатлари тўқнашган нуқтани кўрсат, биз уни икки қўллаб ечайлик! Ахир, тутунни бир қўл билан ечиб бўлмайди-ку! Эй мусулмон! Сен яхшиси, бизнинг партияга аъзо бўл! Алҳамдулиллоҳ, мусулмонмиз! Оллоҳ ва халқ иродасига таяниб иш кўрамыз. Парламентда, ҳокимиятда ўз ўрнимизни демократик йўсинда эгаллаймиз. Энг муҳими, ислом дини эркинлигидир. Агар сен чиндан ҳам Аллоҳга банда, Муҳаммадга уммат бўлсанг, ло илоҳаилло-лоҳу Муҳаммадун расул-ulloҳ, маҳаллийчилик, миллатчилик қилма. «Зеро оллоҳ учун барчамиз баробармиз! Бизнинг уйғониш партиямиз қонун олдида барча фуқароларнинг тенглиги, дин-у диёнат, намойиш, матбуот эркинлиги тарафдори! Яшасин Ҳумайний! Микрофонни беринг! Микрофонни. Большевиклар етмиш йил давомида табаррук саждагоҳларимизни, муқаддас китобларимизни топтаб келдилар. Агар биз бир муштта айланганимизда, бундай бўлмасди».

Зайнабнинг хавотири ошади, Абдусамаднинг олдида кимдир бор, деган хаёлда ўрнидан туриб, қўшни хонага бош суқса, эрининг якка ўзи, қўлини серпаб нутқ ирод қияпти!

«...Барча лавозимларда ҳамон собиқ коммунистлар ишлаётгани инсофданми?! Бу — инқилоб эмас! Бу — хиёнат! Бизнинг сафларимиз кенгайиши керак! Биз зулм ва камситишнинг, адолатсизликнинг ҳар қандай кўринишларига қаршимиз! Биз дунёда энг бой ер усти ва ер ости захираларига эгамиз! Баски шундай экан, зориқиб, садақа сўраб яшашга тоқат қилолмаймиз! Агар бундан кейин ҳам мўмин, мулоим бўлиб қолсак, оллоҳ кечирмайди!».

Шу ерга келганда Зайнаб ажабланиб томоқ қирган бўлади ва сўрайди.

- Кимга гапиряпсиз?
- Мана буларга, — дейди у дераза томон имлаб.
- Бу ерда ҳеч ким йўқ-ку?!

Икковлари ҳам бирдан жимиб қолишибди, кейин Зайнаб дил тўла дард билан йиғлаб юборибди. Абдусамад ҳам аянчли ҳол содир бўлганини ҳис этибди, шекилли, Зайнабни қучоқлаб, ўксиб-ўксиб йиғлабди. Дийдалари шашқатор бўлибди, бечораларнинг.

Эртаси Абдусамадни ҳам шифохонага олиб кетишибди.

Руҳий касалликлар шифохонасига Тошкент — Термиз шоҳқўчаси билан борилади. Бизнинг фабрика у томонга тескари. Аввал шаҳарга тушиб, бошқа автобусга минишга тўғри келади. Уч ойдан буён ҳар якшанба Зайнаб иккита товуқ пишириб, қайнонаси билан эридан хабар олиб келаркан. Абдусамад ҳар гал товуқни олиб, бир саволни такрорларкан. «Бу қоқсуяклар, концлагер товуқларими?». Зайнаб озуқа танқислиги, дори-дармон камчилигини айтиб, товуқлар чўп-устихон бўлиб кетгани боисини тушунтиришга ҳаракат қиларкан. «Биламан, деркан эри, ўз фикрида қолиб, бечора товуқларнинг ризқини ҳам ўмаришяпти. Улар большевиклар билан тил бириктиришган. У ердан тезроқ кетишинг керак! Келажак авлод кечирмайди».

Шўрлик Зайнаб йўл-йўлакай ҳам дийдаларини тилмай келаркан-у, келаси ҳафта учун бир жуфт товуқ олиб чиқиш ғамида бўларкан.

Бизнинг зонадан товуқ олиб чиқиш жўн иш эмас. Биринчидан, товуқбоқар, бригадир ҳар бир паррандага жавоб беришади. Иккинчидан, товуқ билан қўлга туширишса...

Шу хусусда бош қотириб юрганнимда, лоп этиб имконият юзага келиб қолди. Эрталаб элик учта товуқ мурдасини териб акт тузаётганимда, бригадир сирли жилмайиб, алланима демоқчи бўлди.

— Духтур, шуни акруглят қилинг: олтмишта ёзинг!

Унинг гапириб олишига имкон яратиб, мойил боқдим. — Ярми ўзингизга, — давом этди у, — чиқариб бериш шарт билан.

Иккиланиб қолганим сабаб, ҳадеб кўндиришга ун-нарни. Чол (Пушкар) ҳар куни ўнта товуқ ёзиб, ярим пулини олишини ҳам яширмади. Дарҳақиқат, бу ногаҳоний таклиф, тасодифий имкониятдан каловланиб қолишим табиий эди. Кейин ногаҳонда ёдимга дадам тушиб, кескин рад этдим. Куни билан ўйлаб юргач, эртаси бригадирга ўзим юзма-юз бўлдим.

— Ҳафтасига бешта товуқ қўшаман, шунинг иккитасини Зайнабга берасизми?

— Қайси Зайнаб? Эри жинни...

— Қайнонаси ҳам. Ўшаларга олиб боради.

— Бўпти, — деди у, — уйининг олдидан ўтаман-
ку — ташлаб кетиш қийин эмас. Улуғбек бериб юбор-
ди, дейман...

— Буни айтишнинг кераги йўқ!

Ўн учинчи б о б

ПАЛА-ПАРТИШ

— Тақа-тақ, тақа-тақ, — худди ана шундай аниқ саноқ билан садо чиқаради рельслар. Бирор сония ўтар-ўтмас тагин ўша рақам такрорланади. Ана шу мутгасил маром кишини аллалаб, карахт қилади. Бунинг устига вагоннинг бир меъёрда тебраниши қўшилиб, тезроқ ухлатиш пайида бўлади.

Бундай лаҳзаларда бир-бирига ўхшамаган, алғов-далғов тушлар кўраман. Узук-юлуқ кинокадрларга ўхшаб кетади улар ёки телевизор каналлари тугмачаларини бирма-бир босганингизда турфа мамлакатлар, одамлар, воқеаларга; куйлар, садоларга гувоҳ бўлганингиз янглиғ, боши ҳам, охири ҳам бўлмаган, содир бўлган ёки хаёлга келмаган ҳолатлар қаторлашаверади.

Бекатларга яқинлашганда, филдиракларнинг чолғуси ўзгаради: «тақа-тақ» деб такрорланаётган оҳанг орасидаги муддат чўзилаборади ва бора-бора улар: «пала-партишш, пала-партишш» деяётгандай бўлади.

Она алласининг рафтори андак бўлса ҳам ўзгарганини сезиб, бедор бўладиган шўх, қайсар болакайдай мен ҳам уйғониб кетаман; пала-партиш тушларимни эслаб, уларни тартибга соламан; тарихи, таъбирини чамалаб кўраман. Кўп ўтмай вазмин вагонлар жойидан жилади ва буларнинг бари қайтадан такрорланади.

Гулистон шаҳридан келяпман.

Ҳамкурс дўстим Комилникига меҳмон бўлиб боргандим. Шу қишли-қировли кунларда (1994 йил, январ) уни соғиниб ёки бекорчиликдан йўлга чиққаним йўқ. Зарур юмуш чиқиб қолди. Гап шундаки, Комилнинг дадаси Сирдарё вилоят ветснаби, ўзбекча қилиб айтадиган бўлсак, ветеринария ашъолари идорасининг бошлиғи. Бош ветврачимизга шу гапни айтиб қўйиб, бошим балога қолди. Жавобан, бориб дори-дармон

суриштиришимни илтимос қилаверди. «Озгина антибиотик билан витамин топиб келсангиз бўлгани, деди зорланиб, пул сўрайдими, тухумми директордан ундириб бераман».

Бу ерга келишда ҳам поездга чиққандим. Аммо учтўрт йилдан бери поездга чиқмаганим сабаб, унинг бу даражада хароб ва афтодаҳол бўлганини хаёлимга келтирмабман. Тер ва бадбўй пайпоқ, пайтаваларнинг ҳидидан қўланса бўлиб кетган вагонлар, тўғри келган жойга ўтирадиган ёки нос тупурадиган бефаросат одамлар, олиб-сотарларнинг латта-путталари билан тўлиб кетган йўлаклар... Ҳар бир ўринга иккитадан, учтадан билет сотишибди, шайтонлар! Ётиш нари турсин, ўтиришга жой йўқ. Бир азобда қўшни вагонга ўтсам, бу ерда одам ҳам тирбанд. Бунинг устига вагон ойналари сингани сабаб — изғирин. Худо ҳақи, хўрлигим келди. Ҳеч бир ерда аҳвол бунчалик ночор ва назоратсиз бўлмаса керак, деб ўйладим. Булар бари инсон қадрқиймати, ҳақ-ҳуқуқини оёқости қилиш бўлиб туюлди менга.

Комил паррандачилик фабрикасининг кушхонасида ветврач экан. Ишхонасида бўлганимда, семиз-семиз гўштбоп бройлер товуқларни кўрдим ҳамда дўстимнинг мавқеи, имконияти каминадан чандон устунлигига ишонч ҳосил қилдим. Бундай имконият билан анча-мунча тутунларни ечиш мумкин эди.

Ўғли билан дўстлигимиз ҳурмати учун бўлса керак, дадаси айтганларимни топиб берадиган бўлди. «Тухум олиб келинг, ўша машина билан дори олиб кетасиз», деди. Мен беҳад қувондим.

Эртаси дўстимга поездда беҳад озор чекканимни, иложи бўлса автобусда қайтишимни айтдим. «Буни ўзим ҳал қиламан», деди у. Ҳал қилди ҳам: станцияга чиқариб, бошлиқ билан гаплашди.

— Бир мечкай тўртта ўринни сотиб олган, — деди проводник. Шунинг купесига қўяман, лекин халақит бермай борасиз...

Купега кирганимда, бу одам ухлаб ётганди; унчалик эътибор беролмадим. Юқори қаватга оҳистагина чиқиб, ёнбошлаб олгач ва поезд тезлигини оширгач, вира-ширада шеригимга назар ташладим. Бу одамнинг гавдаси бесўнақай, ўзи семиз эди. Унга бир ўрин эмас, купе ҳам торлик қиладигандай бўлиб туюлди. Атрофга

тартибсиз сочилган либослари, магнитофон, газет-журналлар, виски, шарбатлар; чала ейилган гўшт. Амалдор бўлса керак, деган фикр ўтди хаёлимдан. Ана шундай тоифадаги ишкамбалар менда ҳеч қачон илиқ таассурот қолдирмаган. Уларнинг сўзи билан иши бирлигига шубҳам бор. Шеригимнинг боши билан бирлашиб кетган йўгон бўйни, елингга ўхшаш юзига қараб, ўта беғам баъда эканлигини англаб олиш қийин эмас. Ҳақиқий раҳбарнинг эса беғам, бепарво бўлишга ҳаққи йўқ. Бу нуфузталаб мечкай шўролар замонида ҳам амал курсисида ўтирган, тўйиб еган, тўйиб ухлаган; болалари, қавмларини қийналмай ўқишга, ишга жойлаштирган; ҳаловатда яшаган бўлса ажаб эмас. Энди эса истиқдол меваларининг энг сараси шу каламушники. Бу ҳирстабиат мустақилликни мадҳ этатуриб, ундан нафс йўлида фойдаланмаяпти, деб айтишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Эҳтимол, хусусийлаштириш ҳақидаги фармондан фойдаланиб, уч-тўртта ҳовли, автомашина харид қилгандир; миллий ҳамда чет эл банкларидан маблағи бордир. Халқнинг аҳволи билан сариқ чақачалик иши йўқ, хумпарнинг!

Эҳтимол ошириб юборгандирман. Ҳарҳолда ҳамхонанг ҳақида дарҳол нохуш хаёлларга бориш, одамнинг гавда тузилишига қараб, ички дунёсига баҳо бериш калтабинликдир! Гуноҳ қилган бўлсам, кечир, худойим!

Кўп ўтмай уйқу истаги поезднинг шовқинидан, ҳамхонамнинг хуррагидан устун келиб, ухлаб қолибман. Алламаҳаддан сўнг проводникнинг хирри овозидан уйғониб кетдим.

— Жиззах, Жиззах! Тушадиганлар борми? Давай!

Мен билан бирга шеригим ҳам бош кўтариб, атрофга аланглади. Сўнг пайпаслаб, нимадир олиб еди, ичди ва дарҳол ухлаб қолди. Уйқусираб, алланималар деди, аммо пойинтар-сойинтар жумлаларни англаб ололмадим. Сўнг уйқу элитди.

— Фаллаорол, Фаллаорол! Тушадиганлар борми? Давай!

Назаримда тушадиганлар топилмади, аксинча анчамунча кишининг туртиниб-суртиниб минганлиги, уларнинг узук-юлуқ гаплари эшитилиб турди. Бир неча эркак, аёл эшигимиз қаршисидан жой олишди, шекилли, Фаллаорол шевасидаги гаплар эшитилиб турди.

- Жай жўкма?
- Жай жўқ.
- Ордона қоғур.
- Мана жерга кетингди қўй.
- Тиғилиб кетибдику!

Кўп ўтмай улар жимишди, бир эркакнинг овози ажралиб қолди.

– Бир жиянимиз тажикка теккан. Жилда олти-жети бориб келаман. Қатиқ олдим, жонғоқ олдим.

Аёл киши унинг сўзини бўлиб, ўз ҳасратини тўкиб солабошлади.

– Ун тағи қиммат бўганимиш. Жер жуттур! Пенсам жетмиш минг. Барига жети кило пиёз бераман, дейди. Танани сотдик.

Бошқа аёл унинг гапини илиб кетди.

– Акам танасини сотиб, буғдой оған эди. Шуни нонини жеб, болалари ўлиб қолди. Духтир: «Кампир-чопон жеган», дебди.

– Проводникнинг таниш овози шовқинни босди.

– Қани, билет олинглар! Давай!

Ҳамма жимиди. Бир аёлнинг зорланиши эшитилди.

– Пул жўқ, айланай. Дуо қиламиз!

Проводник овозини тагин кўтариб, алланималар деди. Кимлардангир пул санаб олаётгани аён бўлди. Кўп ўтмай бояги суҳбат давом этди.

– Дўканчи қарзга бермайман, деди. Қирғинга берай, барингди дедим.

– Қизимга даптар оберай, деб қатиқ оборсам, биров сўрамади-я?!

Бу гапни эшитиб, Сиёб бозорида кўрганам — маҳзун ҳол кўз ўнгимга келди. Қишлоқдан келган аёллар тизилиб ўтириб, чакки сотишарди. Уларнинг олдидан шошилиброқ ўтиб кетаётганимда, азбаройи совуқдан онасининг пинжига тиқилибгина турган етти-саккиз ёшлардаги қизалоқ эътиборимни тортди. Совуқдан бурни, қулоқлари қизариб кетганди, бечоранинг. Йиртиқ калишидан шолғомдай қизарган бармоқлари чиқиб турарди. Ачиниб кетдим. Ногаҳонда у билан нигоҳларимиз тўқнашди ва жуда умидвор, илтижоли боқди кўзларимга. Назаримда: «Амакижон, шу қатиқни сотиб олинг, озгина пулга зориқиб қолдик» дегандай эди. «Қатиқ неча пул», сўрадим унинг ойисидан. Аёл дафъатан қувонди, шошиб қолди. «Айланай, неча пул берсангиз

майли. Ҳадемай автобусимиз кетиб қолади. Мана бунга дафтар олиб бермоқчи эдим...». Мен санамаёқ пул узатдим, у ҳам қатини очмай, чўнтагига солди ва икковлашиб илдам бозордан чиқиб кетишди. Шундан кейин ўша маҳзун ва ночор ҳолат кўз ўнгимдан кетмай қолди, ачиниб юрдим. Бу бечора иссиқроқ жемпер кийишдан; китоб, ширинлик харид қилишдан маҳрум. Балки отаси ҳам йўқдир: ўлгандир, ташлаб кетгандир, бемордир... Ночор болалик. Нима қилиш керак?! Бу саволга жавоб тополмадим.

Олдинда — бешак, мунаввар кунлар!

Купедошим тагин ўйқусираб, узуқ-юлуқ гапирабошлади. Дикқатимни оширдим. «Яхши, яхши; халқни боқиш керак, керак, керак», деганинигина англаб ололдим. «Халқни боқиш керак». Бу жумлани мажлисларда, телевидение, радиода бошлиқлар тилидан бот-бот эшитиб тураман. Шундай бошлаб талаффуз қилишадик, беихтиёр: «Одамларнинг тақдири шунинг қўлида экан-да» деган хаёлга бориб қолади киши. Аммо ҳақиқатнинг юзига тик қарайдиган бўлсак: бу ҳийла, фирромлик, алдам-қалдам иш тутиш. Халқни бунақа жипириқ одамлар нари турсин, подшоҳлар ҳам боқолмайди. Аксинча халқ боқади барини: семизини ҳам, ориғини ҳам; ҳалолини ҳам, нафси ўпқонини ҳам; ўз халқини сотадиганини ҳам, севадиганини ҳам...

Туш кўрсам, идорамиз олдида катта анжуман эмиш. Туманимиз ҳокимаси (ҳамма уни «Ойти» дейди) нутқ сўзлаётган экан. «Айрим иқтисодий қийинчиликларга қарамай, мана шу касалхонани қисқа вақтда ишга туширдик» дебди. Ҳамма қарсак чалибди.

Ёдимда — бир куни ишга борсам, аёлларимиз: «Ойти мебиён, ойти мебиён»*, деб шилшиб, саросима бўлиб туришибди. Кейин баримизни йўлақларни тозалаш, дарахт таналарини оқлашга олиб чиқишди. Бу ўринда шуни қистириб ўтишим жоизки, мен Ойтини фақат телевизорда кўрганман. Табассум билан бир нималар деганди ўшанда. Аёлнинг ўтмишига, эркакнинг келажагига қараб баҳо берадиган бўлсак, камина танийдиган амалдор аёлларнинг ўтмиши унчалик жозибали эмас. Ҳа, майли.

Унинг фабрикамизга ташриф буюриши ҳақидаги шов-шув анча кунлардан бери юрарди. Билишимча,

* Опа келадилар, опа келадилар.

фабриканинг қарзи эвазига унинг тўрт қаватли идорасини олиб, соғлиқни сақлаш бўлими ихтиёрига беришмоқчи экан.

Йўқ, ўша кун идога опа келмади. Аммо идора икки қаватли бинога кўчирилди.

Мен бу ҳодисага унчалик эътибор берганим йўқ, аммо Людмила Дмитриевна тутақиб кетганини айтиб ўтишим керак. «Бу қанақа гап? Паррандахоналар орасида касалхона бўладими?! Ёзда пашша босиб, сасиб кетадиган жойда-я!

Тушимда «проходной»да турган эмишман. Рентген табло эркагу аёл иккитадан тухум олиб чиқаётганини кўрсатиб турган эмиш. Юлаев (фабрикани сотиб олмақчи бўлган яҳудий) уларга пўписа қилармиш: «Хароб бўласизлар, хароб бўласизлар...».

Поезднинг овози ўзгарди. Уйғондим. Проводникнинг таниш овози янгради.

— Разъезд, разъезд! Тушадиганлар борми? Давай!

Яна кимлардир минди, нотаниш овозлар эшитилди: «...Давлат тилида гапир» дедим. «Мен давлат биланмас, хотиним билан гаплашяпман» деди у. «Биров худонинг бандаси, биров банданинг бандаси», деди дўрилоқ овоз. Аёллар эса ҳамон ҳасрат қилишарди. «Бунингди Жиззахдаги дўхтирга олиб бор. Берда дари жўқ», деди...

Биз тагин йўлга тушдик.

Тушимда уни — аёлларимиз таъбири билан айтганда, Ойбақабегимни кўрибман. Вой, сенинг рафторингдан, во сенинг карашмаларингдан! «Бу бадбўй товукхонада ишлашни итимга ор, мушугимга номус деб биламан», дебди кибр билан. «Ундай бўлса нима қилдик», сўрабман. «Юринг, эркин қушдай узоқ-узоқларга парвоз қиламиз; рийбатчи хотинлардан, миждов эркаклардан, тамагир амалдорлардан қутулаамиз». «Менинг хотиним бор-ку?!» «Хотин — оёқдаги кишан; ҳақиқий эркак эса кишан киймаслиги керак». Иккиланиб турганда, уйғониб кетибман.

Қиз бошини илкис кўтарди, менга қизиқиш билан қаради, ўзгача оҳангда жавоб қайтарди. «Мана, мен борман!». Шу тобда ҳазилга ҳушим бўлмаса ҳамки унинг мастона боқиши оловланаётган феълимга сув сепгандай бўлди. Чиқиб кетар эканман негадир ёдимга қадимги Рим аристократ аёлларининг бичилган қул-

лар олдида қип ёланғоч чўмилишлари тушди. Бу ҳаромилар мени ўша қулларга тенглаштиргандай эди. Иззат-нафсимга тегишганди.

Қайтиб келишим билан аёлларимиз аллақандай шубҳа, кесатиш, огоҳлантириш оҳангида саволга тута кетишди. «Ойбақабегим ўтирган эканми, кўз сузиб?», «Сизга қармоқ ташламадими?», «Нега боргандингиз?» «Нималарни сўради?». Кейин эса сўроқлар танқидгами, ғийбаттами айланиб кетди. «Бети қурсин беҳаёнинг!», «Нечтаси билан...» «Карашмаси ортиқча».

Узоқ давом этган мағзаварезликдан каминага шу асрорлар аён бўлдики, эри бўлатуриб, бошқалар билан... Ҳатто айрим раҳбарлар билан ҳам... Эри лакалов эмиш. «Шў хар шавад, зан фар мешавад»* деди бир аёл бу ҳақда гап кетганда. Ойбақабегим (асли номи ўзгача) идорада, лабораторияда ҳам ишлашга улгурибди. Бу ерда ҳам кўп ишломасмиш. Отаси ўзбеклашган араб, онаси рус экан ва ҳоказо, ҳоказолар.

Орадан қанча вақт ўтганини билмайман. Иккинчи бор дорихонага кирганимда, у ёлғиз экан. Шунинг учун кўнглимда завққа эш хавотирлик уйғонди. Қурғур шундай ҳам серхумор нигоҳ ташладики, юрагим гупиллаб урабошлади. Нима учун келганим, гапни нимадан бошлашим хаёлимдан кўтарилди.

Араб ва рус қонининг пайвандидан кўзни ўйнатадиган, ҳайратга соладиган гибрид (таъбир жоиз бўлса) вужудга келганини тан олмасликнинг иложи йўқ эди. Бетакрор сулув эди у! Баланд дуркун қомат ва унга монанд бўлиқ кўкрак; қоп-қора соч, қош, киприк; оппоқ чехра, бўйин, билаклар. Ҳар қандай таъриф-тавсиф ғариблик қилиб қоладиган нозанин эди у; буни билар, намоёиш этишнинг ҳам кифтини келтирарди. Либос кийиш, сочи турмаклаш, енгилгина пардоз-андозда Оврупо ва Осиё анъаналари уйғунлашиб, сеҳрли жозиба бунёд этганди.

Мени айблашга шошилманг. Бундай малоҳат олдида ҳар қандай эркак ҳам бир лаҳза каловланиб қолиши табиий ҳолдир.

«Келинг, Улуғбек», деди у билинар-билинемас тавозе, моҳир суҳандонларга хос ҳийла, қош чимириш билан. «Демак, номимни билади», ўйладим ва бу ҳолдан зоҳиран қувондим. У менга яқинлашди, димоғимга

* Эр эшак бўлса, хотин фар бўлади.

фаранг атирининг дилни энтиктирувчи ҳиди урилди, сархуш бўлдим. «Номимни қаердан биласиз», кулибгина сўрадим. «Ҳаммасини биламан: ҳаворанг «Жигули»нгиз борлигини, уйланганингизни, бошқа гапларни ҳам...»

У охирги жумлага урғу берди. Нимани назарда тутаётганини тахминлолмаган бўлсам ҳамки, суриштиришга, андиша қилдим. Унинг сийнабандидан кўпчиликдан тикмачоқдай кўкрагига ҳирсу ҳавас билан тикилиб қолдим. Аёлларимиз уни кўролмасдан, ҳасад билан ғийбат қиладигандай бўлиб туюлди назаримда. Бир неча дақиқа гаплашиб қолдик. Нималар хусусида сўз юритганимиз ёдимда йўқ, зотан бунинг аҳамияти иккинчи ўринда эди. Нималар ҳақидадир ваъда бердим, мақтаниб қўйдим, шекилли. Биз арзимаган гапдан завқланиб кулардик, туйғуларимиз бетиним тугён этарди. Бошлиқлар ҳақида ғалати латифа ҳам айтди у. Бир киши балиқфурушга: «Раҳбар балиқлардан иккитасини тортинг», дебди. «Улар қанақа бўлади», ҳайрон бўлиб сўрабди у. «Мана бу калласи йўқлари», жавоб берибди харидор. Шу орада уч-тўрт киши кириб келди, улар алақандай ҳужжатларни суриштиравергач, ортиқчалигимни ҳис этиб, чиқиб кетдим.

Шу-шу сеҳрли даргоҳ мени оҳанрабодай тортадиган, шивирлаб чорлайдиган бўлиб қолди. Аммо аёлларимизнинг маломатларидан чўчиб ва бунинг устига мени тағин кўпроқ кумсашини истаб, кам кирардим.

Бу гал кирганимда, шукурки, у тағин ёлғиз экан. Сўхбатимиз тез қовушди. Қарангки, дунёқарашларимиз ҳам ҳамоҳанг чиқиб қолди. У қимматчиликдан, ноинсоф амалдорлардан нолиди; фабрикани чет элик яҳудий харид қилганда, ҳаётимиз фаровон бўлишини қаромат қилди.

«Бу раҳбарлар ўшанга ҳам йўл беришмасди» фикримни айтдим. «Ҳа, СССР пайтидаги шишкаларни жавоб бермагунча, жизнь яхши бўлмайди», қўшилди у.

Аслини олганда, сиёсат ёки иқтисод ҳақида сафсатавозликнинг мавриди эмасди, аммо алақандай ус-тунликларимизни намоён этиш, тағин алақандай эҳтиросларимизни жиловлаш учун сўзамоллик қилардик. Бу гал у тағин ўзгача кийинганди: шевалари, тавозелари аввалгисига ўхшамасди. Қайбирам ҳинд фильмида худди шунақа жононни кўрганимни хотирлаёт-

ганимда, у тортмасидан иккита «твикс» олиб, биттасини менга узатди. Хижолат бўлиб кетдим. «Биз ҳам хизматта бормиз», дедим. «Кўрамиз», деди у.

Ойбақабегимнинг бир номаъқулчилигига гувоҳ бўлдим-у, кўнглим совиб кетди. Ўша куни Пушкар кабинетига эргаштириб борди-ю, жиним суймайдиган зерикарли юмушни — ойлик ҳисобот ёзишни тайинлади. Ой давомида нобуд бўлган товуклар сони, сабаби; сарф бўлган дори-дармон, профилактик тадбирлар ҳажми... Аслида бу ишни чолнинг ўзи қилиши керагу менинг зиммамга юклаб қўйган. «Ичкаридан беркитиб ол, ҳеч ким халақит бермасин», деди илтимос оҳангида.

Икки соатлар чамаси ишлагач, диванга чўзилиб, ухлаб қолибман. Қанча вақт ўтганини билмайман, дам олиш учун мўлжалланган кўшни хонада нимадир таққиллади ва уйғониб кетдим. Зум ўтмай аёл кишининг кулгиси эшитилди. Диққат билан қулоқ тутдим. Эркак киши гўнғиллаб нимадир деди. Аёл тағин кулди. «Менинг хотиним жуда бефаросат», деди эркак. «Ну, перестан», деди аёл. Овозлар таниш, жуда таниш бўлса ҳамки, ажратиб олишга ақлим қосирлик қилди. Қизикувчанлик билан бирга дилимда ғулғула уйғонди: нохуш, ҳатто жиний ишга гувоҳ бўлишдан чўчиб қолдим. Кўп ўтмай, каравот бир маромда вижиллайбошлади. Ҳаловатдан аёлнинг нозик инграшини ҳам илғаб олиш қийин эмасди. Хавотирим ошиб, беозоргина чиқиб кетдим. Анча нари боргач, ҳадик ўрнини ҳасадми, нафрат эгалади. Биз дам оладиган хонани буллаган бу бетавфиклар кимлигини билмоқчи, ошкор этмоқчи бўлдим. Дарвоза олдидаги қоровулхонага кириб, пойлашга тўғри келди. Кўп ўтмай Ойбақабегим пайдо бўлди. Ҳеч гап бўлмагандай тиржайиб кетаверди. Рост гапки, жуда ўқсиб кетдим, дилимда беҳудуд нафрат пайдо бўлди. Кейин атрофга олазарак нигоҳ ташлаб, кўшни зонада зоотехник бўлиб ишлайдиган ўша сариқ чиқди. Уни бу ерларга қайта қадам бостирмасликка аҳд қилдим ва ўша заҳоти бориб, дам олиш хонасига кулф урдим.

Шу-шу бўлди-ю, дорихонага йўламай қўйдим. Зарур бўлиб қолганда Зайнабни юборардим. Орадан қанча вақт ўтганини билмайман — биз бир тасодиф билан учрашдик ва руҳимда кутилмаган эврилиш содир

бўлди. Зонада тухум камайгани учун Пушкарни агро-промга чақиришган экан. Одатдагидек, ўзидан соқит қилди. «Ўзбекчани билмайман. Ўзинг бориб кел», деб туриб олди. Кўчага чиқиб, энди тезликни оширганим-да, бекатда Зайнабни кўриб қолдим. Тормозни босиб, уни имладим, аммо сезмадим ёки хижолат чеқдим — келмади. Бир лаҳза иккиланиб турганимда орқа эшик очилди ва Ойбақабегимнинг юзи кўринди. У ўзини беихтиёр ичкари олиши билан кабинани хушбўй ҳид эгаллади. Бу ҳолни кузатиб турган Зайнабдан негадир хижолат тортдим.

«Улуғ ака, кўринмайсиз», ўзига хос гинаомузлик билан сўради Ойбақабегим.

«Юрибмиз».

«Қаёққа боряптилар, агар секрет бўлмаса?».

«Агропромга. Тухум камайиб кетяпти».

«Ничево. Кўпайтиришнинг йўли осон», деди ҳазилу чин аралаштириб.

«Эштайлик қани?».

«У зонадан хўрозларни олиб келиш керак. Бизнинг хўрозлар — гермофродит».

«Ўша сариқпоча жўжахўроз минбад пайдо бўлса, оёғини уриб синдираман ёки ньюкаслга дучор қилман», дедим.

Иккаламиз қалтисгина сўз ўйини қилган бўлишимизга қарамай ноўнғай вазиятдан ясама кулги билан чиқиб кетдик. Лекин зум ўтмай тагин ҳиқилдовимдан тутмоқчи бўлди.

«Астановкада Зайнаб турган эди — минмади. Ово-за бўлиб кетишидан кўрқдим дейманда, қурғур».

«Нимани назарда тутяпсиз», хавотирланиб сўрадим. У жавоб бермай жим тургач, Зайнабнинг беғубор аёллигини таъкидлаб қўйдим.

«А бизлар ёмон». Киноя қилди у, яхши бўлсак, бизга ҳам иккитадан товуқ падарка қилардингиз...».

«Буни қаердан эшитдингиз», хушёр тортдим.

«Отдельный разговор».

«Беғуноҳ одамга тухмат қилманг», дедим жаҳдимни босиб.

«Менга бир проблемада ёрдам қилинг, гап ўзанини бошқа томонга бурди у, майли мен больше не буду об этом...».

«Нима ёрдам?».

«Сизларга санитарка бўлиб ўтмоқчиман. Ихтиёр Пушкирда экан. Бир офиз айтсангиз...»

Мен индамадим. Бир оз йўл юргач, у бекатда тўхта-тишимни сўради. Машинадан тушар экан, илтимоси-ни тагин такрорлади. Индамадим. Сабаби, бирор тўхтамагма келолмагандим.

Шундан бери Ойбақабегимни кўрганим йўқ. Бутун поездда тушимга кирганининг сабаби, таъбирини ўйлаб, кулгим келарди.

Поезд тагин «пала-пар-тишш» деган каломни так-рорлайбошлади. Унинг ортидан қоровул бақирди.

— Багарная, Багарная! Тушадиганлар борми? Да-вай!

Багарная (аслида Баҳорикор)да ҳеч ким минмади. Сокинликдан ташқаридаги икки эркакнинг овози ба-ралла эшитилиб турарди.

— Аваллари шу Багарнийда ўври кўп бўлайди. Бари жўғолди.

— Жўғолгани жўқ, бари ўврилар идарага кириб кетган, — сўз ўйини қилди униси.

Улар кулишди. Бир аёл суҳбатта қўшилди.

— Ўври жўғолгани жўқ. Қирғин теккурлар бўлам-нинг уйига кириб, пичақлаб кетди. Бетини жовиб қир-ган экан. Бўлам ҳам: «Сени тонидим», дебди. «Мони-кай, тонисанг», деб пичақлабди. «Тонийман» демага-нида, тири қолайди. Милиса келди...

— Милиса минан уврини тили бир, — улаб кетди эркак.

Поезд ўрнидан жилиши билан жимиб қолишди. Хомсемиз хунук хуриллаб, поезд увлашига жўр бўлди.

Бу гал тушимга Партком бобо кирибди.

У киши кўчамизнинг нари бетидаги ҳайҳотдай ҳов-лида ёлғиз яшайди. Ўғиллари шаҳарда туришади. Парт-ком бобо колхозлаштириш дарғаси, Ватан урушининг ногирони. Кўп йиллар колхозда партком бўлиб, шу ердан ер олган, пастак иморатлар қурган. Кўпинча ичиб юради. Каттами, кичикми; кўпчиликми, озчилик-ми суқилиб бориб, кўрган-кечирганлари, жасоратлари ҳақида гапираверади. Бу хотираларни гоҳида такрор-лайверади. Ҳозирги раҳбарларни болохонадор қилиб сўкишни хуш кўради. Лекин бизнинг кўчада унга қулоқ тутадиган азамат қолмаган — безиб қолишган. Ўзим ҳам «партбилетини окопда олган ва ҳозиргача сақлаб

қўйган» бу одамни чуқур тушунмайман. Вилоят солиқ инспекциясининг бошлиғи Юнусов унинг жияни дейишади, аммо у нуфузталабнинг бу ерга бирор бир қадам қўйганини кўрган банд йўқ.

Аммо бугун тушимда у минбарга чиқиб олиб, сукут сақлаб ўтирган эмиш. Одамлар қарсак чалса, бақирса ҳам индамасмиш.

Дарғом канали бўйида «Гулдаст» деган кичик корхона бор. Унинг бошлиғи Баҳрилло ака пайдо бўлиб, (тушимда, албатта) чолни нари сурибди.

Баҳрилло ака ҳақида андак батафсилроқ гапирсам фойдадан холи бўлмас. Бир куни ишга бораётганимда, дадам буюриб қолдилар: «Дарғомнинг шундайгина соҳилида кичик корхона бор. Шунинг бошлиғига учрашиб, дадам юбордилар десанг, зигир мой бериб юборади».

Ўша куни хаёлим паришон, дилим ғаш, ҳамма нарсадан ҳафсалам пир бўлиб юрган вақтлар эди. Касал бўлиб ўлаётган товукларнинг кўпаяётганлиги, ўзимнинг сурункасига пулсизлигим ва алланамалар руҳимни мижиқлаган; эрта туриб ишга бориш, куни билан бир хил бадбўй юмушларни бажариш, уйга бир маҳал келиш... Наҳот инсон ўлиб кетадиган дунёда шунинг учун яратилган бўлса, деб ўйлардим.

Хуллас, «Гулдаст» кичик корхонасини қийналмай топиб бордим. Ҳовли тўрида тўрт-беш киши фишт-блок қуяётган экан. Улар билан саломлашгач, бошлиқни сўрадим. Ғалтак сураётган ориққина киши менга юзланиб, илтифот кўрсатди. Ўзимни таништирдим. Баҳрилло ака қувонди, ишини қўйиб, мен билан суҳбатлашакетди. Гапига қараганда, шу ерлар жарлиқдан иборат, ташландиқ жой бўлган экан. Мустақиллик эълон қилингандан кейин бульдозер билан текислаб, кичик корхона очибди. Фишт-бетондан ташқари, эшик, ром ясайдиган цех: жувозхона очибди; асаларичилик, қорамолчиликни йўлга қўйибди. «Мана шуни, деди у эски юк машинасини кўрсатиб, автобазалардаги эски запчастлардан тикладим. Укам ҳайдаяпти. Филдираги айланиб турса, қозон ҳам мой, чўмич ҳам. Шу йил тикувчилик цехимиз ишга тушади. Қарабсизки, аёлларимиз ҳам иш билан банд. Кейин тагин планлар бор...

«Зарурми шулар бари, ўлиб кетадиган дунёда», дедим беихтиёр. Бу гапни унга ачиниб айтдимми ёки

дилимдаги тилимга чиқдими — билмайман. Унинг юз ифодалари ўзгаришларига қараб, бу гапни беҳуда айтганимни дарҳол ҳис этдим. Аммо кеч бўлган эди. Баҳрилло ака гинаомуз бош тебратиб, ўзгача оҳангда монолог бошлаб юборди.

«Бу гапни қайтиб айтманг! Айниқса, ёш одамнинг шунақа тушкун фикрлаши менга қаттиқ ботади. Бунақа нуқтаи-назар одамнинг қўл-оёғини боғлаб қўяди, ҳафсаласини пир қилади. Сизнинг ёшингизда катта, жуда катта мақсадлар керак! Инсоннинг қалбан қариб қолиши эрта хазон бўлишидир. Одам ўз қўли билан яратган бинони, ўтқазган дарахтни кўрганда завқлана билиши керак! Бўлмаса умрнинг мазмуни қолмайди. Тўғри, ўлим муқаррар! Аммо бу гапни ўлим тўшагида ётган беморлар, мункайиб қолган чоллар айтса бошқа гап. Ваҳоланки, ўшалар ҳам бундай дейишмайди, умид билан яшашади. Сиз йўл бошида турган навқирон йигитку! Аслида одам қайси ёшда бўлишига қарамай, сизнинг зарарли қайфиятингизга дучор бўлдимиз — тамом. Ундан жамият барака топмайди; оиласи, дўстлари ҳам безади. Бундай тоифадагилар бошқаларни ҳам заҳарлайди. «Жувонмард» билан «жувонмарг»нинг фарқи битта ҳарф. «Қирол» билан «қарол»нинг ҳам. Сиз ҳаётда жувонмард бўлинг, қирол бўлинг! Шавланнинг масаллиғи билан палов пиширса ҳам бўлади. Буни эсдан чиқарманг!

«Кечирасиз, билмай айтиб юборибман», дедим астойдил.

Гарчанд аччиқроқ гапирган бўлсада, Баҳрилло ака менда яхши таассурот қолдирганди. Қайтишда дарвоза тепасидаги шиорни ён дафтаримга ёзиб ҳам олгандим.

*Биёки, умр чун боди баҳор мегузарад,
Бо кор бошки, рўзҳо бакор мегузарад*.*

Бир танишим Баҳрилло аканинг иккита хотини борлигини айтганда ҳам, унинг тарафини олганим ёдимда. «Бу одам серғайрат: иккита хотинни ҳам таъминлашга қодир» дегандим. Ҳозир шу одамни тушда кўриб, зоҳиран қувондим ҳам.

Кўп ўтмай поезд тагин бу дунёнинг ишлари, жум-

---

* Келки, умр баҳор шамолидай ўткинчи,
Иш билан бўл, иш билан яроқли у.

ладан, менинг тушларим, хаёлларим, одамларнинг тақдири, ҳаммаси-ҳаммаси пала-партиш эканлигини таъкидлашга киришди. Кейин проводник овозини кўтарди.

— Самарқанд, Самарқанд! Тушадиганлар борми? Давай!

Ўн тўртинчи б о б

ҚАЙСАР ВА ҚУВ ДЎСТЛАРИМ

Дам олиш куни, уйда телевизор томоша қилиб ўтирганимда, икки дўстим — Бахтиёр билан Артур кириб келишди.

Улар тўйга хабарга келишганини дарҳол фаҳмадим.

Уларнинг бири — синфдошим, иккинчиси — курсдошим. Бахти билан Артурнинг дўстлашиб қолишганига ҳам ўзим сабаб бўлганман: туғилган куним (1 июн)ни нишонлашга келишганда, ёнма-ён ўтиришиб, иноқлашиб қолишди; кейин қадрдонлашиб, каминани ҳам аҳён-аҳёнда йўқлайдиган бўлишди.

Ҳа, уларни жўрачиликка ҳидоят этувчи муштарақликлар оз эмасди. Табиатан мустақил, эркин бўлишга интиладиган; саботли, жўмард; шу билан бирга ўр, яқров... Иккаласининг феъли-хўйида мусбат қутблар, тафовутлар ҳам йўқ эмасди, албатта. Болалар ўйида воёга етгани сабаб бўлса керак, Артур ота-она дийдорига зор бўлиб, уларни қўмсаб, зоҳиран излаб улғайди. Бахти бўлса, дадаси билан чиқишолмади: аразлаб, вижиллашиб юрди-ю, охир-оқибат уйларида кетиб қолди. Мураса-ю мадорага келтириш учун не-не нуфузлар орага тушмади дейсиз — наф бўлмади. Бир ярим йилдан бери Артур билан Зарафшон соҳилида — далаҳовлида яшайди.

Мазкур далаҳовли сиёсатшунослик кафедраси доцентиники бўлиб, ҳатто ёзда ҳам оиласини бу ерга кўчириб келмайди. Домла эронигузарга ичкўев бўлган — шинамгина ҳовлиси бор.

Ёдимда: бешинчи курс пайтимизда ўша домла синов пайти Артурдан қаерда яшаётганини суриштириб қолди. (Етимлигини биларди.) Ижарада тураётганини

эшитгач, истиҳола билан таклиф киритган бўлди: «Бизнинг дача бўш турибди — ҳамма шароити бор».

Гап шундаки, ўша пайтларда ёвоч, ғишт деган матолар жуда ноёб бўлиб қолгани сабаб, далаҳовлилардаги қурилиш ашёларини ўтариб кетадиган чаққонлар кўпайиб қолганди. Артурдай текин қўриқчидан фойдаланиш икки томон учун ҳам айна муддао эди. Дўстим кўнди ва эртасигаёқ унинг кўч-кўлонларини «Жигули»га ортдик. Бизга ҳамроҳ бўлган домла йўл кўрсатар, изох берарди.

— Бу ерга биринчилардан бўлиб келганмиз. Тўқай бўлиб ётарди. Сувни ҳам, светни ҳам ўзимиз тортиб келганмиз. Дарёдан шағал ташиб, йўл кўтарганмиз.

«Демак, шўрлик студентларни роса ишлатган бу бераҳм», ўйладим ўзимча. Йўл ялангликка келиб тақалди. Домла давом этди. — «Бу ер — ипподром. Номига шундай. Ўша — тўкинчилик йиллари отчопар қилмоқчи бўлишди — зотли айғирлар олиб келишди. Кейин замон ўзгариб, бунақа дабдабаларга қўл калталик қилиб қолди. Отларни сотиб, пулини қолганларига егизишяпти».

Олди дарёга қараб қурилган, бу ердагиларга нисбат қилиб оладиган бўлсак, ўртамиёна далаҳовли рўпарасида тўхтадик. Икки томонда эса шунақа ёзлик қўналғалар бир-бирига туташиб кетганди. Улар орасида ҳашамдорлари ҳам, ночорлари ҳам бор эди, аммо бу кимсасиз даргоҳлар мунғайиб тургандай эди. Гуёки, ҳаёт деб аталадиган жўмард кузда чопонини шу ерга ечиб қўйиб, ўзи шаҳарга кетиб қолгандай эди.

Домланинг ёзлик қўналғаси ғишдан қурилгани сабаб, қишда ҳам яшаса бўларди. Ётоқхона, емакхона, олди ойнавад айвон.

Кўп вақтдан бери инсон яшамагани сабаб, чанг босиб, поллар орасидан қиёқлар бош кўтариб чиқишганди. Учовлашиб, бир хонани эпақага келтирдик. Артурга шароит яратдик. Бари жобажо бўлгач, домла иккаламиз у билан хайрлашдик. Аммо уйга келгач, ўкина бошладим: дўстимни хайҳотдай жойда ёлғиз ташлаб келганим инсофсизлик бўлиб туюлаверди. Назаримда у ўксиб, мунғайиб ўтиргандай эди. Менга ўхшаб меҳрибон дадаси, ойиси, амакиси, қавми-қариндоши бўлганда, вариб бўлиб қолмасди, деган даққоқ, дилзор фикр хўрлигимни келтириб, дийдаларимни нам-

лади. Эрталаб нонуштага иссиқ нон, қаймоқ харид қилиб, машинни дарё томон ҳайдадим. Келсам — жўрамиз ухлаб ётибди. «Тур-ей, ҳўкиз, дедим, синашта бир эркалик, беғубор қониқош билан, ётаверасанми сасиб?! Дилимдаги вашлик тарқалди. Чой ичиб, биргаликда ўқишга келдик — унинг кайфияти жойида эди.

Кўп ўтмай Артур умумий жарроҳлик кафедрасидан диплом иши олди. Мавзуни унга бирор киши тавсия этганми, ўзи танлаганми — билолмадим. Чорва моллари травматологияси — унча актуал мавзу бўлмаса ҳамки, иштиёқ билан иш бошлаб юборди. Алламаҳалгача кутубхонада қолиб кетар, гоҳида кечикар ва далаҳовлига элтиб қўйишимни сўрарди. Ўша пайтларда унинг хонасида чорва молларининг болдир, сон, умуртқа суяклари анча-мунча бўлиб, дўстим уларни атайин синдирар, тагин гипслаб тиклаб қўйишдан чарчамасди.

Шундан кейин икки ойча шаҳар ветшифохонасига қатнаб, оёғи синган мушук, ит, эчкиларни даволаб юрди. Амалиётни Нуротада ўтказди — қўй-эчкиларга табиблик қилиб, диплом иши учун факт тўплади.

Шўрлик Артур диплом ишини қийинчилик билан ёзган, бор пулини оққа кўчирувчи-ю, муқовасозга бериб, далаҳовлига пиёда бориб келган, ҳалол ишлаган бўлишига қарамай, ёқлаш пайти омад унга тагин чап қўлини чўзди. Алдам-қалдамлик билан кўчириб олинган бошқа ишлар ўтиб, уники қайтиши аламли эди, албатта. Гўдаклигидаёқ рўбарў бўлган аччиқ қисмат шўрликни ҳамон таъқиб этаётгандай бўлиб туюлди назаримда.

Ўзим ҳам ўша ерда эдим. Артур оёқ суяклари турли даражада синган тўртта қўй устида олиб борган тажрибалари хусусида иштиёқ билан гапираётганда комиссия раиси истиҳола билан унинг монологини бўлди.

— Гап бундай: дипломант анча иш қилганлиги кўришиб турибди. Лекин кафедра мавзу бераётганда, унинг ҳаётийлиги, иқтисодий самарасини ҳам ўйлаб кўриши керак?! Мен тўрт йил районда ветлечебница бошлиғи бўлиб ишлаганман — лекин бирорта чўпонми, ферма мудирими оёғи синган қўй-эчкини олиб келганини эслолмайман. Ўша ернинг ўзида сўйиб қўяқолади. Ва тўғри қилади! Гўшт планини бажариш керакми? Тур-

ли эҳтиёжлар учун гўшт зарур бўлиб турадими? Яшириб нима қилдик: меҳмон келади, чўпон, ферма мудирри, ундан катталарнинг рўзгорига мунтазам гўшт керакми? Ҳозир бунақа қўйни районга олиб бориш харажати — жониворнинг нархидан қиммат тушади. Тўғрими?

Ҳайъатдагилар уни бир овоздан маъқуллагач, (амалдорлар гапларини маъқуллашиб олишни жуда хуш кўришади) давом этди. — Ахир, актуал масалалар кўп-ку! Мана, юқумли касалликларни олинг: оқсил билан бруцеллездан минглаб моллар ўляпти. Энг ёмони, бу касалликлар гўшт, сут орқали одамларга ҳам юқяпти. Шунинг учун айтишадикки, врач инсонни даволаса; ветврач инсониятни даволайди. Шу касалликлар йўқолса, инсон ҳам озор топмайди-да, ахир! Энди ҳамма умид сизлардан. Мустақил Ўзбекистоннинг...

У ёғи ҳар эҳтимолга қарши айтилган қизил ва жарангдор гаплар.

Тан олиш керак, комиссия раиси кўпни кўрган, обрўли, хушфезл одамлиги қиёфасидан сезилиб турарди ва у ана шу гапни ҳеч қандай ғаразсиз, азбаройи жамият наф кўрмоғи учун айтганди. Инкор этиб бўлмайдиган гажақдор хулосалар. Шундай эмасми?! Умумий жарроҳлик кафедрасининг казо-казоларидан бирортаси дўстимизни ҳолбақудрат ҳимоя қилар, деган умидимиз ҳам пучакка чиқди.

Аслида ҳар қандай жараёнга, хулосага шубҳа билан қараган одам ютиб чиқади. Чунки бу дунёда ҳамма нарса нисбий! Биз йиллар давомида нуфузларнинг гапини инкор этмасликка, носамимий бўлса ҳам бош тебратиб, тасдиқлаб туришга жуда кўникиб қолдик. Шундай бир латифа эшитгандим. Катта бир амалдор одамларни тўплаб: «Биродарлар, энди сизларни осамиз, деса, залнинг ҳар ер-ҳар еридан савол беришармиш: «Арғамчини олиб келайликми ёки шу ердан топиладими?»».

Аслида, дунёдаги энг улкан гуноҳларни нуфузлар қилишган. Бу-ку бир жипириқ комиссия раиси. Ўзга юртларга уруш эълон қилган, ўлим ҳукмига имзо чеккан, ўз халқини алдаган амалдорлардан озмунчасини биласизми?!

Комиссия раиси ноҳақ эканлигига эса мен бир йил-

дан кейин ишонч ҳосил қилдим. Майли, бу ҳақда кейинроқ.

Хуллас, умр бўйи боши корибад ва бадбахтлик соясидан чиқмаган, бунақа зарбаларга дуч келавериб, кўникиб қолган Артур имтиҳонларга тайёрликни бошлади ва бу вазифани кўнгилдагидай уддалади.

Институтни битиргач, мутахассислигимиз бўйича иш топиш бу қадар қийин бўлишини хаёлимизга ҳам келтирмаган эканмиз. Гуруҳимиздаги йигирма уч кишидан атиги олтовимиз шу соҳага аранг илиндик. Ўзимизмас — дадамиз, қавмларимиз топишди бу юмушларни ҳам. Қолганлар бошқа соҳалардан паноҳ топишди. Артур олти ойлар овора бўлгач, ўша ердаги отхонага, отбоқар-қоровул бўлиб жойлашди.

Унинг ёнига Бахти кўчиб келгач, ишлари анча ривож топиб кетди.

* * *

Бахтининг далаҳовлига келиб қолиши сабаблари билан қизиқадиган бўлсангиз, ибтидони анча наридан бошлашга тўғри келади.

У бизнинг қишлоғимиздан бирор километр нарида — Бойҳо деган даҳада яшайди. 1917 йил инқилобигача бу ерда катта заминдор ака-укалар яшашган. Мавқеи билад бўлган уларнинг. (Ака-уканинг Бехбудий билан тушган суратларини кўриб, уларнинг анча зиёли кишилар эканлигига ишонч ҳосил қилгандим.) Албатта, ердан ташқари хизматкорлар, от-аравалар бўлган. Аканинг бир ўғли ипак савдоси билан шугулланган, шаҳарда карвонсаройи бўлган. Ҳокимият шўроларга ўтиши билан, уларнинг бир қисми қулоқ қилинган, «халқ душмани»га чиқарилган. Икки амакивачча йўлини қилиб, Афғонистонга қочишган; қолганлар тақдирга тан бериб, янги даврга мослашишган.

Худо бу олийнасаб одамларнинг насибасини бут қилиб яратган эканми — камситилган бу қишлоқчадан олтмишинчи йилларга келиб, фан доктори, райкомнинг иккинчи котиби етишиб чиққан; врачлар, ўқитувчилар кўпайган, ўқишни битирганларни ҳал қилувчи жойларга ўрнатишган, бир-бирларини қўллаб-қувватлашга эътибор беришган.

Менинг билганим шуки, бу қишлоқчанинг тўй-маъракалари бошқаларникидан тўкинлиги, саранжомлиги

билан ажралиб туради. Бойҳодан ичиб, гандираклаб юрган эркакни, андак бўлса ҳам оёғи енгилроқ аёлни ҳеч ким кўрмаган.

«Уларда олтин бор», дейишарди кўп давраларда андак гараз билан. Бунисини худо билади, аммо уларда ирсий заковат, мақсад учун курашиш, хокисорлик сингари хислатлар жамулжам-у жобажо эди.

Мустақиллик эълон қилингандан кейин Бойҳода тўрт-беш қаватли ҳашамли уйлар, майда корхоналар қад кўтарди; аксар дарвозалар ўймакор қилинди ва уларнинг олдида чет эл машиналари пайдо бўлди. Хусусийлаштириш, мулкни сотиб олиш ҳақидаги фармонлардан донолик, тадбиркорлик билан фойдаланишди улар. Чет элга кетган қариндошлари меҳмон бўлиб келди ва Арабистон, Эрондан ноёб моллар жўнатадиган бўлди; шаҳарда дўконлар очишди.

Бахти — ана шу авлод вакили.

Уларникида кўп бўлганман — ўқувчилик пайтимизда нуқул бирга дарс тайёрлардик. Кейин ҳам узилишиб кетганимиз йўқ: Тошкентдан келганимда кириб турардим.

Бахтининг дадаси — Акмалхон амаки босмахонада тунги инженер. Билишимча, ҳафтасига икки кеча-кундуз навбатчилик қилади, қолган вақтни асосан уйда ўтказади. Ва ўзи тинмаганидек, оиласини ҳам тин олдирмайди. Саккиз сотихча келадигани ҳовли сатҳи ичида пленка билан ёпилади — унинг остига шавел, шолғомча, кўк пиёз ва номини мен билмайдиган турфа кўкатлар етиштирилади. Лекин уруғ сепиб, устига пленка тортган билан кўкат деганининг ўзи униб чиқавермас экан. Бахтининг дадаси, ойиси, ўзи, сингиллари билан қорли-қировли кунларда ҳам, баҳор лойгарчиликларида ҳам тин олмай ишлашади. Экинни ўтоқ қилиш, териш, ювиш, боғлаш, сотиш... Баҳорда ер бўшагач, ҳар туби пиёладай бўладиган саримсоқ пиёз экилади. Бу нодир навнинг уруғини дадаси Ставроподдаги илмий-тадқиқот институтидан олиб келган. Бозорда ундан олди бўлмайди.

Атрофдаги айрим нотавонбинлар Акмалхон амакини ғийбат қилишарди: «Бошқалар сўраса, саримсоқ пиёз уруғини қайноқ сувга ботириб беради — кўкармайди», дейишарди. Лекин нафсиламбирини айтганда, уқувлари етмас, кўкартиришолмасди. Бунга ўзим ҳам

ишонч ҳосил қилганман. У киши бир даста уруф бериб, экиш, парвариш қилиш йўллари роса уқтирган бўлишига қарамай, бу инжиқ юмушнинг ортидан қувадиган қувваи ҳафизам, ҳафсалам бўлмади, оқибатда униб чиққан экинни бегона ўтлар исканжага олишди.

Бахтиларнинг ҳовлисида кўкатни ҳам, саримсоқ пиёзни ҳам савдогарлар кўтара олиб кетишади. Даромадлари тузук бўлса керакки, ўша пайтларда — етмишинчи йилларда «Волга»лари бор эди.

Андак бўлса ҳам ишەкмас, лоқайд одамни учратмасдингиз бу даргоҳда. «Тухум бермайдиган товукни сўйишади», деяди бот-бот Акмалхон ака. Бағоят чайир, тиним билмас, ҳисоб-китобли; аммо серзарда, дилтанг бу одамнинг кўнглида тирикчилик ваҳимасига ўхшаш шайтоний куч кириб қолгану, жилла бепарво қолса, бола-чақаси очқаб, кимларгадир муҳтож бўладигандай эди.

Ҳа, отаси қулоқ бўлиб, рўзвор тирикчилиги жуда эрта бошига тушган, нон карточасини йўқотиб қўйишдан қўрқиб, уни кўйлак остидан белига боғлаб олганича саҳармардондан дўкон олдида навбат кутиб турган, боши деворга тегавериб, ҳар тийин пул, ҳар лаҳза умр қадрига етадиган одамнинг ички кечинмалари мен билан сиз учун батамом бегона. Энг ёмони, Бахти ҳам бу ҳолни тўла идрок этолмас, ташвишлар кўпайиб кетган лаҳзаларда асабийлашар, гоҳида дадаси билан аччиқ-тизиқ гапга бориб қоларди.

Баҳор кунларидан бирида — улар ариларни тоққа кўчиришаётганда, дўстим мени ҳам таклиф қилиб қолди. «Волга»га тиркалган аравачага қутиларни ортиб, ҳафсала билан арқон тортгач, йўлга тушдик. Асфальт кўчадан ўнгга бурилиб, тоғ томон ўрладик. Кичик бир қишлоқчадан (Калтатой дейишди) ўтгандан сўнг, ёнбағирга чодир қурадиган бўлдик. Бу ердан дарё яқин бўлиб, яккам-дуккам дарахтлар ҳам бор эди. Аён бўлишича, бултур ҳам айнан шу ерни танлашган экан.

Қутиларни қияликка бирма-бир жойлаштириб чиқдик, чодир тортдик, ўчоқ тайёрладик, дарёдан сув олиб келдик.

Қоронғи тушиб қолди. Бахти иккаламиз дала қаравотини тол остига қўйиб, ухламоқчи бўлганимизда ҳам дадаси иш билан банд эди. Сеҳрли бўёқлар, овозлар оғушида эдим мен. Дарёнинг бир маромда шовулла-

ши, қишлоқ томондан отларнинг кишнаши, итларнинг ҳуриши шавқовар эди.

Тонгда хушнуд бир кайфият билан уйғондим. Қарасам, Акмалхон амаки бошига тўр кийиб, (улар маска дейишади) ариларни кўздан кечирарди. Биз чой ичишга ўтирганимизда, нотаниш бир суворий ташриф буюриб қолди. Отини шошмасдан, ҳатто виқор билан толга боғлаб, биз томон одимлади. Учаламиз ҳам ўрни-миздан туриб, чақирилмаган меҳмон билан эски танишлардек кўришдик, лутф ила дастурхонга таклиф этиб, чой узатдик. У анчайин ёш — биздан сал каттароқ бўлса ҳамки, ўзини меҳмондай эмас, хўжайиндай, аниқроғи, Азроилнинг қавмидай тутиши, жумладан дарҳол ёнбошлаб олиши менга эриш, нописандликдай бўлиб туюлди. Акмалхон амаки бўлса ҳамон нуфуз-талаб ўпкавойга тавозе кўрсатар, ҳурматини жойига қўйиш ташвишида бўлар; гоҳида ортиқча итоаткорлик, илтифот кўрсатар ва булар бари менга ёқинқирамасди.

— Сизлар қаердан, — ўзини таништирмаёқ, томондан тараша тушгандай савол берди меҳмон.

— Самарқанддан.

— Арини бу ерга қўйиш учун рухсат олиш керак эди.

Бу ўринда, гарчанд мавзудан бир оз чекинсам ҳам шуни айтиб ўтишим керакки, тараққий этган мамлакатларда фермер билан асаларичи орасида шартнома тузилади. Фермер асаларичига пул тўлайди. Чунки арилар шарофати билан экинлар ҳосилдорлиги ошишини у яхши билади. Бизда... Ҳа қўяқолинг — кўтара фирромлик!

— Бултур ҳам олиб келгандик. — деди Акмалхон амаки айбдордай, — бригадир билади...

— Бригадир тоққа хўжайин эмас, бу ерларга мени дала қоровули қилиб тайинлашган!

«Дала қоровули» деган мансаб борлигини билмаган эканман. Акмалхон амаки вазиятни мўътадиллаштирадиган калом излаётганда Бахти тоқат қилолмади, шекилли, гапга аралашди.

— Арининг нима зарари тегади?

Дала қоровули такаббурлик билан жавоб қайтарди.

— Ҳокимимиз: бари бойлигимиз ўзимизда қолиши керак, деган.

Зиддият жиддиятга айланиб кетишидан хавотир тортган Акмалхон амаки ҳалиги галварснинг қичиб турган нафсни қашлаб қўйди.

— Ҳа, асални олайлик — дала қоровулини ҳам қуруқ қўймаймиз.

Аслида бу ҳўкизга айнан ана шу гап даркор эди — очилиб, суҳбатга берилиб кетди.

— Бирортаси «финг» деса, мен рухсат берганимни айтинглар, деди кета туриб.

Дала қоровули олислаб кетгач, Акмалхон амаки ўғлига танбеҳ берган бўлди.

— Неча бор айтганман: бу ернинг одамлари билан ўзим гаплашаман, деб.

Бахти ҳам индамай қўя қолмади.

— Буларнинг нафси — ўпқон. Бригадир, раис. Учас-
таковой бор эди, устига бу ипирисқи ҳам қўшилди-
ми?! Ўзи қанча асал оламиз?!

— ...?!

Биз ишга киришдик. Қутилардаги рамкалар кўчиш олдидан михланган экан — уларни суғуриб, бўш рамкалар қўя бошладик. Шу пайт нақ гарданимдан бир ари чақиб олди — азбаройи оғриқдан кўзимдан ёш чиқиб кетди. Боядан бери жозиба маскани бўлиб туюлаётган табиат ҳам жаҳаннамга айлангандай эди. Лекин сир бой бермай, ўзимни мардликка олдим.

Кўп ўтмай банка, коса кўтарган болалар пайдо бўлиб қолди. Уларнинг кийимлари ночор, ўзлари ҳам ёввойидай ҳуркак эдилар. Мен савол назари билан дўстимга қарадим.

— Булар асал тилашга келган, — деди у, — ота-онаси юборган. Бефаҳмлар!

Ўғли болакайларга ножўя гапириб қўйишидан чўчиган Акмалхон амаки уларга пешвоз чиқиб, ётиғи билан тушунтиришга киришди.

— Болаларим, ҳали асал йўқ. Ўн кундан кейин келинглар — зиёфат қиламан.

Бир қизалоқ қатиқ олиб келган экан — Акмалхон амаки уни пақирга бўшатиб, эгасига пул берди.

— Очкўзлар, — ҳамон жиғи-бийрон бўларди Бахти, — энди бари қатиқ кўтариб келаверади. Буларни биламан.

Тушга яқин бир қутидан янги оила ажралиб чиқди — аричилар тили билан айтганда, рой бўлди. Мен

бундай ҳолни аввал кўрмаган эдим — ҳайратта тушдим. Аввал ҳаммаёқ арига тўлиб кетгандай бўлди, кейин эса улар бирин-кетин тол шохига қўниб, каттакон узум бошидай осилиб қолдилар. Ота-бола анча-мунча уриниб, уларни тутишди — қутига солишди. Дўстим иккаламиз тушдан кейин тоғ сайрига чиқмоқчи бўлдик, аммо Акмалхон амаки баюят ётиқлик, андиша билан монелигини аён қилди.

— Шу ерда дам олиб қўя қолинглар. У ёққа ўтсарларинг — шубҳаланишади: наша экишган бўлишлари мумкин.

Бу — мен учун қутилмаган гап, фавқулодда ғайритабиий хабар эди. Қизиқишим ошиб, сўрадим.

— Нима, индашмайдими?

— Индашади. Аммо орага пул аралашади. Амалдорларни биласиз — пулга ўчроқ бўлишади.

Орага сукунат чўқди. У киши давом этди: — Мавлоно Саъдий ёзадилар:

*Бепулсан, бозорда нима бор санга,
Тагин чанг солмасин биров саллангта.*

У киши бу гапни бизга қарата айтдими ёки наша эканларни назарда тутдими — билолмадим.

Биз дам олмадик. Акмалхон амаки ишга тутиниб кетгач, ўтириб, ҳордиқ чиқариш ноўнғай эди. Ўчоқ бошига ўтин жамғариб, қийшайиб қолган қутиларнинг остига тош қўяётганимизда, Бахтининг айби билан кўнгилсизлик юз берди — бир қути юмалаб кетди. Унинг рамкалари сочилиб, арилари батамом ташқарига чиқишди. Ўғлининг бу уқувсизлигидан қаҳрга минган Акмалхон амаки чидаб туролмади.

— Гўсала, — деди.

Фақат шу каломнинг заҳри бўлганда дўстим чидаб берарди, аммо ини остин-устин бўлган дарғазаб ариларнинг бир нечтаси бечорага ҳужум қилиб, юз-кўзидан чаққач, алами чандон ошди: қўлидаги тутатқични жаҳл билан дуч келган томонга итқитиб, ғайритабиий ҳолда алланима деди, сўнг катта кўчага қараб шахдам юриб кетди.

Ота-боланинг бу ногаҳоний зиддиятларидан жуда ноўнғай ҳолга тушдим. Аммо Акмалхон амаки ҳеч гап бўлмагандай — вазминлик билан бошига тўрни кий-

ди-ю, қутини бамайлихотир ростлаб, рамкаларни жойлаштирди. Гўшасини топган арилар зум ўтмай тинчланишди. Шундан кейингина у киши менга юзланди.

— Жўрангиз аразлаб кетди.

— ...

— Сиз ақлли йигитсиз: бориб, унга ётиги билан тушунтиринг — ахир мен буларни елкамга ортиб (гўримга) олиб кетмайман-ку! Ҳаммаси шулар учун! Қизиқда: инсон фарзандим, дейди, уқубат чекади — охири бунақа бўлса, додингни кимга айтасан. Кейинги пайтларда болага бир гап бўлди — айниб, қайсар, ўр бўлиб қолди. Артур деган бир бетайин бола билан жўра бўлиб, айниди, назаримда.

Мен индамай туролмадим.

— Артур ёмон одаммас...

— Менинг дадам тарсакилаб туширардилар, — гап оҳангига ўзгача йўналиш берди у киши, — финг демай, айтганларини қилардик. Хўш, нима зарар кўрдик?! Биримиз икки бўлди, озми-кўпми обрў-эътибор топдик.

— Бахти тезлик қилди, — дедим азбаройи Акмалхон акага ачинганимдан. Мен ҳозир...

Шундай дедиму, дўстимнинг ортидан йўлга тушдим. У бекатда — ёлғизгина ўтирган экан. Ҳамон ўпкаси тўлиб турганини кўриб, Бахтига ҳам раҳмим келди, гапни нимадан бошлашни билмай, алламаҳалгача сукут сақладим. Кейин гап ўз-ўзидан улашиб кетди.

— Сен билмайсан, сен билмайсан, — надомат қилакетди у. — Одам қадрига ачинади. Ишонасанми: мен бирор жойга меҳмон бўлиб боролмайман, жўраларимни ҳам таклиф қилолмайман. Чунки, савил қолгур иш қолиб кетади. Қизғанади дадам — вақтни ҳам, пулни ҳам... Сен мана, икки кундан бери биз билан юрибсан; мен бўлсам уйимизда ҳам ваҳима оғушида яшашга маҳкум этилганман.

— Сенга ярашмайди бу гаплар, — насиҳатомуз гапини бўлдим унинг. — Ахир, бу ташвишларнинг бари си сизлар учун-ку! Болаларим бировга муҳтож бўлмасин деб... Жаҳлга миниш чикора?!

— Дадамнинг фалсафаларини такрорлама, Улуғ! Мен баҳридан ўтганман уй-жойни ҳам, бошқасини ҳам... Буларнинг баридан бир дақиқа беғам, осойишта кун қуришни афзал деб биламан! Айт-чи, тирикчилик ва-

ҳимаси нега сизларни таъқиб этмайди? Ишонасанми, бизнинг уйда душман бостириб келаётгандай ёки сув тошқини бўлаётгандай қўрқув бор. Буни сен билмайсан, идрок этолмайсан. Сенга ёлгон, худога чин — ойим тушларида босинқираб, чинқирадиган бўлган. Бу нимадан? Зулмдан эмасми?! Нега энди бир бор бериладиган умрни қафасда ўтказиш керак?! Сен буларни тушунмайсан тушунолмайсан.

— Энг ёмони, даданг Артурдан домангирроқ. Лекин унда гуноҳ бўлмаса керак?!

— Унда гуноҳ йўқлигини сен биласан, аммо дадамга тушунтириш қийин. Аксинча, Артур кўзимни очди, фикримни равшанлаштирди. У билан бўлганимда, занжирдан озод бўлган қуддай ҳис этаман ўзимни!

— Майли, бу гапларни қўй, — мавзунини ўзгартирдим, — юр бир оз сайр қиламиз, кейин бир гап бўлар.

Биз беихтиёр қишлоқ томон юриб кетдик. Мен беихтиёр Тургеневнинг «Оталар ва болалар» асарини тилга олдим; ота бошқа даврда, фарзанд ўзга вақтда вояга етканлиги учун ҳам уларнинг фикри ҳамоҳанг бўлмаслигини исботламоқчи бўлдим. Аммо бу суҳбатимиз китобий бўлганлиги учунми, унчалик қовушмади. Қишлоққа яқинлашганда, омомча ер ҳайдаётган деҳқонга кўзим тушди. Бундай манзарани киноларда кўрган бўлсам ҳамки, амалда биринчи бор дуч келаётган эдим. Бўйинтурқли икки қора ҳўкиз омомчи бамайлихотир тортар, жулдур кийимли деҳқон «бошбош»лар, уларга эргашарди. Фалати, ҳатто завқли эди. Буни кўриб, дўстим жўяли гап қилди.

— Менинг ҳалиги профессор амаким бор-ку? Шу одам: «Биз капитализмни четлаб, феодализмдан бирайўла социализмга ўтдик», деган жумлани такрорлашни хуш кўрарди. Бу қушчи капитализмни четлаб, феодализмга қайтган, шекилли.

Беихтиёр кулиб юбордим — бу муқоясадан орадаги таранглик ҳам юмшади. Биз ҳодиримиз томон йўл олдик.

Ақмалхон амаки мункайиб олганича, йўлимизга кўз тикиб ўтирган экан. Қорамизни кўриши билан хотиржам бўлиб, ишга киришиб кетди. Етиб борганимиздан кейин бўлса (вазиятни муътадиллаштириш илинжида)

пақирдан сувни (гуёки ногаҳонда) тўкиб, ўғлига буюрди.

— Бахтиёр, бориб, бир пақир сув олиб кел, ўғлим.

Оталарча меҳрибонликдан ийиб кетиб, иккаламиз сувга жўнадик.

Кечкурун улар билан хайрлашганимда ота-бола апоқ-чапоқ эдилар. Бу — дилимга илиқлик бахш этди.

Олти ойлардан кейин эса Бахти Артурникига батамом кетиб қолди. Эшитишимча, ота-ўғил зиддияти анчайин жиддиятга айланган экан. Казо-казо қариндошлар орага кириб, Бахтини қайтариб келишибди, аввал унга, сўнг дадасига роса панд-насиҳатлар қилишибди. Шутина эмас, Бахтини савдо институтига ўқишга ҳам қўйишмоқчи бўлишибди. Дадаси мол-қолини сотиб бермоқчи бўлганда, дўстим тағин аразлаб кетиб қолибди.

Инсон руҳияти — ечилмаган жумбоқ. Бу не асрор, не кўргилик — худонинг ўзи билади.

Акмалхон амакининг даъвати билан бу можарога мен ҳам бош суқиб кўрдим. Лекин Бахти уйда илон кўрган овсарга ўхшарди. Бу ерда фақат оталар ва болалар муаммоси, яъни дўстимнинг дадаси билан гидибидисигина эмас, тағин нимадир бордай эди.

Ўша куни уларни дараклаб бориб, отхонадан топдим. Чанга ботиб, тележкадан хашак тушираётган экан. Мени кўриб, болаларга ўхшаб қувонишди. Дўстларимнинг руҳий кечинмалари менга аён эди: ғариблиқда қолган ҳар қандай кимсани йўқласангиз, боши осмонга етади. Ҳеч ким кутмаган, ҳеч ким даракламаган одамларнинг дили мунғайган, ўксик бўлади.

Отларни дарё бўйига чиқариб боғлашган экан — уларни кўролмадим. Тирикчиликлари оғиргина бўлса ҳамки, руҳлари тетик бўлиб туюлди дўстларимнинг. Иккаласи отбоқарликдан ташқари бир нечта далаҳовлининг қоровуллигини ҳам олишибди.

Бу ерда бир яҳудийнинг ҳам дала-ҳовлиси бор экан. У Америкага кўчиб кетадиган бўлиб, мулкни сотувга қўйибди. Аммо бу пайтга келиб, фақат яҳудийларгина эмас, руслар ва русизабонлар ҳам бошқа юртлардан бошпана излаётган, бунинг устига тирикчилик оғирлашиб қолган кунларда далаҳовли харид қиладиган азамат топилавермаслиги турган гап. У чорбоғчасини ноилож Артурга инъом этибди.

Ҳали кўчиб ўтишмаган бўлишса ҳамки, масканларини қониқиш билан кўз-кўз қилишди улар. Аввалгисидан шинамроқ бўлиб туюлди — бу уйлар.

Буларнинг баридан қувондим. Шунинг учун ҳам эски гапларни кўзгаб, Бахтига панд-насиҳат қилгим келмади — маврудид эмасди. Биз хушнуд хайрлашдик.

Аммо кейинги гал ўтганимда қувонмадим. Дилимда аллақандай гашликлар, шубҳалар уйғондики, булар бежиз эмасди. Бу хусусда батафсилроқ гапирмасам бўлмас.

Шаҳримизда ҳаммаси бўлиб иккита тўқ бинафша рангли машина бор. Айнан ана шу сийрак ранги билан ажралиб туради, диққатни тортади улар. Иккаласи ҳам «Волга». Улардан бири собиқ КГБники.

Ўша куни «Жигули» рулини дарёвот томон бурганимда, орқадан келаётган ана шу таниш машинани кўриб қолдим. Эътибор бермай, икки-уч километр йўл юргач, у мени таъқиб қилаётгандай бўлиб туюлди. Кўзгуни тўғрилаб, кабинада шофёрдан ташқари бир жувон ўтирганини ҳам кўрдим. Асфальт кўчадан далаҳовлилар томон бурилганимдан сўнг ҳам улар ортимдан эргашишганини кўриб, чўчиб кетдим.

Асабим бузилди. Нега изимдан тушишганини эса тасаввур қилиб ҳам кўролмасдим. Тезроқ дўстларим олдига етиб олиш учун газни босдим. Таниш далаҳовлига етгач, бир чеккага ўтиб, қурқув аралаш мадад сўраган бўлиб, устма-уст сигнал бердим. Бинафша-ранг «Волга» ёнимдан ўтиб кетди-ю, сал наридаги ҳашамдор бино (уни далаҳовли деб бўлмасди) қаршисида тўхтади. Сигнални эшитиб, икки дўстим югуриб чиқишди ва менинг руҳимдаги нотинчлик, қурқувни дарҳол сезишди.

— Нима бўлди?

— Тинчликми?

— Нима гап?

— Ана у иморат кимники, — саволларига савол қайтардим — «Волга» турган томонга имлаб. Улар бир-бирларига қараб олишди.

— Эгаси кэзгэбэда амалдор эди, — деди ниҳоят Бахти ва нима учун сўраганим билан қизиқди.

Ҳамон хавотирда турганимда «Волга» кабинасидаги ҳалиги жувон кўринди: Артур билан русчалаб жуда эркин гаплаша кетди.

— Артур, мени табрикла! Янги шеърлар ёздим. Аввал сенга ўқиб бераман!

Нечундир бу муомала менга ғайритабиий, ғалати туюлди. Артурнинг зинокор нигоҳлари, бешармроқ жавоблари баттарроқ энса қотирадиган эди.

— Виктория, дардингни олай, нега уни олиб келмадинг?

Улар орасида яқинлик, қадрдонлик борлигига ишонч ҳосил қилгач, бояги қўрқоқлигимдан хижолат чеқдим. Шубҳаларим тарқалиб, жувонга синчиклаб назар ташладим.

У келишган, кибор, дид билан кийинган эди. Ёдимга кўп серияли «Оддий Мария» фильмининг бош қаҳрамони тушди — худди ўшандай кулчарўй, сертабассум, жозибали. Сулув чехра инсон кайфиятини кўтаради. Бунини синаб кўрган бўлсангиз керак. Менинг дилимга ҳам илиқ туйғулар қўйилиб келди ва у билан суҳбатлашиш иштиёқи пайдо бўлди.

Аммо кутилмаганда, Бахти балиқ овига таклиф қилиб қолди; унамасам ҳам қўймади. Биз дарё томон йўл олдик. Буларнинг бари нотабиий, шубҳалидай эди.

— Ким бу соҳибжамол, — бетоқатланиб сўрадим.

— Бу — Бибитош — шоира. Биз Виктория, деймиз.

Газетада «Истиклол тонги» деган шеъри чиққанди. «Вафо» деган китобчаси ҳам чоп этилган.

— Мен кэгэбэнинг одами деб ўйлабман.

— Эри ўша ерда ишларди. Ҳозир — билмайман қаерда. Баҳорда шу ерга кўчиб келишади.

Саволларимга бирин-кетин жавоб топаётган бўлсамда, унинг Артур билан муносабатидаги алақандай сиру асрор яширин қолаётганди, — Бахтидан ана шу жавобни суғуриб олгим келаверди.

— Артур билан...

Унинг жавоб бергиси келмай, гап ўзанини бошқа томонга бурди. Далаҳовлиларнинг кўпчилиги сотувга қўйилгани, ўғрилар йўламай қўйишганини гапирди.

— Ўғрилар сизлардан чўчиб қолишдими, — сабаби билан қизиқдим.

— Ҳа, араблар Артурнинг тўппончаси борлигини билади.

У «араблар» деб дарёнинг нарёғидаги Арабхоналикларни назарда тутанди. Менинг эса бошқа нарсага қизиқишим ошиб қолди.

— Артурнинг тўппончаси, дедингми?
— Ҳа, Виктория инъом этган, — атрофга аланглаб олди у.

— Демак, иккаласи жуда қалин экан-да?

— Ҳа, яхши, — тагин чайналди у.

— Аёл эркак билан аввал дўст бўлади, кейин — ўйнаш ёки бунинг тескарисими — ишқилиб, шунақа бир гап ўқигандим.

У Артурни жуда яхши кўради! Мажнунона! Кўй, айблашга шошилмайлик.

— Илтимос, бу гаплар орамизда қолсин, — хаво-тири ошди дўстимнинг.

— Қайси гап? Тўппончами?

— Тўппонча ҳам. Сен бизнинг яқин дўстимизсан, Улуғ. Сендан яқин кишимиз йўқ, яширадиган гапимиз ҳам...

— Лекин яширяпсизлар.

— Бу жувон Артур билан топишиб қолган. Шахсан мен иккаласини ҳам айбламайман. Эри билан уч йил яшаб, фарзанди бўлмаган — ҳозир ўғилчаси бор.

— Артурга ўхшайдими?

— Кўй, илгакли саволларни. Боя Артур: «Нега уни олиб келмадинг?» деворди-ку. Болани назарда тутди. Шундай ажойибки... Ўзим ҳам яхши кўраман.

— Демак, анча вақтдан бери дон олишарканда? Эри билармикан ё...

— Ким билсин?! Эри командировкагами, мажлис-гами кетса — машинасини миниб, бу ёққа келади.

— Улуғ, сен тушун, — бир неча сониялик сукутдан сўнг давом этди дўстим. — Артурда гуноҳ йўқ. Нима қилсин — кўкрагидан итарсинми? Аёллар яхши кўришади уни. Боисини ўзим ҳам тушунмайман. Тагин бир амалдорнинг хотини келиб-кетади. Ҳар гал овқат, кийим-кечак ҳам олиб келади. Гоҳида пул ҳам бериб кетади.

— Уялмай-нетмай оласизларми?

Бахтиёр бу саволни жавобсиз қолдирди. Аксинча Артурни улуғламоқчи бўлиб, ғулдиради. Мен кибор хонимларни ўйлардим: улар Артурга меҳр қўйишларининг боисини чамалардим. Эҳтимол, раҳмлари келиб, ўзларини унинг қучовига отишар. Балки Артурдаги қатъийлик, мустақил фикр, эркинлик уларнинг ди-

лида меҳр уйғотар?! Қизиқ! Нега энди ўзига тўқлар... Балки бу: тўқликка шўхликдир?!

— Бировларнинг хотини билан бўладиган бунақа хурмача қилиқлар ҳеч қачон яхшиликка олиб келмаган, — дедим, — бу ерда сизлар беъмани ишлар билан банд. Бундан кўра сен ҳам уйингга борсанг яхши бўлармиди?!

Бу таклифим Бахтига ўтиришмади.

— Чолларга ўхшаб, насиҳатомуз гапларни кўпайтирадиган бўлибсан.

Кейин суҳбатимиз қовушмади. Балиқ ҳам овламай, дарё бўйлаб сайр қилдик. Қайтиб келсак, Артур шоира ўйнаши билан хайрлашаётган экан. Бу гал бизга кўзи тушиб, жувон қизарди. Бойси — унинг шунчаки «шеър ўқиб бергани» ёки «дала-қовлидан хабар олгани» келмаганидан воқифлигимиз эди.

Бахтининг савдо институтида ишлайдиган ўша профессор амакиси бир куни мени кўриб қолиб, жиянининг тақдири билан, аниқроғи, уни ўша томонга тортадиган сеҳрли куч билан қизиқди. Мен аниқроқ жавоб беролмадим. У таҳдидона хулоса чиқарди.

— Буларнинг бари ўша детдомдан чиққан боланинг макри. Сиз икковини ҳам огоҳлантириб қўйинг: уларни ё ўлдириб кетишади ё қаматишади. Учини йўл йўқ! Бу — аниқ!

Бу фолдан сесканиб тушдим. Шунга қарамай, дарёвот томонга боришга қўл тегмай қолди — фабрикада навбатдан ташқари эмлаш бошланиб кетди.

Шукурки, профессорнинг каромати тўғри чиқмади. Аксинча дўстларимнинг иши ўнгидан келиб, анча-мунча таниқли кишиларга айланиб қолишди.

Гап шундаки, давлатимизнинг сернуфуз арбобларидан бири Арабистонда бўлганида, унга тоза қонли араби от тақдим этишади. От ортилган самолёт Самарқанд аэропортига қўнганида, бу ердаги нуфузлар отни самарқандликларга совға қилишни сўрашади. Уларнинг илтимоси қондирилади. Араби дулдулни отчопор ҳисобига ўтказишга қарор қилишади ва деярли ёддан чиққан бу маскан, ундаги от, отбоқар билан қизиқишади. Қарашса, шароит ночор — нозик одам инъом этган отни беришга арзигулик эмас. Зудлик билан чора кўрилади: маблағ, қурилиш ашёлари, ем-хашак ажратилди.

Бу ўринда жилла чекиниш қилиш ва араби отга таъриф бериб ўтиш ўринлига ўхшайди. У жаҳон бозорида жуда қадрланадиган, асосан, салт минишга, пойгага мослашган от. Қадимий китобларимиздаги миниатюраларда асосан ана шу от акс эттирилган. Улар, масалан рус йўрғаларидек бўйни йўғон, гавдаси йирик; ёки муғул отларидек пакана эмас. Бошини даст кўтариб юради, оёқлари ингичка. Пойгаларда кўпинча биринчиликни олади.

Хуллас, араб гиркўкни еру кўкка ишонмай, дарё соҳилидаги отхонага олиб келишади. Аммо аяган кўзга чўп қадалар, деганларидек, уни машинадан туширишаётганда, орқа оёғи борт тахтаси ораллиғига кириб қолади — от ўзини пастга отганда болдир суяги синиб кетади. Жонивор ўрнидан туролмай, одамларга илтижоли назар ташлаганича мадад кутиб ётаверади.

Кутилмаган, нохуш ҳол, албатта. Шундай эмасми? Зуддик билан табиб излашади: қишлоқ хўжалик институти, ветеринария институтидан донғи кетган олимларни олиб келишади. Улар доно, жўяли гапларни айтишади, маслаҳатлар беришади-ю, аммо ҳеч ким масъулиятни гарданига олиб, енг шимармайди. Шунда Артур бир амаллаб рухсат олади-ю, ишга киришади: Бахти иккаласи ерга бақувват қозикларни қоқиб, отнинг бўйни оёқларини зичлаб боғлашади, оғриқни камайтирувчи дорилар билан укол қилгач, майиб оёқнинг суякларини жой-жойига қўйишади, тахтакач боғлашади.

Араб тулпори нақ бир ҳафтада ўрнидан туриб кетади.

Орадан бирор ой ўтар-ўтмас тагин бир тасодиф содир бўлади-ю, уларнинг мавқелари чандон ошади. Масаланинг бир томони Артур ҳамда Бахтига келиб тақалгани сабаб, уларнинг суратлари газеталарда чоп этилади.

Ҳа, дарҳақиқат, шов-шувларга сабаб бўладиган воқеа эди.

Иркутск ҳайвонот боғининг дарранда-ю паррандалари ортилган колонна тунда Самарқандга етиб келади. Шофёрлар Хўжаи Хизир масжиди ёнидаги яланглиқда дам олишаётганда, фалокат юз беради: шер қафасдан чиқиб кетади. Биби Хоним масжиди томон йўл олади. Табиийки, боғ маъмуриятини ваҳима боса-

ди. Зудлик билан милицияга телефон қилишади, жониворни кўздан қочирмай эргашишади.

Бундай экстремал (таъбир жоиз бўлса) ҳолатда нима қилиш керак?! Самарқанднинг неча асрлик тарихида ҳам бунақаси бўлмаган. Шер деган мушук эмаски — тута солиб, қафасга тиқсанг. Йиртқичга йўлаш — ўлим билан юзма-юз бўлиш деган гап.

«Хужум» пиллакашлик фабрикасининг тунги сме-насидан қайтаётган қизлари ногаҳонда кўчани тўлди-риб юрган йиртқичга рубарў келиб қолдилар. Ҳамма чинқирганича, ўзини дуч келган томонга уради. «Ша-ҳарда одамхўр ҳайвонлар изғиб юрибди», деган ваҳи-мали гап яшин тезлигида тарқалади; кўҳна Самарқанд сесканиб тушади.

Ҳайвонот боғи мутасаддилари билан қуролланган милиция шер билан қадамба-қадам одимлайдилар. Жо-нивор эса ҳеч нарсага парво қилмай Регистон майдо-ни олдига келиб, чет эл сайёҳларидек, нилий гумбаз-ларга тикилиб қолади. Кейин эса ўша сокинлик, хо-тиржамлик билан Гўри Амир томон одимлайди.

Юқори доираларда телефонлар жиринглайди; так-лифлар, фармойишлар бўлади. Ниҳоят, Гўри Амирга етар-етмас шерни отиш ҳақида фармон берилади.

Муҳтарам китобхон! Ҳеч кимни айблашга шошил-масдан, мушоҳада қилиб кўрайлик. Жаҳон миқёсида «Қизил китоб»га кирган, бунинг устига пашшага ҳам озор етказмай табаррук жойга (зиёратга) бораётган жониворга милтиқ ўқталиш олимликми ёки золимлик? Хулоса чиқаришдан олдин масаланинг иккинчи томо-нини ҳам тарозига қўйинг. Сиз билан биз бу масалада масъул эмасмиз. Гўри Амирдан нарёғи — пастак ҳов-личалар. Шер ўша томонга оралаб кетса, бир-ярим бегуноҳга чанг солмайди, деб ким кафолот бера олади. Аслида бизнинг барча тоат-ибодатларимиз инсоннинг бир томчи қонига арзимади-ку!

Майли, ҳар ким ўз фикрида қолаверсин!

Кузатишлардан шу нарса аёнки, аввал инсон қонини татиб кўрган ёки яраланган шер шафқатсиз ва қонхўр бўларкан. Шунинг учун ҳам (соҳибининг кўз ёши-ю, илтижоларига қарамай) зобит йиртқични автомат би-лан ўққа тутади. Одамларнинг бу ногаҳоний муно-фиқликларидан ғазабга тушган йиртқич қаттиқ бўки-ради — салобатли Гўри Амир акс-садо қайтаради. Ле-

кин умри тугамаган эканми — ўлмайди. Оёқлари си-
ниб, ётган жойида нолиш қила бошлайди. Ҳайвонот
боғи соҳиблари ҳолсизланган жониворнинг оғзини боғ-
лаб, машинага ортишади, ветшифохонага олиб бори-
шади. У ердагилар Артурнинг адресини тутқазишади.

Батамом ҳолдан тойган шерни кўриб, Артур билан
Бахти андак чўчишади, кейин эса гарданини боғлаб,
укол қилишади. Қон кетишини ҳам тўхтатишгач, опе-
рация қилиб, орқа сондан, тизза, кўкрақдан талай
ўқларни териб олишади. Кечгача суякларни ҳам жой-
жойига қўйиб, тахтакач боғлашади.

Жонивор уйғониб, тагин фарёд солади. Артур ҳеч
чўчимай, унга овқат беради, оғриқни камайтириш чо-
раларини қўллайди.

Тақрибан ўн кундан кейин жонивор ўрнидан ту-
ради ва фақат Артурнинг қўлидан овқат ея бошлайди,
уни кўрмаса, нола чекадиган бўлади.

Аввал йиртқични отган зобитни кўкларга кўтариб
мақтаган газета ва телевидение кўп ўтмай Бахти би-
лан Артурга ҳамду сано ўқий бошлайди.

Худди шу кунларнинг бирида машина рулини
далаҳовлилар томон бурдим. Ўзгаришлар каттагина эди
бу ерда. Бахтининг айтишича, (Артурни кўролмадим
— у шаҳарга тушган экан) иккита далаҳовлини олиб,
жихозлаб қўйишибди. Гапнинг рафторидан топишлар-
и тузуклигини англаб олиш қийин эмасди. Микро-
райондан уй харид қилиш ташвишида юришган экан.
Тўйнинг ҳам анча-мунча саруполари тайёрга ўхшади.

— Пулни қаердан оляпсизлар, — сўрадим тортин-
май.

— Худо беряпти: шукур, касб-коримиз бор, — деди
у. — ургутлик бир амакининг тўтиқушини тузатиб
берган эдик — қарийб бир тўйга етадиган пул бериб
кетди.

— Қанақа тўтиқуш экан у?

— Умар Ҳайёмнинг шеърларини ёд айтиб берар-
кан. У билан жаҳон конкурсида қатнашаркан. Бахтга
қарши мушукнинг қўлига тушиб, қобиргалари, оёғи
мажақланибди. Бир ҳафтада тузатиб бердик. Тошкент-
дан (у анча машҳур қўшиқчининг номини тилга олди)
итини олиб келди: уриштираётганда жағ суяги чиқиб
кетган экан. Артур кўз ўнгида тузатиб берди. Тўйи-

мизга бепул хизмат қилиб бермоқчи бўлди. Ишқилиб, шунақа гаплар.

— Демак, тўйинг ҳам яқин, — савол назари билан қарадим унга.

Бахти энгилгина қизарди, каловланиб, нима дейишини билмади.

— Кимга уйланыпсан — сир бўлмаса, — давом этдим.

— Сен уни танийсан, — жавоб берди хижолатомуз. Қизиқишим ошиб, оғзини пойладим. — Умидага, — деди ажабтовур илжайиб.

Ёдингизда бўлса, Артур билан тарбияланган орасида Умида деган қиз борлигини, муқовасоз қариндоши топилиб, уни олиб кетганини айтган эдим. Артур бошқа жигарлари сингари ундан ҳам хабар олиб тураркан. Бир-икки бор Бахтини эргаштириб борган экан, шекилли, юраги жизилаб, ошиқи-беқарор бўлиб қолибди. Умида аввал мойилдай бўлса ҳамки, Бахтининг авлоди оқсуяклардан эканлигини билгач, батамом рад этибди — болалар уйдан эканлигини юзига солишлари, камситишларидан чўчиган бўлса ажаб эмас бояқиш. Шўрлик Бахти мажнунона ҳолга тушиб қолибдики, буни ишқ деган бедаво дард ўтида қоврилган бандаларгина теран тушунишлари мумкин. Энг сўнгги умиди Артурдан бўлгани сабаб ҳам, ундан айрилмай, имосига маҳтал бўлиб қолибди. (Уйдан кетиб қолишининг сабабларидан бири ҳам шу бўлса ажаб эмас.)

— Бу гаплардан уйдагиларнинг хабари борми, — сўрадим илиқ жавоб олиш илинжида.

Дўстимнинг кайфияти кескин ўзгарди: хомушланди ва айбдорлардай давом этди.

— Уйдан узилиб кетганим йўқ. Дадам саломимга алик олмай қўйган, ойим ҳар гал дийдалар қилиб, бу йўлдан қайтишимни сўрайди. Охирги борганимда профессор амаким ҳам уйда экан. Кўпни кўрган, тушунган одам деб, дилимдаги бор гапни айтдим. Умидадан бошқаси мен учун ҳаром, дедим. Жавобан бақириб берди.

«Сен авлодимизга иснод келтирдинг! Уруғимиздан ҳеч ким детдомдан чиққанга уйланмаган! Бу — шармандалик» деди.

Шундан кейин дадам чидаб туролмади: калтак олиб, мени қувди. Қайтиб борганим йўқ. Улуғ ўзинг ўйлаб

кўр: наҳотки шу иснод бўлса?! Бир муштипар қизга уйланиш — наҳотки, гуноҳи азим?! Амакимнинг ўзи қулоқларга қарши кураш жараёнини таърифлаб, доктор бўлганди. Иснод деб, мунофиқлик деб шуни айтмайдими?! Ахир, отаси қулоқ қилинган одам лоақал бошқа мавзу танламайдими?! Мустақиллик бўлгандан кейин тўнини тескари кийиб, «қизил империя»ни танқид қилишга ўтиб олди. Бизнинг авлоддан бунақа иккиюзламачи чиқмаган эди.

— Майли, бу гапларни қўй, — далда берган бўлдим, — ҳозир кўплар шунақа. Сиёсат ўзи — гиромлик.

Кейин бошқа мавзуларда гаплашдик.

— Тўй қачон, — сўрадим хайрлашиш олдидан.

— Сени беҳабар қолдирмаймиз!

— ЗАГСга машина керақдир, дастурхонга товуқ лозим бўлар, — хизматимни пешкаш этган бўлдим.

У қувонди. Мен йўлга тушгач, овозини кўтарди.

— Мен албатта, кираман!

Ўн бешинчи б о б

ОБИЙ

Бу машъум уй ҳақида аввал ёзганман.

«Концлагер товуқлари» бобидаги мана бу мисраларни хотирласангиз кифоя.

«1975 йили вилоятнинг мафкура ишлари бўйича котиби ўз ўйнаши билан шу ердаги меҳмонхонага норасмий яъни хуфёна ташриф буюради. Албатта, туни билан кайфу сафо, ҳалиги ишлар... Эрталаб улар чиқаверишмагач, қоровул хавотирланиб, эшикни тақиллатади. Садо бўлмагач, раҳбарларга хабар етказади. Улар ҳам ошиқ-маъшукларни уйғотолмагач, эшикнинг ошиқ-маъшукини бузишади. Кириб қарашса, бахтиқаро ўйнашлар ваннада Одам Ато билан Момо Ҳаво кийгизиб юборган либосда бандаликни бажо келтириб қўйишибди».

Албатта, шов-шув, текшир-текшир, дегандай. Терговчилар бу юмуш билан уюшган, тажрибали мафия (етмишинчи йилларда-я!) шуғулланганини тахминлашади. Уларнинг фикрича, ўша гуруҳ қурбонини куза-

тиб юради; ваннага кирган заҳоти ташқаридан туриб, қувурга электр токи тегизади.

Бу нохушликни яширишга ҳарчанд ҳаракат қилиш-масин, у ҳақда, мазкур уй хусусида афсона ёки ҳақиқатлигини англаб бўлмайдиган шов-шувлар кўпайиб кетади. Жумладан, бир отахон ана шу уйнинг томида алвастилар галасини кўрганини айтиб, қасам ичади. Табиийки, ҳозир кўпчилик инсу жинсга ишонмай қўйган. Аммо отахон ўз ҳақиқатини тасдиқлашдан чекинмайди. «Бир замонлар бу ер тўқай эди, ўшанда ҳам алвастихона, дейишарди. Улар олов ёқиб ўтиришганини, йўловчиларга эчки, чақалоқ бўлиб кўринганини кўплар билади».

Хуллас, шу воқеадан кейин фабрика маъмурияти турфа ҳангомалар ва маломатларга чек қўйиш илинжида уйни уч талабгорга тақсимлаб беради. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, Шафиқа деган санитарка, Сабура деган кассир ва тағин биров киришади. Аммо кўп ўтмай ана шу уйга яширинган қора қисмат Сабурани ҳам таъқиб этади: унинг шипга осилганича қотиб қолган жасадини кўрган одамлар сесканиб тушадилар. Фақат ўша гувоҳларгина эмас, бутун посёлка, фабрика, зоҳиран хавотир тортади. Ҳангомага ўч оломоннинг ҳали сўнмаган шов-шувларига кимдир бир пақир керосин сепгандай бўлади. Кассир аёл ўзини ўзи осганми ёки бу қотилликни бошқалар қилганми — латтачайнар терговчи аниқ жавоб беролмайди...

Шундан кейин бу уйдан бошқалар ҳам кўчиб кетиш ташвишига тушади, беҳосият даргоҳга одамлар йўламай қўядилар, ҳатто кундузи ҳам йўловчилар ҳадиксираб ўтадиган бўладилар.

Орадан йиллар ўтиб, миш-мишлар, ваҳималар алангаси энди тин олаётганда кимдир оловни пуркаб қўяди. Одамлар бу кимсасиз хонанинг чирояи ёниб-ўчиб туриши, алақандай баҳайбат кўланкалар изғиб юраётганлигига гувоҳ бўлишади. Бунга ишонқирамаган раҳбарлар, милиционерлар ҳам кечқурун узоқдан туриб арвоҳга ўхшаш гавдаларни кўришади: чўчиб, журъатсизгина орқага чекинишади.

Тахминлар авж олади — туман, вилоятдаги казозоларнинг қулоғига у яна ваҳималироқ бўлиб етиб боради. Юқори доирадаги (учлик) телефонлар жиринг-

лайди, кўрсатмалар, буйруқлар бўлади. «Обком ўлган уй»га қуролли десант ташлашга қарор қилинади.

Операция (негадир уни «тишлаш» деб беўхшов номлашган) режасига биноан полковник Ўрайим Тахтаев (аслида Иброҳим Тўхтаев бўлса ажаб эмас) раҳбарлигидаги ўттиз икки кишидан иборат тажрибали, жасур милиционерлар кечқурун, айнан чироқ ёқилган пайтда уйни қуршовга олишади. Ўқ отиб огоҳлантиришгач, радиокарнай орқали мурожаат қилишади: қаршилиқ кўрсатмасдан, қўл кўтариб чиқиш шартини қўйишади. Аммо аксу садо бўлмайди. Сўнгра огоҳлантириш сифатида автоматдан ўқ узиб, дераза ойналарини чилпарчин қилишади. Тағин садо бўлмагач, галалашиб ичкари киришса ҳеч вақо йўқ. Бир чеккада бўшаган шишалар, колбаса, сигарет қолдиқлари. Шундан кейин операция аъзолари ўз андиликлари, лакаловликларидан роса кулишади, аскиялар қилишади.

— Биз беҳудага ваҳима қилиб юрганмиз, — дейди Тахтаев, — бу ер шунчаки қиморвозлар масканига айланган. Қолган гапларнинг бари жоҳил бандалар тўқиган сафсата.

— Ўртоқ полковник, — мурожаат қилади аскиячилардан бири, — ўттиз икки тишнинг ўттиз икки иши бор, дейишади. Ишсиз қолган тишлар мана бу колбасаларни тишлаб кетаверсин.

Улар мириқиб кулишади ва лекин ашё сифатида сигарет ва колбаса қолдиқларини ҳам қоғозга ўраб олишади.

Тинтув давом этаётган пайтда ҳеч кутилмаган ҳол рўй беради — бир шкафни галалашиб очишганда ичидан букчайганича қотиб қолган мурда юмалаб чиқади. Ҳозиргина қаҳ-қаҳ отаётган азаматлар ваҳима оғушида қуролларига ёпишадилар. Кейин, ўзларини босиб олиб, мурдага яқинлашишса, унинг тасмасига бир варақ қоғоз қистирилган ва негадир русчалаб: «Тишлаш» операциясининг чаққонлари. Ноумид қайтманлар — локал шу одамнинг ...ни тишлаб кетинглар!» деб битилган экан.

Экспертиза марҳумнинг ҳам бўғилгани, ҳам отилганини аниқлайди. Мурданинг қизил ўнгачидан олинган автомат ўқининг габаритлари-ю, калибрларини обдон текшириб кўришса... (Ё тавба! Олам тасодифларга тўла! Ўзинг асра!) у айнан «Тишлаш» операция-

си аъзоларидан бириники бўлиб чиқади. Шўрликни (исми-шарифи Бўрибой Бўронбоев) зудлик билан ҳибсга олишади. Яна шов-шув, ваҳима. Аммо тергов жараёнида бояқиш Бўрибой бегуноҳлигини исботлаб беради. Аён бўлишича, боя деразага қараб ўқ узганлар орасида ана шу ўпкавой ҳам бўлган, улардан бири шкафдан ўтиб, жасаднинг кекирдагига қадалган экан.

Бўрибойни ҳибсдан озод этишади, аммо қайтиб милицияга олишмайди: аввалги иш жойларида баднафслик қилганлиги, милицияга тасодифан тушиб қолганлиги аён бўлади.

Нафсиламбирини айтганда, эрталаб бадбўй товуқхоналар томон шошиладиган, кунбўйи ишлайдиган, кечқурун бирор нимарса илиб чиқишдан ўзгасини ўйламайдиган, қимматчилик, йўқчилик; амалдорларнинг ноинсофлиги ва турли ғийбатлардан бошқа мавзу, машғулотли бўлмаган одамлар учун шунақа ҳангомаларнинг бўлиб тургани ҳам тузук! Бу зерикарли оламда инсон табиати янгиликка, ислоҳотга, қолаверса ғийбатга ташналиги табиий бир ҳол бўлса ажаб эмас.

Шундай қилиб, одамлар янгидан-янги афсоналар тўқийдиган ва бундан ўзлари ҳадиксираб яшайдиган бўлиб қоладилар. Энг валатиси, бу уйдирмаларга ҳар бир киши ўз улушини қўшиб-чатиб, ваҳималироқ тус беришга ҳаракат қилади.

Нима қилиш керак бундай шароитда? «Обком ўлган уй»ни текислаб ташлаш керакми?! Яхшиси, лоқайд, бепарво бўлган маъқул. Охир-оқибат оломон афсона тўқишдан чарчайдику!

Назаримда раҳбарлар шундай даққоқ хулосага келиши.

Орадан бир неча ойлар ўтгач, аниқроғи 1994 йилнинг 1 май куни кечқурун ишдан қайтаётган санитаркаларимиз — Зайнаб, Люда, Шафиқа мазкур кўчадан кўрқа-писа ўтишаётганда, қаерданам теппасида чироқлар, антенналар ўрнатилган бир жуфт чет эл машинаси пайдо бўлиб қолади. (Люданинг айтишича, иккаласи ҳам «Мерседес-Бенс».) Аёлларимизнинг хавотирлари чандон ошади, аммо-лекин ҳангоматалаблик меҳри, янги гап топиш, тарқатиш иштиёқи ундан устунлик қилади. Машиналар айнан ўша уйнинг эшиги олдида тўхтайдилар. Ҳар бир машинадан бир аёл билан бир эркак тушади.

Шу ҳақда сўз кетганда, аёлларимиз бир-бирларига гал бермай, таъриф тавсифларни шунақа қалаштиришадики, бунга ишонишингни ҳам, рад этишингни ҳам билмай қоласан киши.

«Иккала жувоннинг ҳам либослари оппоқ, юзлари сулув ҳатто қўлқоплари, соябонлари ҳам оқ, оёқлари ерга тегар-тегмас бўлиб юришади», дейди Зайнаб.

«Эркакларнинг шляпалари, галстуклари қоматларига ярашиқ, ораста, қўлларида нафис гулдасталар», унинг сўзини бўлади Шафиқа.

Эркаклар аёлларнинг қўлтиқларидан назокат ила тутиб ичкари киришмоқчи бўлишганда, қаерданам Обий пайдо бўлиб қолибди. Улар Обийни ўпиб, гулдасталарни унга тақдим этибдилар.

Эртаси фабрикада бу гап бошқача оҳанг касб этди. Гўёки «обком ўлган уй»нинг тепасида иккита тарелка (НЛО, НУЖ, номаълум учувчи жисм) пайдо бўлибди. Улар алламаҳалгача нур сочиб тургач, пастга тушиб, ойнаванд машинага айланишибди. Ундан либослари оппоқ икки парирўй тушиб, ўша ерда маст бўлиб ётган Обийни олиб кетишибди.

Энди шу гаплардан кейин Обий (Мифтахуддинов) деганимизга андак таъриф бериб ўтмасам, дилтанг бўлишингиз табиий.

Олтмишларни қоралаб қолган, ўрта бўй, ориқ бир механикни кўз олдингизга гавдалантира оласизми? Кийимлари уринган, вижимланган, қорамой томган; ичмай турса, руҳи тушиб кетадиган, бармоқлари беўхшов қалтирайдиган бу одамда иллатлар билан хислатлар чегарасини белгилаш амримаҳол.

Обийни раҳбарларимиз ёқтиришмайди, нописандлик қилишади. Сабаби: нуқул ичиб юриши, интизомсизлигидагина эмас, балки амаддорларни баралла жеркиб, уларни муттаҳамлик, ўғрилиқда айблашидадир. Аммо-лекин шунга қарамай бу одамни ишдан четлаштириб бўлмайди. Обий мастлик чоғлари кўкрагига уриб, гариллаганини кўп эшитганман: «Директор, замдиректор бўлмаса ҳам иш кетаверади, локинда Мифтахуддинов бўлмаса...» Ғалатида ўзи: товукларга дон, сув тарқатадиган мосламалар, пулт билан ишлайдиган катакли батареялар, кондиционерларни Обийдай обдон биладиган, бузилганда зум ўтмай тузатадиган уста бу орада

йўқ. Мени тўғри тушунишингизни истайман: қанчадан-қанча олий маълумотли инженер, механикларимиз бор, аммо кўп ҳолларда улар лоақал ўрта мактабни ҳам битирмаган Обийнинг кўлига сув қуйишолмайди, «Незаменимый» яъни алмаштириб бўлмайдиган одам йўқ» деган русча иборани эшитганмисиз? Бизнинг корхонада истаган одамни алмаштириш мумкин, аммо арзон вино ичиб, ити билан гаплашиб юрадиган ана шу кўримсиз механикнинг ўрнини ҳеч ким босолмайди.

Худо кўрсатмасин, бирорта транспортёр ишламаса ёки бинода ҳарорат пасайиб ёки кўтарилиб кетса, унумдорлик тушишини, товуқлар, жўжалар оммавий нобуд бўлишини яхши билган ишбошиларимиз Обийни топиб келиб, айтганини муҳайё қилиб туришади.

Обийнинг ити Жет лақабли бўлиб, испан коллиси зотига мансуб. Тумшуғи узун, сержун. Жуда вафодор. Обий маст бўлиб йиқилиб қолса, соатлаб уни кўриқлаб ўтиради. Хўжаси бирор кишини ёки буюмни кўрсатиб, «охраняй!» деса бас — унга ҳеч кимни йўлатмайди. Жет соҳибининг табиатини яхши билади, у ҳам катта-кичик бошлиқларни хушламайди, уларни кўрганда ўзини чеккага олади. Обий билан мулоқотда бўлиб турадиган оддий одамлар олдида эса кейинги оёқларида тик туриб, таъзим қилади, эркаланиб, мурувват кутади. Шунда унинг кўзлари бегуноҳ болакайнинг нигоҳларига жуда ҳам ўхшаб кетади. Хўжаси унга сўз қотганда, гапини маъқуллагандай бош тебратиб турганига кўп гувоҳ бўлганман.

— Сен итсан, — деди у бир куни жониворга қараб, — кўп нарсаларнинг фаҳмига етмайсан. СССР пайтида бир шиша «Чашма» бир сўму қирқ тийин эди. Бир сўму қирқ тийин-а! Мен аллақачон Мексикага кетардим, аммо сен — тулкитумшуқни ташлаб кетолмадим. У ерда сени яккалашади. Бу ерда менга миллатчилик қилишадику! Шунга ўхшаш. Лекин ишлари тушса, дум тебратиб туришади. Эркак бўлиш керак! Мифтахуддинов — мард! Бизнинг амалдорлар бир-бирини тишлаб олиш пайти келгунча, ялаб-ялқаб турадиган тоифадан. Сен ундай қилмайсан, аммо ўлгудай соддасан. Мен энди ичмайман, десам — ишондинг! Мен эса сен шўрликни алдаган эдим. Ишонма! Юр, кетамиз. Во...

Бу одам билан биринчи бор танишганим ҳақида ёзмоқчиман. Товуқ нурусини чиқарадиган тасма-транспортёр ишламай қолгач, зона бошлигининг кўрсатмаси билан уни излаб, ётоқхонага бордим. Обий ҳам, ити ҳам нохушгина кутиб олишди. Илтимосимни айтгач, чол гап сотишга киришиб кетди.

— Мифтахуддинов бўлмаса, аҳволларинг вой! Бир куни директорнинг ўзи келди. «Комиссия келяпти, кормоцех ишламаяпти», деди. «Бормайман!» дедим. «Нима талаблар бор» сўради. «Во, дедим, гапни ана шундан бошлаш керак эди. Биринчидан, ётоқда мени яккалашяпти — «обком ўлган уй»ни берасиз, ўша ерда яшайман. Иккинчидан, любой зонага кириб, тухум, товуқ олишга рухсат керак. Учинчидан, жасорат кўрсатмаса, иш кетмайди», дедим. Дарҳол тушунди — шофёрига имлади. У бирйўла тўртта «Жасорат» вноси олиб келди.

— Юринг, мен ҳам тўртта олиб бераман, — унинг сўзини бўлдим.

Биз йўлга тушдик, Жет оптимиздан эргашди. Обий товуқхонага кирди-ю, қўлини чўнтагидан ҳам чиқармай:

— Транспортёр жойида, трансформатор бузилган: монтёрни топиб кел, — деди. — Мен токка қўл урмайман!

Индамай монтёрни излаб кетдим.

Тахминан икки кунлардан кейин Обийни чойхонада кўриб қолдим. Четлаб ўтиб кетишни мўлжаллаётганимда, танбеҳ бериб қолди.

— Сен ҳам келажакда каттакон бўласан. Амалдор дегани — катта ит дегани. Лекин Мифтахуддинов...

— ... ягона одам, — унинг сўзини бўлдим.

— Нима дединг, — гапим ёқиб тушди.

— Сиз «незаменимый» одамсиз, устоз!

Ширин такаллуфдан Обий ийиб кетди. Бир нима-лар демоқчи бўлиб жилмайди.

— Сен мени мақтама, — деди алақандай таъмали оҳангда, — ёрдам бер.

— Нима керак?

— Чўнтагимда бир тийин ҳам йўқ.

Бу одам зарур бўлиб қолишини чамалаб, қўлига бирор шиша араққа етадиган пул тутқаздим. Обий буни кутмаган эканми, беҳад қувонди. Аммо вазият

ва оҳангини батамом ўзгартириб, пайдар-пай гапира-кетди.

— Молодец! Хўш, ҳаётинг қалай? Сени қийнашма-яптими? Получкада оласан. Балки кейинроқ оларсан...

Ундан кейинги учрашувимизда гапимиз аламаҳал-гача қовушмай турди. Назаримда у қарзни қисташим-дан хавогир тортди, мен бўлсам, тагин пул сўрашидан чўчиб турдим. Кейин мастларга хос гариллашга тушиб кетди.

— Дунёда энг буюк миллат — татар халқи. Сен билмайсан — боласан. Йигирманчи, ўттизинчи, қир-қинчи йилларда мактаблар, техникумлар, институтларда татар муаллимлар ишларди. Савод ўргатарди. Буни эсдан чиқармаслик керак!

— Ўзбек халқи...

— Мақтанма, — сўзимни кесди у. — Ўзбекистон-дан ёки бошқа республикалардан Америка қитъасида машҳур киноюлдуз чиққанми?

— Эҳтимол чиққандир.

— Йўқ! Биздан эса чиққан.

— Ким?

— Қўй! Во!

Назаримда чалғиб кетдим. «Обком ўлган уй» ҳан-гомалари ҳақида гапираётгандим. Аммо Обий ҳозир ўша ерда яшаётганини ҳисобга оладиган бўлсак, мав-зудан унча узоқлашмаганимиз аён бўлиб қолади.

Бу галги учрашувда ана шу саволаримга жавоб изладим.

— Устоз, — дедим такаллуф ва мурувват ила, — камина сизнинг шогирдингиз. Сиз — буюк миллат вакили.

— Мақсадга ўт, — мухтасар қилди у.

— Уйингизга коинотдан келган меҳмонлар...

— Бу ҳақда сўрама, — ёқинқирамади унга.

— Лекин ўша қизларни ҳаддан ташқари гўзал де-йишяпти.

— Ким?

— Кўрганлар: Зайнаб, Люда...

Шу тобда Обийнинг чехрасида зоҳирий бир мам-нунлик, қониқиш ҳиссини илғагандек бўлдим. Демак, гап бежиз эмас. Обийнинг айнан ўша жойини қаш-лашда давом этдим.

— Қизларнинг либослари оппоқ, ўзлари ҳам оппоқ экан.

— ...

— Бунақасини бизда ҳеч ким кўрмаган эмиш.

— Ҳа, — чидаб туролмади Обий, — улар чиройли...

Демак, гаплар беҳуда эмас. Бир лаҳзалик сукунатдан кейин давом этдим.

— Қизларнинг ўзга сайёрадан келганига ишонмай турибман...

Обий ҳушёр тортди.

— Қўй, бу гапларни!

Бу билан суҳбатта нуқта қўйилганди. Аммо сирни батафсилроқ билишга бўлган ташналигим оловланиб қолаверди.

Орадан бирор йилча вақт ўтди. Биз Обий билан апоқ-чапоқ бўлиб кетдик. Ҳалиги асрордан сўз очмаса ҳамки, имкон қадар тухум, гўшт гоҳида вино билан сийлаб турдим.

Бир куни у мени атайин излаб келиб қолди. Бунақаси бўлмасди. Муҳим гапи борлиги — жиддийлашган қиёфасиданоқ сезилиб турарди.

— Улуғ, сен менинг шогирдимсан-а?!

— Шундай, устоз.

— Сенга айтмоқчи бўлган гапим жуда муҳим: уни ҳеч ким билмаслиги керак, — деди атрофга аланглаб.

— Хотирингиз жам бўлсин, устоз.

— Эртага мен туғилган кун.

— Табриклаймиз! Биринчи май байрамида дунёга келган экансизда. Мукаррам баҳорда.

— ...

— Бизга нима хизматлар бор? Камарбаста шогирдингизмиз. Ҳеч тортинманг!

— Жуда-а нозик меҳмонлар келади.

Ёдимга лоп этиб, ўтган йилги ташрифи анча-мунча ҳангомаларга сабаб бўлган меҳмонлар тушишди.

— Биз ҳам нозик қилиб кутиб оламизда, — дедим мамнунлик ила.

Орага мавҳум сукунат чўқди. Кутилмаганда унинг дийдаларига ёш қалқиди, алақандай дарди янгиланган аламзададай йиғлай бошлади. Мен бу одамни ҳеч қачон бу ҳолда кўрмаган эдим. Бу мағрур одам алам

билан ўқсиб йиғлар ва ҳар гал елкалари силкиниб кетарди. Саросималаниб қолдим. Бирор нима деб овутомқчи бўлганимда, ўзи сўз бошлади.

— Мен дуракман, Улуғ! Номуносиб отаман! Ичкилик хароб қилган ношуд бандаман! Уяламан, биласанми ўз аҳволимдан. Куёвларим олдидан... Номус қиламан. Қизларим ҳам ор қилишади бу ҳолатимдан. Лекин сир бой беришмайди. Мен бўлсам, барини сезиб тураман. Ҳаммасига ўзим сабабчиман!

— Азиз меҳмонлар келадиган бўлса қувониш керак, — тағин далда бермоқчи бўлдим.

Биз тағин жимиб қолдик. Вазиятнинг ўзи шунитақозо этган эди.

— Аҳвол ночорлигини биласан-а, Улуғ, — дардини оча бошлади Обий.

— Ҳеч гап эмас, бутуноқ санитар қизларни юбораман: уйингизни тозалаб, жиҳозлаб беришади. Мана бу диван, стол, стулларни ҳам олиб борамиз!

— Тўхта, — хушламайгина сўзимни кесди у, — санитарларни қўй. Улар гапни кўпайтиришади. Ўзимдан қолар иш йўқ. Сен майда-чуйдани обборсанг, бирорта костюмингни бериб турсанг — бас. Куёвларим билан танишиб ол. Уларнинг калласи ишлайди.

Мен учун аксар асрорлар равшанлашгандай эди. Обийнинг айтишича, катта қизи Мексикада кино юлдузи экан.

— «Дикая роза»да ўйнагани — кўргандирсан.

— Бош роддами?

— Ҳа-да. Балки бош роддамасдир. Ким билади. Эри элчихонада ишлайди. Ўзи испан.

— Кичигичи, — қизиқишим сўнмасди.

— Куёвимни сўраяпсанми? Ўзбек. Тошкентда қай-бирминистрнинг ўринбосари эди. Мана бу каттаконлар билан келишолмай, кетиб қолди.

— Унинг ҳикоя қилишича, хотини рус бўлган экан. Улар бирга яшай олмабди (ичкилик сабаб бўлса керак). Хотини қизларини олиб, Москвага кетиб қолибди. Қизлар «Халқлар дўстлиги» университетига киришган экан, куёвлар билан ўша ерда танишишибди. Аёл гоҳида Мехикодаги, гоҳида Москвадаги қизиникида (шоҳона) яшармиш.

Эртаси Обийникига борсам, йўлақларга сув сепиб,

супуриб, атрофларни ҳам эпақага келтириб қўйибди. Хона имкон қадар жиҳозланган, стол устида мевалар, турли шишалар тартиб билан териб қўйилганди. Обдон ювинган, соқолларини тарашлаган, ораста либослар кийган Обийни дафъатан кўрган киши танимай қолиши аниқ эди.

Меҳмонлар анча ҳаялликдан кейин арбобларимиз миниб юрадиган, номер рақамларидан кейин СНО деб ёзиладиган «Волга»да келишди.

Мавзудан андак чекиниб бўлса ва такрор бўлса ҳам шаҳарда ана шу уч ҳарф устида бўлиб турадиган хангомалар, мутойибалар хусусида тўхталмоқчиман. Бу ердаги амалдорлар (оддий халқдан ажралиб туриш учун бўлса керак) хизмат машиналари СНО номерли бўлишига саъю-ҳаракат қилишаверади. Начора «оддий халқ» ҳам қочириқ ва кесатишларга мойил бўлади — улар СНОни Самарқанднинг нотанти одамлари деб шарҳлашади. Мабодо даврада амалдорлар ёки уларнинг гумашталари бўлса, андак юмшатиб, Самарқанднинг нозик одамлари, дейишади.

Хуллас, СНО номерли машинадан аввал шофёр ёнида ўтирган, капалак нусха бўйинбоғ боғлаган киши тушди-ю, тавозе билан орқа эшикни очди, инглизчалаб алланима деди. Орқа ўриндикдан ўттизларни қоралаган, новча тийран кўзли эркак тушди, менга қўл чўзди, ўзбекчалаб саломлашди. Бу одам Обийнинг кичик куёви эканлигини дарҳол сездим. Мулоқотимизга гувоҳ бўлган унинг ажнабий божаси хатосини тузатган бўлди — мен билан саломлашиб, алланима деди. Шундан кейин кабинадан гул кўтарган икки жувон тушди. Улар ҳаворанг плашч, аёллар шляпаси кийиб олишганди. Бу икки жувон Обийнинг қизлари эканлигини таъкидлаб ўтмасам ҳам бўлади. Буларнинг қайбири ўша кино юлдузи эканлигини фарқлаш, илинжида ўғринча қараб олдим, аммо ўзимга таниш бирорта белгини илғай олмадим. Қизлар жуда ўхшаш ҳам эди, улардан бири фақат оқ қўлқоп кийгани билан ажралиб турарди, холос. Улар менга умуман эътибор беришмади, Обийга отилиб, уни ўпишди, кўзларига ёш олиб, алланималар дейишди.

Биз ичкари кирдик. Жувонлар ястаниб ўтириб, йўл азобидан монолог ўқишга киришишди. Шу орада Обий мени меҳмонларга таништирди.

Маълум бўлишича, мексикалик меҳмонлар икки кун олдин Москвага келишган экан. Кейин Самарқандга учадиган самолёт рейси кечикибди. Салондаги тартибсизлик, санитарияга зид ҳолатлар меҳмонларга ўтиришмабди. Уларга узатилган кофе ва таомларнинг усти ёпилмаганлиги, савдогар йўловчиларнинг маданиятсизлиги ҳақида сўз кетди.

Ўзбек куёв амалдор дўстидан хизмат машинасини (ҳозир ташқарида турган) сўраган экан, у ҳам кечикиб келибди.

Бир пиёладан чой ичиб олгач, жувонлар сирлигина қилиб, алланималарни таклиф қила бошлашди. Куёвлар бир-бирлари билан кўз югуртириб олгач, хайрихоҳ бош силкишди ва Обийдан рухсат сўраган бўлишди.

— Бирорта ресторанга бориб ўтира қолайлик.

У индамади. Назаримда, унга барибир эди. Қаерда бўлса ҳам қизларини дийдорига тўйса кифоя.

— Самарқандда энг яхши ресторан қайси, — савол берди куёви бу гал мен томон ўтирилиб.

— «Интурист», «Юбилейний» билганимча жавоб қайтардим.

Кўп муҳокама бўлмади — машиналар рули «Интурист» томон бурилди.

Ресторан катта залининг жуда ёруғлиги, қандиларнинг турли рангларда жилоланиши, чор тарафдаги ганж ўймакорлигининг бетакрор нақшлари, анвойи гуллар, шинамлик; официант йигитларнинг башанг кийимлари, тавозелари дилимизга илиқлик бахш этди. Куёвлар зал мудирини дараклашди, унга алланима деб шипшишди. Ажнабийлар чўнтагидаги ҳидни олган чаққонлар чаптастлик билан жой ҳозирлашди, стол устини ноз-неъматларга тўлдиришди.

Опа-сингиллар биздан узр сўраб, бир неча дақиқага жавоб олишди. Фурсатдан фойдаланиб, кичик куёвга саволлар бердим.

— Сизнинг рафиқангиз ҳам санъатқорми?

— Йўқ, у иқтисодчи. Опаси кино юдузи.

— Қайси фильмларда кўрганимни яхши эслолмаяпман.

У бир зум мушоҳада қилиб олгач, давом этди.

— «Раққосанинг қисмати» фильмида бош ролни

ўйнаб, «Олтин нилуфар» мукофотини олганди. Шунинг ўзи таъминлайди буларни. Бу фильм ҳали бизда дубляж қилинмаган. Ундан олдин «Бойлар ҳам йиғлайди» фильмида Сара ролини ижро этганди.

Ҳадемай жувонлар батамом ўзгача либос ва кайфиятда пайдо бўлишди. Енгилгина пардоз уларнинг чеҳрасини батамом сулувлаштириб юборганди. Бағоят ингичка қилиб сурма тортилган қошлар, шафтоли гулини ёдга солувчи яноқлар; оппоқ, яланғоч елкалар ўзлари паришон сочилган тиллоранг сочлар... Дудоқлар ва билакларнинг нафислиги, лаблардаги куюққина помадалар, садафранг тишларни таърифламай қўяй. Татар ва рус қонлари қоришмасидан бунёд бўлган бу беназир вужудлар пардоз туфайлигина эмас, табиатан бағоят нозанин бўлишгани учун ҳатто ҳис-туйғулари ўтмаслашиб қолган киши ҳам беихтиёр тамшаниб қўйиши турган гап.

Мен Сарани дафъатан танидим. Гарчад опа-сингиллар бир хил (оппоқ) либосда ва эгизакдек ўхшаш бўлишса ҳамки, тасаввуримда унинг сўзлари, ҳаракатлари қайта тикланди.

Биз хушомадлар қилиб, уларга жой кўрсатдик.

Биринчи қадаҳ, албатта, ана шу ўтиришнинг бош сабабчиси — Обий учун кўтарилди.

Катта куёв музикачилар олдига бориб чулдиради, таржимон ҳам топилди ва унинг муддаосини тушунтириб берди. Машшоқлар бош силкиб, розилиklarини билдирдилар, сўнг айрим чолғувчиларни алмаштирдилар, баҳслашиб, созларни қайтадан жўр қилишди.

Кўп ўтмай нотаниш, аммо дебочаси биланоқ дилни энтиктирувчи оҳанг сел бўлиб оқа бошлади. Виолончел, флейта ва яна алланималар жўрлигидаги бу куй шарқ ва ғарб оҳангларининг бетакрор уйғунлиги эди. Айрим фильмларда Мексика тангоси, лўлилар, испанлар рақсидаги гоҳида сокин, гоҳида кескин ҳаракатларни кузатиб, ҳайратга тушган дамларимни эсладим.

Шу пайт нигоҳдаримиз Сара (уни шундай деб айтақолай) билан тўқнашди ва унинг қорачиқларида нур ялтираб кетгандай бўлди. Вужудида исён уйғонаётганди, бу нозаниннинг! Чунки кадрдон оҳанг зўр бериб, даврага чорлар, фақат ҳаёми, андишами унинг ҳарир этакларидан тортиб тургандай эди.

Сара жўшқин туйғуларини ортиқча жиловламади: яланғоч қулочларини кенг ёзиб, ўртага тушди. Аввалига унинг ҳаракатлари батамом эркаклар рақсини эслатди менга. Баюят кўҳли бу гулчеҳрага йигитлар рақси бунчалик ярашишини худо ҳаққи, хаёлимга ҳам келтирмагандим. Эҳтимол, айрим жувонларда эркаклар хос қатъият, жасоратни кўриб, тасанно айтган дақиқаларингиз бўлгандир?! Ана шундай ҳолат оғушида эдим мен.

Кейин эса олпоқ, чиройли оёқлар оҳангга ҳамоҳанг рақс қила бошлади. Улар аввал секин, сўнг тезроқ мрамор полга урилиб, ноғораникига ўхшаш садо чиқара бошладилар. Зал жонланди — нигоҳлар жиддий аммо сеҳрли вужудга қадалганди.

Сиз «қайроқ» рақсини биласиз, албатта. Бунда раққоса бор вужуди билан ўйинга тушган ҳолда, ҳовучлари орасидаги тошларни ҳам сайратиб юборади. Машшоқлар ритми, нотасини бузмай, баръақс уларни тўлдиради, мадад беради.

Океан ортидан ташриф буюрган бу кино юдузи эса айнан пошналари билан янги куй яратар ва бу ҳамоҳанг овоздан ўзи ҳам сармаст давра айланарди.

Қарсақлар, қийқириқлар янграй бошлади. Шуниси ғалатики, унинг ўзи ҳам туйғулари жунбушга келганда ҳамоҳанг қийқирар ва бу ҳам дилларни зоҳиран ларзага солар, сармаст кайфиятларни таъин оловлантирарди.

Бу орада биз раққосадан деярли кўз узмаган ҳолда шундай қудратли санъатни бизга мерос қилиб қолдирган яхши одамлар учун қадахлар кўтардик. Ҳадемай кайфим ошди — кўз ўнгимда сарҳадсиз океан, соҳилга бир меъёрда урилаётган тўлқинлар, денгизчилар, негрлар гавдаланди. «Интурист» ресторани уммон узра чайқалиб-чайқалиб сузаётган кемага менгзарди.

Эҳ, бетакрор эди буларнинг бари!

Эҳтимол, менинг бу дунёқарашимни айбга йўясиз. Ўрта мактаб ва институтда русча ўқиганим сабабми ёки бошқа нарсанинг таъсирими — Европа, Америка қитъаси нодир оҳангларини азадан яхши кўраман.

Айбласангиз ҳам майли, Тошкент телевидениесидан кўра Москва каналларини ёқтираман.

Бунинг учун бот-бот дашнолар ҳам эшитиб турман, аммо начора...

Майли, рақсга қайтайлик. Ажабо, нечун одамлар боқийликни байроқ қилиб, ўлмас оҳанглар, рақслар яратадилар: тагин ҳайкаллар тиклайдилар, китоблар ёзадилар? Ўлимга, Азроилга қасдма-қасд шундай йўл тутишади, деб ўқигандим аллақерда.

Ўлим ҳақ дейишади. (Кўп ҳолларда у ноҳақ ҳам бўлади.) Каттол Азроил гадони ҳам, президентни ҳам аямайди. Мана шу раққосани, шўх-шодон қийқираётган (фақат ўзбек, тожик эмас, рус, инглиз, япон ва бошқалар бор булар орасида) хушчақчақ оломонни худди гул дасталагандай қайчилаб кетиши аламли, албатта.

Лекин одамлар ҳам ожиз эмас! Қани Азроилнинг кучи етса, улар яратган санъатни ўлдириб кўрсинчи!

Ҳамма нарса вақтдан, аниқроғи, ўлимдан кўрқади, дейишади. Лекин вақт ё ўлим ҳам боқий санъатдан чўчиса ажаб эмас!

Фалсафовозлик қилганим учун узр. Эҳтимол, бу ичкиликнинг таъсири бўлса...

Аслида ҳар қандай санъатни, айниқса рақсни сўз, фалсафа билан изоҳлаш, ифодалаш мушкул. Уни фақат мириқиб томоша қилган киши ютади. Келинг биз ҳам томоша қилайлик!

Жувон ҳамон одамларнинг завқига завқ улашиб, давра айланарди. Дафъатан кескин ҳаракатлар, маневрлар ўрнини «Танавор» ёки «Муножот» тушаётгандай сокинлашиш эгаллар, раққоса юзида ғамзами, дардми зоҳир бўлар, бундай лаҳзаларда ўқинган вужудни кўчгинг, овуттинг, шакаргуфторликлар қилгинг келарди.

Ногаҳонда ҳаяжонли нигоҳларим Обийга ва унинг иккинчи қизига тушди. Обийнинг кайфи баланд эди, официантга ана шу раққоса, яъни Мексика кино юлдузи унинг қизи эканлигини ифтихор ила уқтирарди. Сўнг ёнидаги қизи томон имлаб, алланималар деди. Қизи эса шоҳисталик ила опасининг хиромон ҳаракатларини беҳудуд ҳавас, ташналик ила томоша қилар, завқдан қорачиқлари ёнар, нимадандир сескангандай бўлиб кетар ва бундай лаҳзаларда дуркун кўкси силкиниб кўярди.

Рақс — бетакрор санъат. Аммо уни томоша қила-билиш, ҳайратга тушиш ҳам ҳунар эканлигига имон келтирдим ўшанда.

Назаримда айнан шу муסיқа санъатида ҳали фанга аён бўлмаган асрорлар анчагина. Биргина мисол келтирмоқчиман. Синглим Моҳинбоннинг атиги бир ёшли қизчаси (Ситора) бор. Радио, телевизордан шўхроқ оҳанг янграб қолгудай бўлса, билаклари, бармоқларини ҳамоҳанг тебратиб, чунонам рақсга тушадики, ажабланмай илож йўқ. Ахир, ҳали гапиролмайдиган, тик туролмайдиган қизча-я! Эҳтимол бошқа барча санъатлардан фарқли ўлароқ, Одам Ато билан Момо Ҳаво уни қонимизга сингдириб юборгандир, генларимизда бордир, бу ҳиссиёт?!

Рақс санъатининг олий босқичи — муз устида ба-летни томоша қилганмисиз? Раққосанинг ўз жуфти билан (муз устида сирғаниб юришнинг ўзи бир мўъжиза) гоҳида сокин, гоҳида кескин ҳаракатларини кузатиб, юрак ҳовучлаганмисиз?

Бу гапларни беҳудага айтаётганим йўқ. Инсоният имкониятлари беҳудуд эканлигини намойиш этадиган ана шу санъатга ҳам лоқайд қарайдиганларни кўрганман. Дарвоқе, бу мўъжизани фақат кўнглида завқи бор одамгина идрок этиши мумкин.

Ичкилик сеҳрими, туйғулар жунбушими — ҳамон давра айланаётган Сара назаримда муз устида сирғанаётгандай бўлиб кетди. Ўрнимдан туриб, аввал оёғим остига термуддим, кейин уни томоша қилаётганлар сафига қўшилдим. Назаримда, сармаст оломон даврада машҳур Мексика юдузи ўйнаётганлигини сезиб қолганди. «Виктория!», «Мария!», «Сара», деган мурожатлар янграй бошлади. Кимдир англизчалаб: «Яшасин, Мексика!» деди.

Оҳанг авж пардаларга кўтарилди. Раққоса кескин сакраб, қийқирди. Шунда унинг этаклари кўтарилиб, оппоқ кўйлагига қарийб ҳамранг сонлари кўриниб кетди. Бир йигит (ўзбек ё тожик бўлса керак), Саранинг устига хазонрезгидай қилиб пул сочиб юборди. Қайдандир болакайлар пайдо бўлишди, кейин ошпазлар, официантлар оч эчкилардай пул теришга тушдилар.

Бу ҳол негадир раққосанинг завқини сўндирди. У ўйинга якун ясади.

Орадан бир неча дақиқа ўтиб, чолғувчилар ўзга оҳангни бошлагач, шеригим (кичик куёв) тоза ҳавога чиқиб келишни таклиф этди. Бу маъруф одам билан бўладиган бир неча дақиқалик мулоқот тасаввурларимни ағдар-тўнтар қилишини ва охир-оқибатда ҳаёт йўлимни бошқа ўзанга буриб юборишини хаёлимга келтирмагандим ўшанда. Унинг теран мушоҳадалари, сиқик ва радикал мулоҳазалари онгимга тоза ҳаво бўлиб кирди.

Сухбатдан шу нарса аён бўлдики, у аввал республикада министр ўринбосари бўлиб ишлаган экан, кейин катталар билан келишолмай, Москвага кетиб қолибди. Раҳбарларимизни, жумладан вилоят ҳокими-ни ҳам яхши биларкан, аммо уни мақтамади, бўшбаёвликда айблади.

— Қайси куни кабинетда гаплашиб ўтиргандим, бир киши важоҳат ила кириб келди. Кейин билсам, ишдан олинган ҳокимлардан бири экан. «Менга иш топиб берасан!» деди сан-санлаб. «Халқнинг ҳисобидан ҳашаматли иморат қурмаслик керак эди», деди буниси. «Ўзинг қурмаяпсанми!» ўшқирди у. Билдимки, тили қисик.

— Ҳа-да, асосий ишлар қолиб кетяпти, — қўшилдим, — Самарқанддаги заводлар бирин-кетин тўхта-япти, қишда газдан ҳам маҳрум қилишяпти.

Шундан кейин мавзу беихтиёр менинг тақдиримга кўчди. Аввал фабрика ҳақида сўради.

— Қарзга ботганмиз. Уч миллион сўмга яқин.

У надомат ила сарак-сарак бош тебратди. Ва давом этди.

— Бўзгигача қарзга ботган бундай афтодаҳол хужайинга хизматкор бўлиш арзимайдиган иш. Бизда бу фабрикаларнинг келажаги ҳақида бир нарса дейиш қийин.

— Дори-дармон йўқ, озиқада калория жуда паст, — давом этдим.

— Агар сотишса, бирорта корпусини харид қилиш керак, — деди маслаҳат оҳангида, бир дақиқалик сукунатдан кейин. — Қарз керак бўлса, мен ёрдам бераман.

Унинг валлакатлиги меҳримни жўш урдирди.

— Бу — дилимдаги орзу, — ҳаяжонимни яширол-

мадим, — аммо айрим концелярия каламушлари хусу- сийлаштиришнинг бориб турган душманлари-ку!

— Биладан, — надомат чеккан бўлди у, — айнан шу масалада келишолмай кетганман. Қаранг: Муста- қиллик эълон қилинганига олти йил бўлаяпти-я! Бу- ларни барибир сотишади, аммо вақтни беҳуда сову- ришгани қолади.

— Уша яҳудийга сотишганда ҳам сақлаб қолиш мумкин бўларди, — давом этдим, — бу тариқа барбод бўлиши турган гап! Мен ўттиз минг товуқ сивадиган корпуслардан бирини олардим. Дон билан дорини ер- нинг остидан бўлса ҳам топардим. Оғайниларим, дўстла- римни ишга қўярдим, уларга яхши ҳақ тўлардим...

— Модомики сотишмас экан, бу ердан кетиш ке- рак — ўйчанлик билан маслаҳат берди меҳмон. — Бизнесга! Умр беҳуда ўтмасин!

Худо ҳаққи, бу ҳам дилимдаги сархуш сароб эди. Аммо ветфақда беш йил ўқиб...

— Ветеринария соҳасида ҳам бизнес қилиш мум- кин, фикримни уққандай давом этди суҳбатдошим. Масалан, фирма очиб, Россиядан дори-дармон олиб келиш, чет эл фирмалари билан боғланиш мумкин. Савдо ёмон бўлмас...

Ҳидояткорлик бор эди бу зукко одамнинг гаплари- да. Биз тағин жимиб қолдик. Хаёлларим чувалашиб кетди.

— Самарқандда ветаптека борми, — сўради у.

— Йўқ. «Зоответснаб» бор, аммо у ерда ҳеч вақо йўқ.

— Тем более...

Индамадим. Бирор тўхтамга келишим учун фурсат керак эди.

Биз ичкари кирдик. Энди кўзимга ҳеч нарса кўрин- мас, ҳатто Сара ҳам эътиборимни тортмас, фикру зик- рим бояги таклифдан алғов-далғов эди, аниқроғи, ҳозирги сепилган уруғ ниш уриб, мени безовта қила- ётганди.

Тағин икки соатлардан кейин биз аэропортга чиқ- дик. Бу ерда Сара мендаги руҳий ўзгаришни сезди, шекилли, беихтиёр гаплашди.

— Айтингчи, Самарқанднинг ўз конституцияси бор- ми?

Бир лаҳза каловланиб қолдим. Савол анчайин тўмтоқ бўлиб туюлди хаёлимда. Лекин Мексикада ҳар бир штатнинг ўз конституцияси, парламенти борлиги ёдимга тушиб, барини тушундим.

— Йўқ, Самарқанд штат ёки давлат эмас, вилоят.

— Барибир конституция керак. Чунки бу ерда миллат ва обидалар кўп.

Шу тобда сиёсат ҳақида сафсата сотишга заррача тобим йўқ эди. Гап ўзанини беихтиёр бошқа томонга бурдим.

— Санъат ҳар қандай сиёсатдан устунлигини намойиш қилдингиз. Сиёсатчи ҳар қанча зукко бўлса ҳамки, уларни ҳамжиҳат қилолмайди. Сиз турли миллат вакиллари...

— Сиёсатда бир нақл бор, — сўзимни кесди у, — ёшлиқда экстремист, кексалиқда компромис бўлмаган одам нормал эмас. Раққос ҳам шунга ўхшаш. Фақат ёшлигида... Боксчига ўхшаб... Кейин тамом. Боксчи тренер бўлади, раққоса балетмейстер. Ҳар ҳолда бизнинг Америкада шундай.

Хайрлашиш олдиан қизлар, куёвлар менга илтифотлар қилишди, Обийдан бохабар бўлиб туришимни сўрашди, визиткалар беришди. Чол қизлари билан хайрлашатуриб, кўзларига ёш олди.

Такси тутиб, Обийни ўша машъум «обком ўлган уй»га олиб келдим. Жет бизни кўриб, беҳад қувонди, оёқларимиз остида чалқанча ёттанича, мурувват кутабошлади.

— Сен итсан — ҳеч нарсани билмайсан, — унга сўз қота бошлади Обий, — бу дунёда ёмонлар бирлашади, яхшилар эса.. Во! Шунга биласанми? Бугун ичмасам бўлмасди. Энди орзимга олмайман. Балки оларман...

Уни бир амаллаб ичкарига олиб кирдим. Безатилганича бир зайлда турган столни, айниқса кўзни ўйнатувчи шишаларни кўриб, чеҳраси тагин ҳам очилиб кетди.

— Улуғ, мани ҳурмат қиласанми...

Жавоб қайтармадим, уйга айтмай чиққаним учун жуда шошилаётган эдим. Чала-чулпа хайрлашиб, ташқарига чиқсам, алақандай кўланкалар юрибди. Мазкур кўча ва уй ҳақидаги олди-қочди гаплар ёдимга

тушиб, юрагим увишиб кетди. Ўзимни қайта ичкари олиб, деразадан кузатдим. Қарасам, таниш қиёфалар: директор ўринбосари, участка милиционери, халқ демократик партиясининг фабрика бўйича саркотиби. Ажабланиб, ташқари чиқишим билан улар мени ўраб олиб, хавотирона саволга тута кетишди.

— Раҳматов, — одатдагидек фамилиямни айтиб му-рожаат қилди партия маъмури, — ҳаммаёқда дув-дув гап — бошқа қитъадан (сайёрадан демоқчи) меҳмон-лар келибди.

Нима дейишни бир лаҳза ўйлаб турдим. Нафси-ламбирини айтганда, бу одамни жиним сўймасди. Фаб-рикада унинг лақаби Баёнқул. Бирор товукбоқарни иккита тухум билан тутса ҳам, кабинетига олиб ки-риб, «Баёнот ёз!» дейди. Қитъа билан сайёранигина эмас, баёнот билан тушунтириш хатини ҳам фарқлол-майдиган тўнгу такаббур одам. Шунинг учун қувли-гим тутди.

— Ҳа, меҳмонлар келишди — мен улар билан бирга эдим, — дедим.

Учовлари ҳам менга яқинлашиб, гапнинг давомини эшитишга ошиқишди. Жим тураверганим учун мили-ционер тергаб қўйди.

— Гапиринг!

— Нимани?

— Қанақа одамлар экан, нималар дейишди?

— Уларга ваъда бериб қўйдимда — ҳеч кимга оғиз очмайман, деб. Маъмурларимизнинг ҳафсалалари ан-чайин пир бўлди.

— Идорага юринг, — деди ниҳоят «зам», — дирек-тор кетмай ўтирибдилар. Ўзлари билан гаплашинг.

Ҳозир бош тортсам, милиционер жоҳиллик қили-ши (мастлигимни рўкач қилиб, тегишли жойга олиб кетиши) мумкинлигини ўйлаб, уларга эргашдим. Йўл-йўлакай сўз қотиб, меңдан гап олмоқчи бўлишди, аммо қайсарлигим баттар тутди.

Директор кетиб қолганми ёки бирор юмуш билан чиққанми — ҳарқалай кабинети бўм-бўш экан. Улар бошлиқни дараклаган бўлишди, сўнг партия қотиби олдимга бир варақ қоғоз қўйди.

— Директор номига баёнот ёзинг! Кўрган-билган-ларингизни...

Жуда ноўнғай, танг аҳволда қолгандим. Негадир андак жаҳлим чиқди.

— Бошимда одамлар қаққайиб турса, баёнот ёзолмайман!

Улар хушламайгина чиқиб кетишди. Мен ручкани олиб, ёзишга киришдим.

«Самарқанд паррандачилик фабрикасининг директори Вафоев С.га ветврач Раҳматов У. томонидан.

АРИЗА

Мени эгаллаб турган вазифамдан озод этишингизни сўрайман».

Имзо чекиб, числони (1995 йил, 1 май) ёзиб, столга қўйдим-у, сирғанибгина чиқиб кетдим.

СЎНГ СЎЗ ЎРНИДА

Саломалайкум!

Бу — мен — Улуғбекман!

Бугун — 2007 йилнинг 10 март куни.

Китобга сўнги нуқта қўйилганидан етти йил ўтиб, (у тўлалигича нашр этиладиган бўлган) хотима ёзиш зарурати туғилиб қолди.

Китоб бошдан оёқ ҳужжатли эмас, албатта. Дадам бадий хаёлотга ўрин бериб юборган саҳифалар анчагина. Фақат ёзишнимас, қисқартиришни ҳам удалаш керак, деган ақидага буйсунган дадам талай бобларнинг баҳридан ўтдилар. Оқибатда хронологик узилишлар рўй берди: айрим қаҳрамонларнинг тақдири ноаёниқ бўлиб қолди. Мазкур кемтикни тўлдириш мақсадида баъзи маълумотларни ёдовар қилмоқчиман.

Оиламиз 1991 или Тошкентдан Самарқандга қайтиб келди ва надоматлар бўлғайким, бувим оламдан ўтдилар.

Ўзим паррандачилик фабрикасидан кетгач, Гагарин кўчасида ветеринария дорихонаси («Самветдори» корхонаси)ни очдим. Турмуш ўртоғим — Мадина корхонамизда ҳисобчи. Икки ўғил, икки қизимиз бор.

Дадам билан ойим нафақада.

Сингилларим Моҳинбону билан Дилафрўз ҳам оилали, фарзандли.

Укаларим Мирзо ва Феруз ҳам ўзим билан.

Тагин ким?

Дўстим Артур — АҚШда ветврач.

Обийни Мексикага олиб кетишди.

Асарнинг давоми йўқ. Дадам олтмишдан ошдилар ва: «Ёзувчи ҳам ўз вақтида нафақага чиқиши керак», деб биладилар.

Шунақа гаплар.

Тагин саволлар бўлса, бемалол сим қоқинг.

Самарқанддаги хизмат телефоним ва факс 2343939.

Дадамнинг телефон номерлари 2623762.

Муаллиф сайти www.nusratrahmat.ru va manzil

nusrat41@mail.ru

БАХАЙР!

МУНДАРИЖА

Дебоча

Биринчи китоб

Биринчи боб. Салом ҳаёт!	4
Иккинчи боб. Менинг бувижоним	6
Учинчи боб. Қумсаш	10
Тўртинчи боб. Оғриқ	13
Бешинчи боб. Ёғоч оёқ	16
Олтинчи боб. Илк қадам	18
Еттинчи боб. Мустақиллик	19
Саккизинчи боб. Момокалоним	21
Тўққизинчи боб. Хумо қуши	23
Ўнинчи боб. Китоб кўрган одам	26
Ўн биринчи боб. Маҳалла	29
Ўн иккинчи боб. Арра	31
Ўн учинчи боб. Совчиликда	33
Ўн тўртинчи боб. Байрам	35
Ўн бешинчи боб. Мактаб	37
Ўн олтинчи боб. Лўли момо	39
Ўн еттинчи боб. Беклар авлоди	42
Ўн саккизинчи боб. Баҳри бобо	45
Ўн тўққизинчи боб. Биби муаллима	48
Йигирманчи боб. Тоғ сайри	58
Йигирма биринчи боб. Маҳаллаликлар	65
Йигирма иккинчи боб. Мулмулке	70
Йигирма учинчи боб. Бир чимдим тупроқ	79
Йигирма тўртинчи боб. Яшаш учун кураш	84
Йигирма бешинчи боб. Лўли қиз	93
Йигирма олтинчи боб. Бувим, Бузургмеҳр ва Анушервон	110
Йигирма еттинчи боб. Зиёрат	123
Йигирма саккизинчи боб. Ҳазорадан — Ялламагача	134
Йигирма тўққизинчи боб. Танишинг! Ромэн	161
Ўттизинчи боб. Менинг ойижоним	202
Ўттиз биринчи боб. Ногоҳ болта ботди чинор жисмига	216
Ўттиз иккинчи боб. Манглайи қора чол	231
Ўттиз учинчи боб. Бойтўра	249
Ўттиз тўртинчи боб. Диалог ва монологлар	258

Ўттиз бешинчи боб. Омонат тақдирлар	265
Ўттиз олтинчи боб. Безабон номалар	283

Иккинчи китоб

Биринчи боб. Камина — олийгоҳ толиби	295
Иккинчи боб. Конспект	303
Учинчи боб. Мунаввар нур	341
Тўртинчи боб. Фақат хўроз ҳақидамас	353
Бешинчи боб. Бир гуруҳ ўртоқлари	368
Олтинчи боб. Кундаликнинг сараланган саҳифалари	372
Еттинчи боб. Қайднома	388
Саккизинчи боб. Ҳарбу зарб	398
Тўққизинчи боб. Артур	406
Ўнинчи боб. Амалиёт	428
Ўн биринчи боб. Асаларининг ички ва ташқи интизоми	435
Ўн иккинчи боб. Концлагер товуқлари	442
Ўн учинчи боб. Пала партиш	454
Ўн тўртинчи боб. Қайсар ва қув дўстларим	467
Ўн бешинчи боб. Обий	488
Сўнг сўз ўрнида	508

НУСРАТ РАҲМАТ

**БУНИ ҲАЁТ ДЕБДИЛАР ЁКИ
ЎғЛИМ УЛУҒБЕКНИНГ КУНДАЛИГИ**

*(Ҳикоялардан иборат
роман)*

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2008

Мухаррир *Ш. Эргашева*
Бадий муҳаррир *Т. Қаноатов*
Техник муҳаррир *Л. Хиждова*
Саҳифаловчи *М. Апхамова*
Мусаҳҳиҳлар: *А. Зокиров, Ш. Хуррамова*

Босишга рухсат этилди 08.09.2008. Бичими 84x108^{1/32}. «BaltikaUZ»
гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма тобоғи 27,6. Нашриёт-
ҳисоб тобоғи 25,8. Адади 3000 нусха. Буюртма № 4650. Баҳоси кели-
шилган нарҳда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси,
100083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.**